

धातव	पृथमश्रव्या	धातव	
कुट् कोटिल्ये	८२	पृङ् आयामे	
पुट् सश्लेषणे	८४	मृट् प्राणत्यागे	
कुच संकोचने	"	रि पि गतो	९०
गुज् शब्दे	८५	वि धारणे	९८
गुड रक्षायाम्	"	धि निवामगत्यो.	" "
डिप श्लेषे	"	पृ प्रेरणे	९९
ह्रस्व छेदने	८६	कृ विक्षेपे	१०१
स्फुट विकसने	"	गृ निगरणे	१०५
मुड आक्षेपप्रमर्दनयो		हृद् आदरे	१०८
वुट् छेदने	"	धृट् अवस्थाने	१०९
वुट् कलहकर्मणि	८७	प्रच्छ् डीप्सायाम्	"
पुट् पुट् छेदने	"	खज विमर्गे	१११
ह्रस्व बन्धने	"	डु मस्जो शुद्धौ	११३
कड मदे च	"	रजो भङ्गे	११४
लुट् सश्लेषणे	"	भुजो कौटिल्ये	११६
कड घनत्वे	८८	लुप स्पर्शे	"
कुड बाल्ये	"	रश रिश हिंसायाम्	११७
पुड उत्सर्गे	"	लिश गतो.	"
घुट् प्रतिघाते	"	स्पृश सस्पर्शे	"
तुड तोडने	८९	विच्छ गतो	११९
धुड स्फुट सघरणे	"	विश प्रवेशने	१२०
स्फुर स्फुल सञ्चलने	...	मृश आमर्शने	१२१
स्फुड चुड वृड सवरणे	९०	गुट् प्रेरणे	"
गुरी उद्यमने	९१	पङ् विशरणगत्यवसादनेषु	"
णू स्तरने	९२	शङ् शातने	१२२
धू विधूयने	९३	मिल सङ्गमने	"
गु पुरोपोत्सर्गे	...	मुञ् मोक्षणे	"
धु गतिस्थैर्ययो	"	लुप् छेदने	"
कुट् शब्दे	९४		१२४

धातव	पुत्रसङ्ख्या	धातव	पुत्रसङ्ख्या
विद् लभे	१०४	अश्नु व्यक्तिसङ्ख्याकान्तिग	
लिप उपदेहे	१०७	तिषु	१५५
पिच क्षरणे	,	तश्च सङ्कोचने	१५७
वृती छेदने	१०९	ओ विजा भयचलनयो	१५८
खिद परिधाते	,	वृजी वजने	१५९
पिश अवयवे	१३०	पृर्चा सम्पर्क	"

• म्धातवः.

रधिर् आघरणे	१३२
भिदिर् विदारणे	१३४
छिदिर् द्वेषीकरणे	१३६
रिचिर् विरेचने	१३७
मिजिर् पृथग्भावे	१३८
श्रुदिर् सम्पेपणे	
युजिर् योगे	१३९
उ छिदिर् दीप्तिदेयनया	१४१
उ वृदिर् हिमाग्नादरयो	१४३
वृती घेष्टन	
जि इन्धो दीप्ता	१४४
खिद दैन्य	१४५
विद विचारण	
शिषू विशेषणे	१४६
पिषू सञ्चर्णन	१४७
भञ्जा आमर्दने	
भुज पालनाभ्यवहारया	१४९
वृह हिमायाम्	१५१
दिसि हिमायाम्	१५०
उन्दी इन्धन	१५३

तनादयः .

तनु विस्तारं	१६१
पणु दाने	१६२
क्षण हिंसायाम्	१६५
क्षिणु च	१६६
रुणु गर्ता	१६७
वृणु अदने	१६९
वृणु दीप्तौ	१७१
वनु याचने	
मनु अवबोधने	१७२
उ वृ करणे	,

त्रयादयः

डु त्रिज उव्याधिनिमय	१८९
ग्रीज नर्पणे कान्ता च	१९३
ग्रीज् पाके	१९०
मीज हिंसायाम्	,
विज् बन्धने	१९३
स्तुज् भाषणने	
युज् बन्धन	१९५
ज्ञज् ज्ञान	

धातव.	पुटसङ्ख्या.	धातव	पुटसङ्ख्या.
द्रञ् हिंसायाम्	१९६	श्री मये	२१३
पुञ् पवने	"	क्षीप् हिंसायाम्	"
कृञ् छेदने	१९७	घा अथवोधने	"
स्वृञ् आच्छादने	"	बन्ध बन्धने	२१६
कुञ् हिंसायाम्	१९९	वृड् सम्भक्ती	२१८
घृञ् वरणे	"	धन्व विमोचनप्रतिहर्षयोः	"
धृञ् कम्पने	२००	मन्थ विन्दोदने	२२०
घृञ् छेदने	२०१	प्रन्थ मन्दर्भे	"
घृञ् अनपूरणयोः	२०४	कुन्थ संश्लेषणे	"
स्पृ हिंसायाम्	"	मृद शोदे	२२१
धृ वरणे	२०५	मृड च	"
भृ भस्त्रने	"	गुध रोदे	२२२
सृ हिंसायाम्	"	कुप निष्कारे	"
हृ विदारणे	२०६	श्रुभ मञ्जुलने	२२३
जृ ययाहानी	"	णभ तुभ हिंसायाम्	२२४
जू नये	२०७	हिंसू विवाधने	"
कृ हिंसायाम्	"	अश भोजने	२०५
कृ गतौ	"	उ धम उड्छे	२२६
गृ शब्दे	२०८	इप आभीक्ष्ये	२०७
ज्या वयोहानी	२०९	विग विप्रयोगे	२०८
गी गतिरेपणयोः	२१०	मुप मुप केहनभेवनभेच-	
ली श्लेषणे	२११	नेपु	२२०
ली चरणे	"	पुप पुष्टौ	"
ली गतौ	२१२	मुप स्नेये	"
मी चरणे	"	सच भूतप्रादुर्भावे	२१०
		ग्रह उपादाने	२३१
		चुरादयः.	
		चुर स्नेये	२३६

नाम . .	पुस्तकसंख्या.	धातवः	पुस्तकसंख्या
चित्ति स्मृत्याम्	२३९	पित्त गतो	२४७
यत्रि सकोचने	२३९	पान्त्व सामप्रयोगे	"
स्फुडि परिहासे	२४०	श्वत्क वन्क परिभाषणे	"
लक्ष दर्शनाङ्कनैको.	"	पिणह स्नेहने	२४८
कुट्टि अनृतभाषणे	"	स्मित अनादरे	"
लड उपसेवायाम्	२४१	त्रिरुप स्त्रेणणे	"
मिदि स्नेहने	"	पति गतो	"
ओलडि उत्क्षेपणे	"	पिच्छ कुट्टने	२४९
जल अपवारणे	"	छदि सवरणे	"
पीड अधगाहने	२४२	ध्रण दाने	"
नट अवस्पन्दने	"	तड आघाने	"
अथ प्रयत्ने	"	खड खडि काडि भेदने	"
धध सयमने	२४३	कुडि रक्षणे	२५०
पू पूरणे	"	गुडि घेष्टने.	"
ऊर्ज वलप्राणनया	"	खुडि पण्डने	"
पक्ष परिग्रहे	२४४	वाटि विभाजने	"
घर्ण चूर्ण प्रेरणे	"	मडि भूयायां हर्ष च	२५१
प्रथ प्रख्याने	"	भाडि कत्याणे	"
पृथ प्रक्षेपे	"	छर्द वमने	"
पम्ब सम्बन्धने	"	पुस्त युस्त आदराना-	"
मल अदने	२४५	दरयो	"
छेदनभर्त्सना	"	चुद सञ्चोदने	"
चुट्ट अल्पीभावे	"	नक धक् नाशने	२५२
अट्ट पुट्ट अनादरे	२४६	चक चुक् व्यथने	"
लुण्ट स्तेये	"	क्षल श्लचकर्मणि	"
शठ श्वठ अम्स्कार-	"	तल प्रतिष्ठायाम्	"
गतयो.	"	तुल उन्मान	"
तुजि पिजि हिमाद्यला-	"	दुल उत्क्षेपे	२५३
दाननिर्गतनेषु	२४७	पुड मलने	"

धातव	पुटसङ्ख्या	धातव	पुटसङ्ख्या.
चुल समुच्छ्राये	२५३	पृल मङ्घते	२६२
मूल रोहणे	२५४	पुम अभिवर्धने	"
कल विल क्षेपे	"	टकि बन्धने	२६३
यिल भेदने	"	धूम कान्तिकरणे	"
तिल झेहने	"	कीट वर्णे	"
चल भृता	"	चूर्ण सङ्कोचने	"
पाल रक्षणे	२५५	पूज पूजायाम्	"
लृप हिंसायाम्	"	अर्क स्तवने	२६४
शुल्य माने	"	शुठ आलस्ये	"
चुट छेदने	"	शुटि शोषणे	"
मुट सचूर्णने	"	जुड प्रेरणे	"
पडि पसि नाशने	"	गज मार्ज शब्दार्थी	"
व्रज मार्गसम्कारगत्योः	२५६	वृ प्रम्ववणे	२६५
शुल्क अतिभर्जने	"	पचि विस्तारवचने	"
चपि गत्याम्	"	तिज निशातने	"
क्षपि क्षान्त्याम्	"	कृत संशब्दने	"
क्षजि कृच्छ्रजावनं	...	वर्ध छेदनपूरणयां.	२६७
श्वर्त गत्याम्	२५७	कुवि छादने	"
श्वभ्र च	"	लुवि तुवि अदर्शने	"
हप मिद्य	"	हप व्यक्तायां चाचि	"
यम, च परिवेषणे	२५९	चुटि छेदने	"
चह परिकल्कने	२६०	इल प्रेरणे	२६८
रह त्यागे	"	घ्रक्ष म्लेच्छने	"
घल प्राणने	२६१	म्लेच्छ अव्यक्तायां चाचि	"
चिम् चयने	"	ब्रूस वर्ध हिंसायाम्	...
घट्ट चलने	...	गुर्द पूर्वनिर्केतने	२६९
अस्त संघाते	२६२	जसि रक्षणे	"
एट्ट सवरणे	"	ईड गतो	"
यट्ट स्विट्ट चुवि हिंसायाम्	"	जमु हिंसायाम्	"

धातव ,	पुटसहपा.	धातवः.	पुटसहपा.
अर्ह पूजायाम्	२८५	भृशि रशि रुसि शो-	
ज्ञा नियोगे	.. "	क नट पुटि जुसि	
भज विश्राणने	.. "	रघि अहि रहि महि ...	२९३
शुधु प्रसहने	... २८६	पूरी आप्यायने	.. २९५
यत निकारोपस्कारयोः	.. "	रज हिंसायाम्	"
वस स्नेहनच्छेदनापह-		ष्यद आस्वादाने	"
रणेषु	"	युज पृच संयमने	.. "
चर संशये	२८७	अर्च पूजायाम्	... २९६
च्यु सहने	"	पह मर्पणे	.. "
भुवो कल्कने	"	ईर क्षेपे	"
रक लग आस्वादाने	२८८	ली द्रवीकरणे	.. "
अञ्जु विशेषणे	.. "	वृजी वर्जने	... २९७
लिगि चित्रीकरणे	"	वृष् आवरणे	.. "
मुद ससर्गे	"	जु वयोहानो	"
त्रस धारणे	.. "	रिच वियोजनसपर्चनयो.	२९८
उ धस उञ्छे	२८९	शिप असर्चोपयोगे	... "
मुच प्रमोचने	"	तप दाहे	"
त्रस ग्रहणे	२९०	तृप तृप्तो	"
पुप धारणे	"	लृदी मन्दीपने	२९९
दल विदारणे	"	हभी ग्रन्थे	"
पट पुट लुट तुजि मिजि		हभ सन्दर्भे	"
पिजि लुजि भजि लघि		श्रथ मोक्षणे	.. ३००
प्रसि पिसि कुसि दसि		मी गतौ	... "
कुशि घट घटि वृहि वर्ह		पन्थ वन्धने	" "
वल्ह गुप धूप विच्छ		शोरु मर्पणे	.. "
चीव पुथ लोचु लेचु		चीरु च	.. ३०१
णद कुप तर्क घृतु		अर्द हिंसायाम्	.. "
वृधु भाषार्याः	.. "	दिसि हिंसायाम्	.. "
रट लजि अजि दसि		आडः पद. पद्ये	.. "

पातः	पुटसङ्ख्या.	पातः.	पुटसङ्ख्या.
शुन्ध शौचकर्मणि	.. ३०२	रुच प्रतियत्ते	.. ३१०
छद् अपवारणे	... ,,	कल गतौ संख्याने च.. ,,	
जुप परितर्कणे	.. ,,	चह परिकल्कने	.. ,,
धून् कम्पने	.. ,,	मह पूजायाम्	.. ३११
प्रीन् तर्पणे	... ३०३	सार रूप ध्रथ दीर्घल्ये . ,,	
श्रन्ध ग्रन्थ सन्दर्भे	.. ,,	स्पृह ईप्सायाम्	.. ,,
आप्लू लम्भने	.. ,,	भाम क्रोधे	... ,,
तनु श्रद्धोपकरणयोः	.. ,,	सूच पैशुन्ये	.. ,,
वद् सन्देशवचने	.. ३०४	सेट भक्षणे	.. ३१२
वच परिभाषणे	.. ,,	क्षोट क्षेपे	... ,,
मान पूजायाम्	.. ,,	गोम उपलेपने	.. ,,
भू प्राती आत्मनेपदी	.. ३०५	कुमार क्रीडायाम्	... ,,
गर्ह निन्दने	... ,,	शील उपधारणे	... ,,
मार्गे अन्येपणे	.. ,,	साम सान्त्वप्रयोगे	.. ,,
कठि शोके	... ,,	बेल कालोपदेशे	.. ३१३
मृज् शौचालङ्कारयोः	.. ,,	पल्पूल लघनपवनयोः	... ,,
मृप तितिक्षायाम्	... ,,	घात सुखसेवयोः	... ,,
धूप प्रसहने	.. ,,	गवेप मार्गणे	.. ,,
कथ वाक्यप्रवन्धे	.. ३०७	घास उपसेवायाम्	... ,,
वर ईप्सायाम्	.. ,,	निवास आच्छादने	... ,,
गण संख्याने	.. ,,	भाज पृथक्कर्मणि	.. ३१४
शठ श्वट सम्यगवभा- पणे	... ३०८	सभाज प्रीतिदर्शनयोः...	.. ,,
पट घट ग्रन्थे	.. ,,	ऊन परिहाणे	.. ,,
रह त्यागे	.. ,,	ध्वन शब्दे	.. ,,
स्तनगदी देवशब्दे	.. ,,	कूट परिहासे	... ,,
पत गतौ वा	.. ३०९	सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे	.. ३१५
पप अनुपसर्गात्	... ३१०	स्नेन चौर्ये	.. ,,
स्वर आक्षेपे	... ,,	पद् गतौ	... ,,

धातवः.	पुटसहाय.	धातवः.	पुटसहाय.
गृह ग्रहणे	... ३१५	व्यय विससमुत्सर्गे	.. ३२३
मृग अन्वेषणे	... ३१६	रूप रूपक्रियायाम्	.. "
कुह विस्मापने	... "	छेद् द्वैधीकरणे	... ३२४
शूर वीर विक्रान्तौ	.. "	लाभ प्रेरणे	.. "
स्थूल परिग्रहणे	.. "	व्रण गात्रविचूर्णने	.. "
अर्थ उपयाच्यायां	.. "	वर्ण वर्णक्रियाविस्तार-	
सत्र सन्तानक्रियायाम्.	.. ३१७	गुणवचनेषु	.. ३२४
गर्व माने	... "	पर्ण हरितभावे	... "
सूत्र वेष्टने	.. "	विष्क दर्शने	... "
मूत्र प्रस्रवणे	.. "	क्षप प्रेरणे	.. ३२५
रुक्ष पारुष्ये	.. "	घस निवासे	... "
पार तीर कर्मसमाप्तौ	.. "	तुत्थ आवरणे	.. "
पुट संसर्गे	... "		
कत्र शैथिल्ये	.. ३१८	कण्ठ्वादयः.	
चष्क दर्शने	.. ३२०	कण्ठ्न् गात्रविघर्षणे	.. ३२९
चित्र चित्रकरणे	... "	मन्तु अपराधे	.. ३३०
अंस समाघाते	.. "	वल्गु पूजामाधुर्ययोः	.. "
घट विभाजने	.. "	असु मनस् पतावुप-	
जल प्रकाशे	.. "	तापे	.. "
मिश्र सम्पर्के	.. ३२१	लेट् लोट् धौल्ये पूर्व-	
संग्राम युद्धे	.. "	भावे स्वप्ने च	.. "
स्तोम श्लाघायाम्	... ३२२	इरन् ईर्ष्यायाम्	... ३३१
छिद्र कर्णभेदने	.. "	इयस् ऐश्वर्ये	.. "
अन्ध दृष्ट्युपघाते	.. "	उपस् प्रभातभावे	.. "
दण्ड दण्डनिपातने	.. "	वेद धौल्ये स्वप्ने प्र-	
अङ्ग पदे लक्षणे च	.. "	भाते च	.. "
अङ्ग च	.. ३२३	मेधा आशुग्रहणे	... ३३२
सुख दुःख तत्क्रियायाम्.	.. "	कुपुम क्षेपे	.. "
रस आस्वादननिहनयोः	.. "	मगध परिवेषने	... "

धातवः.	पुटसङ्ख्या.	धातवः	पुटसङ्ख्या.
ओढ ३४७	ककुम् ३५०
एत "	अर्घ्य "
अदर्य "	परिवृद् "
दधि "	विलम्ब "
मधु "	अङ्ग "
कुमार ३४८	मृड "
वधु "	त्वत् "
अर "	मत् "
हे "	अतित्वत् "
गो "	अतिमत् ३५१
हे "	उञ्छ ३५३
ग्लौ "	मध्य "
श्वलिह् "	मृध् "
गोबुह् "	वाच् "
मित्रदुह् "	अद् "
उपानह् "	मरुत् "
अनडुह् "	शक् "
पुर ३४९	लुप् "
स्रय "	दिश् "
दिष् "	पुप् "
चतुर् "	पयस् "
गोर् "	पुत्र ३५४
फल "	त्वत् "
यल् "	मत् "
इदम् "	युष्मद् "
प्राण "	भस्मद् "
यजन् "	आग्नि ३५६
अहर "	उपयद् "
उञ्श् ३५०		

धातवः	पुटसङ्ख्या.	धातवः.	पुटसङ्ख्या
धाक् ३५६	त्वत् ३५८
पयस् "	मत् "
यशस् "	युष्मद् "
स्वर् "	अस्मद् "
श्री "	कुमारी ३६०
सर्पिस् "	हरिणी "
धनुस् "	गौरी "
उच्चैस् "	शुर्वी "
गीर् "	सपत्नी ३६१
पुंस् "	युवती ३६३
प्रासाद् ३५६	पट्टीमृच्छी	.. "
त्वत् "	पाचिका "
मत् "	मद्रिका "
युष्मत् "	चतुर्थी "
अस्मत् "	सौम्यी "
अतित्वत्...	.. ३५७	यावती "
अतिमत् "	काण्डलावी	.. "
अतियुष्मद्	.. "	कापायी ३६४
अत्यस्मद्	.. "	खादिरी "
इयेंन ३५८	वैद्याकरणी	... "
काक् "	दीर्घकेशी	.. "
ओजस् "	मृद्धही "
अप्सरस्	.. "	करिणी "
पयस् "	औपगवी...	... "
यशस् "	इडविड् "
अर्घिस् "	दरद् "
सर्पिस् "	कठी "
हंस "	भृश ३६५
सारस "		

धातवः.	पुटसङ्ख्या.	धातव .	पुटसङ्ख्या.
सत्य ३७४	हर्तु ३८४
अर्थ "	दोग्धृ "
वेद "	पितृ "
पाश "	त्वाम् ३८५
रूप "	माम् "
वीणा "	युवाम् "
तूल "	आवाम् "
श्लोक "	श्वन् ३८६
सेना "	विद्वन् ३८९
लोम "	उदञ्च् ३९०
त्वच "	प्रत्यञ्च् "
वर्म "	सम्यञ्च् "
वर्ण "	तिर्यङ् "
चूर्णं "	सध्रचङ्...	.. ३९१
एनी ३७६	विष्वङ् ३९२
हरिणी "	विष्वद्रचङ्	... "
लोहिनी "	देवद्रचङ्	... "
कुमारी "	सर्वद्रचङ्	... "
इडविड् "	अद्रचङ् .	.. "
दरद् "	त्यद्रचङ्	.. ३९३
पृषु ३७८	मद्रचङ्	.. "
मृदु ३८०	युष्मद्रचङ्	.. "
भृश "	अस्मद्रचङ्	.. "
कृश "	आतित्वदङ्	.. ३९४
हृद "	आतिमदङ्	.. "
वृद "	कम् "
पदु "		
ऊद ३८४		
कर्तु "		

धातवः.	पुटसङ्ख्या.	धातवः.	पुटसङ्ख्या.
अम् ३९४	मैधाविन् .	.. ४०१
इम् "	वसुमान् "
उम् "	पयस्विन् "
अरम् "	यशस्विन्	.. "
अलम् "	आयुष्मत् "
पू "	रजस्विन् .	.. "
लू "	कुमुद्धान् ४०२
भू "	नडान् "
जू "	वेतस्वान् "
ञू ३९७	युवन् ४०३
श्री "	अल्प "
हे "	अन्तिक "
गो "	वाढ "
रै "	प्रशस्य "
नौ "	वृद्ध ४०४
स्वश्व "	प्रिय "
स्वर् ३९८	स्थिर "
बहु "	उरु "
स्थूल ४००	बहुल "
दूर "	शुरु "
युव "	वृद्ध "
हस्य "	तृप् "
क्षिप्र "	दीर्घ "
क्षुद्र "	चन्द्रारक...	... "
अग्निन् "	ध्याकरणस्य सूत्र	... ४०५
गोमत् "	कंसवध ४०७
मायाधिन्	... ४०१	मृगरमण...	... ४२०

धातव	पुस्तकसंख्या	भात	पुस्तकसंख्या
आरात्रिविवास	४११	मधू	४१७
सूर्योद्गमन	"	भ्रू	"
पुष्ययोग	४१२	पितृ	४१८
अवगल्भ	४१४	नृ	"
ह्रीव	"	भू	४१९
होड	"	पा	"
अश्व	"	पृ	"
क	४१५	गम्लृ	४२०
अ	"	ऋ	"
माला	"	लृ	"
ब्रा	"	परमहा	"
आ	"	एकार	"
कवि	"	ओकार	"
वि	"	परमरै	"
इ	४१६	परमनी	४२१
लक्ष्मी	"	य	"
श्री	"	घौ	"
ई	"	फल्	"
विधु	४१७	इदम	"
कु	"	यद्	"
उ	"	अण्	"

अथ स्वादयः.

पुञ् अभिपवे ॥ १ ॥

प्राग्वृत्त एतदादयोऽनुदात्ता उभयतोभावाः ।

अभिपवरस्नपनपीडनस्नानमुरासन्धानादिः । तत्र स्नानेऽय-
मकर्मकः ॥

मुनोति । मुनुतः । मुन्वन्ति । मुनोपि । मुनोमि ।
मुन्वः, मुनुवः—‘स्वादिभ्यः श्नुः’ शपोऽपवादः । ‘हुश्रुवो-
स्तावंधातुके’ इत्यनादावगुणविषये श्नेरुकारस्य यण् ‘लोपश्चा-
स्यान्यतरस्यां न्वोः’ इति वकारमकारादावसंयोगपूर्वत्वात्पक्षे उकारलोपः ।
मुनोमीत्यत्र तु परत्वाद्गुणे उकाराभावान्नायं लोपः । अभिपुणो-
ति—‘उपसर्गात्मुनोति’ इति पत्वम् ॥

मुपाव । मुपुवतुः । मुपोथ, मुपुविथ । मुपुवथुः ।
मुपुव । मुपाव, मुपव । मुपुविच । क्रादिनियमादिट् ।
थलि तु भारद्वाजनियमादिकल्पः । उवङ्गणवृद्धिविषये । अभि-
मुपाव—‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति नियमादभ्यासस्य न षत्वम् ।
प्रकृतेस्तु ‘आदेशप्रत्ययोः’ इति पत्वम् ॥

सोता । सोप्यति । अभिसोप्यतीत्यत्र 'सुनोतेस्स्यसनोः' इति 'उपसर्गात्' इति पत्यं निपिच्यते ॥

सुनोतु । सुनुतात्—तातडो ङित्त्वात् गुणः । सुनुताम् । सुन्यन्तु । सुनु—'उतश्च प्रत्यषादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक् । सुनुतात् । सुनुतम् । सुनुत । सुनवानि—आदि पित्त्वादङित्त्वादिषु षाधित्वा परत्वाद्गुणः ॥

असुनोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुन-
ताम् । असुन्व, असुनुव—पूर्ववद्गुणलोपः पशे । अभ्यपु-
णोत्—'प्राक्सितादङ्युषाद्येऽपि' इति पत्वम् ॥

सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयुः—'जुसि च' इति
गुणः 'साधेधातुफगपित्' इति ङित्त्वाश्रयमतिषेधं येननामासि-
न्यायेन बाधते; न तु यासुटो ङित्त्वाश्रयमपीति नात्र गुणः ।
सुनुयाः । सुनुयाम् ॥ आशिपि—सृयात् । सृयास्ताम्—
'अंस्वरसर्वात्तुत्तयोः' इति दीर्घः ॥

असावीत् । असाविष्टाम् । असावीः । असाविषं 'स्तु-
मुपुञ्ज्यः परस्मैपदेषु' इति परस्मैपदेषु सिच इद् ॥

सुनुते । सुनुवाते । सुनुवते । सुनुषे । सुनुषे । सु-
नुषे, सुनुषे—पूर्वात्तुत्तारत्तेषी ॥ सुनुषे । सुनुषिषे । सुनु-
षे, सुनुषिषे—'विभाषेः' । सुनुषे । सुनुषिवेदे । सोता ।
नेप्यते । सुनुताम् । सुनुयाताम् । सुनुयताम् । सुनुय ।

सुनवे । सुनवावहे । असुनुत । असुन्वाताम् । असु-
 न्वत । असुनुथाः । असुन्वि । असुन्वहि, असुनुवहि ।
 सुन्वीत । सुन्वीयाताम् । आशिपि—सोपीष्ट । सोपीया
 स्ताम् । सोपीद्वम्—‘इणप्पीध्वम्’ इति मूर्धन्यः । असोष्ट ।
 असोपाताम् । असोष्ठाः, असोपि ॥

सुसूपति, सुसूपते—‘स्तौतिण्योरेव’ इति नियमान्न पत्वम् ॥
 अभिसुसूपतीत्यत्र ‘उपसर्गात्’ इत्यभ्यासस्य पत्वं स्थादिनियमेन
 बाध्यते । एवं तर्हि ‘सुनोतेस्स्यसनोः’ इति सन्नि पत्वनिपे-
 धस्य किमुदाहरणम्? इदं—सुसूपतेरप्रत्यये ‘अतो लोपे
 सुसूः’ इति । अत्र हि सनः पत्वस्यासिद्धत्वात्सस्य रुत्वे, विसर्जनीये,
 कृतपत्वम्य सनोऽभावात् ‘स्तौतिण्योरेव’ इति न प्रवर्तते ।
 एकदेशविकृतन्यायेनास्ति सन्प्रस्त्वमिति ‘सुनोतेस्स्यसनोः’ इति
 निपेधस्तु प्रवर्तते ॥

सोसूयते । सोषवीति, सोषोति । सोषुतः ‘उपस-
 र्गात्’ इति पत्वम् । ‘सुनोतेस्स्यसनोः’ इति निपेधश्च शितपा
 निर्देशान्न प्रवर्तते । अभिसोपोति । अभिसोपविप्याति ॥

सोषवीः इति यद्गुन्तात्सनीटि गुणावादेशयोः अभाविप्रत्य-
 येऽनो लोपे पूर्ववत्पत्वस्यासिद्धत्वात्सत्वाद्गुत्वे ‘वोरुपधायाः’ इति
 दीर्घः ॥

सावयति । असूपवत् । सुपावयिपति । ण्यन्तात्सनि
 ‘स्तौतिण्योः’ इति पत्वम् ॥

भातुवृत्तो.

सुन्वन् । सुन्वानः—शत्रुज्ञानचो ॥

राजसूयः—कर्मण्यधिकरणे वा 'राजसूय' इति क्वपि
नेपात्यते ॥

आसान्वयम्—'आसुयुवपि' इति ण्यति वृद्धौ 'धातोस्तलि-
मित्तस्थैव' इत्यावादेशः ॥

सोमं सुतवान् सोमसुत्—'सोमे सुवः' इति भूते क्विप् ॥

सुत्वा । सुत्वानौ—'सुयनोड्विनिप्' इति भूते इनिप् ।
स्त्रियां सुत्वरी—'वनो र च' इति डीबिफौ ॥

सुन्वन् । सुन्वन्तौ—'सुन्नो यज्ञसंयोगे' इति शता; अथ
अलडादेशः । यजमान उच्यते ॥

सुत्या—'संज्ञायां समज' इत्यादिना स्त्रियां क्वप् ॥

आमुतीबलः—यज्वा, शौण्डिकश्च । किञ्चन्तात् 'रजः रुप्या
मुक्ति' इति मत्वर्थीये बलचि 'बले' इति दीर्घः ॥

सुरा—'सुसूष' इति ऋत् ॥

सुरकः अहिविशेषः—स्थूलादिषु 'सुराया अहो' इति पाठात्
कानि 'केऽणः' इति ह्रस्वः ॥

पिञ् बन्धने ॥ २ ॥

सिनोति । सिनोपि । सिनोमि । सिन्वः, सिनुवः ॥
सिपाय । सिप्यतुः । सिपयिथ, सिपेथ । सिपाय, सि-

•पय । सिप्यिव । अत्र गुणबुद्धिविषयेऽनादौ 'एरनेकाचः'
इति यण् । सेता । सेति । सिनोतु । सिनु । सि-
नवानि । असिनोत् । सिनुयात् । आशिपि—सीयात् ।
असैपत् । असैष्टाम् ।

सिनुते । सिनुपे । सिन्वे । सिन्वहे । सिनुवहे । सिप्ये ।
सिप्यिपे । सिप्यिवहे । सेता । सेप्यते । सिनुताम् । सिनुष्व ।
सिनवै । असिनुत । असिनुथाः । असिन्वि । असिन्वहि । अ-
सिनुवहि । सिन्वीत । सेपीष्ट । असेष्ट । असेपाताम् ॥

सिसीपति, सिसीपते । सेपीयते । सेपयीति, सेपेति ॥

साययति । असीपयत् ॥

सितः । सितवान् ॥

सिनो आसस्त्वयमेव—'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येतिवक्तव्यम्' इति
निष्ठानत्वम् । यदा बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो दध्यादि-
वशेन कर्त्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामयं
प्रयोग इति न्यासपदमअर्यादौ । अनेकार्थत्वाद्धातोः भक्षणमर्थ
इत्यात्रेयः ॥

केशेषु प्रसितः केशैरिति वा—'प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया
च' इति तृतीयासप्तम्यौ ॥

सयः—अच् ॥

परिपितः परिपयः—'परिनिविभ्यः' इत्यादिना सितसयश-
ब्दयोप्पत्वम् । एवं निविभ्यामपि ॥

सेरुः—‘ दाधेद् सिशद् ’ इति रुः ॥

सेत्रम्—‘ दाम्री ’ इत्यादिना ष्टून् ॥

सितो वर्णः—‘ अजिधृसिभ्यः कः ’ इति संज्ञायां कः ॥

सितिमा, मैत्यम्—‘ वर्णदृढादिभ्यप्प्यञ्च ’ इति प्यञ्चिम-
निचो भावकर्मणोः ॥

सिता शर्करा । न सिता असिता इत्यत्र ‘ वर्णादनुदा-
त्तात् ’ इति ङीष्कारयोः ‘ असितपलितयोः प्रतिषेधः ’ इति
निषेधः । ‘ छन्दसि क्रमेके ’ ‘ भाषायामपीप्यते ’ इति—असि-
क्रीति क्रादेशङीषावपि पक्षे भवतः ॥

सेतुः—‘ सितनिगमि ’ इति तुन् ॥

सीरो लाङ्गलं—‘ शुषिचिमिजां दीर्घश्च ’ इति कनि दीर्घः ।
सीरस्येदं तद्वहति वा सैरिकः—‘ हलसीराट्ठक् ’ इति तस्येदंवि-
पये तद्वहतीतिविषये च ठक् ॥

अयं कचादावपि ॥

शिञ् निशाने ॥ ३ ॥

तालव्यादिरयम् । निशानं तन्कुरणम् ॥

शिनोति । शिनुते । शिषाय । शिश्ये । शेता ।
शेष्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

डु मिञ् प्रक्षेपणे ॥ ४ ॥

• मिनोति । मिनुते । ममौ । मिम्यतुः । ममाथ, ममिथ ।
मिम्यथुः । मिम्य । ममौ । मिम्यिव । 'मीनातिमिनोति-
दीक्षां ह्यपि च' इत्येज्विपये ह्यपि च प्रागेन प्रत्ययोत्पत्तेरा-
त्वम् । तस्य चानैमित्तिकत्वान्न 'द्विर्वचनेऽपि' इति स्थानिवत्त्वम् ।
थलीदृशे 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । मिम्ये ।
मिम्यिपे । मिम्ये । मिम्यिवहे ॥

माता । मास्याते । मास्यते । मिनोतु । मिनु । मि-
नवानि । मिनुताम् । मिनुष्व । मिनुवँ । अमिनोत् ।
अमिनुताम् । मिनुयात् । मिन्वीत् । आशिपि, मीयात् । मा-
सीष्ट । यासुटि कित्वाद्नात्वे 'अकृत्सार्वधतुकयोः' इति दीर्घः ।
अमासीत् । अमामिष्टाम् । आत्वे 'यमरमनमानाम्' इति
सगिटौ परस्मैपदे । अन्यत्र अमास्त । अमासाताम् ॥

मित्सति—'इको झल्' इति सनः कित्वात् 'अज्जन' इति
दीर्घे, 'सनिमीम' इतीस्भावे 'सन्त्यार्धधातुके' इति सस्य तत्वम् ।
'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः ॥

मेमीथते । मेमेति । मिनोतीति शितपा निर्देशान्नात्वम् । मा-
पयति । अमीमपत्—आत्वे पुक् ॥

प्रमाय—'ह्यपि च' इत्यात्वम् ॥

प्रमयः, ईपत्प्रमयः, दुष्प्रमयः,—'निमिमीत्रियां खञ्चोः प्र-
तिषेधः' इत्यात्वनिषेधः ॥

मित्रिमम्—'द्वितः क्रिः' 'ऊर्मन्त्रित्यम्' इति मप् ॥

मीरः—'शुपिचिमिन्ना दीर्घश्च' इति क्रन्दोर्घो ॥

मयत इति शपि । मातीति लुकि । मिमात इति श्लो ।
मीयत इति श्यनि ॥

चिञ् चयने ॥ ५ ॥

चिनोति । चिनुते । चिकाय । चिकयतुः । चिकयिथ, चिकेथ ।
चिकयथुः । चिक्कयव । 'विभाषा चे' इति सन्लिट्यो परयो
अभ्यासात्परस्य वा कुत्वम् । अन्यथा—चिचायेत्यादि । चिच्ये,
चिच्ये इत्यादि ॥

चेता । चेष्यति । चेष्यते । चिनोतु । चिनुताम् ।
अचिनोत् । अचिनुत । चिनुयात् । चिन्वीति । चीयात् ।
चेपीष्ट । अचपीत् । अचेष्ट ॥

चिचीपति, चिकीपति । ङिति कुत्वविकल्प । चेचीयते ।
चेचेति । चाययति, चापयति । 'निरङ्गुरोर्णो' इत्यात्वक्षे
पुक् । प्राणिचिनोति—'नेर्गद्' इति णत्वम् ॥ ' .

निकाय्य —'पाय्यसाय्यनिराय्य' इति निशमे ष्यदाया-
देशावादिशुत्व ष निपात्येव ॥

सद्यः क्रतु । पाञ्चान्यः मि, उपचान्यश्च । 'पने-
शुन्दपाय्यसञ्चार्यो' 'जम्पो परिपायोपसाय्यनङ्कशा' इति ष्य
दायादेशयोनिवत्स्योः । निरायाडिभ्योऽयत्र यति चिच्येयमित्यादि ॥

चित्तः अग्निः । अग्निचित्ता वर्तते—‘चित्ताग्निचित्ते च’ इति कर्मणि भावे च यथाक्रमं निपात्येते । तत्राद्यस्य यति तुच्छ । अन्यस्य ये तुच्छ । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अयं स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः ॥

अग्निचित्—‘अग्नी चैः’ इति कर्मण्युपपदे भूते क्तिप् ॥

श्येनश्रीयते श्येनचित् । श्येनशब्दस्तत्सदृशेष्टकाचय उप-
चारेण वर्तते । ‘कर्मण्यग्न्याख्यायाम्’ इति कर्मण्युपपदे तस्मि-
न्नेनार्थे अग्न्याख्यायां त्रैकालिकः क्तिप् । आख्याग्रहणं रूढच-
र्यम् । तेनाग्न्यर्थेष्टकाचयश्श्येनचिच्छब्देनोच्यते ॥

निश्चयः—‘अह्वृष्टनिश्चिगमश्च’ इति निश्चैरप् अचोऽपवादः ॥

एकस्तण्डुलनिश्चा+यः—‘परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः’ इति घञ् ।
कथं ‘एकोऽपि तत्र निश्चयः’ इति ? । पदसंस्कारेणेति भागवृत्तिः ॥

पुष्पप्रचायः—‘हस्तादाने चैरस्तेये’ इति घञ् । हस्तादान-
ग्रहणेन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते । अन्यत्र वृक्षशिखरे फलप्रचयं
करोतीत्येव भवति । अस्तेय इति वचनात् चौर्ये प्रत्यासत्ता-
वप्यनेव पुष्पप्रचयश्चौर्येणेति ॥

निचीयन्तेऽस्मिन्निति निकायो ग्रामगृहादिः । आचीयन्तेऽस्मि-
न्निष्टका इति आकायोऽग्निः । चीयन्तेऽस्मिन्नस्थ्यादीनांति कायः
शरीरम् । गोमयानामेकत्रां करणं गोमयनिकायः—‘निवास-
चितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः’ इति वञ्चादिकत्वं च । निव-

सन्त्यस्मिन्निति निवासः । चीयतेऽसौ चितिः । शरीरं पाण्यादि-
समुदायः । उपसमाधानं राशीकरणम् । असौ धात्वर्थः । अन्यानि-
प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूतानि । काष्ठनिचय इत्यत्र बहुत्व-
मात्रं विवक्षितं नोपसमाधानमित्यनेव भवति ॥

भिक्षुनिकायः—‘सङ्घे चानौत्तराधये’ इति घञादिकत्वं च ।
प्राणिनां समूहः सङ्घः, स च द्वेषा भवति एकधर्मसमावेशेनौ-
त्तराधयेण च । तत्र ‘अनौत्तराधये’ इति पर्युदासादितरो गृह्यते
इत्यौत्तराधयेऽनेव सूकरनिचय इति । सङ्घस्य प्राणिसमुदायल-
क्षणत्वात् प्रमाणाप्रमाणसमुच्चय इत्यत्राप्यनेव ॥

चितिः—किन् । द्विचितीकः—‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् ।
‘चितेः कपि’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

आचितं सम्भवत्यवहरति वा आचितीनः । आचितिकः ।
‘आढकाचितपात्रात्त्वोऽन्यतरस्याम्’ इति खठञौ ॥

द्वयाचितिकः, द्वयाचितः, द्वयाचितीनः—‘द्विगोष्ठंश्च’
इति सम्भवत्यादिषु ठञ्, चकारात्त्वश्च । पकारो ङीपर्यः । अन्य-
तरस्याङ्गहाणानुवृत्त्या च ‘अध्यर्धपूर्वद्विगोः’ इति ठञो लुकि
‘द्विगोः’ इति ङीपः ‘अपरिमाणविस्ताचित’ इति निषेधः ।
ठन्खञोर्विधानसामर्थ्यात् लुक् । ‘शाकदो भार आचितः’* ॥

चित्रः—औणादिकः ऋः ॥

• चित्रीयते—‘नमो वरिवश्चित्रहः क्यच्’ इति क्यच् ।
चित्रह् आश्चर्यं इति वृत्तिः । ङित्त्वात्तद् ॥

स्तृञ् आच्छादने ॥ ६ ॥

स्तृणोति स्तृणुतः स्तृण्वन्ति । स्तृणोपि स्तृणोमि स्तृ-
णुवः स्तृण्वः । स्तृणुते स्तृणुपे स्तृण्वे ॥

तस्तार तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तर्यं तस्तर तस्तार
तस्तरिव । तस्तरे तस्तराते तस्तरिपे तस्तरिध्वे तस्तरिद्वे
तस्तरे तस्तरिवहे । ऋादिनियमादिट् । थलि ‘अचस्तास्वत्’
इति निषेधः ऋकारान्तत्वान्नित्यः । ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ इति
लिटि गुणः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन सेव । कृते वा
गुणे ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः ॥

स्तर्ता । स्तरिप्यति । स्तरिप्यते—‘ऋद्धनोस्स्ये’ इतीट् ।
स्तृणोतु, स्तृणु, स्तृणवानि, स्तृणुतां स्तृणुष्व स्तृणवै ।
अस्तृणोत् अस्तृणुत स्तृणुयात् स्तृणुषीत् । आशिपि—स्त-
र्यात् । संयोगाद्यृकारान्तधातुत्वात् ‘गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः’ इति शय-
कोः यकारादावार्धधातुके लिटि गुणः । शस्त्वस्य न सम्भवति ॥

स्तृपीष्ट । स्तरिपीष्ट—‘लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु’ इत्याधिकृत्य
‘ऋद्धनोस्स्ये’ इतीडिकल्पः । तत्रेडभावे ‘उश्च’ इति
लिङ्गिचोः कित्त्वान्न गुणः । अस्तार्पीत् । अस्तार्पी । अस्तृत
अस्तृपातां अस्तरिष्ट अस्तरिपाताम् । लिङ्गुत्तडीङ्गिकल्पो
झलादावगुणत्वं च ॥

इति वा इट् । वृत इति दीर्घस्य 'न लिङि' इति निषेधः ।
इडभावे 'उश्च' इति लिङ्गिचो कित्त्वान्न गुणः ॥

अवारीत् अवारिष्टाम् । 'वृतो वा' इति दीर्घस्य 'सिचि
च परस्मैपदेषु' इति निषेधः ॥

अवृत अवृपाताम् । अवरिष्ट अवरिपाता अवरीष्ट अव
रीपाता—'लिङ्गिचो' इतीदृशे 'वृत' इति वा दीर्घः । ध्वन्य-
नित्पक्षे नित्यो मूर्धन्यः, इटि तु विकल्पेन दीर्घश्च वेति पञ्च-
रूपाणि—अवृद्धं, अवरिद्धं, अमरीद्धम्, अवरिध्वम्, अव-
रीध्वम् । कर्तृवत्कर्मणि । ते तु चिण्वशेष अवारि इति ।
कर्मकर्तारि तु 'अच कर्मकर्तारि' इति चिणो विकल्पनात्सिजपि,
तत्र च कर्तृवद्वा इट्, तस्य चेटो दीर्घविकल्पः । पक्षे चिण्वदिट् ।
प्रकृतस्येटो दीर्घविधागादस्य दीर्घो नेति अवारि, अवृत, अव-
रिष्ट, अवरीष्ट, अवारिष्ट इति पञ्च रूपाणि । द्विचानौ
चिण्वद्धर्जं चातूरूप्यम् । ध्वमि तु कर्तृवत्पञ्च रूपाणि । चिण्व
दिटि च मूर्धन्यविकल्पेन अवारिचं अवारिद्धमिति द्वे इति
सप्त रूपाणि ॥

वुवूर्पति, विवरिपति, वियरीपति—'वृत' इति 'इट् सनि वा'
इति वेट् । तस्य च वा दीर्घः । अनिट्पक्षे 'इको इत्'
इति सन कित्त्वे 'अज्ज्ञानगमाम्' इति दीर्घः, 'उदोष्टचपूर्वस्य'
इत्युत्वे रपरि 'हलि च' इत्युपधादीर्घः ॥

वेनीयते—'रीडृत' इति रीड् । वर्धतीत्यादि ॥

चारयति यवेभ्यो गाः । अवीवरत्—‘ वारणार्थोनामीप्सितः ’
इत्याप्तुमिप्यमाणस्यापादानत्वम् । प्रवृत्तिविवातो वारणम् । क-
ण्टकैः परिवारयति वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्वय-
मेव—‘ करणेन तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्वहुळम् ’ इति ण्यन्ते
करणस्यात्र कर्मवद्भावः । यक्षिणौ तु ‘ णिश्रन्धि ’ इति निषे-
धान्न भवतः ॥

वृक्षः—‘ एतिस्तु ’ इत्यादिना क्यप् । ‘ वार्या ऋत्विजः ’
इति क्रेयादिकस्य ण्यति । क्यव्विधो हि वृञो ग्रहणमिप्यते ॥

पतिवरा कन्या—‘ संज्ञायां भृतृवृञि ’ इति खचि मुमागमः ॥

नीवारः—‘ नौ वृधान्ये ’ इति घञ् । ‘ उपसर्गस्य घञि ’
इति दीर्घः । अधान्ये निवारः । ‘ ग्रहवृष्टनिश्रिगमश्च ’ इत्यप् ।
स्त्रियामपि बाहुळकात्कितनं बाधित्वाऽयमप् भवतीति हरदत्तः । तेन
निवारा कन्या इति भवति । लिङ्गकारिकायां अबन्तस्य पुंस्त्व-
शातनं प्रायिकमिति न्यासः । खच्प्रभृतयोऽमी त्रयः प्रत्ययाः
क्रेयादिकस्यापीति तस्यापि समानं रूपम् ॥

प्रावारः प्रवरः उत्तरासङ्गः—‘ वृणोतेराच्छादने ’ इति प्रोप-
सृष्टाद्वृजपौ । घञि ‘ उपसर्गस्य ’ इति दीर्घः । आच्छादना-
दन्यत्रावेव । अन्यत्रापि बाहुळकात् क्तिन्विपयेऽभवतीति हरदत्तः
प्रवरा गौः इति ॥

‘ अवद्यपण्य ’ इत्यादौ वर्धेति निपातनं क्रेयादिकस्येति स्थित-
मितीह नोदाहृतम् ॥

वर्मा—मनिन् । वर्मा व्रीहादिः ॥

वर्मिणोऽपत्यं वार्मिकायणिः—गकिनादिषु 'चर्मिवर्मिणोर्नलो-
पश्च' इति पाठात् फिञ्, कुगागमो, नलोपश्च ॥

वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति—'सत्यापपाश' इत्यादिना णिच् ।
अभिधानशक्तिस्वभावाद्यं सन्नह्यतीत्यर्थे ॥

अपहारवर्मणोऽपत्य अपहारवर्मण—'नमपूर्वोऽपत्ये वर्मणः'
इति प्रकृतिभावननिषेधस्तत्रैव अवर्मण इति पर्युदासान्न भवतीति
'अन्' इति प्रकृतिभाव एव भवति ॥

वरूधो रथगुप्तिः—'जृवृञ ऊधन्' इत्यूधन् ॥

वर्षम्—'वृत्' इत्यादिना स' ॥

वर्णः—ऋजेन्द्रादौ रन्प्रत्यये, तद्रेफस्य णत्वे निपात्यते* ॥

वर्णा ब्रह्मचारी—'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इति मत्वर्थीय इनिः ॥

ब्राह्मणवर्णी—'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' इति मत्वर्थीय इनिः ।
इन्विधान ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥

वरुणः—'कृवृदारिम्य उनन्' इत्युनन् ॥

वरुणानी—'इन्द्रवरुण' इति षीपानुको पुयोगे ॥

*ऋजेन्द्रेतिसूत्रे वर्णशब्दस्य पाठो नार्थ, 'कृत्स्नसिद्धपन्वमिस्त्रिभिभ्यो निन्' इति
नप्रत्ययेन सिद्धत्वादित्लुग्न्वलदत्त । 'स्वरगतोऽप्रभैरभसशुक्लशुक्लतोऽप्रवर्णैरा
माला.' इति रन्प्रत्यये तद्रेफस्य णत्व निपात्यते । इति मुद्रितकोशे.

मित्रावरुणो देवताऽस्य मैत्रावरुणः—‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्या-
नद् पूर्वपदस्य । ‘साऽस्य देवता’ इत्यण् । ‘देवताद्वन्द्वे च’
इत्युभयपदवृद्धिः ‘दीर्घाच्च वरुणस्य’ इति निषेध्यते ॥

वरुणदत्तो नाम कश्चित् अनुकम्पितोऽसौ वरुणिकः वरुणियः
वरुणिलः वरुणदत्तः—‘बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टञ्जा’ ‘वनिलचोः
च’ इत्यनुकम्पायां ठच् वनिलचो वा विधीयन्ते ॥

‘शेवलमुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्’ इति टजादौ
च प्रत्यये तृतीयादच ऊर्ध्वं लुप्यते वर्णः इति लोपः ॥

वर्णुः—‘अनिवृरीम्यो नित्’ इति नुप्रत्ययः ॥

वरत्रा—‘वृञ्श्चित्’ इत्यत्रन्प्रत्ययः ॥

वृञ् संभक्ताविति ऋचादौ । तथा दीर्घान्तो विदभिच्च वर-
णार्थः । तत्र वृञ् आवरणे इति चुरादौ ॥

धुञ् कम्पने ॥ ९ ॥

अनुदात्तः । धुनोति, धुनुते । दुधाव । दुधोध, दुध-
विध । दुधुत्रे । दुधुविषे । धोता । धोप्यति, धोप्यते ।
धुनोतु । धुनुताम् । अधुनोत् । अधुनुत । धुनुयात् । धुन्वीत् ।
आशिपि—धूयात् । धोपीष्ट । अधोपीत् । अधोष्ट ॥

दुधूपति, दुधूपते । दोधूपते । दोधोति । धावयति
अदूधवत् ॥

धुत्वा, धुतः, धुतवान् ॥

धुनी—बाहुळकात् निप्रत्ययो नित्किञ्च ॥ तथा च भोजो-
मुसूत्रत् 'धृमृधुवृषिष्ठिःवरित्वरिम्यः कित्' इति । अत्र स्वामी
ह्रस्वान्तममुं पठित्वा प्रयोगादीर्घान्तमप्याह । शिवस्वामिकाश्यपो
तु दीर्घान्तमाहतुः । उभयमपि चान्द्रा इति सुधाकरः । दीर्घा-
न्तस्य तेनैव प्रयोगोऽपि दर्शितः—'ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विधृत-
शिवशिरश्श्रेणिकुञ्जेषु' इति । तत्र दीर्घान्तपाठे स्वरत्यादिसू-
त्रेणोद्धिकल्पः । कित्सनोस्तु पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् धूत्वा
धुतः द्रुधुपतीत्यादौ 'श्रचुकः किति' इति 'सनि ग्रहगुहोश्च' इती-
ण्णिपेधो भवति । किति लिटि त्वमुं निषेधं बाधित्वा क्रादि-
नियमान्नित्यमिट् । न च क्रादिनियमस्य स्वरत्यादिविकल्पः परत्वा-
द्बाधक इति मन्तव्यं, तस्य 'श्रचुकः किति' इत्यनेन पुनरपि
बाधप्रसङ्गात् ॥

धूनोति, धूनुते । दुधावेत्यादि ह्रस्वान्तवत् । धोता, धविता ।
धोप्यति, धविप्यति । धोप्यते, धविप्यते । धूनोतु धूनुताम् ।
अधूनोत् अधूनुत । धूनुयात् धून्वीत् । धूयात् धोपीष्ट धवि-
पीष्ट । अधावीत् । अधाविष्टां अधोष्ट अधविष्ट । 'स्तुमुधूञ्च.'
इति परस्मैपदे सिचो नित्यमिट् । अन्यत्र सर्वत्र स्वरत्यादिने-
द्विकल्पः ॥

धूनयति—'धुञ्जिभोर्नुञ्चक्तव्यः' इति गौ नुक् ॥

दीर्घान्तः क्रयादौ युजादौ च । धू विधूनन इति अभित्
तुदादौ । स्वादय उभयतोभाषाः वृञ्चर्मनुदात्ताः । तस्यानुदा-
त्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन ॥ ॥

उभयतोभाषानिट्प्रकरणान्हुञ्मुक्त्वा, तदनुरोधेनोकारान्तमनिटं पर-
स्मैपदिनमाह—

टु टु उपतापे ॥ १० ॥

टुनोतीत्यादि धुनोतिवत् ॥

दावः—‘दुन्योरनुपसर्गे’ इति कर्तरि णः । दव इति मौ-
वादिकादचि । तस्य नात्र ग्रह इति तत्रैवोक्तम् । ‘समियुद्दुदुवः’
इति घञ्बिधौ द्रुसाहचर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च दवतेरेव ग्रह इत्य-
स्यावेव—सन्दव इति ॥

दवथुः—‘द्वितोऽयुच्’ ॥

दुत्वा, द्रुतः, द्रुतवान् । स्वादौ ‘दुम्बोर्दीर्घश्च’ इति । अत्र
यदुक्तं न्यासे टु टु उपताप इति तदसत् । यदाह हरदत्तः—दुद्दु-
गतावित्यस्य दोर्ग्रहणं ; न तु टु टु उपताप इत्यस्य, सानुबन्धक-
त्वात् । तथा च माघः—‘मृदुतया द्रुतया’ इति ॥

• हि गतौ वृद्धौ च ॥ ११ ॥

प्रहिणोति—‘हिनुमीना’ इत्सुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य हिनु-
नकारस्याद्ब्रुचवायेऽपि णत्वम् । तच्च प्रहिणु इत्यादौ हिनुशब्दे
सावकाशमप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् विकृतेऽपीह भवति ॥

जिघाय । जिघ्र्यतुः । जिघ्र्युः । जिघ्रियथ, जिघ्रेथ
जिघ्र्य । जिघ्रियव—‘कुहोश्चुः’ इत्यभ्यासस्य चुत्वं ङकारः ।

तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वं जकारः । परस्य 'हेर-
चडि' इति कुत्वं घकारः ॥

हेता । हेप्यति । प्रहिणोतु । प्राहिणोत् । प्रहिणु-
यात् । हीयात् । अहैपीत् ॥

जिघीपति । जेघीयते । जेघेति ॥

हाययति । अजीहयत्—'अचडि' इति वचनान्न कुत्वम् ।
'इदमेव 'अचडि' इति वचनं चडोऽन्यत्र ण्यधिकस्यापि कुत्वे
ज्ञापकम् । तेन प्रजिघाययिपतीत्यत्रापि कुत्वं भवति ॥

सहितम्, संहितम्—'समो वा हितततयोः' इति मलोप-
विकल्पः । प्यञि समो नित्यं मलोपस्येप्यमाणत्वात्—साहित्य-
मित्येव भवतीत्यत्रियः ॥

देवदत्ताय हितं भूयात्, देवदत्तस्येति वा—'चतुर्थी
चाशिपि' इत्यादिना षष्ठीचतुर्थ्यौ । 'चतुर्थी तदर्थावलिहित-
मुख' इति समासविधौ कैयटे 'चतुर्थी चाशिपि' इति हित-
योगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति । समासादाशिपौऽ-
नवगमादिति केचिदाहुरिति ॥

अरोचकिने हितं अरोचकिहितम्—'हितयोगे चतुर्थी वक्त-
व्या' इति चतुर्थी । 'चतुर्थी तदर्ध' इति पक्षे समासः ।
सुधाकरस्तु—चान्द्रानुसारेणानाक्षिप्यपि षष्ठीचतुर्थ्यौ द्वे भवत इत्याह ।
तद्धृतिकारस्य नेष्टम् । यदाह—'हितं भशाः' इत्यत्र, ननु च

हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम् । तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति । भाष्यमपि—हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः; इतरथा ह्यनिर्देशो भवति, हितशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । सा प्राप्नोति । स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । एवं वक्ष्यामि 'हितं भक्षा' तदस्मै, ततः दीयते नियुक्तं, तदस्मा इति' इति । केयटोऽपि—इतरथा हीति । यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृतायाः अस्थेतिषष्ठ्याः सम्बन्धायोगात् इहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थोऽनिर्दिष्टस्यादित्यर्थ इति ॥

संहितोरुः—'संहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूरूत्तरपदात्संहिताद्यादेरुद्भृत्ययस्त्रियाम् ॥

संहितोरु —'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' इत्यूह् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सूत्रेणैव सिद्धे वचनमिदं, हितेन सह वर्तते सहितं इति सहितशब्दव्युत्पत्तावृद्धर्थम् । प्रागप्येतत्सर्वमुक्तम् ॥

हरुः—पचाद्यच् ॥

हयी—गौरादित्वात् ङीप् ॥

हेतिः—'उतियुति' इत्यादिना क्तिनि निपात्यते ॥

हेतुः—'कमिमनि' इत्यादिना तु ॥

अन्नेन हेतुना वसति, अन्नाय हेतवे, अन्नाद्धेतोः, अन्नस्य हेतोः, अन्ने हेतौ, इति वा—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वा-

सां प्रायदर्शनम्' इति सर्वा विभक्तयः । प्रायग्रहणादसर्वनामः प्रथमाद्वितीये न स्तः, सर्वनामस्तु सर्वा इति 'अइउण्' इत्यत्र कैयटे स्थितम् ॥

पृ प्रीतौ ॥ १२ ॥

पृणोति । पपार । पप्रतुः । पपर्य । पप्र । पप्रिव ।
पर्ता । परिप्यति । पृणोतु । अपृणोत् । पृणुयात् ।
प्रियात् । अपार्पीत् ॥

पुपूर्षति । पेप्रीयते । पपर्ति ॥

पारयति । अपीपरत् ॥

प्रियत इत्यादि श्यनि गतम् । पिपर्तीति श्चौ ॥

स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ १३ ॥

प्रीतिर्वलं, पालनं जीवनमिति स्वामी ॥

स्पृणोति । पस्पार । पस्पर्यु । खयशेषः । 'ऋतश्च संयोगादेः' इति किति लिटि गुः ॥

स्पर्तेत्यादि । स्पृ इत्येके । स्पृणोतीत्यादि । 'अत्स्पृढ-
त्वर' इत्यत्र वृत्तो स्पृ चिन्तायाभित्युपादानादस्येत्त्वमेव भवति,
असिस्मरदिति ॥

स्पृणोतिस्पृणोती इमौ छान्दसाविति पारायणे । इमौ पृणो-
तिश्च त्रयदछान्दसा इति स्वामिकाशयौ ॥

आप् व्याप्तौ ॥ १४ ॥

'आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति, आप्नोपि । आप्नोमि । आप्नुवः—'लोपश्चास्य' इत्युकारलोपसंयोगपूर्वत्वान्न भवति । 'हुश्रुवोः' इति यणप्यसंयोगपूर्वस्येत्यजादौ 'अचि-श्रुधातु' इत्यादिनोवङ् ॥

आप । आपतुः । आपिथ । आपिव । कादिनियमादिट् । 'उपदेशेऽत्वतः' इत्यत्र 'अत्वतः' इति तपरकरणान्नास्य थलीणिपेधः । यत्रायं निपेधस्तत्र भारद्वाजनियम इति विकल्पोऽपि न भवति ॥

आप्ता । आप्स्यति । आप्नोतु । आप्नुहि—'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक्संयोगपूर्वत्वान्न भवति । आप्नवानि । आप्नोत् । आप्नुयात् । आशिपि—आप्यात् ॥

आपत् । आपताम्—लृदित्वाच्च्लेरङ् ॥

• ईप्सति—'आब्जवृधामीत्' इतीत्वम् । अम्यासलोपः ॥

आपयति । मा भवान्नापियत् । कृते णौ चडि ह्रस्वे, पश्चात् द्वितीयैकाचः पिशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

प्रापय्य, प्राप्य—ण्यन्तात् क्तो ल्यपि 'विभाषापः' इति णेः पक्षयोदेशः, अन्यदा लोपः ॥

आप्यम्—ण्यत् । 'पोरदुपधात्' इत्यत्र तपरकरणान्न यत् ॥

आप्तिः—'क्तिन्नावादिभ्यः' इति क्तिन् ॥

जीविकां प्राप्तः, प्राप्तजीविकः, जीविकां प्राप्तः, इति वा 'द्वितीयाश्रित' इत्यादिना 'प्राप्तापन्ने च द्वितीया' इति च समासः । 'प्राप्तापन्ने च' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासेऽपि प्राप्तजीविक इति भवति । तत्र ह्यकारः प्रच्छिद्यते 'प्राप्तापन्ने, अ च' इति । अश्रान्तादेशः । सौत्रत्वान्न प्रकृतिभावः । एतत्पद्यतावप्युक्तम् ॥

आपः—'आभोतेर्द्वस्वश्च' इति कौ द्वस्वः । 'अप्तृन्' इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः । आङ्गिः—'अपो भि' इति भकारादौ तकारे जश्त्वम् । 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति दीर्घत्वतत्त्वे तदन्तेऽपि भवतः—स्वापः, स्वाङ्गिरिति ॥

द्विधा गताः अन्तर्गताः परिगता वा आपो यस्मिन् द्वीपम् । अन्तरीपम् । परीपम्—'द्वचन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्' इत्यप आदेरीकारः । 'ऋक्पूरम्भूः' इत्यकारस्तमासान्तः । 'ईत्वमनवर्णान्तात्' इत्युक्तत्वात् प्रापमित्वाद्दौ न भवति । समापं नाम देवयजनं इत्यत्र 'समाप ईत्वप्रतिषेधः' इतीत्याभावः । अत एव निर्देशात् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वा दीर्घः । 'अन्यथं विभक्तिसमीप' इति निर्देशात्समीपमित्यपि भवति । यद्वा—समापशब्दः समा आपो अस्मिन्निति समशब्देन व्युत्पाद्यः ॥

अनूपम्—'ऊदनोर्देशे' इत्यप आदेरूकारः । अदेशे तु अन्वीपम् ॥

समुद्रे यद्दीपं तत्र भवति द्वीपम्—'द्वीपादनुसमुद्रं यन्' इति शोषिको यन् । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । 'यन्-

• 'योश्च' इत्यत्रापत्ययञो ब्रह्मणादस्य बहुषु लुङोऽभावात्—द्वेष्या इति भवति । अनुसमुद्रमित्युक्तत्वात् अन्यत्राणि द्वेष इति भवति ॥

• द्वेषापनः—व्यासः नडादित्वात्कक् । द्वेषशब्देन द्वेषस्थो मुनिरुच्यते । अनन्तरापत्येऽप्यस्मिन् गोत्रत्वमारोपात् ॥

‘त्रिषु द्वे आप्यमम्मपम्’ इति मयड्ये आप्यशब्दो दृश्यते । तथाऽपि कारणेऽप्याप्याः परमाणव इति अत्र प्रत्ययो न दृश्यते । तथा च स्वामी—आप्यं तु लक्ष्यादिति । परिपूर्वोऽयं रक्षणेऽपि । तथा च भवभूतिः ‘पर्यामोतु सुकृतं महाभागः’ इति ॥

अयं युजादौ च ॥

शक् शक्तौ ॥ १५ ॥

शक्नोति । शक्नुवन्ति । शक्नोतु । शक्नुहि । अशक्नोत् । अशक्नुवम् । शक्नुयात् । शेषं शक्यतिवत् लुङि लृदित्त्वादङ्—अशक्न् इति ॥

विद्यामु शिक्षते—‘शिक्षेर्निज्ञासायाम्’ इति तद् । विद्याविषये ज्ञाने शक्तौ भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

शक्तो घटं कर्तुं; शक्ति इति वा । ‘सौनागाः कर्मणि विद्यायां शक्तेरिदमिच्छन्ति विकल्पेन’ इतीदृक्कल्पः । ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इत्यत्र हरदत्तः—यद्यपि शक्तिः केवलोऽकर्मकः । तथाऽपि तुमुनन्तवाच्यक्रियाविषयत्वे सकर्मकोपि

भवति । तथा च कर्मणि लादयोपि दृश्यन्ते । अयं योग-
शक्यो वक्तुमितीति ॥

शक्यं—‘शकिसहोश्च’ इति गत् ॥

शकलं—‘शकिशम्योर्निदित्’ इति कलप्रत्ययः ॥

शक्रः—‘स्फायितञि’ इत्यादिना रक् ॥

शक्रुः—त्रियंवदः । ‘मूशक्यञिम्यः ङ्रः’ इति अहितः ङ्रः ॥

राध साध संसिद्धौ ॥ १६-१७ ॥

राधोति । राध्वन्ति । राधुवः । राधोतु । राधुहि ।
अराधोत् । राधुयात् । रोषं राध्यन्वित् । हिंसार्थत्वे हि
‘राधो हिंसायाम्’ इति सिति लिटि थलि च सेटि एत्वा-
म्यासलोपौ । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधियेत्वादि ।
तथा सन्धपि ‘राधो हिंसर्या सन्धच इत्यक्तव्यः’ इति अच
इस्भावे अम्यासलोपे ‘रयोः’ इति सलोपे—प्रतिरित्त्विति ॥

साधोति । ससाध । ससाधतुः । ससाधिय । स-
साधिय । प्रादिनियमादिदिवल्पो न भवति, तस्य लगन्-
विषयत्वात् ॥

सादा । सात्स्पति । साधोतु । असाधोत् । साधु-
यात् । साध्यात् । असात्सीत् । असादात् ॥

सिपात्सति—‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पत्वम् ॥

सासाध्यते । सासाद्धि । साभयति । जसीपधत् ।
कालपास्त्रपोपदेशं पठन्ति । तत्पोपदेशलक्षणविरुद्धम् ॥

साधनः—‘ग्यन्ताञ्चन्धादित्वाल्ल्युः’ ॥

साधुः—‘कृपावानि’ इत्युण् । मातरि साधुः—‘साध्व-
साधुप्रयोगे सप्तमी वक्तव्या’ इति सप्तमी । अनर्चार्थमिदं वार्तिकम् ।
अर्चाया तु ‘साधुनिपुणाभ्यामर्चयाम्’ इत्येव सिद्धम् । तद-
स्मादर्चाग्रहणं निपुणार्थं सम्पद्यते । साधुमृत्यो राज्ञ इत्यत्र मृ-
त्यापेक्षया पृथी न साध्वपेक्षयेति वास्त्यर्थज्ञा आहुरिति मैत्रेयकेय-
दादौ प्रतिपादितम् । अप्रतेरिति वचनात् साधुर्देवदत्तो मातरं प्रती-
त्यत्र न भगि । ‘अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकम् ।
तत्रादिग्रहणेन ‘लक्षणेत्थंभूः’ इत्या प्रतिना सहोपात्तयोः पर्य-
न्वोर्ग्रह । दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ता परस्मैपदिनः ॥

अथ सेट आह—

‘अशू व्याप्तौ संघाते च ॥ १८ ॥

अश्नुते । अश्नुवाते । अश्नुवते । अश्नुपे । अश्नुध्वे ।
अश्नुवे । अश्नुवहे । ‘शाः’ इति तवर्गस्य श्रुत्वनिपेयः ॥

आनशे । आनशाते । आनशिपे, आनशे । आनशिध्वे,
आनश्द्वे । आनशिवहे, आनश्वहे । आनशिमहे, आनश्महे—

उदित्वादिद्विकल्पः । झलि ब्रश्चादिना पत्वे, 'षदोः कस्सि' ।
इति 'ष्टुना ष्टु.' इति कत्वष्टुत्वे यथायोगम् । 'अत
'आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे, ततः परस्य 'अशो तेश्च' ।
इति नुडागमः ॥

अष्टा, अक्षिता । अक्ष्यते, अशिष्यते । अश्नुताम् ।
अश्नुष्व । अश्नवै । आश्नुत । आश्नुथाः । आश्नुवि ।
आश्नुवहि । अश्नुवीत । अश्नुवीथाः । अश्नुवीयात् । आशिपि-
'अशिपीष्ट, अक्षीष्ट । आष्ट, आशिष्ट । आक्षाताम् ।
आशिपाताम् । झलि सिचो लोपे पत्वष्टुत्वे, अन्यत्र पत्वे कत्वम् ॥

आशिशिपते—'स्मिपूहूञ्ज्वशां सनि' इति नित्यमिद् ॥

आशास्यते—'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यङ् । तत्र ह्रस्वा-
तेरशोतेश्च ग्रहणमुक्तं पदमञ्जरीदौ । एयं पारायणात्रेयमंत्रेयादा-
वपि । यदुकि आष्टि इत्याद्यटतित्प्रक्रिया ॥

अष्टा, अशित्वा । अष्टः, अष्टवान् । 'यस्य विभाषा'
इत्यनिट्त्वम् ॥

रशना—'अशेरशच' इति युचि रशादेशः ॥

आशुः—ब्रीहिविशेषः । 'कृपावाजि' इत्यादिनोष्प्रत्ययः ।
शीघ्रपर्यायस्त्रयमव्ययम् ॥

श्वशुरः—'शावशेरासौ' इति शुशब्द उपपदे उरन्प्रत्ययः ।
आशुपर्यायश्वशुशब्दः ॥

श्वशुर्यः—'राजश्वशुराद्यत्' इति अपत्ये यत् ॥

श्वश्रूः—‘श्वश्रुस्स्योकाराकारयोर्लोपश्च’ इत्युकाराकारयोर्लोप
ऊहप्रत्यश्च ॥

श्वश्रूश्च श्वश्रुश्च श्वश्रुरौ, श्वश्रूश्चश्रुरौ इति वा । ‘श्वश्रु-
रश्वश्चा’ इति पक्षे श्वश्रुस्स्य शेषः ॥

अक्षरम्—‘अशेस्सरन्’ इति सरन् ॥

अष्टन्—‘सप्यगृभ्णां तुट् च’ इति कनिन् तुङ्गागमः । अष्टौ,
अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानां । अष्टासु । ‘अष्टन आ विमक्तौ’
इति पक्षे आकारः । ‘अष्टाम्य औश्’ इति जश्शसोरोशभावः ।
अत्र लघ्वर्थमष्टन इति वक्तव्ये ‘अष्टाम्य’ इति निर्देशात् अष्टन
आत्वपक्षे एवोशभावः । अयमेव निर्देश आत्वविकल्पे लिङ्गम् ।
तेनात्वाभावे जश्शसोः ‘पङ्भ्यो लुक्’ इति लुकि अष्ट
इति भवति, अङ्गाधिकारे ‘तस्य च तदुत्तरपदस्य च’ इति
वचनात् परमाष्टौ इत्यादावप्यौश्वत्वं भवति । अत्रापि पूर्ववदा-
त्वपक्ष एवोश्वत्वम् । तेनानात्वे परमाष्टेति भवति । आत्वमप्या-
ङ्गिकामिति तत्रापि तदन्तविधिर्द्रष्टव्यः ॥

अष्टावक्रः—‘अष्टनस्मंज्ञायाम्’ इत्युत्तरपदे दीर्घः । अष्टभिर्गो-
भिर्युक्तं शकटं अष्टागवं—‘गवि च युक्ते । भापायामष्टनो दीर्घः’
इति दीर्घः ॥

अष्टाविंशतिः—‘अष्टनस्सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः’ इत्यशीति-
वर्जिते सङ्ख्यायामुत्तरपदे दीर्घः ‘बहुव्रीहो’ इति वचनादष्टनवा
इत्यत्र न भवति, ‘प्राक्शतात्’ इति वचनादष्टशतमित्यादावपि
न भवति ॥

अष्टमो भागः—आष्टमः, अष्टमः—‘षष्ठाष्टनाभ्यां ञ च’ इति भागे विवक्षिते अप्रत्ययः । चकारादंश ॥

अश्वः—‘अशुवृषी’ इति कन् ॥

अश्वानां समूहः अश्वीयम्—‘केशाश्वाम्याम्’ इति छः । अन्यतरस्याङ्गहणात् अणि—आश्वम् ॥

अश्वस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा आश्विकः—‘आर्हात्’ इति ठञ् । ‘गोद्वचः’ इति द्वचञ्जलक्षणो यन् तत्रैव मरुत्वापरिगणाश्वदीना पर्युदासाद्य भवति ॥

अश्वेनैकाहेन गम्यते आश्वीनम्—‘अश्वस्यैकाहगमः’ इति खञ् ॥

अश्वस्यापत्यं आश्वायनः—‘अश्वादिभ्यः फन्’ इति फञ् ॥

गवाश्वं—‘गवाश्वप्रभृतीनि च’ इति नित्यमेकवज्रावः । पूर्व-पदस्थानङ् ॥

अश्वस्यति वटवा—मैथुनमिच्छतीत्यर्थः । क्यचि परतो ‘अश्वक्षीर’ इत्यमुक् । तत्र हि ‘अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्’ इति पठ्यते । अन्यत्र अश्वीयति ॥

अश्वतरः—गर्दभादश्वायामुत्पन्न उच्यते ॥ यस्य वैसर इति नाम । ‘वत्सोशाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे’ इति टरच् । अश्वश-व्दार्पणस्य व्यक्तेस्तनुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तजातिद्वारकम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च इह अश्वादन्यस्मिन् तत्सदृशे जात्यन्तरयोगिनि आरोप्यत इति गौणत्वेन तनु । टरचाष्टित्वात् त्रियां—अश्वतरी ॥

० अक्षः—‘अशेर्देवने’ इति सप्तत्ययः ॥

अक्षपरि—अक्षेण न तथा पतितं यथा जय इत्यर्थः । ‘अक्षंशलाकासङ्घाः परिणा’ इति तृतीयान्तस्याव्ययभावः । कितव्यवहारे चायं समाप्त इष्यते ॥

अक्षि—‘अशेर्नित्’ इति सिप्तत्ययः । अयमक्षतौ च व्युत्पादितः । वक्तव्यं चात्र तत्रैवोक्तम् ॥

ष्टिघ आरुकन्दने ॥ १९ ॥

स्तिघ्रुते । तिष्टिघे । स्तेघिता । स्तेघिष्यते । स्तिघ्रुताम् । अस्तिघ्रुत । स्तिघ्रुवीत । आशिपि—स्तेघिपीष्ट । अस्तेघिष्ट ॥

तिष्टेघिपते, तिष्टिघिपते । स्तिघित्वा, स्तेघित्वा । ‘रले व्युपधात्’ इति कित्त्वविरुत्पः ॥

तेष्टिघ्यते । तेष्टिघि ॥

स्तेघयति । अतिष्टिघत् । सयश्शेषः ॥

स्तिघितः । स्तिघितवान् ॥

अशिस्तिघी उदात्तावनुशक्तेषो ॥

तिक तिग च ॥ २०-२१ ॥

चकारादास्कन्दन इत्यनुकृष्यते । तिक्रोति । तितेक । तिते-
 क्रिथ । तितिक्रिथ । तेकिता । तेकिप्यति । तिक्रोतु ।
 अतिक्रोत् । तिक्नुयात् । तिक्न्यात् । अतेकीत् ॥

तितेकिपति, तितेकिपति । तेतिक्न्यते । तेतेक्ति ॥

तेकयति । अतीतिकत् ॥

तिक्रः—इगुपधलक्षणः कः ॥

तैकायनिः—‘तिकादिभ्यः फिन्’ इत्यपत्ये फिन् ॥

तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः—‘तिकाकितवादि-
 म्यो द्वन्द्वे’ इति बहुषु लुक् ॥

तिश्रोतीत्यादि तिकिक्त् ॥

पघ हिंसायाम् ॥ २२ ॥

सघ्नोति । ससाघ । सेघ्नतुः । सेघ्निय । सेघ्निय ।
 सघिता । सघिप्यति । सघ्नोतु । असघ्नोत् । सघ्नयात् ।
 सघ्न्यात् । असघीत्, असायीत्—‘अतो हलादेश्योः’ इति
 या वृद्धिः ॥

सिसाधिपति—‘स्त्रोनिष्कारेय’ इति न पत्वम् ॥

सासघ्यते । सासघीनि ॥

साघयति । असीपघत् ॥

ञि धृपा प्रागल्भ्ये ॥ २३ ॥

धृष्णोति । दधर्ष । दधृषतुः । दधार्षथ । दधृषिव ।
 धर्षिता । धर्षिष्यति । धृष्णोतु । अधृष्णोत् । धृष्णुयात् ।
 आशिपि—धृष्यात् । अधर्षीत् ॥

दिधर्षिषति । दरीधृष्यते । दधर्षीत्यादि ॥

धर्षयति । अदीधृषत् । अदधर्षत्—‘उद्दा’ ॥

धृष्यः—‘ऋदुषधात्’ इति वषप् ॥

दधृक् । दधृषी—‘ऋद्विर्’ इत्यादीं निपातनात्किञ्चिद्विद्वं
 पदान्ते कुत्वं च ॥

धृष्णुः—‘ऋसिगृधि’ इति ऋः । धृष्णक् । धृष्णर्ज—
 ‘धृषेश्च’ इति वक्तव्यान्निङ् ॥

दुर्धर्षणः—‘भाषाया शासियुधि’ इत्यादिना युच् ॥

धर्षित्वा—‘न क्त्वा सेद्’ इत्यकिञ्चिद्वाहुणः ॥

धृष्टो वृषलः—‘धृषशस्त्री वैयात्ये’ इत्यनिङ्त्वम् । ‘आदि-
 तश्च’ इत्यनिङ्त्वे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम् । तेन वैयात्या-
 दन्यत्र धर्षित इतीङ्भवति । भाषादिकर्मणोः वैयात्ये न धृषिरस्तीति
 तत्र नित्यनिषेधार्थं न भवति, वैयात्यादन्यत्र भाषादिकर्मणोः
 विकल्प एव भवति ॥

धृष्टं, धर्षितम् । प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । तत्रेदृशे ‘निटाशीद्’
 इत्यादिना किञ्चिद्भावाद्वाहुणः । किञ्चं वर्तमाने क्तार्थम् ॥

धूप प्रसहन इति युजादौ ॥

दम्भु दम्भे ॥ २४ ॥

दम्भो लोकरजनार्थमेक*कर्मोनुष्ठानम् ॥

दम्भोति—'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

ददम्भ । देभतुः । देभुः । ददम्भिथ । देभिव ।
 'श्रन्थिग्रन्थिदन्भिस्वञ्जीनामिनि यक्तव्यम्' इति अपितो लिटः कित्त्वा-
 दनुनासिकलोपः । 'दम्भेश्चेति यक्तव्यम्' इत्येतन्म्यासलोपो ।
 'अत एक हल्मव्ये' इति तु न सिव्यति, 'असिद्धवदत्राभात्' इत्य-
 नुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । इदं च कित्तं श्रन्थ्यादीनां अपिदर्थ
 पिदर्थ चेति सुधाकरः । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु—अपिदर्थमिति । न्यासका-
 रस्याप्ययमेव पक्षः, यदाह—श्रन्थिग्रन्थिप्रभृतीनां संयोगान्ताना-
 मपि लिटः कित्त्वमिति । अपिदन्तानामेवोदाहरणादृत्तिकारस्याप्ययमेव
 पक्षोऽभिमतः प्रतीयते । एरदत्तस्तु—निमिदं पिदर्थं उतापिदर्थं
 येनि सन्दिशार्थवत्वं देवो ज्ञातुमर्हतीत्याह । केचित् 'श्रन्थि-
 ग्रन्थिदन्भिस्वञ्जीनां वा' इति पठन्तः कित्तं विकल्पयन्ति ।
 क्मते ददम्भतुः इत्याद्यपि भवति ॥

दम्भिता । दम्भिप्यति । दम्भोन् । अदम्भोन् । दम्भु-
 यात् । दम्भ्यात् । अदम्भीत् ॥

दिदांभ्यपति—'मनीषन्' इतीदिदन्त्यः । इदमपि—पिप्यति ।

धीप्रति—‘दन्ध इच्च’ इत्यकारस्य इकार ईकारश्च । ‘हलन्ताच्च’ इति सनः क्त्वाद्नुनासिकलोपः । अत्र हल्ग्रहणेन जातिराश्रीयते ।
 ‘एकाचः’ इति भम्भावेन दन्धरस्य धकारः । ‘सरि च’ इति चत्वं भकारस्य पकारः । ‘अत्र लोपः’ इत्यम्यासलोपः ।
 अत्रेक्समीपाद्धलः परस्सन् भवति । हल्गतिराश्रयाणाज्जातेस्सर्मापत्वं सनः पूर्वत्वं च व्यक्तिद्वारेण । तथा च वार्तिकं ‘दन्धेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्’ इति ॥

दादभ्यते । दादम्भि ॥

दम्भयति । अददम्भत् ॥

दम्भित्वा, दब्ध्वा—उदित्वादिद्विकल्पः ॥

दब्धः । दब्धवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनितृत्वम् ॥

दब्धिः—‘तितुत्र’ इतीणिणपेधः ॥

दभिरिति सौत्रो धातुः । तस्मात् ‘आसुयुवापि’ इत्यादौ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ‘पोरदुपधात्’ इति यतोपवादे ष्यति—दाभ्यः ॥

ऋधु वृद्धौ ॥ २५ ॥

ऋधोति । ऋधोतु । आर्धोत् । शेषं ऋध्यतिवत् । अयमकमेकस्मकमेकश्च । अत्र तृष षीणने इत्यात्रेयादय पठन्तः तृधोतीत्याद्युदाहरन्ति । अमुं न्यामसारादयोऽत्र नेच्छन्ति । यद्वाहुः—धुन्नादिषु तृधोतीति व्यत्ययेन श्रुरिति । ‘तृष्यतिदृष्यती मृषिं’ इत्यनितृका-

रिकायां श्यना निर्देशव्यावर्त्यत्वेन 'तृदादिषु यौ तृपट्पो द्वौ उदात्तौ' इति वृत्तिकारेणामिधानात् सोऽप्यमुं नेच्छतीति प्रतीयते। पुरुषकारेऽप्येवं प्रतिपादितम् ॥

छन्दसि ॥

आगणान्ताच्छन्दसीत्यर्थः । अन्यस्तु 'छन्दस्यह व्याप्तौ' इति पठित्वा छन्दोग्रहणमहोतिशेषं मन्यते । तच्छाकटायनात्रेयमंत्रेयादयो न सहन्ते ॥

अह व्याप्तौ ॥ २६ ॥

अहोतीत्यादि ॥

दध घातने पालने च ॥ २७ ॥

दधोतीत्यादि । 'धाराधरा एव धराधराणां निदावदाद्यौषधि-घातदक्षाः' इति ॥

दध घातन इति स्वादिः । ततो दध्यतेऽनेनेति कृत्वा निदाव-स्ताधुरिति धारायणिका इति मुधाकरः । तदपाणिनीयं, संज्ञा-यामर्थमेवनिदावदशाया इति न्यङ्कादौ पठित्वा, दहूर्तर्धन्नि व्यु-त्पादनान् । तथा च तत्र वृत्तिः—अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरिति ॥

चमु भक्षणे ॥ २८ ॥

चञ्चोतीत्यादि ॥

• शि क्षि चिरि जिरि दाश द्रु हिंसायाम् ॥
२९-३४ ॥

रिणोति । क्षिणोति । अगं भाषागामपीत्यात्रेयैत्रेगादयः । प्रयुज्यते च 'इमां हृदि व्यायतपातमङ्गोत्' 'न तद्यशशस्त्र-भृतां क्षिणोति' 'पञ्चबाणः क्षिणोति' इति । शाकटायनादयस्तु छान्दसत्वमेवाहुः । केचित्तु—ऋशीत्येकमजादिं च मन्यन्ते ॥

चिरिणोति, जिरिणोति, दाशोति, द्रुणोति । केचिदत्र दुडमपि पठन्ति—दुनुत इति । यदाह दुर्गः—'तिरुतिगपिन-ऋक्षिचिरिजिरिदाशद्रुद्वद् हिंसायम् । छान्दसाश्रामी' इति ॥

वृत् ॥

स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीपूर्वपश्चिमदक्षिणसमुद्राधीश्वरऋम्भराजसुतसद्गममहाराज-
महामन्त्रिणा मायगसुतेन माधनसहोदरेण विरचि-
तायां माधवीयायां धातुवृत्तौ स्वादयस्सम्पूर्णाः.

अथ श्रुचिकरणम्.

तुद व्यथने ॥ १ ॥

तुदति । तुदतः । तुदन्ति । तुदसि । तुदथः ।
तुदथ । तुदामि । तुदावः । तुदामः । 'तुदादिभ्यश्शः'
इति शब्धिपये शः ॥

तुदती, तुदन्ती स्त्री । तुदती कुले, तुदन्ती कुले—
'आच्छीनघोर्नुम्' इति शत्रन्तस्य शीनघोर्नुम्बिकल्पः ॥

तुदते । तुदेते । तुदन्ते । तुदसे । तुदध्वे । तुदे ।
तुदावहे ॥

तुतोद । तुतुदतुः । तुतुदुः, तुतोदिथ । तुतुद, तुतो-
द । तुतुदिब । तुतुदे । तुतुदाते । तुतुदिरे । तुतुदिपे ।
तुतुदाथे । तुतुदिध्वे । तुतुदे । तुतुदिबहे—क्रादिनियमादिट् ॥

तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु, तुदतात् ।
तुदताम् । तुदन्तु । तुद, तुदतात् । तुदतम् तुदत । तुदानि ।
तुदाव ॥

तुदताम् । तुदेताम् । तुदन्ताम् । तुदस्व । तुदेथाम् ।
तुदध्वम् । तुदे । तुदावहे । अतुदत् । अतुद- । अतुदम् ।
अतुदत । अतुदयाः । अतुदे । तुदेत् । तुदेताम् । तु-
देयुः । तुदेः । तुदेयम् । तुदेत । तुदेयाताम् । तुदे-

रन् । तुदेयाः । तुदेय । तुदेवहि । आशिपि—तुद्यात् ।
 तुद्यास्ताम् । तुत्सीष्ट । तुत्सीयास्ताम् । 'लिङ्गिचावात्मनेपदे-
 पु' इति क्त्वाच्च गुणः । अतोत्सीत् । अतोत्ताम् । अ-
 तोत्सुः । अतोत्सीः । अतोत्सम्—'वद्व्रज' इति वृद्धिः,
 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । अतुत्त । अतुत्साताम् ॥

तुत्सति । तुत्सते । 'हृन्ताच्च' इति सनः क्त्वम् ॥

तोतुद्यते । तोतुदीति । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति
 न गुणः । तोतोचि—लघूपधगुणः ॥

तोदयति । अतूतुदत् ॥

तिलंतुदः—'वातशुनी' इत्यादिना लुक् ॥

विधुंतुदः । अरुंतुदः—'विध्वरूपोस्तुदः' इति सञ् ।
 'अरुर्द्विपदजन्तस्य' इति मुम् । 'संयोगान्तस्य' इत्यरूपस्सलोपः ॥

तोत्रम्—'दात्रि' इत्यादिना करणे घृन् ॥

प्रतोदः—'हलश्च' इति संज्ञायां करणे वञ् ॥

तुत्वा । तुन्नः, तुन्नवान्—'रदाभ्याम्' इति नत्वम् ॥

तुत्थम्—'पातुत्थि' इति थक् ॥

णुद प्रेरणे ॥ २ ॥

प्रणुदते । प्रणुदतीत्यादि तुदिवन् । 'उपसर्गादसमासेऽपि' ।
इति णत्वम् ॥

नुत्वा । नुत्तः, नुन्नः । नुत्तवान्, नुन्नवान्—'नुदविद्'
इति नत्वविकल्प ॥

काकुर्मिद्वा, साऽस्मिन्नुद्यत इति काकुदं तालु—'घञर्थे
कविधानम्' इति क, ष्टपोद्गरादित्वाजलोप, पररूप च ॥

शोकापनुदः—'तुन्दशोकयो परिमृजापनुदो' इत्यनयो कर्म-
णोरुपपदयो परिमृजापनुदो कर्मण्यगोऽववाढ क । अय च
शोकमपनुद्य सुखस्याहर्तरि 'आलस्यमुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्'
इति वचनात् । यस्तु शोकमपनुदति, सुख नाहरति तत्राणि
शोकापनुद इति ॥

अय भाषाया परस्मैपद्येवेति वर्धमान । स्वाम्यपि तथा
परस्मैपद्येवैवानु पपाठ । तदुभयमात्रेणैत्रेयाद्यनेकव्याख्यातृविरुद्धम्;
यदाहु—उभयपदिषु पठितस्यास्य पुन परस्मैपदिषु पाठ कर्त्रभि-
त्येऽपि परस्मैपदार्थ इति ॥

दिश अतिसर्जने ॥ ३ ॥

दिशति । दिशते । द्विदेश । द्विदेशिध, दिदिशिध ।
दिदिशे । द्विदिशिधे । द्विदिशे । द्विदिशिधे । देष्टा ।
ति, देक्ष्यते । व्रश्चादिना पत्ये 'पद्भो कस्मि' इति
॥

तु, दिशताम् । अदिशत्, अदिशत । दिशेत्,
 । आशिपि—दिश्यान् । दिशीष्ट । अदिशत् ।
 अदिशन् । अदिशः । अदिशम् ।
 अदिशत । अदिशाताम् । अदिशन्त । अदिशथाः ।
 अदिशि । अदिशावहि—‘शळ इगुपवान्’ इति कसः,
 कसस्याचि’ इत्यष्टोपः ॥

दिदिशति । दिदिशते—‘हृन्ताच्च’ इति मनः कित्त्वम् ॥

देदिश्यते । देदिशीति, देदिष्टि । देशयति । अदीदिशन् ॥

दिक्, दिशां, दिशः—‘नचिर्’ इत्यादिना क्तिनि, ‘किन्त्व-
 यस्य कुः’ इति कुञ् द्वितीयः; पदान्ते तस्य नश्च गकारः ।
 ‘वाऽवसाने’ इति चत्वं ककारः । न च कुत्वस्य मञ्चे पूर्ववा-
 सिद्धिः; ‘दिगादिभ्यो यन्’ इति निर्देशान् । नापि कृत्वं
 ब्रश्वादिना पञ्चे अस्तिद्वम्; पत्वापवादत्वात्तस्य ॥

प्रतिदिशम्—वापसायामव्ययीभावः । ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृ-
 तिभ्यः’ इति टच्समामान् ॥

दिशा—‘आपं चापि हृन्तानाम्’ इति वागुरित्त्वनाट्टाप ॥

दिशि भवं दिश्यम्—‘दिगादिभ्यो यन्’ इति यन् ॥

नामादेशं युज्यते—‘नाम्न्यादिशिश्रहोः’ इति द्वितीयान्ते
 नाम्न्युपपदे आदिशे वातुसम्पन्वे णमृट् । वाक्यं समासो वाऽ-
 स्तु । ‘वृत्तीषात्रभृतीनि’ इति समासो विकल्प्यते । नाम्ना-

दिश्य युध्यत इति क्त्वाऽपि भवति । उक्त हि—‘तृतीयाप्रभृतीनि’ इत्यत्र वृत्तौ सर्वस्मिन्नेवात्र षगुःप्रकरणे क्रियाभेदे राति वासरूपविधिना क्त्वाऽपीति ॥

दिष्टं—क्तः ॥

दैष्टिकः—‘अस्तिनास्ति दिष्टं मति.’ इत्यस्त्यादिभ्यो मत्स्युपाधिकेभ्योऽस्येत्यर्थे ठक् । ‘प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिरस्ति स दैष्टिकः’ इति वृत्तिः । एतच्चाभिवानरुभावाल्लब्धम् ॥

दिष्टिः—संज्ञायां क्तिच् ॥

दिशति तमिति देशः—‘अकर्तरि च कारके’ इति कर्मणि घञ् ॥

भादेशः—‘हलश्च’ इति संज्ञायां करणे घञ् । ‘उपमर्गस्य घञि’ इति दीर्घः ॥

प्रदेशिनी—णिनिः ॥

भ्रज्ज पाके ॥ ४ ॥

भृज्जति । भृज्जभि । भृज्जाभि । भृज्जते । भृज्जते । भृज्जते । भृज्जे । शस्य ‘मार्षधानुष्मपिर्’ इति द्वित्वात् ‘अहिङ्गा’ इत्यादिना सम्प्रसारणे परपूर्वत्वं, ‘अला नश्जिधि’ इति सन्धारस्य दकारे तस्य श्रुत्वं नन्वार । न च श्रुत्ये दत्वमभिद्धम् । ‘भृज्जतीनाम्’ इति निर्देशादिति व्याख्यातारः । यद्वा—नश्वस्या-

सिद्धत्वात् मकारस्यैव श्रुत्वे शकारे तस्य 'अला जश् सशि' इति जश्त्वेन मकारेऽपि रूपं सेत्स्यति ॥

वभर्ज । वभर्जतु । वभर्जु । वभर्जिय, वभर्ष्ट । वभर्जथु । वभर्जित्र । वभर्जे । वभर्जाते । वभर्जिरे । वभर्जिपे इत्यादि । कादिनियमादि । थलि भारद्वाजनिममाद्विवत्प । 'भस्को रोपयो रमन्वतरस्याम्' इत्यार्षधातुके रेफोप-धयोर्निवृत्तिः, रमागमश्च विरह्येन । आगमेऽकार उच्चारणार्थः । अन्यथा—वभ्रज्ज वभ्रज्जतु । वभ्रज्जु । वभ्रज्जष्ट, वभ्रज्जिय । वभ्रज्जथु । वभ्रज्जत्र । वभ्रज्जिय । वभ्रज्जे । वभ्रज्जाते । वभ्रज्जिरे । वभ्रज्जिपे इत्यादि ॥

भ्रष्टा, भर्ष्ठा—रमभावे सकारस्य 'स्को' इति लोपः । व्रश्चादिनोभयत्र जकारस्य पत्वे ष्टत्वम् ॥

भर्क्ष्यति । भर्क्ष्यते—रमभावे 'स्को' इति सलोपः । सत्र व्रश्चादिना पत्वे 'पटो कसि' इति कत्वम् ॥

भृज्जतु, भृज्जनाम् । अभृज्जत्, अभृज्जत । भृज्जेत् । भृज्जेताम् । भृज्जेयु । भृज्जेत । भृज्जेयाताम् । भृज्जेरन् ॥

आशिषि—भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । यासुट् किञ्चात्प्रसारणम् । रमागमस्त्वनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नाव्यने ॥

भर्क्षीष्ट, भर्क्षीयास्ताम् । भ्रक्षीष्ट भ्रक्षीयास्तामित्यादि । रमागमनदभादयोऽसद्योऽपि पूर्ववत् ॥

अभार्क्षति । अभार्ष्टाम् । अभार्क्षु । अभार्क्षी । अभार्ष्टम् । अभार्ष्ट । अभार्क्षम् । अभार्क्ष्व । अभ्राक्षीत् । अभ्राष्टाम् । अभ्राष्टुः इत्यादि । 'वद्भ्रज' इति वृद्धि । झलि सिचो लोपे सकारस्याभावात् 'पदो ऋस्ति' इति न भवति ॥

अभर्ष्ट । अभर्ष्टाम् । अभर्क्षत । अभर्ष्टाः । अभर्ष्टाम् । अभर्ष्टम् । अभर्क्षि । अभर्क्ष्वहि । अभ्रष्ट । अभ्रसातामित्यादि । पूर्ववद्यथायोग सलोपपञ्चत्वानि । यत्र न सिचो लोप तत्र कात्परत्वात् 'आदेशप्रत्यययो' इति पत्वम् ॥

विभर्क्षति । विभर्क्षिपति । विभ्रक्षति, विभ्रज्जिपति । 'सनीवन्त' इत्यादिनेद्विकल्प । तदचपि—विभर्क्षत इत्यादि चातूरूप्यम् ॥

वरीभृज्जयते । आशीर्लिङ्गद्वयापि रोपधलोपात्पूर्वविप्रतिषेधेन प्रसारणेव भवति । अम्यासस्योरदये 'रीगृत्वत' इति रीक् । 'भ्रस्जो रोपधयो' इति लोपोऽम्यासस्य न भवति, तत्रोपदेशग्रहणानुवृत्ते । वाभ्रष्टीत्यादि । अत्र यदो लुका लुप्तत्वात् शितपा निर्देशाद्वा न सम्प्रसारणम् । अत एव लुका लुप्तत्वादाधेधातुकपरत्वाभावात् रोपधयोलोपोऽपि न भवति ॥

भर्जयति । अवभर्जत् । भ्रज्जयति । अवभ्रज्जत् ॥

भर्ग्यः, भ्रद्ग्यः । ण्यति रोपधलोपे 'चनो कुचिण्यतो' इति कुत्वम् । लोपाभावे तु जश्त्वात्पूर्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति 'चनो' इति वृत्तेन नकारस्य गकारे पश्चात्सकारस्य जश्त्व दकार ॥

भर्गः, भ्रद्रः—वञ् पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

भर्गस्यापत्यं भार्गयिणः—‘भर्गान्नेर्गते’ इति फञ् । त्रैगर्ता-
दन्यत्र अत इति—भार्गिः ॥

भृष्टः । भृष्टवान् ॥

भृगुः—‘प्रथिन्नदिभ्रस्नां सम्प्रसारणं सलोपश्च’ इत्युप्रत्ययः,
प्रसारणसलोपो च । ‘न्यड्काडीनां च’ इति कुत्वम् ॥

भृगोरपत्यं भार्गवः—‘ऋष्यन्ध्रवृष्णि’ इत्यण् । बहुव्ये—
भृगवः ‘अत्रिभृगु’ इत्यादिनाणो लुक् ॥

भ्राष्ट्रम्—‘भ्रस्त्रिगमि’ इत्यादिना ष्ट्रन्, वृद्धिश्च ॥

भर्जत इति शपि ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ ५ ॥

क्षिपति । क्षिपते । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।
‘अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिप’ इति ऋक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि पर-
स्मैपदम् । इदं च शुद्धे कर्तारि । कर्मकर्तारि तद् भवति,
अभिक्षिप्यत इति ॥

चिक्षेप । चिक्षेपिथ । चिक्षिपिव । चिक्षिपे । चिक्षि-
पिपे ॥

क्षेप्ता । क्षेप्स्यति, क्षेप्स्यते । क्षिपतु, क्षिपताम् । अक्षिपत् ।
अक्षिपत । क्षिपेत्, क्षिपेत । क्षिप्यात्, क्षिप्सीष्ट । अक्षिप्सीत् ।

अक्षैप्ताम् । अक्षिप्त, अक्षिप्साताम् । 'लिङ्ङिचावात्मनेपदेषु'
इति कित्त्वान्न गुण ॥

चिक्षिप्सति । चिक्षिप्सत—'हल्न्ताच्च' इति सन
कित्त्वम् ॥

चेक्षिप्यते । चेक्षिपीति । चेक्षेसि । क्षेपयति । अचिक्षिपत् ॥
कृत क्षिप्यतिरन्नेया ॥

कृप विलेखने ॥ ६ ॥

कृपाति । कृपते । चर्क्य । चकृपतु । चकृपिथ । च-
र्क्य । चकृपिय, चकृपे । चकृपाते । चकृपिपे इत्यादि ॥

कर्पा, कृपा । कर्क्यति, रक्षयति । कर्क्यते क्रक्षयते ।
झल्यकिति 'अनुदात्तस्य चर्द्धुपधस्य' इति पाक्षिवे अमागमे
यणादेश ॥

कृपतु, कृपताम् । अकृपत्, अकृपत । कृपेत् । कृपेताम् ।
कृपेत । कृपेयाताम् । आशिपि—कृप्यात् । कृशीष्ट—'लि
ङ्ङिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्नामागमो नापि गुण ॥

अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । अकृक्षत । अकृक्षाताम् ।
अकृक्षन्त । 'कमस्थात्रि' इत्यङ्गोपोऽनादा । 'शल इगुपधादनिट
रम्' । अकृक्षति । अकृक्षाम् । अकृक्षु । अकृक्षीत् ।
अकृक्षात् । अकृक्षुः । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत—

‘सृशमृशरूप’ इति पथे मित् । इति तस्य लोप ।
 ‘सद्वन’ इति परस्मपदे गृद्धि । पूर्ववद्भागमिति ल्यप् । आत्म-
 नेपदे तु ‘लिट्चो’ इति चित्वात्तामागम , अत एव न गुण ॥

चिकृक्षति—‘एन्ताञ्’ इति सन चित्वात्तामागमो नापि
 गुण ॥

चरीकृष्यते । चरीकांष्ट्र, चरीकृष्टीत्यादि । कर्षयति ।
 अचीकृषत्, अचर्षत्—‘उरृद्धा’ ॥

कपिः—‘इष्ट्यादिभ्य’ इतीक् ॥

कृषीषलः—‘रज कृष्यासुति’ इति मत्वर्थ एव, ‘ले’
 इति दीर्घ ॥

सङ्कर्षणः—नन्द्यादित्वाल्ल्यु ॥

कृषरुः—‘हुन् शिरिपसङ्गयो’ इति हुन् । ‘सप्तम्या
 नोपपीड’ इत्यत्र कर्ष इति कर्षतेरिदं अरणम्, न कृषतेरिति
 वृत्तिः । आनेयस्तु—व्याख्यानमात्रमेतद्विशेषभावादिनि । हरद-
 त्तस्तु विशेषमाह—सद्यद्गुभयोरपि विलेखने पाठ । तथाऽपि
 तौदादिस्य क्षेत्रनिपत्रे विवेकने वृत्तिः । नेन क्षेत्रे उपगन्त
 एतेनोपटय इति तादात्म्यात् क्लृप्तस्य एव भरी, न गन्तु
 लिति । व्यासकारोति तर्ष इति शपा निर्देशाद्भौवदिकस्य
 नृत्तत्वात् ॥

तुदादयोऽनुदात्तास्त्वग्निन ॥

पान्तप्रसङ्गात्सेट् परस्मैपदिनमाह—

ऋषी गतौ ॥ ७ ॥

ऋषति । प्रार्षति—‘उपसर्गादिति’ इति वृद्धि ॥

आनर्ष । आनृषतु । आनृषु । आनर्षिथ । आनृषिव ।
अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे ‘अत आदे’ इति दीर्घ । ‘त
स्मान्नुद्धिहल’ इति नुट् ॥

आर्षिता । आर्षिष्यति । ऋषतु । आर्षत् । ‘आटश्च’
इति वृद्धि । ऋषेत् । ऋष्यात् । मा भवानर्षीत् । ‘नेटि’
इति न वृद्धि । आर्षिषिपति—परत्वाद्गुणे रुते द्वितीयस्येकाचो
द्विर्वचन ‘नन्द्वा’ इति रेफस्य न भवति ॥

अर्षयति । आर्षिषत् ॥

अर्षित्वा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्त्वम् ॥

ऋष्ट, ऋष्टान्—ईदिच्चादनित्त्वम् ॥

ऋषभ—‘ऋषिषुषिम्या ऋत्’ इत्यभच् ॥

आर्षभ्यो वत्स—‘ऋषभोषानहोर्ज्य’ इति विट्प्रतिगामिनि
ऋषभशब्दात् विट्प्रत्ययाया प्रष्टनो ज्य । अत्र ऋषभादस्या
विट्प्रति, तत्सारथा प्रष्टति ॥

ऋषभतरः—भारवटे मन्दशक्तिराड्डान् । ‘वत्सोश’ इत्या
दिना एरष । अत्र तनुत्वेन भारवटनाशक्तिरच्यते ॥

ऋसम्—‘स्तुगृश्रिक्तपिम्यः’ इति कसः । उदात्त उदात्तेत् ॥

पान्तसेडीदित्सद्गात् तादृशमात्मनेपदिनमाह—

जुपी प्रीतिसेवनयोः ॥ ८ ॥

जुपते । जुजुपे । जुजुपिपे । जोपिता । जोपिप्यते ।
जुपताम् । अनुपत । जुपेत । आशिपि—जोपिपीष्ट । अ-
जोपिष्ट । अजोपिपाताम् ॥

जुजुपिपते, जुजोपिपते । जुपित्वा, जोपित्वा—‘रलो
व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्पः ॥

जोजुप्यते । जोजोष्टि । जोपयति । अनूजुपत् ॥

जुप्यः—‘एतिस्तु’ इत्यादिना क्यप् ॥

जुष्टः, जुष्टवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् ॥

सजूः । सजुषौ । सजुषः । सम्पदादित्वात्किप्, क्तिवन्तस्य सहश-
ब्देन बहुव्रीहौ ‘वोपसर्जनस्य’ इति समावः । ‘ससजुषोरुः’
इति पदान्ते रुत्वे ‘वोरुपधाया दीर्घः’ इति दीर्घः । विद्य-
मानप्रीतिरित्यर्थः । यस्तु सहार्थे रूढः सनूश्शब्दः तस्य ‘स-
जूस्सहार्थे’ इत्यूर्धादिपाठाद्गतिव्यनिपातत्वयोः ‘कृगतिप्रादयः’
इति समासे ल्यपि—सजूःकृत्येति भवति । सनूरित्येकवचनान्तस्य
पाठात् द्विवचनबहुवचनान्तयोर्न भवति गतिव्यम्, नापि निपात-
त्वमित्यात्रेयः । द्विवचनबहुवचनान्तयोस्सहार्थे वृत्त्यभावादेव गतिव्यं

निपातत्वं च न भविष्यतीति यत्किञ्चिदेतत् । रूढत्वादेव ह्यमोघान्यासे
सजूःकृत्य सहकृत्येत्यर्थ इत्युक्त्वा जुपतेर्नृरतेर्वा क्विपि समानस्य
सभावः इति व्युत्पत्तेरनिमयो दर्शितः ।

जोपमिति स्वरादिपाठादृषि मान्तत्वं, स्वभावाक्रियाविषयः ॥

ओ विजो भयचलनयोः ॥ ९ ॥

प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । उद्विजिजे । उद्विजिजिपे । उ-
द्विजिता । उद्विजिष्यते 'विज इट्' इतीडादेः अङ्गितः
प्रत्ययस्य हित्त्वान्न गुणः । उद्विजताम् । उद्विजत । उ-
द्विजेत । उद्विजिषीष्ट । उद्विजिष्ट ॥

उद्विजिपते । उद्विजित्वा—क्त्वा सनोः 'रलो व्युपधात्'
इति कित्त्वस्य पाक्षिकत्वेऽप्यस्ति 'विज इट्' इति हित्त्वमिति
न गुणः ॥

उद्वेविज्यते । उद्वेविजीति, उद्वेवेक्ति ॥

उद्वेजयति । उद्वीविजत् ॥

उद्विग्नः । उद्विग्नवान्—ईदित्त्वादनित्त्वम् । चोः कुत्वे ओदि-
त्वान्निष्ठानत्वम् । वेगित इति घञन्तात् वेगशब्दादितच्च । उद्वेजित-
मिति ण्यन्तस्य निष्ठायामिति ॥

वेवेक्ति । वेवेक्ते इति जुहोत्यादौ ष्यग्भावे ॥

ओ लजी ओ लस्जी व्रीडे ॥ १०-११ ॥

लजते । लेजे । लेजिपे । लजिता । लजिप्यते । लज-
ताम् । अलजत । लजेत, लजिपीष्ट लिडौ । अलजिष्ट ॥

लिलजिपते । लालज्यते । लालजीति; लालक्ति ।
लाजयति । अलीलजत् ॥

लजित्वा । लग्नः, लग्नवान्—ईदित्वादनिरृत्वम् । ओदि-
त्वाग्निष्ठानत्वम् । अयं तवर्गपञ्चमादिरिति चान्द्राः । तन्मतेन
नम्रनम्रिकाशब्दव्युत्पत्तौ तवर्गीयादिरयं स्वामिना पठितः । न तु
स्वमतेन । यदाह—‘ओ नजी ओ नस्जी व्रीड इति चान्द्राः’
इति । आत्रेयैर्मैत्रेयस्वामिसम्भताकारशाकटायनादयस्सर्वे यणादिमेवाहुः ।
नम्रशब्दस्तु पृषोदरादित्वाद्द्वचत्ययेनेति मैत्रेयः ॥

लज्जते । ललज्जे । लज्जिता । लज्जिप्यते । लज्जताम्,
अलज्जत । लज्जेत । लज्जिपीष्ट । अलज्जिष्ट । अलज्जिपाताम् ।
अलज्जिपत ॥

लिलज्जिपते । लालज्ज्यते । भ्रस्निवज्जश्वश्रुत्वे । लालजीति,
लालक्ति—‘स्कोः’ इति सलोपः ॥

लज्जयति । अललज्जत् ॥

लज्जित्वा । लग्नः, लग्नवान्—निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् ‘स्कोः’
इति सलोपः ॥

लज्जा—‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारः ॥

लज्जित इतीति । शप्यनयोरपाठस्वरार्थः । शपि 'तास्य-
नुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरेण पदमाद्युदात्तं स्यात् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्यो-
दात्तं भवति ॥

लमति । लाजति । लज्जति । लाजतीति चत्वारश्शपि भर्त्सने ।
जुपादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

ओदिदुदात्तसोपधप्रसङ्गात्ताडशं परस्मैपदिनमाह—

ओ व्रश्चू छेदने ॥ १२ ॥

वृश्चति—'अहि ज्या' इत्यादिना प्रसारणे परपूर्वत्वं 'स्तो-
श्रुना श्रुः' इति सकारस्य शकारः ॥

व्रश्च । व्रश्चतुः । व्रश्चः । व्रश्चिय, व्रश्चष्ट, व्र-
श्चिव । संयोगान्तत्वेन लिटः कित्त्वाभावात् अहिज्यादिना सम्प्र-
सारणं न भवति । अभ्यासस्य 'लिटचम्यासस्य' इति प्रसा-
रणम् । तच्च तत्रोभयेषांअहणसामर्थ्यात् हलादिशेषात्पूर्वं 'प्रवर्त-
मानं सम्प्रसारणं 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति पूर्वस्य
निषेधात् रेफस्य भवति । कृते तु तस्मिन्नुदत्त्वे हलादि-
शेषः । न चेदानीं न सम्प्रसारणपरत्वमिति नकारस्य प्रसारणप्रसङ्गः ।
उरदत्वस्याङ्गत्वाद्ङ्गाक्षिप्तप्रत्ययेन परनिमित्तत्वात् 'अच पर-
स्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन प्रसारणपरत्वात् । अदित्त्वात्सर्वत्रैद्धिकल्पः ।
क्रादिनियमः प्रतिषिद्धविषय इति थल्यपि विकल्प एव भवति ।

• तत्रेडमापे झलपरत्वात् 'स्कोः' इति सलोपे व्रश्चादिना पत्वे
प्लुत्वम् ॥

• व्रष्टा, व्रश्चिता । व्रक्ष्यति, व्रश्चिष्यति । अनिटि सलो-
पपत्वयोः 'पदोः कस्सि' इति कत्वम् ॥

वृश्चतु । अवृश्चत् । वृश्चेत् । वृश्चेताम् । आशिपि—वृ-
श्चयात् । अवृश्चीत् । अवृश्चिष्टाम् । अवृश्चिपुः । अवृश्चीः ।
अवृश्चिष्टम् । अवृश्चिष्ट । अवृश्चिपम् । 'नेटि' इति न वृद्धिः ।
अनिटि तु—अव्राक्षीत् । पूर्ववत्सलोपपत्वयोः कत्वम् । अव्रा-
ष्टाम्—'ब्रलो झलि' इति सिचो लोपे प्रत्ययलक्षणेन 'पदोः
कस्सि' इति न भवति, तस्य वर्णाश्रयत्वात्, वर्णाश्रये च
प्रत्ययलक्षणाभावात् ॥

विव्रश्चिपति, विव्रक्षति । वरीवृश्चयते—'रीष्टत्वतः' इति
रीक् । वाव्राष्टि । वाव्राष्टः । व्रश्चतीति शितपा निर्देशात् द्वि-
चनेषु न संप्रसारणम् ॥

व्रक्ष्यति । अवव्रश्चत् ॥

व्रश्चित्वा—'जूव्रश्च्योः क्ति' इति नित्यमिट् । 'नक्का
सेट्' इत्यकित्त्वान्न संप्रसारणम् ॥

वृक्णः, वृक्णवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । ओदि-
च्वालिष्ठानत्वम् । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज्झलपरत्वेन 'स्कोः' इति
सलोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वं च । 'निष्ठादेशम्बत्वस्व-

रप्रत्ययेङ्घिषु सिद्धो वक्तव्यः' इति व्रश्चादिपत्वे निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाज्जलपरत्वाभावात् पत्वम् ॥

व्रस्वयः, व्रस्कः—ण्यद्घञो । 'चञोः कुघिण्यतोः' इति कुत्वम् । अक्षलपरत्वात्सलोपो न भवति । व्रश्चेत्यादौ वकारस्योपदेशसामर्थ्याद्रेफे वलि परतो लोपो न भवति । न च वृश्चतीत्यादौ प्रसारणे वलपरत्वाभावात् श्रवणमुपदेशस्य प्रयोजनम् । तत्रापि प्रसारणस्य किङ्कत्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादस्ति वलि लोपप्रसङ्ग इति ॥

वृक्षः—'स्तुवृश्चि' इति सप्रत्यये पत्वे कत्वं, 'स्कोः' इति सलोपश्च ॥

व्यच व्याजीकरणे ॥ १३ ॥

विचति । ग्रहिज्यादिना ङ्कितोः प्रसारणम् ॥

विव्याच । विविचतुः । विव्याचिथ । विविचयुः । विविच । विव्याच, विव्यच । विविचिव । अपितो लिटः किञ्चात्प्रसारणे द्विर्वचनम् । पिति तु 'लिट्यभासस्य' इत्यव्यासस्य । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इत्यङ्गित्प्रत्यये विधीयमानं द्वित्वं 'अनासि' इति पर्युदासेन तत्सदृशे कृतीति हरदत्तादयः । तेन पत्युत्तमे णलि च णित्त्वाभापक्षे नास्ति द्वित्वं नापि किञ्चम्, पिङ्गित्त्वादिति न प्रसारणम् । अन्ये तु—प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रयन्ते, तेनाद्यापि द्वित्वमस्तीति प्रसारणं मन्यन्ते । प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रयणे प्रमाणं गृह्यम्; बाक्यपेदमसङ्गात् ॥

व्यचिता । व्यचिष्यति । विचतु । अविचत् । विचेत् ।
विच्यात् । अव्याचीत् । अव्याचिष्टाम् । अव्यचीत् ।
अव्यचिष्टाम्—‘अतो हलादेः’ इति वा वृद्धिः ॥

विव्यचिपति—तासिस्वसिचां सनश्चाकृत्वान्न ङित्त्वमिति न
सम्प्रसारणं, प्रसज्यप्रतिषेधवादिनामत्रापि ङित्त्वात्प्रसारणेन भाव्यम् ॥

वेविच्यते । वाव्यचीति, वाव्यक्ति—शितपा निर्देशान्न
प्रसारणम् ॥

व्याचयति । अविच्यचत् ॥

विचित्वा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्त्वेपि क्तुः कृत्वात् ‘व्यचेः
कुटादित्त्वमनसि’ इति ङित्वेन प्रसारणं गुणाभावश्च ॥

विचितः, उरुव्यचाः—‘गतिकारकपूर्वस्यापि’ इत्यमुन् ।
‘अनसि’ इति पर्युदासान्न ङित्त्वम् ॥

उच्छि उञ्चे ॥ १४ ॥

उच्छी विवासे ॥ १५ ॥

उञ्छति, उञ्छतीत्यादि भूवादौ व्याख्यातां ॥

ऋच्छ गतिप्रलयेन्द्रियमूर्तिभावेपु ॥ १६ ॥

ऋच्छति—‘छे च’ इति तुक् । तुकि यद्वक्तव्यं तत्सवं
भूवादावुञ्छतो द्रष्टव्यम् ॥

आनर्छ । आनर्छतुः । आनर्छुः । आनर्छिथ । आनर्छिब—
 'ऋच्छत्पृताम्' इति लिटि गुणः । 'तस्मान्नुद्द्विहलः' इत्यत्र
 द्विहल्प्रहणमनेकहल्लुपलक्षणमिति नुडागम इति हरदत्तादयः ॥ . .

ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति । ऋच्छतु । आर्च्छत् । ऋच्छेत् ।
 ऋच्छ्यात् । मा भवानृच्छीत् । आर्च्छिष्याम् ॥

ऋचिच्छिपति—अभ्यासे खयशेषः ॥

ऋच्छयति—मा भवानृचिच्छत् । 'समोगमृच्छि' इति
 सम्पूर्वादकर्मकात् अस्मात्तद्—समृच्छते । समानर्च्छे । समृ-
 च्छिता । समृच्छिष्यते । समृच्छताम् । समार्च्छत । समृ-
 च्छेत । समृच्छिषीष्ट । समार्च्छिष्ट ॥

ऋच्छित्वा, ऋच्छितः ॥

ऋच्छाश्चकारेति 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्ताद्च्छाश-
 ब्दात्कर्मणि द्वितीयान्तात् । न त्वामि, यतः 'अनृच्छः'
 इत्यामिनिषिध्यते ॥

मिच्छ उत्क्लेशे ॥ १७ ॥

उत्क्लेशः पीडा । मिच्छति । मिमिच्छ । मिमिच्छतुः ।
 मिच्छिता । मिच्छिष्यति । मिच्छतु । अमिच्छत् । मि-
 च्छेत् । मिच्छ्यात् । अमिच्छीत् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि
 न लघूपधगुणः । वृद्धिस्तु 'नेटि' इति निषिध्यते ॥

मिमिच्छिपति । मेमिच्छयते । मेमिच्छति, मेमेष्टि ।
 मिच्छयति । अमिमिच्छत् ॥

जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणसन्तर्जनयोः ॥

॥ १८-२० ॥

जर्जति । जर्जर्भ ॥

चर्चति ॥

चर्चिका—संज्ञायां कृन् ॥

झर्झति ॥

जर्जरः । झर्झरः—बाहुलकात् अरन्नन्तौ ॥

आद्यन्तावपि चान्तावित्येके । चर्चतिझर्झत्योः शपि पाठस्वरार्थ
इत्युक्तम् ॥

त्वच संवरणे ॥ २१ ॥

त्वचति । तत्वाच । त्वचिता । त्वचिष्यति । त्वचतु ।
अत्वचत् । त्वचेत् । त्वच्यात् । अत्वचीत्, अत्वाचीत्—
'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥

तित्वचिपति । तात्वच्यते । तात्वचीति, तात्वक्ति ॥

त्वाचयति । अतित्वचत् ॥

त्वचः—पचाद्यच् ॥

त्वचं गृह्णाति त्वचयति—'मत्यापभ्रश' इत्यादिना णिच् ।
अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । अतत्वचत् इत्यत्र

अग्लोपित्वादभ्यासस्य नेत्नम् ॥

त्वरू—‘अन्येभ्योपि दृश्यते’ इति क्तिप् ॥

वाक्चम्—‘द्वन्द्वान्मुदपहान्तात्’ इति टच् ॥

ऋच स्तुतौ ॥ २२ ॥

ऋचनीत्यादि ऋच्छतिवत् ॥

अर्च्यम्—णगति ‘यनगाचरच’ इति रुत्यनिपेवः । अत एव रुत्यनिपेयाच्चापनाट्टुपराशगः क्यप् न भवति ॥

ऋच्—क्तिप् ॥

उब्ज आर्जवे ॥ २३ ॥

अयमुपध्मानीयोपन इति केचित् । तथा च 'हयवरट्' इत्यत्र वार्तिकं—'अयोगवाहानामनु णत्वं शर्षुं जशभावपत्वे' इति । अत्र भाष्यम्—शर्षुं चोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनं? जशभावपत्वे । उब्जिरयभुपध्मानीयोपधः पठ्यते, तस्य जशत्वे कृते उब्जिता उब्जितुमिति यथा स्यादिति । शर्षुं जशभाव इत्यस्यायमभिप्रायः—शर्षूपदेशज्जलत्वाज्जशत्वमिति । पुनश्च भाष्यम्—यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य जशत्वे कृते उब्जिपतीत्युपध्मानीयादेर्द्विर्वचनं प्राप्नोतीति । जशत्वस्यासिद्धत्वादुपध्मानीयादेर्द्विर्वचने जशत्वेनोपध्मानीयस्य बत्वे उब्जिपतीति स्यादिति भावः । तथा च केयटेऽपि द्विर्वचने पूर्वत्र जशत्वमसिद्धं, अथापि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति सिद्धं सर्वथोब्जिपतीति । किञ्च अम्युद्रस्समुद्र इति च न सिध्यतः । यद्यपि गमेरुपसर्गादे सिध्यतः, अस्माद्ब्रि कृते उपध्मानीयस्य च जशत्वे अम्युब्जस्समुब्ज इत्यपि स्याताम् । तदर्थं 'उपध्मानीयस्य च' इति वार्तिकेन कवर्गे परतः उपध्मानीयस्य सकारो विधेयस्स्यात् । तस्मिन् हि जशत्वेन दत्वं भविष्यति । तस्मादर्थं दोषधः पठितव्यः । उक्तं च भाष्ये—यद्ययं दोषधः का रूपसिद्धिः उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति 'स्तो-श्रुना श्रुः' इति । ततो वक्ष्यामि भ उब्जेः । उब्जेश्च श्रुना सान्निपाते भो भवतीति । ततश्च 'नन्द्राः' इति निषेधे भत्वस्यासिद्धत्वाद्कारवर्ज्यस्य द्विर्वचने पश्चाद्बत्वे उब्जिपतीतीष्टसिद्धिः । न

साध्यं—ऋफित्वा । ऋम्फित्वा । अर्फित्वेति । एतच्च सत्य-
सति च नोपधग्रहणे भवत्येव । सति तावन्नोपधस्य 'न क्त्वा
सेट्' इति प्रतिषेधे सति अर्फित्वेति भवति । नोपधस्यास्मिन्
विकल्पे ऋफित्वा ऋम्फित्वेति । असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वस्मिन्वि-
कल्पे प्रवृत्तेऽपीदमेव रूपत्रयं भवति ॥

'रिहेति द्रमिडाः' इति स्वामी । अनिक्कारिकासु वामनश्च—
रिहिलुही धातुषु न पठ्येते, कैश्चिदभ्युपगम्येते इति । अत्र
न्यासे कैश्चिदित्यापिशलिप्रभृतिभिरिति । तस्मात्तावपि स्तः ।
प्रयुज्यते च—'शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति'* इति ॥

तृप तृप्फ तृप्तौ ॥ २७ ॥

आद्यः प्रथमान्त इति वामनः । यदाह—'तृप्यतिट्प्यती
सृपिम्' इत्यनिक्कारिकायां श्यना निर्देशस्य व्याकृत्यं दर्शयन् तुदा-
दिषु यौ तृपिट्पी द्वाबुदात्ताविति । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु द्विती-
यान्तं पठित्वा प्रथमान्तं वामनः पठतीत्याहुः ॥

तृपति । तर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति । तृपतु । अतृ-
पत् । तृपेत् । तृप्यात् । अतर्पात् । 'सृशामृश' इत्या-
दिना सिचो विकल्पनमट्पवाद् इति पौषादिकस्येवेति ॥

तितर्पिपति । तरितृप्यते । तर्ताप्ति ॥

तर्पयति । अतृपत्, अतर्पत्—'उरृद्वा ॥

तर्पित्वा । तृपितः ॥

तृप्त्वा तृप्त इति तृप्यतेः ।

तृम्फति—शस्यडित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'शे
तृम्फादीनाम्' इति नुमागमः । येऽत्र सानुपङ्गाः पठन्ते
ते तृफादय इति वृत्तिः । प्रकारवाच्यादिशब्दः । प्रकारस्सा-
दृश्यं, तच्च नकारानुपक्तयेति हरदत्तः ॥

ततृम्फ । तृम्फिता । तृम्फिप्यति । तृम्फतु । अतृम्फत् ।
तृम्फेत् । तृम्फ्यात्—यासुटः कित्त्वान्न लोपः । अतृम्फीत् ॥

तितृम्फिपति । तरितृम्फयते । 'रीगृत्वतः' इति रीक् ॥

तृम्फयति । अतृम्फत् ॥

तृफित्वा । तृफित्त्वा । तृफितः । क्वायां 'नोपधात्य-
फान्ताद्वा' इति क्त्विद्यविकल्पनात्पक्षे नलोपः ॥

तुप तुम्प तुफ तुम्फ हिंसायाम् ॥

॥ २८-३१ ॥

तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फतीत्यादि पूर्ववत् ।
एषां भूवादौ पाठस्वरार्थः इति तत्रैवोक्तम् ॥

दृफ दृम्फ उत्क्लेशे ॥ ३२-३३ ॥

प्रथमः प्रथमान्त इति वामनः । तत् तृप्यताधुपपादितम् । अन्ये द्वितीयान्त इति । दृफति । दृम्फतीत्यादि ॥

ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् ॥ ३४-३५ ॥

ऋफति । आनर्क, आनृफतुः । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार ॥

अर्पिफिपति—तानि गुणे 'नन्द्रा' इति रेफवर्जितस्य द्विवचनम् । ऋम्पिफिपतीत्यत्राप्यनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वात् नकारवर्ज्यस्य द्विवचनम् ॥

अर्फित्वा ऋम्फित्त्वेत्यादि पूर्ववत् ॥

गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ ३६-३७ ॥

गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फेत्यादि ॥

उभ उम्भ पूरणे ॥ ३८-३९ ॥

उभति । उवोभ, ऊभतुः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति गुणविषये उवद् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः । उम्भति । उम्भाञ्चकारेत्यादि ॥

उभौ—इगुपपलक्षणः कः । नित्यं द्विवचनान्तः । सर्वादित्वात्मवर्णनाम । तत्कार्योणि 'सर्वनामस्तृतीया च' इत्याधिरिति तथासम्भवं नेयानि ॥

उभावयववावस्य उभयो मणिरित्यत्र 'सहचाया अवयवे तयप्' इति तयप् । तस्य 'उभाद्बुदात्तो नित्यम्' इत्ययनादेश उदात्तः ॥

उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि । उभाहस्ति, उभयाहस्ति । उभापाणि, उभयापाणि । उभावाहु, उभयावाहु—'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इति बहुव्रीहाविच्चप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । उभावाहूमयावाहु इत्यत्रैव निर्देशादिचो लोपः । प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वादव्यधीभावत्वादव्ययत्वमिति न्यासे । द्विदण्ड्यादिगणपाठादेवेषां साधुत्वे सिद्धे 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इति सूत्रमिजन्तताविज्ञानार्थम् । तस्य च प्रयोजनमव्यधीभावसंज्ञेति हरदत्तादयः । तिष्ठद्ब्रुमृत्पिजिति पठ्यते । एते च समुदायनिपातनात्तदर्थविशेष एवावतिष्ठन्ते । तथा च वृत्तिः—द्विदण्डिः प्रहरति, द्विमुसलिः प्रहरति । एवमुभाञ्जल्यादीनामपि प्रहारोऽन्यपदार्थः ॥

केनोभ्यत इति कुम्भः—कर्मणि घञ् ॥

अयस्कुम्भः—'अतः कृमि' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सः । अत एव कुम्भेति निर्देशात्कशब्दाकारस्य लोपः, पररूपं वा ॥

कुम्भी—गौरादित्वान् 'जातेरस्त्री' इति ङीप् ॥

अयस्कुम्भी—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वम् ॥

कुम्भीव नासिकाऽस्य कुम्भीनसः—'अञ् नासिकायास्तंज्ञायाम्' इत्यादिना नासिकाया नसादेशः, अच्यत्ययश्च ॥

शुभ शुम्भ शोभार्थे ॥ ४०-४१ ॥

शुभति, शुम्भतीत्यादि ॥

दृभी ग्रन्थे ॥ ४२ ॥

दृभतीत्यादि । ईदिच्चात्रिष्ठायामनिट्त्वम् ॥

दृब्धः ॥

अयमनिदिच्चुरादौ ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ ४३ ॥

चृतति । चर्त । चृृततुः । चर्तिय । चर्तिता ।
चर्तिप्यति । चर्त्स्यति । चृततु । अचृतत् । चृतेत् ।
चृत्तात् । अचर्तीत् ॥

चिचृत्सति । चिचर्तिपति—‘से सिचि’ इत्यादिना सिचोऽ-
न्यस्य सादेरिडिकल्पः ॥

चरीचृतते । चरीचर्ति । चरीचृतः ॥

चर्तयति । अचर्तत् । अचीचृतत् । ‘उरृद्धा’ ॥

चृतः, चृतवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वे सिद्धे ईदि-
चेन तस्यानित्यत्वज्ञापनान् धामिन् इति सिद्ध इति मनेयः ।
स्यामिटाश्यो तु ईडिचं चरीचृतः, चरीचृतान् इति
षड्गुन्तात्रिष्ठाया अनिट्त्वार्थमिति ॥

विध विधाने ॥ ४४ ॥

विधति । विवेध । वेधिता । वेधिष्यति । विधतु ।
अविधत् । विधेत् । विध्यात् । अवेधीत् । अवेधिष्यत् ॥

विविधिपति, विवेधिपति । विधित्वा, वेधित्वा ॥

वेविध्यते । वेवेद्धि । वेधयति । अवीविधत्—‘रलो
व्युपधात्’ इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः । विधिशब्दमस्मान्मैत्रेय
आह । समर्थसूत्रे भाष्यम्—‘विधिरिति कोऽयं शब्दः? विपूर्वा-
द्वाञ्चः कर्मसाधन इकारे’ इति । अत्र कैयटे—‘विध विधाने
इत्यस्योणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थः विपूर्वाद्वाञ्चः’ इत्युक्तम् ।
स्वरे चानयोर्भेदः इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्किप्रत्ययान्तस्यान्तोदा-
त्तत्वात्तस्यैव प्रयोगार्थमेवमुक्तमिति ॥

जुड गतौ ॥ ४५ ॥

तवर्गपञ्चमान्तमेके पठन्ति । दृश्यते च ‘वृष्टिं ये विश्वे
मरुतो जुनन्ति’* इति । जुडति । जुजोड । जोडिता । जोडि-
ष्यति । जुडतु । अजुडत् । जुडेत् । जुड्यात् । अजोडीत् ॥

जुजुडिपति । जुजोडिपति । जुडित्वा, जोडित्वा ॥

जोजुड्यते । जोजोडि ॥

जुडितः ॥

अयं बन्धने डिञ्चार्धं कुटादौ ' पठिष्यते, प्रेरणे चुरादौ ॥'

मृड सुखने ॥ ४६ ॥

मृडति । ममर्ड । मर्डिता । मर्डिष्यति । मृडतु ।
अमृडत् । मृडेत् । मृड्यात् । अममर्डोत् ॥

मिमार्दिपति । मरीमृड्यते । मरीमर्दि ॥

मर्डयति । अमीमृडत्, अममर्डत्—'उरृद्वा' ॥

मृडित्वा, मृडितः—'मृडनृथ' इति क्त्वाया कित्त्वम् ॥

मृडः—इगुपधलक्षणं क' ॥

मृडानी—'इन्द्रवरुण' इति ङीपानुक्तौ ॥

मृडीकं सुखं—मृडे वीक्त् ॥

अयं कधादौ च ॥

पृड च ॥ ४७ ॥

पृडतीत्यादि मृडिवन् ॥

पृण प्रीणने ॥ ४८ ॥

पृणति । पपर्ण । इत्यादि ॥

• लोकंपृणः—मूलविभुजादित्वात्क' । 'लोकस्य पृणे' इति मुम् । पृण इति दन्त्योष्ठादिरप्यत्र पठितव्यः । तथा च थाप्यम्—'धात्वन्तरं वृणिपृणी' इति । 'धात्वन्तरमिति तौदादिकावित्यर्थः' इति कैयटे ॥

मृण हिंसायाम् ॥ ४९ ॥

मृणाति । ममर्ण । मर्णितेत्यादि ॥

मृणाळम्—बाहुळकादाळच्, गुणाभावश्च ॥

तुण कौटिल्ये ॥ ५० ॥

तुणाति । तुतोण । तोणितेत्यादि ॥

तूण पूरणे इति दीर्घोपध आकुस्मीयः ॥

पुण कर्मणि शुभे ॥ ५१ ॥

पुणंतीसादि ॥

निपुणः—इगुपधलक्षणः कः ॥

पितरि निपुणः—'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इति तद्युक्तात्सप्तमी । 'अप्रतीत्यपनीयाप्रत्यादियोगे' इति वक्तव्यमित्युक्तम् । प्रत्यादयश्च प्रतिपर्यनवः इति प्राणेशोक्तम् । तेन तैर्योगे द्वितीयैव पितरं प्रति निपुण इत्यादि ॥

आचारनिपुणः—‘पूर्वसदृश’ इत्यादिना तृतीयासमासः ॥

नैपुण्यम्—ब्राह्मणादित्वात् प्यह् । नैपुणी—पित्तवान्डीप् ।

‘हलस्ताद्धितस्य’ इति यलोपः ॥

नैपुणम्—युवादित्वादण् ॥

अनिपुणः—तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । तस्येदं अनैपुणम्—‘नञ-
शशुचि’ इत्यादिना पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । उत्तरपदस्य तु
नित्या ॥

मुण प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ५३ ॥

मुणाति । कुणतीत्यादि ॥

कोणः—वीणादिवादनम् । ‘हलश्च’ इति घह् ॥

आमन्त्रणेऽयं कथादिः दीर्घोपधः । सङ्कोचन आकुस्मीयः ॥

शुन गतौ ॥ ५४ ॥

शुनतीत्यादि ॥

शुनकः—औणादिकः क्नुन् ॥

द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ५५ ॥

द्रुणाति ॥

• द्रुणः खर्जूर — इगुपधात्क ॥

द्रुणी कच्छपी—गौरादित्वान्डीप् ॥

द्रोणः—पचाद्यच् ॥

द्रोणी—पूर्ववन्डीप् ॥

द्रोणस्य गोत्रापत्य द्रौणिः द्रोणायनः—‘द्रोणपर्वतजीव-
न्तादन्यतरस्याम्’ इति फगिन्वो ॥

द्रोण पचति द्रौणी । द्रौणिकी—‘तत्पचति द्रोणादक्ष’
इत्यञ्ठकौ ॥

द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति—‘तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उप-
सङ्ख्यानम्’ इति तृतीया । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोतीति कैयटे ॥

द्वयोर्द्रोणयोस्तमाहार द्विद्रोणम्—पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभाव ॥

घुण घूर्ण भ्रमणे ॥ ५६-५७ ॥

घुणति, घूर्णतीत्यादि ॥

घोणते, घूर्णते इत्यादि शपि ॥

पुर ऐश्वर्यदाप्त्योः ॥ ५८ ॥

सुरति । सुपोर, सुपुरत्त । ‘आदेशप्रत्यययो’ इति
प्रकृतेःपत्वम् ॥

सोरिता । सोरिष्यति । सुरत् । असुरत् । सुरेत् ।
सूर्यात् । 'हलि च' इति दीर्घः । असोरीत् ॥

सुसुरिपति—'स्तौतिण्योरेव' इत्यपत्वम् ॥

सोपूर्यते । सोपोर्ति ॥

सोरयति । असूपुरत् ॥

सुरन्तीति सुराः—इगुपधलक्षणः कः ॥

कुर शब्दे ॥ ५९ ॥

कुरतीत्यादि । कूर्यादित्यत्र 'हलि च' इति दीर्घस्य
'नभकुर्छुराम्' इति न निषेधः, करोतेस्तत्र ग्रहणमिति व्याख्या-
तृभिरभिधानात् ॥

खुर छेदने ॥ ६० ॥

बिखण्डने चेति मैत्रेयः । खुरति ॥

खुरम्—इगुपधलक्षणः कः ॥

कल्याणखुरा—'स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनात्' इति हीपो 'भ क्रो-
डादियद्भचः' इति निषेधः ॥

खुरणाः—'खुरखुराम्यां नस्वक्तव्यः' इति नासिकाया न-
स्मावः । 'अङ्गासिकायाः' इत्येव सिद्धे वार्तिकमचो निवृत्त्य-
र्थम् । पक्षेऽच्यप्रत्ययोऽपीष्यत् इति वृत्तिः । तेन खुरणस इत्यपि
भवति ॥

मुर परिवेष्टने ॥ ६१ ॥

मुरति ॥

मुरः—पूर्ववत्कः ॥

मुरी—गौरादित्वात् ङीप् ॥

क्षुर विलेखने ॥ ६२ ॥

क्षुरति ॥

क्षुरम्—पूर्ववत्कः ॥

घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ६३ ॥

घुरति ॥

घोरम्—पचाद्यच् । ‘अकर्तरि च कारके’ इति घञ्वा ॥

घुर्धुरः—पूर्ववत्कः । ‘कृञादीनां के द्वे भवतः’ इति द्वित्वम्,
ष्टपोदरादित्वात् हलादिशेषः ॥

पुर अगूगमने ॥ ६४ ॥

पुरति ॥

पुरम्—पूर्ववत्कः ॥

पुरी—गौरादित्वाल्हीप् ॥

वृहू उद्यमने ॥ ६५ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिरयम् । तथाहि—‘मूलमस्यावर्हिः’ ‘सक्थ्या
वृहत्’* ‘मा मे बलं विवृहः’ इति प्रयुज्यते । अन्ये तु
नकारादि पठन्ति ॥

वृहति । ववर्ह, ववृहतुः । ववर्हिथ, ववर्ढ—अदित्वादि
द्विकल्पः । झलि ‘होढः’ ‘झपस्तथोर्दोषः’ । ‘ष्टुना ष्टुः’ ।
‘डो ढे लोपः’ ॥

वर्हिता, वर्ढा । वर्हिष्यति, वक्ष्यति—‘पढोः कस्ति’
इति कत्वम् ॥

वृहतु । अवृहत् । वृहेत् । वृहात् । अवर्हीत् । अव-
र्हिष्टाम् । अनिदृपक्षे ‘शल इगुपधादनिटः कसः’—अवृक्षत् ।
अवृक्षताम् ॥

विर्वाहिपति, विवृक्षति । झलि सनः कित्त्वान्न गुणः ॥

वरीवृह्यते । वरीवृहीति, वरीवर्दि इत्यादि ॥

वर्हपति । अवीवृहत्, अववर्हत्—उरुद्धा ॥

वर्हित्वा, वृद्धा—‘न क्वा सेट्’ इत्यकिञ्चमपि ॥

वृढः, वृढवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिदृत्वम् । ‘दूलोपे’
इति दीर्घः पूर्वाण इत्यत्र न भवति ॥

बर्हति बृहतीति वृद्धौ शपि । बर्हत इति तत्रैव प्राधान्ये ।
त्रय एते ओष्ठचादयः ॥

तृहू स्तृहू तृहू हिंसार्थाः ॥ ६६-६८ ॥

तृहति । ततर्ह ॥

स्तृहति । तस्तर्ह । 'शर्पूर्वाः खयः' । तर्हिता, तर्हा ।
स्तर्हिता, स्तर्हत्यादि बृहतिवत् ॥

तरीष्टृक्षते । तरीष्टौर्ह—'आदेशप्रत्यययोः' इति प्रकृतेष्पत्वम् ॥

तिस्तर्हिपति । तिस्तृक्षतीत्यत्र तु 'स्तोतिण्योरेव' इति
नियमान्न पत्वम् ॥

तृहति—शस्य ङित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

ततृह । ततृहतुः । ततृहिथ, ततृण्ड—दत्वधत्वष्ट्वदलोपेषु
नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे परसवर्णो णकारः ॥

तृहिता । तृण्डा । तृहिप्यति, तृह्यस्यति । तृहतु ।
अतृहत् । तृहत् । तृणात्—यासुटः कित्त्वान्नलोपः

अतृहीत् । अतृहिष्टाम् । अनिट्पलेऽप्यनिगुणधत्वात् क्तो
नास्तीति सिचि दत्वधत्वयोस्सिचष्पत्वं, नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे
'वदयज' इति वृद्धौ—अताडर्शादित्यादि । मलदो सिचो लोपे
पूर्ववद्वत्वधत्वष्ट्वदलोपानुस्वारपरसवर्णवृद्धिषु—अताडर्शमित्यादि ॥

तिवृंहिपति, तिवृक्षति—अनिटि 'हृन्तात्' इत्यत्र ह्रस्म-
ह्रणस्य जातिवाचकत्वान् सन. किञ्चान्तलोप. ॥

तरीवृस्यते । तरीवृंहीति, तरीवृग्दीत्यादि ॥

वृंहयति । अतवृंहत् ॥

वृंहित्वा, वृद्वा—इटि 'न क्वा सेद्' इत्यपित्त्वम् ॥

वृद्ः, वृद्वान् ॥

अत्र सानुपद्मनुर्येन्यादि चतुर्थमपि 'ह्रू' इति धातु वेति
व्यथन्ति । आग्नेयमैत्रेयादिभिरय न पठन्ते । वृद् द्विषार्थ
क्यादी ॥

इच्छति । इच्छेत्—‘इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने’ इति लिङ्ङितौ ॥

इयेष । ईपतुः । पिति परत्वाद्गुणे कृते ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इतीयद् । अन्यत्र सवर्गदीर्घः ॥

एपिता, एष्टा । एपिप्याति । इच्छतु । ऐच्छत् । इप्यात् । ऐपीत् ॥

इच्छा—‘इच्छा’ इति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इष्टिरिति बाहुलकात् क्तिन् । ‘तितुत्र’ इतीणिषेधः ॥

एपणी—रणे लुट् ॥

इच्छुः—‘विन्दुरिच्छुः’ इत्युप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

एपित्वा, इष्ट्वा—‘तीपसह’ इतीङ्ङिकल्पः; ‘न क्वा सेट्’ इति सेटोऽकिञ्चम् ॥

इष्ट् । इष्ट्वान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिङ्त्वम् ॥

इप्यतीति श्यनि गतम् ॥

मिप स्पर्धायाम् ॥ ७० ॥

मिपति । मिनेष । मेपिता । मेपिप्यति । मिपतु । अमिपन् । मिपेन् । मिप्यात् । अमेपीत् । अमेपिष्टाम् ॥

मिमिपिपति, मिमेपिपति ॥

मिपित्वा, मेपित्वा । क्वासनोः कित्त्वविकल्पः ॥

मेमिप्यते । मेमेष्टि ॥

मेपयति । अमीमिपत् ॥

मेप —मिपेः पचाद्यच् ॥

मेपी—गातिलक्षगो डीप् ॥

निमेपः—वञ् ॥

किल श्वेत्ये ॥ ७१ ॥

श्वेत्यङ्गीडनयोरिति भैत्रेय । किलति । चिकेलेत्यादि मिप-
तिवत् ॥

किल्विप —‘ किलेर्बुक् ’ इति टिपचि वुगागमः ॥

तिल स्नेहने ॥ ७२ ॥

तिलति । तितेलेत्यादि ॥

तेलतीति गतौ शपि ॥

चिल निवसने ॥ ७३ ॥

चिलतीत्यादि ॥

चेलतीति शपि ॥

चल विलसने ॥ ७४ ॥

चलतीत्यादि । चलयतीति कम्पने घटादित्वात् । ज्वलादिपठितस्यापीह पाठे प्रयोजनमुञ्छादिवत्स्वरः । तत्र पाठः कर्तारि ण-विकल्पार्थः—चलश्चाल इति । आत्रेयस्तु तिलादित्रयमिह न पठति ॥

इल स्वप्नक्षेपणयोः ॥ ७५ ॥

इलति । इयेल । ईलतुः । गुणविषये 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयद् ॥

एलिता । एलिप्यति । इलतु । ऐलत् । इलेत् । इल्यात् । ऐलीत् । ऐलिष्टाम् । ऐलिलिपति । गुणे कृते द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ॥

इला पृथिवी—इगुपधलक्षणः कः, टाप् ॥

इल प्रेरणे इति चुरादौ ॥

विल संवरणे ॥ ७६ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिः । विलति । आविलम् ॥

वेलतीति वेलेश्शापि गतम् ॥

कल विल क्षेपे इति चुरादौ ॥

विल भेदने ॥ ७७ ॥

विलानि । विलं—कः ॥

वेदनीति शपि । अयं पुरादौ चेत्यात्रेयः । मंत्रेयस्त्वेष
पपाठ नान्यत्र । ओष्ठ्यादिरपम् ॥

णिल गहने ॥ ७८ ॥

प्रणिलानि—‘व्यसर्गादसमागेशपि’ इति णम् ॥

निनेत्य । नेलित्वादि ॥

हिल भावकरणे ॥ ७९ ॥

भाषारणमभिनायगुणवत् ॥ हिलिति । तिहेम्यदि ॥

शिल पिल उच्छे ॥ ८०-८१ ॥

- मिलत इति स्वरितेदत्रे भविष्यति । तस्येह पाठे प्रयोननं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदम् ॥

लिख अक्षरविन्यासे ॥ ८३ ॥

लिखति । लिलेख । लेखिता । लेखिष्यति । लिखतु । अलिखत् । लिखेत् । लिख्यात् । अलेखीत् ॥

लिलेखिपति, लिलिखिपति ॥

लिखित्वा । लेखित्वा । लिखितः । लिखितवान् ॥

लेखनः । लेखनी—टिच्चात् ङीप् ॥

लेखा, रेखा—भिदादिपाठदृष्टि गुणे लकारस्य वा रेफः ॥

हृल्लेखः—कर्मण्यण् । 'हृदयस्य हृल्लेख' इति हृद्रावः ।

लेख इत्यणन्तग्रहणाद्धनन्ते लेखे उत्तरपदे हृद्रावे सिद्धे पुनर्लेखोपादानं उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न व्याप्तियत इति ज्ञापनार्थं, न तु घञन्तस्यापि ग्रहणार्थं इति प्रागप्युक्तम् ॥

दन्तलेखकः—'नित्यं क्रीडानीविकयोः' इति समासः । अत्र केचित्—'गाङ्गुटादिभ्यः' इत्यत्र कुटस्यादिः, कुट आदिर्धेणामित्येकदेशानुचया बहुव्रीहितत्पुरुषबोर्द्धयोरप्याश्रयात् 'लिखितुं विश्वमृजोऽपि शक्तिहानिः' 'स्वयमेव लिखिष्यते' इति समर्थयन्ते । तेषां लेखितेत्यादौ* सर्वप्राञ्जित्प्रत्यये गुणाभावात् लिखितेत्यादि स्यात् । तत्र 'रलो व्युपधान्' 'ईश्वरे तोमुन्कमुनौ' इत्यत्र वृत्तौ 'लिखित्वा । लेखित्वा । लिलिखिपति,

*लिखित्वेत्यादौ.

लिखेतिपति, लेखितुं' इति दर्शनात् 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनि-
 प्वाल्लेखने' इति निर्देशाच्चायुक्तम् । हरदत्तश्च तत्पुरुषपक्षस्य
 दूषणत्वेन क्लृप्तसोर्गुणदर्शनं 'आलेखने' इति निर्देशं चाह । वर्धमानोपि
 'आलेखने' इति निर्देशात् तत्पुरुषपक्षो दुष्ट इत्याह । अत
 एव वृत्त्यादिविरोधात् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति लिखिते-
 त्यादौ सर्वत्र कैश्चिद्गुणाभावस्य कथनमयुक्तम् । किञ्च—लिखितुं
 लिखिष्यते इति ह्येव प्रयोगौ प्रस्तुत्य यद्यवश्यमुपपादयितव्यं
 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणो न भविष्यतीति हरदत्ते-
 नाभिधानाच्च । अत्रात्रेयः—'अर्धवेदसत्यानामापुक्' इति दीर्घो-
 च्चारणादन्यत्रापि भवतीति केचिदिति । तेन लिखमाकृष्टे लिखा-
 पयतीति भवति ॥

कुट कौटिल्ये ॥ ८४ ॥

कुटति । चुकोट । चुकुटतुः । चुकुटिथ । चुकोटः
 चुकुट । चुकुटिव । 'गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्' इत्यङ्गितः प्रत्य-
 यस्य ङित्त्वात् गुणः । उत्तमे णलि णित्त्वविकल्पनात् पक्षे
 ङित्त्वादगुणत्वम् ॥

कुटिता । कुटिष्यति । कुटतु । अकुटत् । कुटेत् ।
 आशिपि—कुट्यात् । अकुटीत् । अकुटिष्टाम् ॥

चुकुटिपति । कुटित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविक-
 ल्पनात् पूर्वविप्रतिषेधेन कुटादिङित्त्वमिष्यते । तस्य ज्ञापकं 'सर्वत्र
 सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्ता-
 दात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्चुकुटिषतीति 'ङितः' इत्यात्मनेपदं

- प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यं च । यदि किञ्चं स्यात्किमनेनात्मनेपदप्रतिषेधवचनेन ! । तथा 'अनुदात्तहितः' इत्य-
बोपदेशानुवर्तनं च ङित्त्वस्य पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणम् । तस्य
ह्यातिदेशिकङित्त्वाच्चुकुटिपादि व्यावर्त्यम् । किञ्च—ङित्त्वं कुटा-
दिमङ्गितं प्रत्ययमपेक्षते, किञ्चं तु रलन्तव्युपधाद्बलादेः परं सेटं
समपेक्षत इति बह्वपेक्षम् । तस्मादल्पापेक्षं ङित्त्वमन्तरङ्गम् ॥

चोकुटयते । चोकोट्टि । गणेन निर्देशान्न ङित्त्वं यद्भुक्ति ॥

कोटयति । अचूकुटत्—णिचो णित्त्वान्न ङित्त्वम् ॥

कोटः । कोटयः—ण्यवजोरङ्गित्त्वादाङित्त्वम् ॥

कुटपः—परिमाणम् । 'इपिकुपिदलिलखचिलजिम्यः कपन्' इति कपन् ॥

कुटरुः बन्धकी, पक्षी च—'कुटः किञ्च' इत्यरुः । कुटा-
दित्वात् ङित्त्वादेव कित्फले क्तिद्धे किद्धचनं तस्यानित्यत्वज्ञाप-
नार्थम् । तेन ध्रुवतेरित्रप्रत्यये धवित्रमिति गुणो भवतीत्याहुः ॥

कुटमलम्—'कुटिकुविम्यां कमलच्' इति कमलच् ॥

कुटरः मन्थविष्कम्भः—बाहुलकादरः ॥

कोटरः । कोटरावणं 'वनगिर्योस्संज्ञायां कोटर' इति दीर्घः ।
'वनं पुरगा' इत्यादिना णत्वम् । अत्रैव कोटरेति निर्देशा-
दरप्रत्यये गुणः ॥

कुटिलम्—बाहुलकादिलन् ॥

• कुटिलिका कर्मराणां संदंशनी—संज्ञायां कन् ॥

कुटिलिकयाऽङ्गारान् हरति कौटिलिकः कर्मारः—‘अण्कुटिलिकायाः’ इत्यण् ॥

कुटी—इन्नन्तात् ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीप् ॥

अल्पा कुटी कुटीरः—‘कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः’ इति रप्रत्ययः ॥

कुट प्रतापन इत्याकुस्मीयः । कूट दाह इति कथादिः दीर्घोपधः । अयमपि ह्रस्वोपध इत्यात्रियः ॥

पुट संश्लेषणे ॥ ८५ ॥

पुटतीत्यादि कुटिवत् । पुटा । पुटिका ॥

अल्पः पुटः पुटिका । महांस्तु पुटः । ‘कृतापकृतादीनामुपसहचानम्’ इति समानाधिकरणसमासः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । प्रतिपत्राद्यपेक्षमेकस्याल्पत्वमहत्त्वे ॥

अयं भाषार्थश्चुरादौ । संसर्गार्थंस्तु कथादौ ॥

कुच सङ्कोचने ॥ ८६ ॥

अत एव निर्देशाल्ल्युटि गुण इति काश्यपः । कुचति । कुचितेत्यादि ॥

- सङ्कोचः—‘न क्वादेः’ इत्यकुत्वम् ॥
कोचतीति शपि ॥

गुज शब्दे ॥ ८७ ॥

अव्यक्ते शब्द इत्यात्रेयः । गुजतीत्यादि ॥

गोजः—‘न क्वादेः’ इत्यकुत्वम्, घञ् ॥

गुञ्जतीति शपि ॥

गुड रक्षायाम् ॥ ८८ ॥

गुडतीत्यादि ॥

गुडः इक्षुविकारः सन्नाहः—इगुपधलक्षणः कः । ‘घञर्थे कः’ इति वा ॥

गुडितो हस्ती, सजातसन्नाह इत्यर्थे । तारकादित्वादितच् ॥

गुडा स्रुही—टाप् । तत्प्रायाः केशाः अस्य गुडाकेशः ॥

डिप क्षेपे ॥ ८९ ॥

डिपति । डिपितेयादि ॥

डिप्यतीति श्यनि ॥

चुर छेदने ॥ ९० ॥

चुरति । चुछोर । चुरिता इत्यादि । चुर्यादित्यत्र 'हलि च'
इति दीर्घो न भवति 'नभ कुर्त्तराम्' इति निषेधात् ॥

चुरिका—'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' इति कुन् ॥

आच्छुरितकम्—निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् ॥

स्फुट विकसने ॥ ९१ ॥

स्फुटति । पुस्फोट । 'शपूर्वाः' इति खयशेषः ॥

स्फोटतीति शपि ॥

मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः ॥ ९२ ॥

मुटति । मुटित्तेत्यादि ॥

मोटतीति ममर्दने शपि ॥ -

त्रुट छेदने ॥ ९३ ॥

त्रुटति । त्रुटित्तेत्यादि ॥

'वा भ्राश' इति शपि विषये वा श्यन् ॥

त्रुटयति । त्रुटयत् । अत्रुटयत् । त्रुटयेत् ॥

त्रोटिः—ण्यन्तादच इः ॥

तुट कलहकर्मणि ॥ ९४ ॥

तुटतीत्यादि ॥

तुटिः—' इक्कृष्यादिभ्य ' इतीगित्यात्रेय ॥

पुट छुट छेदने ॥ ९५-९६ ॥

पुटति, छुटतीत्यादि ॥

पुण्डति, चोडतीति शपि ॥

जुड वन्धने ॥ ९७ ॥

प्रेरणे चुरादि । जुडति । जुजोड । जुडितेसादि ॥

कड मदे च ॥ ९८ ॥

कडति । चकाड । कडितेसादि । अस्य डित्कार्यस्या-
भावादिह पाठो डकारान्तमात्रानुरोधेन । कुटादिभ्योऽन्यत्रापि शक्यते
पठितुम् ॥

अय भूवादौ च । पुन पाठफलमुञ्छतिवन् ॥

कण्डत इति शपि ॥

लुठ* संश्लेषणे ॥ ९९ ॥

लुठति । लुठोट । लुठिता । इत्यादि ॥

आलस्ये लुठयतीति श्यनि । उपघाते लोठतीति शपि ।
प्रतिघाते लोठत इति द्युतादौ । गतौ लुण्ठतीति शपि ।* लुड
इत्येके । अयमपि शपि गतो ॥

कृड घनत्वे ॥ १०० ॥

घनत्वं सान्द्रता । घसने इत्येके ॥

कृडति । चकर्ड । कृडितेत्यादि ॥

कुड बाल्ये ॥ १०१ ॥

कुडतीत्यादि ॥

पुड उत्सर्गे ॥ १०२ ॥

पुडतीत्यादि । मुड इत्यात्रेयः ॥

घुट प्रतिघाते ॥ १०३ ॥

अयं प्रथमान्त । घुटतीत्यादि ॥

घोटक — ण्वल् ॥

घोटः—बन् ॥

अयं द्यूतादाघातमेपदी गतः ॥

*मु. लुण्ठतीत्यालस्यमनिघातयोश्चापि । लोठतीत्युपघातति विलोडने शपि
श्यनि च । प्रतिघाते लोठत इति द्युतादा । लुण्ठतीति स्तेये शपि ।
गतावपि लुण्ठतीति शपि ॥

तुड तोडने ॥ १०४ ॥

अयं तृतीयान्तः । प्रथमान्तः कलहार्थः पूर्वत्र पठितः ।
तोडनं भेदः । तुडतीत्यादि ॥

तुण्डते, तोडतीति शपि ॥

थुड स्फुड संवरणे ॥ १०५-१०६ ॥

थुडति । तुथोड । थुडिता इत्यादि ॥

स्फुडति । पुस्फोड । शर्पूर्वाः खयश्शेषः । स्फुडितेत्यादि ।
खुड ङुड इत्येके । अत्र कुड सङ्घात इत्यात्रेयः । बाल्ये पठि-
तस्येह पुनःपाठोऽर्थभेदादिति तस्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । अप-
ठतां मैत्रेयादीनां धातूनामनेकार्थत्वादत्रापि वृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

स्फुर स्फुल सञ्चलने ॥ १०७-१०८ ॥

‘स्फुरतिस्फुलत्योः’ इत्यत्र न्यासे ‘स्फुर स्फुल चलने’ इत्य-
नुपसृष्टं पठ्यते । अत्र केनलं शब्दो भिन्नः अर्थस्त्वेक एव ।
आत्रेयस्तु ‘स्फुर स्फुरणे । स्फुल सञ्चलने’ इति पृथग्भि-
न्नार्थं च पपाठ ॥

स्फुरति, निस्फुरति, निष्फुरति । विस्फुरति, विष्फुरति,
‘स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्यः’ इति वा पत्वम् । निर्निसोस्ताधार-
णमुक्तमुदाहरणम् ॥

पुस्फोर । स्फुरिता । स्फुरिष्यति । स्फुरतु । अस्फुरत् ।
स्फुरेत् । स्फूर्यात्—‘हलि च’ इति दीर्घः ॥

अपुस्फुरीत् । पुस्फुरिषति—सेट्त्वात् ‘हलि च’ इति
न भवति । कृदादित्वात् ‘रले व्युपभात्’ इत्यपि न भवति ॥

पोस्फूर्यते । पोस्फोर्ति—दीर्घस्यासिद्धत्वाद्गुणः । पोस्फूर्तः ॥

स्फोरयति, स्फारयति । ‘त्रिस्फुरोर्णौ’ इत्यात्वं वा ।
अपस्फुरत् । अपुस्फुरत् । आत्वपक्षे ‘णौ कृतमभ्यासे स्थानिवत्’
इत्यभ्यासस्योकारान्तत्वे ‘द्वस्वः’ इत्युकारः । ‘ओः पुयञ्जि’
इतीत्वं न भवति सकारेण पवर्गपरत्वस्य व्यवधानात् । एवं
प्यन्तात्सन्त्यपि—पुस्फारयिषति पुस्फोरयिषतीति भवतः । मे-
त्रेयस्तु स्फुर स्फुरण इति पृथक्पठित्वा ‘स्फर इत्येके अट्टुपधः’
स्फरति । पस्फार’ इत्यादि ॥

स्फुलतीत्यादि स्फुरतिवत् । णावात्वमस्य न भवति । तथा
‘हलि च’ इति दीर्घत्वमपि न भवत्यरेफान्तत्वात् ॥

स्फुड चुड वुड संवरणे ॥१०९-१११॥

मंत्रेयेणैते न पठन्ते । आत्रेयादयस्तु पठन्ति ॥

स्फुडति । पुस्फोड । खयशेषः ॥

चुडति । चुचोड ॥

वुडति । वुव्रोड । इत्यादि ॥

अत्र कुड भृड* निमज्जन इत्येक इत्यात्रियः । मंत्रेषस्तु कुडं पठित्वा, रुड इत्यप्येके इत्याह ॥

कुडति ॥

क्रोडम्—वन् ॥

क्रोडा—अश्वानामुरः । टावन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । कल्याणी क्रोडाऽस्याः कल्याणक्रोडा—बहुव्रीहिवुपसर्जनह्रस्वत्वे 'न क्रोडादिवद्भ्रुचः' इति स्वाङ्गलक्षणो ङीप्निषिध्यते । क्रोडादिषु टावन्तस्य पाठात् भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीप्विकल्प एव भवति—कल्याणक्रोडी, कल्याणक्रोडा मयूरी इति ॥

भृडतीत्यादि ॥

ब्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

सेटमात्मनेपदिनमाह.

गुरी उद्यमने ॥ ११२ ॥

गुरते । जुगुरे । जुगुरिषे । गुरिता । गुरिष्यते । गुरताम् । अगुरत । गुरीत । गुरिपीष्ट । अगुरिष्टं । अगुरिपाताम् ॥

जुगुरिपते । जोगूर्यते । जोगोति । गोरयति । अजू-
गुरत् । खड्गापगारं युध्यन्ते, खड्गापगोरं वा त्वरया खड्ग-
मुद्यम्य युद्धन्त इत्यर्थः । 'द्वितीयायां च' इति परीप्सायां
णमुल् । 'अपगुरो णमुलि' इति वात्वम् ॥

गूर्णः, गूर्णवान्—ईदित्वादनिट्त्वम् ॥

गूर्तिः*—'तितुन्न' इतीष्णिणपेधः ॥

दीर्घोपधोऽयं चुरादौ । हिंसागत्योर्दिवादौ ईदिदुदात्तः अनुदात्तेत् ॥

निष्ठायामनित्त्वसाम्यात्पुनः परस्मैपदिनः प्रस्तावः—

णू स्तवने ॥ ११३ ॥

ह्रस्वान्तमात्रेयमेत्रेयादयः पठन्ति । यथा तु भाष्यं तथा
दीर्घान्तः । यदाह कुटादिसूत्रे—तस्मन् नूत्वा घूत्वा इत्येव
भवितव्यमिति ॥

नुवति । नुनाव । नुनुवतुः । नुनुविथ । नुविता ।
नुविप्यति—दित्त्वेन गुणनिषेधाद्बुवद् । नुवतु । अनुवत् ।
नुवेत् । नूयात् । अनुवीत् ॥

नुनूपति—'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीष्णिणपेधः ॥

नोनूपते । नोनोति ॥

नूत्वा । नूतः । नूतवान्—'श्रचुकः किति' इतीष्णिणपेधः ॥

धू विधूनने ॥ ११४ ॥

अय पूर्वश्च उदात्त उदात्तेत् । ध्रुवतीत्यादि नुवतिवत् ॥

धवित्रं—त्यजनम् । 'अर्तिटू' इति करणे इत्र
'कुटे किच्च' इत्यादिज्ञापकात्कुटादित्वस्यानित्यत्वाद्गुण इति केचि
दिति कृतावुक्तम् । 'विदिभिदि' इति सूत्रे हरदत्तस्तु द्वित्व-
मेवेच्छन् धुवित्रमित्युवडमेवाह । 'प्राणा वे धवित्राणि'* इति
छान्दसमिति च ॥

कुटाद्यवर्णान्तपरस्मैपदिनिष्ठानिट्प्रस्तावादाह—

गु पुरीपोत्सर्गे ॥ ११५ ॥

गुवति । जुगात् । जुगुवतुः । जुगुविथ, जुगुथ । जुगु-
विथ । तासा नित्यानिट्त्वाद्द्वारद्वाजनियमाच्च थलीद्विकल्प ।
अन्यत्र ऋदिनियामान्नित्यमिट् । गुता । गुप्याति । गुवतु । अ
गुवत् । गुवेत् । आशिपि—गृयात् । अगुपीत् । अगुताम् ।
अगुपुः । अगुपम् । यलि 'दस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप ॥

जुगूपतीत्यादि । 'अज्यन' इति दीर्घ ॥

गूनः । गूनान् । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' इति निष्ठानत्त दीर्घश्च ॥

धु गतिस्थैर्ययोः ॥ ११६ ॥

ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् ॥

ध्रुवः—पचाद्यच् । अत्र स्वाम्यादयः ध्रुव इति वकारान्तं पठन्ति । उक्तं च 'ध्रुवमपाये' इत्यत्र हरदत्तेन । ध्रु गतिस्त्रैर्ययो एतस्मात्कुटादे पचाद्यच् । ये ध्रुव गतिस्त्रैर्ययोरिति पठन्ति तेषा 'इगुपधलक्षण. कः' इति । अत्र पक्षे सेट् ॥

ध्रुवति । दुध्राव । दुध्रचतुः । दुध्रुविध । ध्रुविता । ध्रुविप्यति । ध्रुवतु । अध्रुवन् । ध्रुवेत् । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥

दुध्रुविपति । दोध्रूयते । अय गुवतिश्चानुदात्तावुदात्तेतौ । ध्रुवतिर्वान्तवादिना सेट् ॥

कुड् शब्दे ॥ ११७ ॥

केचिद्दीर्घान्नममु पठन्तीत्यात्रेयमेत्रेयो । एव स्वामिकाश्यपमुधाकरधनपालसम्मताकारा अपि । शाकटायनस्तु 'कुड्, कूड्' इत्युभय पपाठ । तत्र ह्रस्वान्तो न्यासकारस्यापीष्ट ; यदाह 'इको झल्' इत्यत्र—चुकूपत इत्यत्र दीर्घवचनमर्थवत् तत्र गाङ्कुटादिसूत्रेण डित्त्वे गुणो न प्रवर्तते इति । तन्मते कुवत इत्यादि गुवतिवत् । हरदत्तस्य तु दीर्घान्त एवेष्ट, यदाह—कुटादिसूत्रे आकृतमिति दर्शनान् दीर्घान्त इति । पुनस्त एव 'इको झल्' इत्यत्र कुड् शब्दे, कुटादिः चुकूपत इति दीर्घस्यावकाश दीर्घान्तोऽयमित्यवोचामेति । अत्र केयटेऽपि—न च दीर्घविधानस्य कुड् शब्द इति धातुरवकाश चुकूपत इति । यस्मात्कूड् शब्द इति पाठ. तत्र कुटादित्वाङ्गित्त्वे सति गुणाभावादीर्घस्य श्रवण

सिद्धम् । लोकवेदयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यत इति । अत्र पक्षेऽयं सेट् । कुचते इत्यादि नुवतिवत् ॥

वृत् ॥

कुटादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

डित्प्रसङ्गादाह—

पृङ् आयामे ॥ ११८ ॥

ओष्ठचादिः । प्रायेणार्यं व्याङ्पूर्वं । व्याप्प्रियते । ‘रिइशय-
ग्लिङ्कु’ इति रिडादेशः ; तस्येयडादेशः ॥

व्यापमे । व्यापप्रिये—यणादेशः ॥

व्यापर्ता । व्यापरिप्यते—‘ऋद्धनोस्त्ये’ इतीट् ॥

व्याप्प्रियताम् । व्याप्प्रियत । व्याप्प्रियेत । व्यापृपीष्ट ।
व्यापृपीयास्ताम् । व्यापृत । व्यापृपाताम् । शलि ‘द्वस्वा-
दङ्गात्’ इति सिचो लोपः , ‘उश्च’ इति लिङ्सिचोः
कित्त्वान्न गुणः ॥

व्यापुर्पूर्पते—‘इको शल्’ इति सनः कित्त्वात् ‘अङ्गन-
गमाम्’ इति दीर्घः । ‘ऊदोष्ठचपूर्वस्य’ इत्यूत्वे रपरत्वे ‘हलि
च’ इति दीर्घः ॥

व्यापेप्रियते—‘रीदृतः’ इति रीट् । व्यापर्पतीत्यादि—
‘ऋत्तश्च’ इति रुभित्रीकः ॥

मेघ्रियते—'रीडृत' इति रीडृ । मर्मर्त्त्यादि ॥

मारयति । अभीमरत् ॥

मृत्वा । मृतः । मृतवान् ॥

न म्रियत इत्यमृतः—'मनिबुद्धि' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमु-
च्चयार्थत्वाद्द्वर्तमाने क्त ॥

मरः—अन् । अमरो नद्समास ॥

मृत्युः—'भुजिमृद्भ्या युत्युक्ौ' इति युक् ॥

अनुदात्तावात्मनेभाषो ॥

रेफवदनिट्प्रकरणादाह—

रि पि गतौ ॥ १२०-१२१ ॥

रियति । ळूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियडादेश ॥

रिराय । रिर्यत्—'एरनेकाच' इति यण् । रिरिथ, रिरि-
यिथ । रिरियव—ऋदिनियमादिट् । थलि 'अचस्तास्वत्' इति
निषेधात्प्रारब्धाननियमाच्च विकल्प । रिर्यत्पुरित्यादो यणो बहि-
रङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्देफस्य हल्परत्वाभावात् 'उपधाया च' इति
न दीर्घ ॥

रेता । रेप्याति । रियत् । अरियत् । रियेत् । आशिपि
रीयात्—'अरुत्सावैधातुवचौ' इति दीर्घ ॥

अरपीत्, अरैष्टाम् ॥

रिरीपति—सन कित्वात् 'अज्जनगम' इति दीर्घ ॥
 रेरीयते । रेरीयति । रेरेति । राययति । अरीरयत् ॥
 पियति इत्यादि रियतिवत् ॥

धि धारणे ॥ १२२ ॥

धियति । दिधाय । दिध्यतुः । दिधेथ ; दिधयिथ ।
 धेतेत्यादि ॥

क्षि निवासगत्योः ॥ १२३ ॥

क्षियति । चिक्षाय । चिक्षियतु । चिक्षयिथ, विक्षेथ—
 सयोगपूर्वत्वान्न यणादेश इतीयद् ॥

क्षेतेत्यादि रियतिवत् ॥

प्रक्षीय—'क्षीय' इति ल्यपि दीर्घ ॥

क्षीणो देवदत्तः—अकर्मत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा कर्तरि क्त, 'नि-
 ष्ठायामण्यदथे' इति दीर्घ । ण्यदर्थो भावकर्मणी । 'क्षियो दी-
 र्घात्' इति निष्ठानत्वम् । इदमेपा क्षीणं—'क्तेऽधिकरणे च'
 इति धोव्यार्थत्वाद्वा अधिकरणे क्त । दीर्घनत्वे पूर्ववत् । भावे तु
 क्षितं—ण्यदर्थत्वेन दीर्घाभावात् निष्ठानत्वम् ॥

क्षीणायुष्टपलः । क्षितायु टपल । क्षीणक । क्षितकः ।
 कान्तादनुपम्भाया वन् । 'वा क्रोशोदन्वयो' इति दीर्घविकल्प
 पूर्ववद्दीर्घ नत्वम् ॥

० क्षयी—'जिह्वसि' इत्यादिना इनिः ॥

रियत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः ॥

क्षयतीति गतं शपि ॥

पकारवत्परस्मैपदप्रसङ्गात्ताडशं सेटमाह—

पू प्रेरणे ॥ १२४ ॥

सुवति । सुवतः । सुवन्ति । सुवसि । सुवामि ॥

सुपुवति—'उपसर्गात्सुनोतिःसुवति' इति पत्वम् ॥

सुपाव । सुपुवतुः । सुपविथ । सुपुविव—अभ्यासा-
त्परस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् ॥

सुसुपाव, विमुपाव—'उपसर्गात्' इति पत्वं अभ्यासस्य
'स्थादिष्वभ्यासे न चाभ्यासस्य' इति नियमान्न भवति ॥

सविता । सविप्यति । सुवतु । असुवत् । अभ्यपुवत्,
'प्राक्सिताद्दृव्यवायेऽपि' इति पत्वम् । सुवेत् । सूयात् ।
असावीत् । असाविष्टाम् । अभ्यपावीत् । लङ्पत्वम् ॥

सुसूपति—'स्तौतिष्योरेव' इति न पत्वम् । अभिसुसू-
पति—पूर्ववदभ्यासस्य स्थादिनियमान्न पत्वम् । प्रकृतेश्च 'स्तौ-
तिष्योः' इति नियमात् 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यनिट्त्वात् 'इको
सल्ल' इति सनः कित्त्वम् ॥

सोपूयते । सोपोति ॥

सावयति । असूपवत् ॥

सूत्वा । सूतः ॥

सूर्यः—‘राजमूय’ इत्यादिना क्यपि रुडागमः । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या—‘सूर्यादेवतायां चाब्बक्तव्यः’ इति चाप् पुं-योगदीपोऽपवादः । अदेवतायां तु हीपेव भवति—सूरी मानुपीति; ‘सूर्यतिप्य’ इति तद्धिते ईति च भसंज्ञानिमित्ते यलोपः । सूर्यस्वेदं सौर्यमित्यत्र ‘सूर्यस्य छेच ड्यां च’ इति नियमात् यलोपः । यद्यप्यत्र ‘यस्येति च’ इत्यल्लोपस्य ‘यलोपविधि प्रति न स्थानिवत्’ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् यकारो नोपधा; तथाऽपि ‘आसिद्धवदत्राभात्’ इत्यसिद्धत्वाद्नुपधात्वादस्ति लोपप्रसङ्गः । ‘सौरी बलाका’ * इत्यत्र तु ‘तेनैकदिक्’ इत्यणि ङीप्पणो यस्येति-लोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वात् उपधा यकार इति तस्य लोप ईकार-परत्वात् । न चाणि यो यस्येति लोपस्तस्याप्यसिद्धत्वाद्नुपधात्वमिति शङ्क्यम् । अण्ययं लोपः यलोपस्त्वौतीति व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वा-प्रसङ्गात् । न च स्थानिवद्भावेनोपधात्वप्रसङ्गः, यलोपविधौ तस्य निषेधात् । नन्वेवमपि यकारस्सूर्यस्योपधा न भवति किन्त्वणन्तस्येति लोपो न स्यात् । तेष दोषः । नात्र सूर्यादिभिरुपधां विशेषयिष्यामः । किन्तु भसंज्ञकेन भस्योपधाया यकारो वस्तुतस्सूर्यादिसम्बन्धीति । एवं च सौर्यमित्यत्राप्यणन्ताच्चे पूर्ववत् यलोपस्सिद्धयति । ‘सौर्यं हिम-वतश्शृङ्गे’ इत्यत्र पूर्ववत् ‘नपुंसकाच्च’ इति शीभावे पूर्ववदीति मासो यलोपो ड्यामितीकारस्य विशेषणात् भवति । सौरो मन्त्रः इति प्रयोगस्तु सूरशब्दादणि द्रष्टव्यः ॥

प्रसवी—‘जिदक्षि’ इत्यादिना इनिः ॥

सवित्रम्—‘गर्तिलूधूमू’ इत्यादिना इत्रः ॥

सूरः—‘सुमूधागृधिम्यः क्रन्’ इति क्रन् ॥

सूरित्तु पूह उक्तः ॥

सूते सूयते इति लृक्श्यनोः ॥

कृ विक्रमे ॥ १२५ ॥

किरति । किरतः—‘ऋत इडातोः’ इतीत्वम् ॥

चकार । चकरतुः । चकारिथ । चकार । चकर ।
चकारिच—‘ऋच्छत्युताम्’ इति लिटि गुणः । न च पूर्व-
विप्रतिषेधेन ‘अचोञ्जिति’ इति वृद्धिः । कृते वा गुणे
‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । करिता, करीता । करि-
प्यति, करीप्यति—‘वृतो वा’ इतीटो वा दीर्घः ॥

किरतु । अकिरत् । किरेत् । कीर्यात् । इत्वे ‘हलि
च’ इति दीर्घः । अकारीत् । अकारिष्टाम् । सिचि वृद्धिः
‘वृतो वा’ इति दीर्घस्य ‘सिचि परस्मैपदेषु’ इति निषेधः ॥

चिकरिपति—‘सनि ब्रह्मगृहोश्च’ इति चशब्दान् उगन्तलक्षण
इण्णिपेधे प्राप्ते तदपवादः । ‘इत् सनि वा’ इति विकल्पे च प्राप्ते
‘किरश्च पञ्चम्यः’ इति नित्यमिद् । अस्य दीर्घत्वं नेच्छन्तीति
वामनः । हरदत्तोऽपीष्टिरेवेयमिति । भागवृत्तौ तत्रापि टीक्ष्ण-
दृश्यते ॥

चेकीर्यते—परत्वादित्वादौ द्विर्वचनम् । चाकार्ति—अभ्यासस्य ह्रस्वोरदत्वहलादिशेषेषु । 'दीर्घोक्तिः' इति दीर्घः । 'ऋतश्च' इत्यभ्यासस्य ऋगादिविधौ तपरकरणसामर्थ्यात् ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थानात् अत्राभ्यासस्य ह्रस्वत्वेन ऋकारान्तत्वेऽपि तदाश्रयो रुगादिर्न भवति अङ्गस्य दीर्घान्तत्वात् । एवं तरत्यादावपि प्रतिपादितम् ॥

कीरयति । अचीकिरत् ॥

अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्टे हस्ती स्वयमेव, 'भूपाकर्मकिरादिसनां चोपसहचानम्' इति यक्किणोर्निषेधः । हस्तिनं कश्चित्पांस्वादिनाऽवकिरते । तत्र सौकार्यातिशयाद्धस्तिकर्तृकत्वेन विवक्ष्यत इति केयटे । अत्र 'लिङ्गिचावात्मनेपदेषु' इतीङ्गिकल्पः । इट्क्षे सिचः कित्त्वाभावाद्गुणः । अवाकीरिष्टेत्यादि । 'वृतः' इतीटो दीर्घत्वपक्षे अवाकीरिष्टेत्यादि । लिङ्गि 'न लिङ्गि' इति दीर्घनिषेधात् 'लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु' इतीटो भावाभावाम्यां द्वैरूप्यं, अवकिरिपीष्ट, अवकीर्षिष्टेति । अनिङ्गक्षे लिङ्गिचोः 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । 'ऋतः' इतीत्वं—अवस्किरते रूपो हृष्टः । अवस्किरते कुकुटो भक्षार्था । अवस्किरते श्वा आश्रयार्था—'किरतेर्हर्षमीषिकाकुलायकरणेषु' इति तद् । 'अवाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेराने' इत्यपात्किरतौ परे कात्पूर्वस्मृद् । अत्रापि 'किरतेर्हर्षमीषिकाकुलायकरणेषु' इति पठ्यते । तत्र किरत्यर्पस्य हर्ष हेतुत्वेन विषयः, इतरे कलत्वेनेति व्याख्यातारः । तत्र दृष्टत्वाद्दृपभो विलिख्य विलिखती

त्यर्थः । इतरत्रापि कुकुटश्वां च जीविकायै कुलायकरणाय
विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ॥

अव चस्करे । अवास्करत्—‘अडम्यासव्यवायेऽपि’ इति
मुट् । लुङि तु कर्मकर्तारि चेद्दीर्घत्वयोर्विकल्पनात् ञ्ररूप्यम्—
अवास्कीष्टि । अवास्करिष्ट । अवास्करीष्टेति । आशीलिङ्चपि
‘लिङ्गिचोः’ इतीदो विकल्पेन ‘लिङ्गि’ इति दीर्घनिषेधे च
कर्मकर्तृबद्धेरूप्यम्—अवस्कारिपीष्ट । अवस्कोर्पीष्टेति । अनि-
द्वक्षे पूर्वत् ‘उश्च’ इति लिङ्गिचोः कित्वादि । अवस्कारिता ।
अवस्करीतेत्यादि ॥

अवचिष्कारिपते—‘किरश्च’ इतीट् ‘इङ्गिनि वा’ इति
विकल्पं नाघते । अस्य सेटो न दीर्घ इत्युक्तम् । अवचे-
स्कीर्यते । अवचाकर्ति—‘किरतो’ इति शितपा निर्देशादत्र
मुष्णभवाति ॥

अवस्कारयति । अवाचिस्करत्—अडम्यासाम्यामुभाभ्यां व्यवधानेऽ
पि मुङ्गवति । उपस्करति श्वापदः । प्रतिष्करनि—हिंसायां ‘प्रतेश्च’
इति किरतेः कात्पूर्वस्मुट् । चकारेणोपससमुच्चायते । यथा विक्षिपति
तथा हिंसासु घ्नतीत्यर्थः । प्रतेस्मुट् उपसर्गादित्यादिना पत्वम् । उप-
स्कारं काश्मीरा लुनन्ति विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः—‘किरतो
लवने’ इति मुट् । णमुल्लप्यत्रेप्यते । तथा च वृत्तिः—णमुल्लप्यत्र
वक्तव्य इति ॥

उपस्करः—‘ऋदोरप्’ । वाटादिना भाण्डादिभ्यो

यन्मलमपकृष्य विक्षिप्यते तदुच्यते । तद्योगादेशोपि 'वर्षस्केऽ
वस्करः' इति सुणिणपात्यते । अन्यत्र अवकरः । अव-
स्कर.—पूर्ववदप् । 'अप्स्करो रथाङ्गम्' इति सुट् । विप्फिरः
विकिरः—'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क.' । 'विप्फिरश्शकुनिर्विकिरो
वा' इति सुद्धिवल्पः । उत्कारो धान्यस्य, निकारो धान्यस्य—
'कूधान्धे' इत्युन्नचोरुपदयोर्वन् । अन्यत्र उत्करः । निकरः
इत्यनेव ॥

कीर्णः, कीर्णवान्—'श्रचुकः किति' इतीणिषेधात् इत्वर-
परत्वदीर्घेषु निष्ठानत्वम् ॥

कीर्णः—'तितुन्न' इत्यनिट्त्वम् । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
वत्' इति नत्वम् । अन एव निष्ठावद्भावाद्भाऽनिट्त्वम् ॥

अवकीर्णमनेन अवकीर्णी—'इष्ठादिभ्यश्च' इति तृतीयार्थे
प्रथमान्तादिनिः । अवकीर्णं स्त्रियां ब्रह्मचारिणा रेतसो विशेषः ॥

कुरुः—'कृमोरुच्च' इत्युप्रत्ययः । धातोश्चोकारः ॥

कौरवः—प्राग्दीव्यतोऽण् अपत्यादन्यत्र । अपत्ये तु 'कुर्वा-
दिभ्यो ष्यः' इति ष्यप्रत्ययः । अत्राक्षत्रियकुरोर्ग्रहणम्, तेनारयान-
द्राजत्वाद्बहुषु लुङ् भवति । क्षत्रियस्य तु 'कुरुनादिभ्यो ष्यः'
इति ष्यः । तस्य 'ते तद्राजा' इति तद्राजत्वात् 'तद्राजस्य
बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति बहुषु लुकि—कुरवः इति भवति ।
'कौरव्याः पशवः' इति भृष्टनारायणप्रयोगश्चिन्त्यः । ब्राह्मण-
त्वारोपान्न लुगिति समर्थनेऽर्थो न पुष्यति ॥

स्त्रियां कुरुः—‘स्त्रियामवन्तिक्रुन्तिकुरुभ्यश्च’ इति तद्राजस्य लुक् । ‘गोत्रं च षरणेस्सह’ इति जातित्वात् ‘ऊहुतः’ इत्यूह् । अत्रातद्राजस्य ‘कौरव्यमण्डूकाम्यां च’ इति स्त्रियां ष्फे पितृान्दोषि—कौरव्यायणी । अस्मात्कौरव्यशब्दाद्यदा युवप्रत्यय इञ् तस्य ‘ष्यक्षत्रियार्षभितो यूनि लुगणिजोः’ इति लुकि पिता पुत्रश्च—कौरव्य’ । अयमप्यक्षत्रियकौरव्यस्य । क्षत्रियस्य तु तिकादिपाठात्किञ्च भाव्य—कौरव्यायणिरिति । तत्र कौरव्यशब्देन क्षत्रियवचनेन साहचर्यात् कौरव्यशब्दोऽपि तादृशो गृह्यते । यस्तु जनपदवाची कुरुशब्दस्तस्यापि ‘क्छादिभ्यश्च’ इति भवादिशेषिकोऽण् जनपदबुञोऽपवाद कौरवो गौः इति । भगवो मनुष्ये तत्स्थे वा क्छादिभ्यो ‘मनुष्यतस्थयोर्नु’ इति बुञ्विधानात् कौरवको मनुष्य, कौरवकं हसितमिति ॥
 कृणातीति क्चादौ । करोतीति तनादौ * ॥

गृ निगरणे ॥ १२६ ॥

गिरति, गिरति—‘अचि विभाषा’ इत्यजादौ सर्वत्र वा लुत्वम् ॥

जगार ; जगाल । जगरिथ ; जगलिथ ॥

गरिता, गलिता । गरिता, गलीता ॥

गरिष्यति, गलिष्यति । गरीष्यति, गलीष्यति—‘वृत्तो वा’ इत्यलिटो षा दीर्घे ॥

* कृणातीति श्री इति मुद्रितपुस्तके अधिक पाठः .

गिरत्, गिलत् । अगिरत्, अगिलत् । गिरेत्, गिलेत् ।
गीर्यात्, गील्यात् । 'किदाशिपि' इति कित्वादिच्चे 'हलि
च' इति दीर्घत्वम् । अगारीत् । अगारिष्टाम् । अगालीत् ।
अगालिष्टाम् । 'सिचि परस्मैपदेषु' इतीटा निषेधः ॥

जिगरिपति, जिगलिपति—'किरश्च पञ्चम्यः' इतीट् । अस्य
दीर्घोवकल्पो नेति किरतावुक्तम् ॥

जोगल्यते—'लुपसद्' इत्यादिना भावगर्हायां यद् । इत्वर-
परत्वयोः 'हलि च' इति दीर्घात्पूर्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्', इति 'ओ-
यडि' इति लृप्ते नेदानीं रेफान्त इति विहतनिमित्तत्वाच्च दीर्घः ॥

जागर्ति । जागर्तः । गारयति, गालयति । अजीगरत्,
अजीगलत् । 'निगरणचलन' इति निव्यं परस्मैपदम् ॥

गार्यते, गाल्यते । अन्तरङ्गत्वाणिगलोपात्पूर्वं अजाद्यपक्षे ल-
त्वविकल्पे कृते वा तस्मिन् स्थानिवच्चेनाजादिपरत्वाद्भविष्यति । न
च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति । 'तस्य दोषसंयोगादिलोप-
लत्वणत्वदृत्वेषु' इत्युक्तत्वात् ॥

गिरते घ्रासरस्वयमेव । अगारिष्ट, अगरीष्ट, अगीष्टं घ्रासस्वयमेव-
'भूषाकर्मकिरादिसनाम्' इति किरादित्वाद्यकिगोर्निषेधः । 'लिङ्गि-
चोरात्मनेपदेषु' इति वा इट् । तस्य पूर्ववत्पक्षे दीर्घः । अग-
लिष्ट, अगलीष्टेति इटि लृत्वं चोदाहार्यम् । अनिटि 'उश्च'
इति कित्वादित्तरपरत्वे । अयंगिरते । अवजगरे । अवजग-

रिपे—‘अलिटि’ इत्यनुवर्तनात् न ‘युत’ इनीटो दीर्घ ।
 अग्रगिरितासे । अग्रगरिप्यते । अग्रगिरताम् । अग्रगिरत ।
 अग्रगिरेत । अग्रगिरिपीष्ट । अग्रगीर्पीष्ट । ‘त्रिङ्गिचोरात्मनेप
 देपु’ इति वा इट् । ‘न रिडि’ इति दीर्घनिषेध । इड-
 भावे ‘उश्र’ इति रिच्चेत्परत्त्वदीर्घ । अवागीर्ष्ट । अग्र
 गरिष्ट, अग्रगरीष्ट—त्रिङ्गुत्प्रिया । अग्रगिन्त इत्यादि सर्वत्राजादौ
 लत्वमुदाहार्यम् । इटो दीर्घत्व च लिङ्गिणे वर्जयित्वा । ‘अ-
 वाद्’ इति सर्वत्र तद् ॥

निरा शब्दं सङ्गिरते घैयाकरणः—‘सग प्रतिज्ञाने’ इति
 तद् ॥

मुद गिरतीति मुद्गरः—पचाद्यच् ॥

गलः प्राण्यङ्गम् । गरो रिप —अचि व्यनस्थितिभाषया
 लत्वम् ॥

निगार । उद्गार —‘उन्नचोर्ग्रह’ इति घञ् ॥

तिमिङ्गिलः—मूलविभुजादित्वाक् लत्वम् । ‘गिले अगिलस्य’
 इति मुष् । ‘अगिलस्य’ इति वचनात् गिरगिल इत्यत्र न भवति ॥

गुरु —‘ट्शोरुञ्च’ इत्युप्रत्यय, धातोश्चोकार । गृणाणे
 वीऽय शब्दार्थात् ॥

गरिष्ट, गरिमा, गरीयान्—‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना गुरु
 शब्दस्य गरादेश । इष्टमेयस्मि पृथ्वादिपाठादिमानिन्वा । तद्-

भावे ' इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ' इत्यणि—गौरवम् ।

गारयति—' णाविष्ठवत् ' इति गरादेशः ॥

गर्भः—' अर्तिगृम्यां भन् ' इति भन् ॥

गर्भिणी—इन्नन्तान्डीप् । गौर्गर्भिणी ' चतुष्पादो गर्भिण्या ' इति तत्पुरुषः । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम्—भिक्षादित्वादण् । ' भस्या-
डे तद्धिते ' इति पुंवद्भावे ' इनण्यनपत्ये ' इति प्रकृतिभावः ।
गर्भिणी भार्या यस्य गर्भिभार्यः—' स्त्रियाः पुंवत् ' इति पुंवद्भावः ।
ननु स्त्रियामनवयवभूतगर्भसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । पुंसि त्ववयवभू-
तगर्भसम्बन्धः यथा गर्भी व्रीहिरिति । तेन समानायामाकृतौ
मापितपुंस्त्वभावात्कथं पुंवद्भावः ? नैष दोषः, अन्तर्वस्तुसम्ब-
न्धमात्रस्येह प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥

अयं शब्दार्थः कचादो, ज्ञानार्थश्चुरादौ । मरतीति शपि गतम् ।
किरतिगिरती उदात्तावुदात्तेतो ॥

दृङ् आदरे ॥ १२७ ॥

आद्रियते—' रिङ्गयग्लिङ्क्षु ' इति रिङ् ॥

आद्रे । आद्रिपे । आदर्ता । आद्रिप्यते—ऋङ्-
नोस्ये ' इतीट् ॥

आद्रियताम् । आद्रियत । आद्रियेत । आद्रीष्ट । आ-
दृत । आदृपातां—' उश्च ' इति छिङ्गिचोः कित्तम् । झलि-
सिचो लोपः ॥

आदिदरिपते—‘किरश्च पञ्चम्यः’ इतीद् ॥

देद्रीयते—‘रीडृतः’ इति रीड् । दर्धति । दारयति ।
अदीदरत् ॥

आद्रियते स्वयमेव । आदृत स्वयमेव । किरादित्वात् यक्चि-
णानिषेधः ॥

आदृत्यः—‘एतिस्तु’ इत्यादिना क्यप् ॥

आदरी—‘निदृक्षि’ इतीनिः ॥

आदरः—‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इत्यप् ॥

केचिद्भये दरतीति घटादिषाठादाहुः ॥

दृणातीति दारणे ॥

धृङ् अवस्थाने ॥ ३२८ ॥

ध्रियते इत्यादि ध्रियतिवत् ॥

आधारः—‘अध्यायन्याय’ इत्यादिनाऽधिकरणे घञ् ॥

धर्मम्—मनिन् । अत्र वक्तव्यं रुगादावुक्तम् ॥

धरते धरतीति शपि । ध्रियतिध्रियती अनुदात्तावात्मनेभाषो ॥

अतः परे शङ्ङ् इत्यन्ता अनुदात्ता उदात्ततः ॥

प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ १२९ ॥

पृच्छति—‘ छे च ’ इति तुकि ‘ स्तोश्रुना श्रुः ’ इति श्रुत्वम् ।
 ग्रहिय्यादिना संप्रसारणं क्लृप्तोः । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छ ।
 पप्रच्छथ । पप्रच्छिव—ऋदिनियमादिट् । थलि तु ‘ उपदेशेत्वतः ’ इति
 निषेधाद्भारद्वाजनियमाच्च विकल्पः । अनिटि व्रश्चादिना पत्वे ‘ ष्टुना ष्टुः ’
 इति थकारस्य ठकारः । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि संयोगात्परत्वा-
 छिटः किञ्चाभावान्न प्रसारणम् ॥

प्रष्टा । प्रक्षयति—‘ पठोः कस्ति ’ इति कत्वम् ॥

पृच्छतु । अपृच्छत् । पृच्छेत् । पृच्छयात् ॥

अप्राक्षीत् । अप्राष्टाम्—ऋलि सिचो लोपः, ‘ वदव्रन ’
 इति वृद्धिः ॥

पिपृच्छिपनि—‘ किरश्च पञ्चम्यः ’ इतीट् । ‘ रुदविद ’ इत्या-
 दिना सनः किञ्चात्प्रसारणम् ॥

परीपृच्छयते । ‘ रीगृत्वतः ’ इति रीक् । पामष्टि । पापृष्ट
 इत्यादि । पृच्छतीति शितपा निर्देशान्न प्रसारणम् ॥

प्रच्छयति । अपप्रच्छत् ॥

सम्पृच्छते—‘ समोगमृच्छि ’ इत्यकर्मकात्सम्पूर्वात्तद् । सम्प्रच्छे ।
 सम्प्रच्छिपे । सम्प्रष्टा । सम्प्रश्यते । सम्पृच्छताम् । सम्पृ-
 च्छत । सम्पृच्छेत । सम्पृच्छिपीष्ट । सम्प्रष्ट । सम्प्रक्षा-
 ताम् । ऋलि सिचो लोपे ष्टुत्वम् । अन्यत्र कत्वम् ॥

आपृच्छते गुरुम्—‘ आडि नुपृच्छचौरुपसहचानम् ’ इति तद् ॥

• प्रश्नः—‘गगयान्’ इति नट् । ‘द्वैःशृद्’ इति सागुस्य शकारः । ‘शान्’ इति श्रुत्तानिषेधः । ‘प्रश्ने च’ इति निर्देशात् सम्प्रसारणम् ॥

पृच्छतीति प्राट् । शब्दं पृच्छतीति शब्दप्राट् । शब्दप्राटी ‘क्विव्यपि’ इत्यादिना सौषपदाक्षिरूपपदाच्च क्विपि क्षिपः अप्रमार्णं च । ‘द्वैःशृद्’ इति छत्तास्य शकारः । प्रश्नादिना तस्य पदान्ते फलम् । नट्प्रश्ने च ॥

पृच्छा—भिरदिसावृत्तिगत्प्राट् इत्यात्रेयः ॥

पृष्ठा, पृष्ठः, पृष्ठान् । अयं द्विरुभेदः तत्र ‘अप्रधाने दुराशेनाम्’ इति लारयोऽप्रधाने भवन्ति । माणरक्तः पृच्छयते पन्थानम् । सुमन्त्रः प्रष्टव्यः पृष्ठ इति । अन्यत्रपि द्विरुभेदमाधारणं नाप्यत्राशे प्रथमिनं तत एवावधारयन् ॥

• वृत् ॥

किरादयो वृत्ताः ॥

सृज विसर्गे ॥ १३० ॥

मृजति । ससर्ज । समृजनुः । सम्मर्जिय, सम्मृष्ट—‘निभाषा मृजितशोः’ इति धर्त्विगुल्लपः । इत्पत्ते क्त्वाच्चद्विन्दस्तान् ‘मृजितशोमेत्यनक्तिनि’ इत्यनात्मः षगादेशः । प्रश्नादिना पत्वे छत्ताश्च ॥

स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजतु । असृजत् । सृजेत् । सृज्यात् ।
अस्राक्षीत् । अस्राष्टाम् । अमागमे यणि 'वदत्रज' इति वृद्धि,
झलि सिचो लोपः ॥

सिसृक्षति—'हलन्ताच्च' इति सनः क्त्विच्चात्तमागमः, नापि
गुणः ॥

सरसृज्यते—रीगागमः । सरस्राष्टि । सरस्रष्टुः इत्यादि ॥

सर्जयति । असीसृजत्, अससर्जत्—'उरुद्धा' ॥

सृज्यते मालाम्, असर्जि मालाम्—श्रद्धया निष्पादयति
निष्पादितवानिति चार्थः । 'सृजियुज्योश्शयंस्तु' 'सृजियुज्योस्त-
कर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । 'सृजेश्श्रद्धो-
पपन्ने कर्तरि' इति भाष्ये वचनात् सकर्मकस्यापि कर्मवद्भावः ।
शयनाऽपि यगेव वाच्यते, न तु चिणिति कैयटे । तदयं कर्म-
वद्भावश्चिण्णात्मनेपदार्थो भवति ॥

सृज्यम्—'ऋदुपधात्' इति क्यप् ॥

पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः—'पाणौ सृजेर्ष्य-
द्वक्तव्यः' 'समवपूर्वाच्च' इति ष्यति कुत्वम् ॥

सृजन्ति तामिति स्रक्—'ऋत्विक्' इत्यादिना कर्मणि क्त्विच् ।
अमागमः कृत्वं च ॥

संसर्गी—संष्टनादिना विनुण् ॥

रज्जुः—'सृजेरसु च' इत्युप्रत्यये सलोपः, अनुमागमश्च ।

तत्र सकारस्य जदत्थे चुत्वम् ॥

स्रग्धी—‘अस्मायामेधास्त्रजे विनि’ इति मत्वर्थे विनि ॥

स्रजिष्टः । स्रजीयान् ॥

स्रजयति—‘विन्मतोर्लुक्’ ‘णाविष्ठवत्’ इति चेषेभेयस्मु
णिचि विनो लुक् ॥

सृज्यत इति श्यनि ॥

टु मरुजो शुद्धौ ॥ १३१ ॥

मज्जति—‘जग जश्’ इति सवारस्य दकार । तस्य
चुत्व जकार ॥

ममज्ज । ममज्जतु । ममज्जिथ, ममज्जु । ममज्जिव—
क्रादिनियमादिट् । यलि ‘उपदेशेऽजत्वत’ इति निषेधाद्गारद्वाज-
नियमाच्च विमल्प । अनिट्क्षे ‘मस्जिनशोभ्रेलि’ इति नुम् ।
स च ‘मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुपङ्गसयोगादिलोपार्थम्’ इति
अन्त्यात्पूर्वं नुमि ‘स्जोस्सयोगाद्यो’ इति सलोप । जकारस्य
‘चो कु’ इति कुत्वे ‘खरि च’ इति चत्वं । नकारस्य ‘न-
श्चापदान्तस्य’ इत्यनुस्वारे परसवर्णे ॥

मज्जा । मज्जायति । मज्जतु । अमज्जत् । मज्जेत् । मज्ज्यात् ।
लिडौ ॥

अमाङ्गीत् । अमाङ्गाम् । अमाङ्गु । 'वदन्न' इति वृद्धि ।
झलि सिचो लोप ॥

मिमङ्गति । मामज्जयते । मामङ्गि ॥

मज्जयति । अममज्जत् ॥

मज्जयुः—द्वितोऽथुच् ॥

मङ्गत्वा । मङ्गत्वा—'जान्तनशा विभाषा' इति जान्त-
त्वात् कृपाया वाऽनुनासिकलोप ॥

मङ्ग, मङ्गवान्—नुमि 'अनिदिताम्' इति तस्य लोप सलो
पकृत्वे च । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ॥

मङ्ग्य, मङ्ग—ण्यति वञि च 'चञो कु विण्यतो' इति
कृत्वे 'अला जश्' इति सकारस्य दवार ॥

मङ्गुः—'भृमृशि' इत्यादिना उपत्ययेन्यङ्कादित्वात्कृत्वे पूर्व
सकारस्य दवार ॥

मङ्गुरः—वाहुक् कुरच् कृत्व च ॥

मज्जा । मज्जानौ—'श्वन्नुक्षन्' इति कनिनन्तो निषात्यते ॥

रुजो भङ्गे ॥ १३२ ॥

चौरस्य रुजति रोगः—'रुजार्यानां भावव रानानामङ्गरे' इति
धातुसूक्त्य भावकर्तृकृत्वे र्मणि शेषे पटी । अत्र भावो धात्वर्थ ।

वचनशब्दश्च कर्तृवचनः । अत्र केचित्—रुजाशब्दस्य व्याधौ
रूढत्वाद्भाववचनानामित्यस्य प्रत्युदाहरणं श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति
रुनेर्व्याध्यर्थत्व एवाहुः । श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति व्याधिना योजयतीति
ह्यत्रार्थः । वृत्तिभाष्ययोस्तु रुजां भङ्गनाश्रित्य नदीकूलानि
रुजतीति प्रत्युदाहृतम् अशेषविवक्षायामपि कर्मणि नित्यं द्वितीयैव
चोरं रुजतीति ॥

रुरोज । रुरुजतुः । रुरोजिथ । रुरुजिव ॥

रोक्ता । रोक्ष्यति । रुजतु । अरुजत् । रुजेत् । रुज्यात् ॥

अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । अरौक्षुः । अलि सिचो लोपः ।

‘चोः कुः’ इति कुः ॥

रुरुक्षति । रोरुज्यते । रोरोक्ति । रोजयति । अरुरुजत् ॥

निष्पूर्वोऽयं व्याधिप्रशमने, नीरुजति मिताशीति ॥

कूलमुद्गुजा ‘उदिकूले रुजिवहोः’ इति खश् ॥

रोगः—‘पदरुज’ इति घञ् कर्तरि । हृद्रोगः, हृदयरोगः—

‘वा शोकप्यञ्ज्रोगेषु’ इति ह्रस्वावविकल्पः ॥

रुक्—क्विप् ॥

रुग्णः, रुग्णवान्—ईदित्त्वान्नत्वम् ॥

लुग्रं जीर्णवस्त्रम्—‘कपिलकादीनां संज्ञाच्छब्दसोः’ इति लत्वम् ॥

रुजा—भिदाद्रेराकृतिगणत्वादद् ॥

हिंसार्थोऽयं चुरादौ ॥

भुजो कौटिल्ये ॥ १३३ ॥

भुजतीत्यादि रुभिवत् ॥

मूलविभुजो रथः—‘मूलविभुजादीनामुपसहचानम्’ इत्यणोऽप-
वादः कः । ‘भुजोऽनवने’ इत्यत्र संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेष-
स्थितिहेतुत्वात् ‘अवत्सा धेनुरानीयतां’ इमितिवदवनप्रतिषेधेन सम्भवद-
वनसम्बन्धो रौधादिक एव गृह्यते । उक्तं च तत्र भाष्ये—
‘अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्’ इति । तस्मान्नास्मात्तद् ॥

छुप स्पर्शे ॥ १३४ ॥

द्वितीयादिरयम् । केचित्प्रथमादिं पठन्ति । ते भाष्यविरोधाद्-
पेक्षयाः । तथाहि—‘दीर्घोऽकितः’ इत्यत्र चेच्छ्रुयते चोच्छ्रुप्यते
इत्यत्र ‘छे च’ इति तुकि गुणो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, परत्वा
द्गुणे पश्चात्तुगिति समर्थितम् । हरदत्तोपि परत्वाद्वुणे कृते
तुगित्याह ॥

छुपति । चुच्छोप । चुच्छुपतुः । चुच्छोपिथ । चुच्छु-
पिथ । छोप्ता । छोप्स्यति । छुपतु । अच्छुपत् । छुपेत् ।
चुप्यात् । लिटौ । अच्छौप्सीत् । अच्छौप्ताम् ॥

चुच्छुप्सति । चोच्छुप्यते । चोच्छोप्ति ॥

छोपयति । अचुच्छुपत् ॥

छुप्त्वा । छुप्तः ॥

रुश रिश हिंसायाम् ॥ १३५-१३६ ॥

रुशति । रुरोश । रुरोशिय । रुशिव । रोष्टा ।
रोक्ष्यति । रुशतु । अरुशत् । रुगेत् । रुश्यात् । अरुक्षत् ।
'शल इगुपघादनिट' कस' ॥

रुरुक्षति । रोरुक्ष्यते । रोरोष्टि ॥

रोशयति । अरुरुशत् ॥

रिशति । रिरोश । रिरोशिय । रेष्टा । रेक्ष्यति ।
रिशतु । अरिशत् । रिशेत् । रिश्यात् । अरिञ्जत् ॥

रिरिक्षति । रेरिश्यते । रेरोष्टि ॥

रेशयति । अरीरिशत् ॥

लिश गतौ ॥ १३७ ॥

लिशतीत्यादि रिशतिवत् ॥

लिश्यन् इति देवादिकस्य ॥

स्पृश संस्पर्शे ॥ १३८ ॥

स्पृशति । पस्पर्श । पस्पृशतुः । पस्पर्शिय । पस्पृनिच् ।
खयश्शेषः ॥

स्मष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पृष्टा । स्पृक्ष्यति—‘ अनुदात्तस्य च ’ इत्यादिना झल्यकिति वामागमः । तत्र यणादेशः । अन्यदा गुणः ॥

स्पृशतु । अस्पृशत् । स्पृशेत् । स्पृश्यात् ॥

अस्पर्शीत् । अस्पर्ष्टाम् । अस्पर्शुः । अस्पर्क्षीत् । अस्पर्ष्टाम् । अस्पर्शुः । ‘ स्पृशन्प्रश ’ इति पक्षे सिचि पूर्ववदङ्कल्पः । अन्यथा क्से—अस्पृक्षदित्यादि ॥

पिस्पृक्षति—उरदत्वे ‘ सन्यतः ’ इतीत्वम् ॥

परीस्पृश्यते । परीस्पर्ष्टि । रुत्रिकोरप्युदाहार्यम् । अपरी-
स्पर्गित्यत्र ‘ किन्प्रत्ययस्य कुः पदान्ते ’ इतीत्त्वं ‘ रात्सरय ’ इति
नियमान्न संयोगान्तलोपः । इह किनि दृष्टो धातुः किन्प्रत्यय
उच्यते । अरिति चास्य किनो विधानं ‘ स्पृशोऽनुदके किन् ’
इति ॥

मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्—‘ स्पृशोऽनुदके किन् ’ इति सु-
बन्तमात्र उपपदे किन् । उदकं स्पृशतीत्यत्र कर्मण्यणां उदक-
स्पर्श इति ॥

दृदिस्पृक् । दिविस्पृगित्यत्र ‘ हृद्युच्यंते हेरुपसद्वचानम् ’
इत्यलुक् ॥

स्पर्शो रोगः—‘ पदरुज ’ इति घञ् । तत्र वार्तिकं—स्पृश
उपताप इति । स्पर्शवानप्यशंआद्यथा स्पर्श उच्यते ॥

विच्छ गतौ ॥ १३९ ॥

उदात्त उदात्तेत् ।

विच्छायति । 'छे च' इति तुक् । 'गुपूधूपविच्छि' इत्यायः सार्वधातुके नित्यः ॥

विच्छायांचकार । विविच्छ । विविच्छतुः । विविच्छिथ विविच्छिव—'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यार्धधातुके भाविन्या-योत्पत्तिविकल्पः । निवृत्तिविकल्पे प्रत्ययलक्षणेनायान्तत्वादाम्श्चात् विच्छांचकारेति ॥

विच्छायिता, विच्छिता । विच्छायिष्यति, विच्छिष्यति । विच्छायतु । अविच्छायत् । विच्छायेत् । आशिपि—विच्छाय्यात्, विच्छ्यात् । अविच्छायीत् । अविच्छायिष्टाम् । अविच्छीत् । अविच्छिष्टाम् ॥

विविच्छायिषति, विविच्छिषति । विविच्छयते—यडो लुको विवक्षायां तेनार्धधातुस्य विषयत्वस्यैवापहारात् आयोत्पत्तिविकल्पो नेति प्रागेवोपपादितत्वात् यङ्ङुङ्ङास्ति ॥

विच्छयति । अविविच्छत् । विच्छाययति । अविविच्छयत् ॥

विश्वः—'यजयाच' इत्यादिना नङ् । 'छोश्शूत्' इति शः । 'नेङ्गशि षति' इतीणिणपेधः ॥

विच्छित्वा । विच्छितः ॥

शद्ल शतने ॥ १४४ ॥

पाघ्रादिना शिति शीतेयोदेशः । शीय इत्यादि । अन्यत्र शशाद्
शत्तेत्यादि सर्वं भोवादिकवत् । 'शदोश्शित' इति शिद्विपये
तदो विधानात् नास्य शताऽस्तीति नुम्बिकल्पस्य प्रयोजनस्याभा-
वात्पुनः पाठे प्रयोजनं पूर्ववत्स्वरभेदः ॥

पृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्ततः । विच्छिरेकस्सेट् ॥

अथोभयपदिन आह—

मिल सङ्गमने ॥ १४५ ॥

मिल संश्लेषण इति पठितस्य इह पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये
तदर्थ इत्यात्रेय । अयं ह्युदात्तस्वरितेत् । मिलतीत्यादि परस्मैपदं पूर्व-
वत् ॥

मिलते । मिमिले । मिलिता । मिलिप्यते । मिलताम् ।
अमिलत । मिलेत । मेलिपीष्ट । अमेलिष्ट ॥

भिमिलिपते । मिमेलिपते ॥

मुच्लृ मोक्षणे ॥ १४६ ॥

मुञ्चति । 'शेमुचादीनाम्' इति नुप् ॥

मुमोच । मुमुचतुः । मुमोचिथ । मुमुचिब ॥

मोक्ता । मोक्षयति । मुञ्चतु । अमुञ्चत् । मुञ्चेत् ।
मुच्यात् । अमुचत् । लृदिच्चादङ् परस्मैपदेषु ॥

मुञ्चते । मुञ्चे । मुञ्चिषे । मोक्ता । मोक्ष्यते । मुञ्च-
ताम् । अमुञ्चत । मुञ्चेत । मुञ्चीष्ट । अमुक्त, अमुक्ताताम् ।
इलि सिचो लोपः । 'चोः कुः' ॥

मुमुक्षति, मुमुक्षते वत्सम् । कर्मरत्नरि मोक्षणे वा वत्स-
रत्नयमेवेत्यपि भवति । 'मुचोऽङ्गर्मरुस्य गुणो वा' इति पक्षे
गुणः । सनन्तस्य 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासस्य लोपः । यच्चिणोः
'भूपाकर्मकिरादिसनाम्' इति निषेधः ॥

मोमुच्यते । गोमोक्ति ॥

मोचयति । अमृमुचन् ॥

मोक्षः—सनन्ताद्धनि पूर्ववद्गुणभ्यासलोपो ॥

निर्मुच्यत इति निर्मोक्तः—ननि 'चनोः कु विण्यतोः' इति
कुत्वम् । 'अमोच्यमथं यदि मन्यसे' इत्यादावावश्यरे ण्यनि
'ण्य आवश्यकै' इति कुत्वनिषेधः ॥

नरप्रमुचानि धनूपि—मूलविभुनादित्वात्कर्त्तरि कः । मुष्टेर्नाहिर्भृता-
नीत्यर्थः ॥

जलमुक्, जलमुचौ—किप् ॥

मुक्तिः । मुक्ता—'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' इति सं-
ज्ञायां क्त. ॥

मुक्तेव मौक्तिकम्—'विनयादिभ्यश्च' इति स्तार्थे टक् ॥

नमुचिः—'इगुपभात्किच्च' इतीन् । नित्त्वं च 'न भ्राद्'
इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ॥

चक्रमुक्तः—‘अपेतापोठ’ इति पञ्चमीसमासः ॥

प्रमोचनेऽयं चुरादिः । मुञ्चते, मुञ्चतीति कल्कने शपि गतम् ॥

लुप्तृ छेदने ॥ १४७ ॥

लुम्पति । लुम्पते इत्यादि मुञ्चतिवत् ॥

लोलुप्यते—‘लुप्तसद्’ इति भावगर्हायामेव यद् । लुप्तनि-
र्दिष्ट इत्यत्र अपूर्वकालस्यापि लुप्तशब्दस्य भाष्यकारमयोगात्पूर्व-
निपातः ॥

लोपयति । अलूलुपत्, अलुलोपत्—‘काण्यादीनां च’ इति
द्वस्वविकल्पः ॥

विट् लाभे ॥ १४८ ॥

अयं श्लेषि मुचादिकार्यार्थमिह पठितः ॥

विन्दते । विन्दति । विन्दतः—‘विदो लटो वा’ इत्यत्र
लादेशोऽस्मभवानन्तर्यस्य आदादिकस्यैव ग्रह इति विरुद्धेन व्य-
वहितानन्तर्यात् अस्मान्तरेषां तिङां णलादयो न भवन्ति । अत
एव हेतोः ‘विदेशशतुर्वसुः’ इत्यत्राप्यादादिक एव गृह्यत इति विन्दान्ति-
त्यत्र वस्वादेशो न भवति ॥

विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । विविदिथ । वेदिता ।
वेदिप्यति । विन्दतु । अविन्दत्—‘सिजम्यस्तविदिभ्यः’ इत्यत्रा-

पि पूर्ववत्सम्भवानन्तर्यस्य आदादिकस्यैव ग्रह इत्यविन्दन्निति जुस्न भवति ॥

विन्देत् । आशिपि—विद्यात् । 'समोगमृच्छि' इत्यत्र गम्यादिभिस्साहचर्यात् परस्मैपदिन एव विदेग्रह इत्यस्य नियमाभावात् कर्माविवक्षायामपि संविन्दति संविन्दते इत्युभयं भवति ॥

अविदत् । अविदताम्—लृदित्त्वादङ् ॥

विन्दते । विविदे । वेदिता । वेदिप्यते । विन्दताम् । अविन्दत् । विन्देत् । वेदिपीष्ट । अवेदिष्ट—'उपविद' इत्यत्र उपजागृभ्यां परस्मैपदिभ्यामादादिकेन जागर्तिना साहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्य ज्ञानार्थस्यैव ग्रह इत्यात्मनेपदिनोऽनादादिकस्यास्र भवति ॥

विविदिपति, विवेदिपति । विदित्वा, वेदित्वा—'रलो व्युपधात्' इति वा कित्त्वम् । 'रुदविद' इत्यत्राकारस्य विवक्षितत्वादस्य न ग्रहः । अत एव तत्र न्यासे 'विद ज्ञाने' इत्युपात्तम् । तत्र 'सत्सूद्धिप' इत्यत्र वृत्तिः—विद ज्ञाने, विद सत्तायां, विद विचारण इति त्रयाणां ग्रहणम्; न लभार्थस्याकारस्य विवक्षितत्वादिति ॥

वेविद्यते । वेवेत्ति ॥

वेदयति । अत्रीविदत् ॥

विन्दतीति विन्दः—'अनुपसर्गाञ्छिम्प' इति शः । विक-

रणस्यास्य वेत्तादेश । गोविन्दः । वृविन् इत्यादौ 'गस-
रिपु विन्देस्मन्नायाम्' इति श ॥

ब्राह्मणवेदं भोजयति—'वर्मणि वृशिविदोस्मान्न्ये' इति
साङ्ख्यविशिष्टे वर्मणि णमुल् । यय ब्राह्मणं लभते तत्र भोज-
यतीत्यर्थः । अत्र सत्तार्थस्यैव न ब्रह्मसम्बन्धात् ॥

यावद्वेदं भोजयति—यावच्छभते तावदोनयतीत्यर्थः । 'यावति
विन्दन्वीवो' इति णमुल् । 'विदिभिदिच्छेदे वृरच्' इत्यत्र
ज्ञानार्थस्य ग्रहणं, न लभार्थस्य; स्वभावादिति वृत्तिः । 'विन्दुरि-
च्छु' इत्यादि स्वभावात्ज्ञानार्थस्य ग्रह इति न्यासे । 'सज्ञायाम-
ममज' इत्यादि ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीतः । वित्तं धनं वित्तं
प्रसिद्धं, 'वित्तो भोगप्रत्यययो' इति निदानत्वनिषेधः । मुख्यतः
इति भोगो धनम् । प्रतीयत इति प्रत्ययः प्रसिद्धम् । अन्यत्र
विन्नः—'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति ङसाविड्ङ्कल्पनात्
'यस्य विभाषा' इत्यनित्त्वम् । कातन्त्रे त्वयमनिडुक्तः । तन्मते
वेत्ता वेत्स्यतीत्यादि । इदं च व्याघ्रभूतेर्नाभिमतम् । तथाहि—
'विद्यति विन्त इत्यपि' इति श्यना श्रमा च निर्दिश्य देवादिकस्य
रौपादिकस्य चानित्त्वं तेनोक्तं, नान्यस्य । तथा वृत्तिनारोपि
विद्यति विन्त इति निर्देशात् ज्ञानलाभयोरित्यमाह—वेदिता विद्यानाम्
वेदिता धनस्येति । परिवेत्तृशब्दस्तु विद्यतिविन्त्योरन्यतरस्य परि-
पूर्वस्यार्थान्तरे वृत्तस्य द्रष्टव्यः । तृजन्तोऽप्ययं स्वभावादनूदोऽग्रजे
पूर्वमूढेऽवरजे वर्तते । 'अमृन्' इत्यादौ नष्त्रादीनां सज्ञाशब्दानामप्या-
मेव दीर्घ इति नियमार्थम्, न तु सज्ञाशब्दमात्रस्येति उद्गा-
तारावित्यदौ दीर्घो न भवति ॥

लिप उपदेहे ॥ १४९ ॥

लिम्पति । लिलेप । लिलेपिव । लिलेपिव । लेप्ता ।
 लेप्स्यति । लिम्पतु । अलिम्पत् । लिम्पेत् । लिप्यात् ।
 अलिपत्—‘ लिपिसिचिद्धश्च ’ इत्यङ्गुरसंभेदे । अन्यनात्मनेपदेषु
 ‘ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ’ इति पक्षे सिच् । अलिपत् । अलि-
 पेताम् । अलिपन्त । अलिप्त । अलिप्साताम् । अलिप्सत ।
 इत्युभय भवति ॥

लिम्पते । लिलिपे । इत्यादि ॥

लिलिप्सति । लिलिप्सते । लेलिप्यते । लेलेप्ति ॥

लेपयति । अलीलिपत् ॥

लिम्पः—‘ अनुपसर्गाद्धिम्प ’ इति श ॥

निलिम्पाः देवा—‘ नौ लिम्प ’ इति श ॥

लिप्तवासितमित्यत्र राजदन्तादिषु पाठात् पूर्वकलास्यापि परनिपात ॥

लिपिः । लिपिः—‘ इगुपधान् किञ्च ’ इतीन्द्रत्वय ।
 ‘ दिवाविभा ’ इत्यादौ लिपिलित्रीति निर्देशात् पक्षे पकारस्य वकार ॥

पिच क्षरणे ॥ १५० ॥

सिञ्चति । सिपेच । सिपिचतुः । सिपेचिथ । सिपि-
 चिव—क्रादिनियमादिट् । ‘ आदेशप्रत्यययो ’ इति प्रकृत्येपत्वम् ।

सेक्ता । सेक्ष्यति । सिञ्चतु । असिञ्चत् । सिञ्चेत् ।
सिञ्च्यात् । असिञ्चत् । असिञ्चताम्—‘ लिपि सिञ्चि द्वश्च ’ इत्यङ्ग-
स्मपदे । अन्यत्र ‘ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ’ इत्यङ्गिकल्पः । असि-
क्त । असिक्षाताम् । असिक्षत । असिञ्चेतामित्यादि । सिञ्चते ।
सिपिचे इत्यादि ॥

सिसिक्षति—‘ स्तौतिण्योरेव ’ इति नियमान्न पत्वम् ॥

सेसिञ्चते—‘ सिचो यङि ’ इति न पत्वम् ॥

सेपेक्ति । सेचयतिः । असोपिचत् । अत्र स्वामी पत्वं
नेच्छति ॥

अभिपिञ्चति । अभिपिपेच—‘ उपसर्गात् ’ इत्यादिना पत्वम् ॥

अभ्यपिञ्चत्—‘ प्राक्सिताद्दुच्चवायेऽपि ’ इति पत्वम् ॥

अभिपिपिक्षति—‘ स्तौतिण्योरेव ’ इति नियमं बाधित्वा ‘ स्था-
दिष्वभ्यासे नचाभ्यासस्य ’ इति पत्वम् ॥

अभिसेसिञ्चते—इत्यत्र ‘ उपसर्गात् ’ इति प्राप्तेरपवादत्वात्
‘ सिचो यङि ’ इति निषेधो भवति । ‘ उपसर्गात् ’ इति प्राप्तिः
पुरस्तादपवादन्यायेन ‘ सात्पदाद्योः ’ इति निषेधमेव बाधते ॥

सेक्रम्—‘ दात्री ’ इत्यादिना ष्ट्वम् ॥

सिञ्चयन् पात्रम्—‘ पातृत्तुदि ’ इत्यादिना कथः ॥

सिञ्चयशब्दो बाहुलकात्कथनन्तः ॥

मुचादय अनुदात्तास्वरिते । विन्दिस्तु सेट् ॥

कृती छेदने ॥ १५१ ॥

उदात्त उदात्तेत् ॥

कृन्तति । चकर्त । चकृतत् । चकर्तिथ । चकृत । चकृतिव ।
कर्तिता । कर्त्स्यति, कर्तिष्यति—‘सेऽसिचि’ इत्यादिना
सकारादावसिचि इङिङ्ल्य ॥

कृन्तत् । अकृन्तत् । कृन्तेत्, कृत्यात् । लिटो । अक-
र्त्तत् । अकर्तिष्ठाम् ॥

चिकर्त्तिपति, चिकृत्सति । चरीर्यते । चरीकर्त्ति ॥

कर्तयति । अचीकृतत्, अचकर्तत्—‘उरृद्वा’ ॥

त्रिकर्तनः—नन्धादि ॥

कृत्त, कृत्तवान् ॥

कृत्ति—क्तिन् ॥

कृत्सम्—‘सुवृश्चि’ इत्यादिना स । ‘तितुत्र’ इतीणि-
पेध ॥

कृत्सम्—‘कृत्वशुभ्या वसन्’ इति वसन् । बाहुल्कादिङ्-
भावश्च ॥

खिद परिघाते ॥ १५२ ॥

अनुदात्त उदात्तेत् ॥

खिन्दति । चिखेद । चिखिदतुः । चिखेदिथ । चिखि-
दिव । खेत्ता । खेत्स्यति । खिन्दतु । अखिन्दत् । खि-
न्देत्, खिद्यात् लिटौ ॥

अखैत्सीत् । अखैत्ताम्—‘वदव्रज’ इति वृद्धिः । झलि
सिचो लोपः ॥

चिखित्सति । चेखिद्यते । चेखेत्ति, चेखिदीति ॥

खेदयति । अचीखिदत् ॥

खित्त्वा । खिन्नः ॥

खिद्विरः*—‘इपिमदि’ इत्यादिना किरच् ॥

खिद्यत इति दैन्ये दिवदिपाठात् । अथं कर्मकर्तरीति वदन् वामनो
दिवादावस्य पाठं नेच्छति । खिद दैन्ये इति रुधादौ ॥

पिश अवयवे ॥ १५३ ॥

उदात्त उदात्तेत् ॥

पिंशति । पिपिंश । पिपेशिथ । पिपिशिव । पेशिता ।
पेशिप्यति । पिंशतु । अपिंशत् । पिंशेत् । पिश्यात् ।
अपेशीत् । अपेशिष्टाम् ॥

पिपिशिपति । पेपिश्यते । पेपेष्टि ॥

पेशयति । अपीपिशत् ॥

पिशित्वा, पेशित्वा ॥

पिशितम् ॥

पिशिताशः, पिशाचः—‘पृषोदरादित्वादभिमतसिद्धि ॥

पिशङ्गम्—बाहुलकादङ्गच् ॥

पिशङ्गी, पिशङ्गा—‘पिशङ्गादुपसङ्ख्यानम्’ इति ङीप् ॥

पेशी—गर्भकोशः । पचाद्यनन्त । गौरादित्वान्ङीप् । अयं
द्रीपनायामपि वर्तते । तथा च ‘त्वष्टा रूपाणि पिशतु’*
इत्यत्र हरदत्त—पिशतिर्दीप्तिकर्मा ‘नक्षत्रेभि पितरो द्यामपिशन्’†
इति दर्शनादिति ।

पिश गतौ चुरादिः ।

वृत् ॥

तुदादयो मुचादयश्च वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-कम्पराजमुतसङ्गममहाराजमन्त्रिणा
मायणसुतेन माधवसहोदरेण विरचितायां
माधवीयाया धातुवृत्तौ
तुदादयस्सम्पूर्णाः.

अथ रुधादयः.

रुधिर् आवरणे ॥ १ ॥

अय द्विकर्मकः । व्रजं गां रुणद्धि । रुन्ध । रुन्धन्ति । रुण-
त्सि । रुन्ध । रुन्ध । रुणद्धि । रुन्ध्वः । रुन्ध्म —‘ रुधादि
भ्यश्चम् ’ इति शपोऽपवादश्चम् । नित्यत्वादयं गुणात्पूर्वं भवति
मित्त्वाद्चोऽन्त्यात्परः । शकारः । ‘ श्नात्रलोप ’ इति विशेषणार्थः ।
‘ झपस्तयोर्धोषः ’ इति तयोर्धत्वे ‘ झला जश्अशि ’ इति धातो-
र्दत्वम् । रुन्धः—इत्यादावकारस्य विडति सार्वधातुके ‘ श्मसोर-
छोपः ’ इत्यछोपः, ‘ नश्चापदान्तस्य झलि ’ इत्यनुस्वारे परस-
वर्णः, अछोपस्य अनयोर्न स्थानिवत्त्वं ‘ न पदान्त ’ इत्या-
दिना निषेधात् । णत्वे तु कर्तव्ये परसवर्णस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् ।
न चानुस्वारात्पूर्वमेव णत्वप्रसङ्गस्तस्यासिद्धत्वात् । रुणत्सीत्यत्र
‘ खरिच ’ इति चत्वम् ॥

रुरोध । रुरुधतुः । रुरुधुः । रुरोधिथ । रुरुधिव—
‘ क्तादिनियमादिट् ॥

रोद्धा । रोत्स्यति । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धाम् ।
रुन्धन्तु । रुन्धि—हेर्धित्वे जाशत्वम् । रुन्ध । रुण्णानि । रुण्णाय ॥

अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । अरुणत्, अरुण ।
अरुन्धम् । अरुणधम् । अरुन्ध्व—हल्ङ्चादिना तिस्योर्लोप
जश्ले वा चत्वम् । सिपि ‘ इश्च ’ इति वा स्त्वम् ॥

• रुन्ध्यात् । रुन्धुः । रुन्ध्या । रुन्ध्याम् । रुन्ध्यात् ।
आशिपि—रुन्ध्यात् । रुन्ध्यास्ताम् ॥

अरुधत् । अरुधः । अरुधम् । अरुधाव—‘इरितो वा’
इत्यङ्गुरस्मैपदे । अन्यदा अरौत्सीत् । अरोद्धाम् । अरोत्सु ।
अरोत्सी । अरोत्सम् । अरोत्स्व ॥

रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते—‘आत्मनेपदेऽनन्त’ इत्य
द्राव । रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्धे । रुन्धे । रुन्धे । रुन्धाते ।
रुन्धिषे । रुन्धे । रुन्धिवहे ॥

रोद्धा । रोत्स्यते । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् ।
रुन्त्स्व । रुन्धै । रुन्धावहै ॥

अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरुन्ध्या । अरु
न्धि । अरुन्धाते । रुन्धीत । रुन्धीयाताम् । रुन्धीया ।
रुन्धीय । रुन्धीवहि । आशिपि—रुन्धीष्ट । रुन्धीयास्ताम्—
‘लिङ्गिचो’ इति क्त्विम् ॥

अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत । अरुद्धा । अरुत्सि ।
अरुत्स्वहि ॥

वर्मकर्तरि—रुन्धते गास्त्रयमेव । अरुद्ध गोस्त्रयमेवेत्यत्र
तु ‘न रुध’ इति चिणो निषेध । शुद्धे तु वर्मणि—अरो
धि इति भवति ॥

रुन्त्सति, रुन्त्सते—‘हलन्ताच्च’ इति सन क्त्विम् ॥

रोरुध्यते । रोरोद्धि ॥

रोधयति । अरुरुधन्—अस्याप्रधाने कर्मणि लादयः ॥

अवरोधी—ग्रहादित्वाणिनिः ॥

अनुरोधी—सन्ष्टचादिना विभुण् ॥

प्रतिरोधी—‘ भविष्यति गम्यादयः ’ इतीक्षन्तो भविष्यदर्धे ॥

व्रज उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम्—‘ सप्तम्यां नोपपीडरुध ’ इति सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते च णमुट् । ‘ तृतीयाप्रभृतीनि ’ इति सप्तम्यादिकल्पः । वेभित्पशब्दस्य पीडयतिनेन सम्यन्वमाहुः । भट्टिकारस्य तु ‘ उपमर्गग्रहणमनन्त्रम् ’ इति प्रागेवोक्तम् ॥

रोधः—अमुन् ॥

रधिरम्—‘ इपिमदि ’ इत्यादिना स्त्रिच् ॥

अनुरुध्यत इति श्यनि ॥

भिद्विर् विदारणे ॥ २ ॥

भिनत्ति । भिन्नः । भिन्दन्ति । भिनन्ति । भिन-
पि । भिन्टः । भिन्देत् । भिभित्तु । विभेत्ति । वि-
भिद्विर् । भेत्ता । भेन्त्यात् । भिनन्तु । भिन्तात् । भि-
न्त्यात् । भिन्दन्तु । भिन्ति । भिनदाति । भभिनाः ।
भभिन्तः । भभिन्नान् । भभिन्तः । भभिन, भभिनः ।
भभिन्तः । भभिन्तम् । भभिन्टः । भिन्त्यात् । भिन्त्यात् ।

भिन्ध्याः । आशीपि—भिद्यात् । भिद्यास्ताम् । अभिदत्,
अभैत्सीत् । अभैत्ताम् ॥

भिन्ते । भिन्त्से । भिन्दे । विभिदे । विभिदिपे ।
भेत्ता । भेत्स्यते । भिन्ताम् । भिन्दाताम् । भिन्त्स्व ।
भिनदै । अभिन्त । अभिन्दाताम् । अभिन्धाः । अभि-
न्दि । भिन्दीत । भिन्दीयाताम् । भित्सीष्ट । भित्सी-
यास्ताम् । अभित्त । अभित्साताम् ॥

विभित्सति, विभित्सते । वेभिद्यते । वेभिर्दीति, वेभैत्त ॥

भेदयति । अवीभिदत् ॥

सर्वत्र रुधिवत्प्रक्रिया ॥

भिदेन्दिमानि काटानि—‘केलिमर उपसङ्ख्यानम्’ इति के-
लिमर् । अयं कर्मकर्तारि ॥

भिद्यो नदः—‘भिद्योद्यो नदे’ इति क्यञ्चिन्पात्यते कर्तारि ।
काष्ठाभित्—‘सत्सूद्विप’ इत्यादिना क्विप् ॥

भिदुरं काष्ठम्—‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ इति कुरच् ।
स्वभावादयं कर्मकर्तारि च ॥

भिदा—भिदादित्वादङ् । तत्र ‘भिदा वेदारणे’ इति पा-
ठादन्यत्र भित्तिः ॥

भित्तम्—‘भित्तं शकलम्’ इति शकले निष्ठानत्वाभावः ।
- अन्यत्र भिन्नम् ॥

भिदिरं वज्रम्—‘ इपिमदि ’ इत्यादिना किरच् ॥

उद्भित्—किप् ॥

उद्भित्—इगुपचलक्षणः । कः ॥

छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ ३ ॥

छिनतीत्यादि भिनत्तिषत् ॥

छिदुरम्—‘ विदिभिदिच्छिदेः ’ इति कुरच् । अयं कर्मकर्तरीति वृत्ति । ‘ करान्द्रदर्षिच्छिदुरं मृगेन्द्रम् ’ ‘ रसज्ञापाण्डित्य-च्छिदुरशशिधामभ्रमकरान् ’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात्कर्मकर्तरीति वृत्तिकारोक्तं प्रायिकमित्यात्रेयः ॥

रज्जुच्छिन् । प्रच्छिन्—‘ सत्सूद्विप ’ इत्यादिना किप् ॥

प्रच्छिदा—‘ छिदा द्वैधीकरणे ’ इति भिदादिपाठादह । अन्यत्र छित्तिः ॥

छेदः—वञ् ॥

छेदिकम्—‘ छेदादिभ्यो नित्यम् ’ इति तदर्हतेत्यर्थे ठक् ॥

शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः—‘ शीर्षच्छेदाद्यत् ’ इति तदर्हतेत्यर्थे यत्ठक्, अत्रैव निर्देशात्प्रत्ययसन्निधोगेन शिरसश्शीर्षभावः ॥

छिदिरम्—‘ इपिमदि ’ इत्यादिना किरच् ॥

छिद्रम्—' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना रञ् ॥

छेद द्वेषीकरणे इति चुरादौ ॥

रिचिर् विरेचने ॥ ४ ॥

रिणक्ति । रिङ्क्तः । रिञ्चन्ति । रिणक्षि । रिङ्ग्थः ।
रिणन्मि । रिञ्च्यः । रिरेच । रिरिचतुः । रिरेचिथ ।
रिरिचिव । रेक्ता । रेक्ष्यति । रिणक्तु । रिङ्क्तात् । रिञ्चन्तु ।
रिङ्ग्धि । रिणचानि । अरिणक्, अरिणग् । अरिङ्क्ताम् ।
अरिञ्चन् । अरिणचम् । अरिञ्चु । रिञ्चन्यात् । रिञ्चयाताम् ।
आशिपि—रिच्यात् । रिच्यास्ताम् । अरिचत् । अरिचताम् ।
अरैक्षीत् । अरैक्ताम् ॥

रिङ्क्ते । रिरिचे । रेक्ता । रेक्ष्यते । रिङ्क्ताम् । रिङ्क्त्व ।
रिणचै । अरिङ्क् । अरिङ्क्थाः । अरिञ्चि । रिञ्चिीत् ।
रिङ्क्षीष्ट । अरिक्त । अरिक्षाथाम् ॥

रिरिक्षति । रेरिच्यते । रेरेक्ति । रेचयति । अरीरिचत् ॥

रेकः—यञि ' चञो कु विण्यतो ' इति कुत्वम् ॥

रिक्थम्—' पातृत्तुदि ' इत्यादिना थञ् ॥

विरिञ्चि । विरिञ्चिनः*—एते पृषोदरादय ॥

रिच विरेचनसम्पर्चनयोरिति युनादौ ॥

*विरिच । विरचन

विजिर् पृथग्भावे ॥ ५ ॥

विनक्ति । विङ्क्ते इत्यादि रिचिवत् ॥

विवेकी—समृच्नादिना विनुण् ॥ विवेक—वच् । ‘चजो-
कु विण्यतोः’ इति कुत्वमुभयत्र ॥

क्षुदिर् सम्पेपणे ॥ ६ ॥

क्षणति । क्षुन्त । क्षुन्दन्ति । क्षुणात्सि । क्षुणात्रि ।
क्षुन्ध्वः ॥ क्षुन्ते । क्षुन्दाते । क्षुन्त्से । क्षुन्ध्वे । क्षुन्ध्वहे ॥

क्षुक्षोद । क्षुक्षुदतुः । क्षुक्षोदिय । क्षुक्षुदिव । क्षुक्षुदे ।
क्षुक्षुदिषे । क्षुक्षुदिवहे । क्षोत्ता । क्षोत्स्यति । क्षोत्स्यते ।
क्षुणक्तु । क्षुन्तात् । क्षुन्ताम् । क्षुन्दन्तु । क्षुन्धि ।
क्षुणदानि । क्षुन्ताम् । क्षुन्दाताम् । क्षुन्दताम् । क्षुन्त्स ।
क्षुण्दे । क्षुण्दावहे । अक्षुणत् । अक्षुण । अक्षुणदम् ।
अक्षुन्द्र । अक्षुन्त । अक्षुन्दाताम् । अक्षुन्दत । अक्षु-
न्धा । अक्षुन्दि । अक्षुन्द्रहि । क्षुन्धात् । क्षुन्धाताम् । क्षुन्दीत ।
क्षुन्दीयाताम् । आशिपि—क्षुद्यात् । क्षुद्यास्ताम् । क्षुत्सी-
ष्ट । क्षुत्सीयास्ताम् । अक्षुदत् । अक्षुदताम् । अक्षौत्सीत् ।
अक्षौत्ताम् । अक्षुत्त । अक्षुत्साताम् ॥

क्षुक्षुत्सति । क्षुक्षुत्सते ॥

क्षुक्षुद्यते । क्षुक्षोत्ति ॥

• क्षोदयति । अक्षुदत् ॥

क्षुद्रः—‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् ॥

क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् मधु—‘क्षुद्राभ्रमर’ इति तेन कृत-
मिति विषयेऽञ् ॥

क्षोदिष्टः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा—‘स्थूलदूर’ इत्यादिना
यणादिलोपः इष्टेमेयस्सु पूर्वस्य गुणः । पृथ्वादित्वादिमनिच् ॥

क्षोदयति—‘णाविष्टवत्’ इति यणादिलोपो गुणश्च ॥

युजिर् योगे ॥ ७ ॥

युनक्ति । युक्त्तः । युञ्जन्ति । युनक्ति । युनक्ति ॥

युक्ते । युञ्जाते । युङ्क्ते । युञ्जे । युञ्जहे ॥

युयोज । युयोजिय । युयोज । युयुजे । युयुजिपे ॥

योक्ता । योक्ष्यति, योक्ष्यते । युनक्तु, युङ्क्तात् । यु-
ङ्काम् । युञ्जन्तु । युङ्ग्धि । युनजानि ॥

युङ्काम् । युङ्क्त्व । युनजे ॥

अयुनक् । अयुङ्क्ताम् । अयुञ्जन् । अयुनक् । अयु-
नजम् ॥

अयुङ्क्त । अयुञ्जाताम् । अयुङ्क्थाः । अयुञ्जि । अयु-
ञ्जहि ॥

युञ्ज्यात् । युञ्ज्याताम् । युञ्जीत । आशिपि—युञ्ज्यात्, युञ्जीष्ट ॥

अयुजत् । अयोक्षीत् । अयुक्त । अयुज्ञाताम् । अयुक्षत ॥

युयुक्षते । योयुज्यते । योयोक्ति ॥

योजयति । अयूयुजत् ॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते—‘ प्रोपान्या युजेरयज्ञपात्रेषु ’ इत्यकर्त्र-
भिप्रायेऽपि तद् । यज्ञपात्रे तु पात्राणि प्रयुनक्ति । अत्र प्रग्रह-
ण स्वराद्यन्तस्योपसर्गस्योपलक्षणम् । उपग्रहणमपि स्वरादे । तथा
च वार्तिरम्—‘ स्वराद्यन्तोपमृष्टादिति वक्तव्यम् ’ इति ॥

युज्यते ब्रह्मचारी योगम्—‘ मृनियुज्योश्शस्तु ’ इति कर्म
वद्भाव शश्व । यकोपवाद । अत्र कथेष्ट—युज्यते इति योग
ब्रह्मचारिण योगो युनक्ति, सम्नधातीत्यर्थ । ततो ब्रह्मचारिण
कर्तृत्वविवक्षाया युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति भवतीति । श्यन्य
कोस्वरभेद । ‘ तास्यनुदात्तेत् ’ इति लसार्धधातुकानुदात्तत्वे यकि
प्रत्ययस्वरेण स एवोदात्तस्स्यात् । श्यनि तु नित्वरेण धातुरु
दात्तो भवति ॥

युग्यम्—वाहनम् ‘ युग्य च पत्रे ’ इति कर्मणि करणे वा
क्यपि कुत्व निपात्यते । अन्यत्र योग्यम्—ण्यति कुत्वम् ॥

प्रयोज्यः । नियोज्यः—‘ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ’ इति ण्यति
कुत्वाभावो निपात्यते ॥

युङ्, युञ्जो—‘ऋत्वक्’ इत्यादिना किन् । ‘ऋत्वक्’ इत्यादिभिर्निपातनेस्साहचर्यात् अञ्जुयुजिकृञ्चा अन्यदपि कार्यं भवतीति ज्ञापनाद्गुपपदाधिमारेऽपि निरुपपदादय प्रत्ययो भवति । ‘युजेरसमासे’ इति सर्वनामस्थाने नुम् । पदान्ते सयोगान्तलोप । ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कृत्व च । अन्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । असर्वनामस्थाने युजः युग्भ्या इत्यादि । युक्त्वित्यत्र कुत्वे ‘खरि च’ इति चर्त्वम् ॥

अश्वयुक्—‘सत्सूद्विप’ इत्यादिना क्विप् । अत्र सूत्रे युजेत्यकारो न विवक्षित इति युनक्तिगुज्यत्योर्द्वयोरपि ग्रहणं ‘युजेरसमासे’ इतीकारवत्सर्वनामस्थाने परे समासे नुम्प्रतिषेधोकारविवशाया ज्ञापनं । यदि हि युजे क्विञ्चन स्यात् ‘ऋत्वक्’ इत्यादिना किन्नपि निपातनेस्साहचर्यात् अनुपमृष्टादेव स्यात् इत्यश्वयुगिति रूपमेव नास्तीति कि नुम्प्रतिषेधेन ॥

योऋम्—‘दात्री’ इत्यादिना ष्टन् । अत्र स्तौत्यादिसाहचर्यादुभयपदिनो विवक्षितत्वादस्यैव ग्रहणं, न तु युज्यते । अकारस्तूच्चारणमात्रार्थं । हरदत्तोऽप्यनभिधानाद्युज्यतेर्न ग्रहणं इति ॥

योगी—सम्पृचादिना विनुण् । अत्र युनक्तिगुज्यत्योर्द्वयोरपि ग्रहणम् । निरनुबन्धकस्योपादानादकारप्रक्षेपे च नास्ति प्रमाणम् ॥

प्रयोगः—वञ् ॥

प्रायोगिकम्—भवार्थेऽध्यात्मादित्वाद्दृक् । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

योगाय प्रभवति योग्यः, यौगिकः—‘योगाद्यच्च’ इति यद्वञो ॥

युगम्—वञ् । उञ्छादिपाठादगुणत्वम्, विशिष्टविषयं चेतन्
रथाङ्गे कालविशेषे च ॥

युग्यम्—‘तद्वहतिस्थयुग’ इति यत् ॥

संयुगे सायु सांयुगीनम्—‘प्रतिजनादिभ्यः खञ्’ इति खन् ।
प्रतिजनादिपाठादेव संयुगशब्दस्य वञि गुणाभावः ॥

परियोगः, पलियोगः—‘परेश्च धाङ्कयोः’ इत्यत्र ‘योगे च’
इति वक्तव्याद्वा लत्वम् ॥

रुधादयोऽनुदात्तास्वरितेतः ॥

अथ सेटौ स्वरितेतावाह ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥ ८ ॥

उकारः क्त्वायामिद्विकल्पार्थः । छिणत्ति । छृन्तः । छृन्दन्ति ।
छृणत्सि । छृणाञि । छृन्दः ॥

छृन्ते । छृन्से । छृन्दे । चछर्द । चछृदतुः । चछर्दिथ ।
चछृदिव । चछृदे । चछृदिपे—‘सेऽसिञि’ इति सकारादा-
विद्विकल्पं बाधित्वा ऋादिनियमान्नित्यमेवेद्भवति । अन्ये तु—विक-
ल्पमाहुः, ऋादिनियमस्य प्रतिपिद्धविषयत्वात् ॥

छर्दिता । छर्दिप्यति । छर्दिप्यते, छत्स्यते—‘सेऽसिञि’
इतीद्विकल्पः ॥

• छृणत्तु, छृन्तात् । छृन्ताम् । अछृणत् । अछृन्त । छृन्द्यात्,
छृन्दीत् ॥ आशिपि—छृद्यात्, छर्दिपीष्ट; छृत्सीष्ट ॥ अछृदत्,
अछर्दीत् । अछृत् । अछृत्साताम् ॥

चिछृत्सति, चिच्छर्दिपति ॥

चरीछृद्यते ॥

छर्दयति । अचछर्दत्—अत्र सन्वदिस्त्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् । न
चास्ति 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति, व्याश्रयत्वात् । तुक्शुकार
आश्रयः, इत्वस्य तु चङुरो णिः ॥

अचच्छृदत्, अचिछृदत्—'उरुद्वा' ॥

छृत्वा, छर्दिवा—उदित्वादिङ्ङिकल्पः ॥

छृण्णः । छृण्णवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् ॥

छृदि सन्दीपने चुजादौ ॥

उ तृदिर् हिंसानादरयोः ॥ ९ ॥

तृणत्तीत्यादि छृणत्तिवत् । छृदितृदी उदात्तो स्वरित्तौ ।
रुधादीनां नवानां इरित्त्वमाङ्ङिकल्पार्थम् ॥

कृती वेष्टने ॥ १० ॥

परस्मैपदी । कृणात्ति । कृन्तः । कृन्तन्ति । कृणात्सि

कृणत्तु । अकृणत् । कृन्त्यात् । चकृत् । कर्तितेत्यादि ।
तौदादिवचत् ॥ *

जि इन्धी दीप्तौ ॥ ११ ॥

उदात्तोऽनुदात्तेत् । इन्धे । इन्धाते । इन्त्से । इन्धे । इन्ध्वहे-
'शान्नलोप' इति श्रात्परस्य प्रकृतेर्नकारस्य लोप किङ्तो ।
'शसोरलोप' इत्यलोप ॥

इन्धाचक्रे—'इजादे' इत्याम् । अत्र न्यासकारादय वेचित्
'इन्धिभवतिभ्या च' इतीन्धे परस्य लिट क्विप्त्रविधानसामर्थ्यात्
आमो विकल्पमिच्छन्ति । तत् 'इन्धेइन्धोविपयत्वादुवो वुको नित्य-
त्वात्' इत्यादि भाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

इन्धिता । इन्धिष्यते । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्त्स्व ।
इन्धै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धत । ऐन्धा । ऐन्धि-
इन्धीत । आशिपि—इन्धिषीष्ट । ऐन्धिष्ट । ऐन्धिपाताम् ॥

इन्धिपते—'नन्द्रा' इति नकारवर्ज्यस्य द्विर्वचनम् ॥

इन्धयति । ऐन्धिष्यत् ॥

इन्द्रः—जिच्चाहनेमाने क् । ईदित्त्वादिनिट्त्वम् ॥

एधः—'अवोदधोन्ध' इति निपातनाट्टुभि नलोप । सान्त
स्त्वेषशब्द औणादिकेऽमुनि बाहुल्यनात्रलोपे ॥

अग्निमिन्धति अग्निमिन्ध । भ्राष्टमिन्ध—'भ्राष्टामचोरिन्धेर्मुम्'
इति मुम् ॥

• समित् समिर्मा—सम्पदाटित्वात्किप् ॥

सामिधेन्यो मन्त्र—‘समिधामावने पेण्यण्’ इति पेण्यग ॥

सामिधेनी ऋक्—पिच्यान्डीप. ‘हलस्तद्धितस्य’ इति यलोप ॥

अग्निमिन्वे अग्नीत् ऋत्विग्निशेष—‘क्विप्च’ इति क्विप् ॥

अग्नीध्रम्—‘अग्नीध्रशरणे रण् भ च’ इति पञ्चन्ताच्चरणे
रण्प्रत्यय । ‘भ च’ इति भत्वात्पदत्वाभावाज्जश्च न भवति । शरण
गृहम् । णित्वाहृदि । ‘आग्नीध्रसाधारणाश्च’ इति स्वार्थेऽङ्ग्र-
पीठमेव रूपम् । प्रयोजन तु स्त्रिया आग्नीध्री शाला इति
‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् ॥

विविधमिन्वे इति वीत्रम् अग्नि विमल च—‘वाविन्धे’
इति वावुपसर्गे उपपदे इन्धे ऋक्, कित्चादनुनासिकलोप ॥

खिद् ढैन्ये ॥ १२ ॥

खिन्ते । खिन्दाते । खिन्त्से । खिन्टे । चिखिटे ।
खिन्ताम् । खिन्त्स्व । खिन्ट्रै । अखिन्त । अखिन्दा-
ताम् । अखिन्दि । खिन्दीत ॥

चिखिटे । सेत्ता इत्यादि पिद्यतिवत् ॥

खिन्दतीति शे गतम् ॥

विद् विचारणे ॥ १३ ॥

खिन्ते इत्यादि खिदिवन् ॥

वित्तः, विन्नः—‘ नुदविदोन्दत्र ’ इति निष्ठानत्वविकल्पः ।
उन्दिना साहचर्यादस्यैव तत्र ग्रहः ॥

खिदिविदी उदात्तावनुदात्तौ ॥

शिष्ट विशेषणे ॥ १४ ॥

इतो मुनक्तचन्ता अनुदात्ता उदात्तौ ॥

शिनाष्टि । शिष्टः । शिंपन्ति । शिनाक्षि । शिनाप्ति ।
शिष्वः । घृत्व तर्गस्य, सकारादौ पस्य कत्वम् ॥

शिशेष । शिशेषिथ । शिशेषिव ॥

शेषा । शेष्यति । शिनष्टु । शिष्टात् । शिष्टि—हेर्षित्वे
घृत्व, जश्त्वानस्वारपरसवर्णा यथायोग । शिनपाणि । अशिनट् ।
पकारस्य ‘ झला जशन्ते ’ इति जश्त्वं चर्त्तविकल्पः । अशि-
ष्टाप् । अशिनट् । अशिनपम् । अशिष्व । शिष्यात् ।
शिष्याताम् । आशिपि—शिष्यात् । अशिपत्—ट्टदित्वात्पर-
स्मैपटेऽङ् । तडि तु कम—व्यत्यशिक्षत इत्यादि ॥

शिशिक्षति । शेशिष्यते । शेशिशीति, शेशेषि ॥

शेषयति । अशीशिपत् ॥

शिष्टः । शिष्टान् ॥

विशेषः । शिशेषिकः—‘ मिनयादिभ्यश्च ’ इति साधे ङङ् ॥

• महत्या विशिष्ट महाविशिष्टः—‘ महदात्वे षामरविशिष्टे-
पपसडरुचानम् ’ इति पृथगाव आत्व च ॥

शेषतीति हिसाया शभि । शेषयतीति युनादिपाठादसर्वोपयोगे ॥

पिप्लु संचूर्णने ॥ १५ ॥

पिनाष्टि इत्यादि शिनष्टियन् । शुष्कपेपं पिनाष्टि, चूर्णपेपं
पिनाष्टि, रुक्षपेपं पिनाष्टि—‘ शुष्कचूर्णरूक्षेपु पिप ’ इति
शुष्कादौ कर्मण्युपपदे णामुल्, शुष्क पिनाष्टीत्यर्थ । उदपेप
पिनाष्टि—‘ स्नेहने पिप ’ इति स्नेहनमानिनि ऋण उपपदे
णामुल्, उदनेन पिनाष्टीत्यर्थ, स्नेहन इत्यर्थग्रहण । ‘ पेय वास-
ग्रहनाधिपु च ’ इत्युदरस्योदभान । सर्वत्र ऋपादित्वाद्यथाविध्य
नृप्रयोग ॥

पिष्टमयम्—‘ पिष्टाच्च ’ इति विकारे मयत् ॥

पिष्टकर्णः—‘ ऋणे लक्षणस्य ’ इति ऋण उपपदे रक्षणवा-
चिनो विधीयमानो दीर्घ तत्रव पिष्टादिपर्युदासान्न भवति ।
चोरस्य पिनाष्टि—‘ नासिनि ग्रहण ’ इत्यादिना कर्मणि शेषे
हिसाया पठो । अशेषे चाहिसाया च चोरं पिनाष्टि । धानाः
पिनाष्टि इति द्वितीयव ॥

भञ्जो आमर्दने ॥ १६ ॥

भनक्ति । भङ्कः । भञ्जन्ति । भनाक्षि । भनञ्जि । भञ्जुः—

‘श्राद्धलोपः’ इति प्रकृतिनकारस्य लोपः । नकारे परतोक्तरान्तस्य ‘अतो दीर्घा यञि’ इति न भवति अन्तरान्तस्यानङ्गत्वात् । किङ्कितोस्तु ‘श्रमोरछोपः’ इत्यन्तरलोपः । झलि ‘चोः कुः’ इति कुत्वे ‘खरि च’ इति चत्वे ॥

वभञ्ज । वभञ्जतुः । वभञ्जिथ, वभञ्ज् । वभञ्जिथ-
क्रादिनियमादिट् । थञि ‘उपदेशेत्त्वतः’ इति निषेधाद्भारद्वाजनियमाच्च
विकल्पः ॥

भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । भनक्तु, भङ्क्तात् । भङ्काम् । भञ्जन्तु ।
भङ्क्ते-हेरपित्वात् श्रमोरछोप । थित्वे कुत्वं गकारः । भनजानि ।
अभनक्, अभनग्—पदान्तन्वात्कुत्वे चत्वेविकल्प । अभ-
ङ्काम् । अभञ्जन् । अभनक् । अभनजम् ॥

भञ्जघात् । आशिपि—भञ्ज्यात् । अभाङ्क्षीत् । अभ-
ङ्काम् । झलि सिचो लोपः ॥

विभङ्क्षति । वंभञ्ज्यते । वम्भञ्जीति, वंभङ्क्षि—‘जपजमदहदश’
इति यद्धि गङ्क्षि चाभ्यामस्य नुक् । तस्यानुस्वारे पदान्तावद्धच-
नात्परसवर्णाविकल्पः ॥

भञ्जयति । अबभञ्जत् ॥

कर्मणि—अभञ्जि । अभाञ्जि—‘भञ्जेश्च चिणि’ इत्यनुनासि-
कलोपविकल्पः ॥

• भङ्ग्यत्वा, भङ्गा—‘जान्तनशां विभाषा’ इति क्त्वायामनु-
नासिरुलोपो वा ॥

भग्नः । भग्नवान्—‘ओदितश्च’ इति ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम्,
तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव कुत्वम् ॥

भङ्गुरम्—‘भङ्गभास’ इति कर्मकर्तरि पुरच्, ‘नञो. कु वि
प्यतोः’ इति कुत्वम् ॥

भङ्गः—रञ् ॥

भङ्गा—कुसुम्भ. । कर्मणि वञन्ताटाप् ॥

भङ्गाना भगने क्षेत्र भङ्ग्यम्—‘विभाषा तिलमाषोमभङ्ग’
इति यच् । विभाषाग्रहगात्वञि भाङ्गीनम् । भङ्गाऽपि धान्यमि-
ति स्थितम् ॥

भङ्गानां रज भङ्गावऽम्—‘अलावृणित्त्वोमाभङ्गाश्वो रजत्युपम-
दरचानम्’ इति षट्च् ॥

भङ्गी—पिप्पलादित्वाङ्गीप् ॥

भङ्गीति नीच्यर्थेश्चुरादौ षण्डके इदित् । भगने भङ्गीति सेवा-
या शपि गतम् ॥

भुज फालनाभ्यवहारयोः ॥ १७ ॥

भुनक्ति । भुङ्क्तः । भुञ्जन्ति । भुनक्ति । भुनक्ति ॥

पुभोज । पुभुजतु । पुभोजिथ—प्रादिनियमात्रितामिद् ॥

भोक्ता । भोक्ष्यते । भुनक्तु । अशुनक् ॥

भुञ्जात् । अभोक्षीत् । अभोक्ताम् ॥

वुभुक्षति—‘ हल्न्ताञ्च ’ इति सन विच्च्म् ॥

वोभुज्यते । वोभुजीति, वोभोक्ति ॥

भोजयति । अद्भुजत ॥

भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । भुङ्क्षे । वुभुजे । वुभुजिपे ॥

भोक्ता । भोक्ष्यते । भुङ्क्ताम् । अभुङ्क्त ॥

भुक्षीष्ट । अभुक्त । अभुक्षाताम्—‘ लिङ्गिचावत्तमनेपदेपु’
इति क्त्वाद्गुणत्वम् ॥

वुभुक्षते—‘ भुञ्जेऽनवने ’ इति तद् । ‘ भुञ्जेऽवने ’ इति व
क्तये अनवन इति उचन अभ्यवहारादन्यत्रापि तदर्थम् । तथा
चेदमपि सिध्यति—‘ वुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमेव देवताम्’
इति । अनुभव इति ॥

भोजयति देवदत्तं यज्ञदत्त—‘ गतिबुद्धि ’ इत्यादिना प्रयो-
ज्य कर्म । निगरणार्थत्वात्त्रित्य परस्मैपदम् । इदमेवा भुक्तम्—
‘ क्तोऽधिऋणे च ’ इत्यधिऋणे भावे कर्मणि क्त । भावकर्मणोरुदा-
हार्यम् । भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्तमेवामस्तीत्यर्थं जायन्त ॥

भोज्यम्—‘ भोज्य भक्ष्ये ’ इति ण्यति अनुत्वं निपात्यते,
अभक्ष्ये तु—भोग्या लक्ष्मी ॥

• भोग शरीरम्—‘ हृत्श्च ’ इति सज्ञाया ण् ॥

षात्तृभोगीणः—‘ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदान् ’ इति तस्मै हितमिति विषये स ॥

आचार्यभोगीण इत्यत्र ‘ आचार्यादणत्व च ’ इति णत्वाभावात् । ‘ राजानाचार्यभ्या नित्य भोगोत्तरपदाभ्यामेव ’ इति भोगोत्तरपदाभ्यामेव आभ्या हितप्रत्ययनियमादाचार्याय हित राज्ञे हितमित्यत्र वाक्यमेव भवति , न तु सामान्यत उ । मात्रे हितमित्यादौ मात्र्यायमित्यादि भवति ॥

भुज —‘ हृत्श्च ’ इति ऋणे ण् । ‘ भुज-गुञ्जौ पाठ्युपतापयो ’ इत्यगुणत्वमञ्त्व च निपातितम् ॥

भुजा—अथमेव टान्त ॥

भोजः—पचाद्यच् ॥

भजतीति शपि । भुजतीति शे कौटील्ये ॥

शिपादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उदात्तेत ॥

तृह हिंसायाम् ॥ १८ ॥

तृणेदि । तृण्डः । तृम्हन्ति । तृणेक्षि । तृण्डः । तृण्ड । तृणेक्षि । तृण्डः । तृण्डः । ‘ तृगह इम् ’ इति ह्रस्वादा पिति मार्वाणानुञ्ज तृगह इमागमे आद्गुण । झलि पदान्ते च हेतु । ‘ अथम्-धोर्धोघ ’ इति धत्वे ष्टुत्वे ‘ ढोढे लोप ’ इति पूर्वम्भ्य लोप । अपिति श्रसोरल्लोपेऽनुस्वारपरसवर्गौ । सिद्धि ढत्वे ‘ षोढे रसिम् ’ इति कत्वम् ॥

ततर्ह । ततृहवुः । ततृहुः । ततर्हिथ । ततृहिव ॥

तर्हिता । तर्हिप्यति । तृणेहु, तृण्हात् । तृण्णाम् । तृहन्तु ।
 तृण्डि । तृणहानि—तातडो डित्त्वात् 'डिच्च पित्त भवति' इत्यपित्त्वादे-
 रपि 'सेहोपिच्च' इत्यपित्त्वान्नेमागम । उत्तमस्य तु डित्त्वेऽप्य-
 हलादित्वादिभ्र भवति । अतृणेद्, अतृणेद् । अतृण्णाम् । अतृहन् ।
 अतृणेद् । अतृणहम् । अतृण्डि । तिप्पिपोर्हृत्त्वाविलोपे प्रत्यय-
 लक्षणेन हलादिपित्तार्थधातुक्परत्वादिमागम । 'वर्णश्रये नास्ति
 प्रत्ययलक्षणम्' इति निषेधो वर्णमात्रप्रत्ययविषयत्वादिह हलादिप्रत्यय-
 स्य आश्रयगान्न प्रवर्तते । मिपि नित्यत्वात्पूर्वमेवाम्यहलादित्वा-
 न्नेमागम अत एव तातडो डित्त्वात् श्रसोरल्लोपे तृणह्रूपस्या-
 भावान्नेमागमप्रसङ्ग ॥

तृण्हात् । तृण्हाताम्—यामुद्यो डित्त्वेन 'डिच्च पित्त भवति' इति
 तिनादेरपित्त्वान्नेमागम ॥

आशिपि—तृण्हात् । तृण्णाम् ॥

अतर्होत् । अतर्हिष्टाम् । 'नेटि' इति वृद्धिनिषेध ॥

तितर्हिपति । तर्हिण्यते । तर्हिण्डि ॥

तर्ह्यति । अतर्हिहत्, अतर्ह्यत्—उरृट्वा ॥

तृह्यितम् । तर्हित्वा—'न त्वात्तोद्' इत्यनित्यम् ॥

हिसि हिंसायाम् ॥ १९ ॥

हिनमि । हिंस्त । हिमन्ति । हिनमि । हिनमि—

इदित्वाद्यम् । तस्य 'शान्नलोप' इति नलोप । हिति शसोर-
होपे 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वार ॥

जिहिस । जिहिसतुः । जिहिसिथ । जिहिसिच ॥

हिसिता । हिसिप्यति । हिनस्तु, हिस्तात् । हिस्ताम् ।
हिसन्तु । हिन्यि—शान्नलोपशसोरहोपयो 'धिच' इति सलो-
पेऽनुस्वारपरसवर्णौ । हिनसानि ॥

अहिनत् । अहिस्ताम् । अहिसन् । अहिनत्, अहिनद् । अ-
हिन । अहिनसम् । अहिस्व । तिपि 'तिप्यनस्ते' इति सस्य ढ ।
सिपि तु 'सिपि धातोरुर्वा' इति ढत्वरुत्वे ॥

हिस्यात् । हिस्याताम् । हिस्यात् । हिस्यास्ताम् । लिङौ ।
अहिसीत् । अहिसिष्टाम् ॥

जिहिसिपति । जेहिंस्यते । जेहिस्ति ॥

हिसयति । अजिहिसत् ॥

हिसकः—'निन्दहिस' इति वुञ् ॥

हिंसम्—'नमिकम्पि' इत्यादिना र ॥

हिसा—'गुरोश्च हल' इत्यकार ॥

हिसित्वा । हिसित ॥

हिनस्तीति हिंसः—अच् । सिंहः—शृपोदरादित्वाद्याद्यन्तविपर्यय ॥

उन्दी क्लेदने ॥ २० ॥

उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उनत्सि । उनन्नि । उन्दः ।

उन्दांचकार—‘इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः’ इत्याम् ॥

उन्दिता । उन्दिप्पति । उनत्तु । उन्तात् । उन्थ ।
उनटानि ॥

औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः, औनत्,
औनद् । औनटम्—‘दश्च’ इति मिति वा रुत्वम् ॥

उन्धात् । उन्धाताम् । उधात् । उधास्ताम् । लिडौ ।
औन्दीत् । औन्दिष्टाम् ॥

उन्दिदिपति—‘नन्दा’ इति नकारस्य न द्विर्वचनम् ॥

उन्दयति । औन्दिदत् ॥

उन्दित्या ॥

उत्तम्, उन्नम्—इदित्त्वाक्षनिर्णयम् । ‘नुदविदोऽन्दन्’ इति नि-
घानत्वनिकल्पः ॥

अवोद—घञ्, किञ्चिदार्द्रः ॥

उन्दनं ओझ—मनिर्घोणादिक । ‘अवोदघौञ्’ इति नलोपो घञ्
गुणत्वं च निपात्यते ॥

इन्दुः—‘उन्देरिच्चादेः’ इत्युप्रत्ययः, इकारश्चोकारस्य ॥

ओदन—‘उन्देर्नलोपश्च’ इति युचि नलोपः ॥

उद्रम्—‘रफापितश्चि’ इत्यादिना रक् ॥

• उटकम्—उटकमिति क्लृप्तन्तो निपातित ॥

उदपि । क्षीरोद —‘ उदरस्योदरसज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदस्यो-
त्तरपदस्य चोदकशब्दस्य उदभाव ।

उदपेषम् । उदवास । उदवाहनः। उदधिर्यट —‘ पेषवासवाहन-
धिषु च ’ इति ’ पेषमादावुत्तरपदे उदकशब्दस्योदादेश । असज्ञार्थं
वचनम् ॥

उदपात्रम्, उटकपात्रम्—‘ एकहलादौ पूर्यितव्येऽन्यतरस्याम् ’
इति वा उदभाव । इह पूर्यितव्यं पूरणीयं, तद्वाचिन्य-
सहाये हलादौ उत्तरपदे उदकस्योद इति सूत्रार्थं ॥

उदमन्थ —‘ मन्थोदनमक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ’ इति
मन्थादिषूत्तरपदेपूदकस्योदभाव । उदौदन इत्यादि चोदाहार्यम् ॥

उदन्वान् घट । उदन्वानाम रूपि । ‘ उदन्वानुदधौ च ’
इति मतुष्युदकस्योदन्भाव । उदवो मज्ञाया च निपात्यते । उद-
धिग्रहण असज्ञार्थम् । उदन्यति, पिपासनीत्यर्थं । ‘ अशनायोदन्य ’
इति क्यच्युदकस्योदन्भाव पिपासायाम् ॥

उदस्या—‘ उदरस्योद सज्ञायाम् ’ इति दिगादिपाठाद्यत् ॥

अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ २१ ॥

अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । अनक्षि । अनज्मि ।
अञ्जु । ‘ श्रान्नलोप ’ श्रसोरछोपे डिति, ‘ चो कु ’ ब्रलि पदान्ते
च, खरि चर्त्वम् ॥

आनञ्ज । आनञ्जतु । आनञ्जिथ, आनञ्जथ । आन-
ञ्जिव, आनञ्ज्व । ऊदित्त्वादिङ्कुल्य । क्रादिनियम प्रतिपि-
द्वविषय इत्युक्तम् । 'अत आदेः' इत्यभ्यासादेर्दीर्घः 'तस्मा-
द्दुट्' इति नुट् ॥

अङ्क्ता, अञ्जिता । अङ्क्ष्यति, अञ्जिष्यति ॥

अनक्तु, अङ्क्तात् । अङ्ग्धि । अनजानि । आनञ् ॥
आङ्क्ताम् । आनक्तु । आनजम् । आञ्जु । अञ्ज्यात्-
अज्यात् । लिटौ ॥

आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् । 'अञ्जे सिचि' इति नित्यमिट् ॥

अञ्जिजिषति—'स्मिपूङ्क्ष्वशा सनि' इति नित्यमिट् । 'नन्द्रा'
इति नकारस्य न द्विर्वचनम् ॥

अञ्जयति । आञ्जिजत् ॥

अञ्जित्वा, अङ्क्ता, अक्ता—अनिट्क्षे 'जान्तनशा विभाषा'
इति पक्षे अनुनासिकल्येप । इट्क्षे 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्वम् ॥

अक्तः । अक्तवान् । 'यस्य विभाषा' इत्यनित्त्वम् ॥

आज्यम्—'आङ्पूर्वादिजेस्सज्ञायाम्' इति क्यप्यनुनासिकल्येप ॥

व्यङ्ग्यम्—ण्यति कुलम् ॥

अङ्गम्—भावे ङ् ॥

अञ्जिका—संज्ञायां ण्वुल्, लिपिविशेषः ॥

अञ्जनम्—ल्युट् ॥

कारञ्जिकम्—अञ्जिरभिव्यक्तिः केन जलेन अञ्जिरस्येति बहुव्रीहो कप् ॥

अञ्जलि—‘कृतन्यञ्जि’ इत्यादिना अलिच् ॥

द्वे अञ्जली प्रमाणमस्य द्वयञ्जलम् । त्वयञ्जलम्—‘द्वित्रिम्या-
मञ्जले’ इति समासान्तोऽन् द्विगौ ‘अव्यर्धपूर्वाद्धिगो’ इत्यार्हण्यस्य
ठवो लुक् । अद्धिगौ—द्वयञ्जलि ॥

तञ्चू सङ्कोचने ॥ २२ ॥

तनक्ति, तङ्क्त, तञ्चन्ति । तनञ्जि । ततञ्च । ततञ्चतु ।
ततञ्चिध, ततङ्थ । ततञ्चिच, ततञ्चू—उदित्त्वादिङ्कल्प ।
क्रादिनियम प्रतिषेधविषय इयुक्तम् ॥

तङ्क्ता, तञ्चिना । तङ्क्ष्यति, तञ्चिप्यति ॥

तनक्तु, तङ्क्तात् । तङ्ग्धि । तनचानि ॥

अतनक् । अतङ्क्ताम् । अतञ्चन् । अतनक् । अत-
नचम् । अतञ्च ॥

तञ्चयात् । आशिपि—तच्यान् । अतञ्चीत्, अताङ्क्षीत् ॥

तितञ्चिपति; तितङ्क्षति ॥

तातञ्च्यते । तातङ्क्ति । तञ्चयति । अततञ्चन् ॥

आतञ्चनम्—ल्युट् ॥

आतङ्कः—घन् ॥

तश्चित्वा; तच्चा—इदृक्षे 'न च्चा सेट्' इत्यकित्त्वान्नलोपाभाव ॥

तक्तः—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । अयं प्रथमान्तोऽपि तृतीयान्तमध्ये उदित्प्रसङ्गात् एकवर्गीयत्वाच्च पठितः । आत्रेयादयस्तु तृतीयान्तमेव पठन्ति ॥

तक्रम्—'स्फायितश्चि' इत्यादिना रक् । बाहूलकाच्चकारस्य ककारः ॥

ओ विजी भयचलनयोः ॥ २३ ॥

विनक्ति । विङ्क्तः । विञ्जन्ति । विनक्षि । विनज्मि ।
विञ्जुः ॥

विवेज । विविजतुः । विविजिथ । विविजिव—'विज इट्'
इति इडादिप्रत्ययस्य पित्त्वेऽपि ङित्त्वान्न गुणः ॥

विजिता । विजिप्यति । विनक्तु, विङ्क्तात् । विङ्ग्धि ।
विनजानि ॥

अविनक् । अविङ्क्ताम् । अविनक् । अविनजम् ॥

विञ्ज्यात् । विञ्ज्याताम् । आशिषि—विज्यात् । विज्या-
स्ताम् ॥

अविजीत् । अविजिष्टाम् ॥

विविजिषति । वेविज्यते । वेविजीति, वेवेक्ति ॥

• वेजयति । अवीवेजत् ॥

विजेत्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वेऽपि 'विजइट्' इति
द्वित्वान्न गुण ॥

विग्र । विग्रवान्—ईदित्त्वाऽनिट्त्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् ॥

वेगितमिति वनन्तात्तारकादित्वादितजित्युक्तम् ॥

वेवेक्ति वेविक्ते इत्यादि श्लो गतम् । विजते इति शे ॥

वृजी वर्जने ॥ २४ ॥

वृणक्ति । वृडक्त । वृञ्जन्ति । ववर्ज । ववर्जिथ । ववृजिव ।
वर्जिता । वर्जिष्यति । वृणक्तु, वृडक्तात् । वृङ्ग्धि । वृणजानि ।
अवृणक् । अवृडक्ताम् । अवृड्क्त । वृञ्ज्यात् । वृज्यात् । लिङो ।
अवर्जीत् । अवर्जिष्टाम् ॥

विवर्जिषति । वरीवृज्यते । वरिवृजीति, वरीवर्क्तात्यादि ॥

वर्जयति । अववर्जत्, अवीवृजत् ॥

वर्जित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वाद्गुण ॥

वृक्त —ईदित्त्वाऽनिट्त्वम् ॥

प्रवर्ग्यम्—ण्यति कुत्वम् । अत्र वृचि वरणे इति दुर्गादय पठन्ति
तस्यापि वृजिवद्रूपादिक नेयम् ॥

पृची संपर्के ॥ २५ ॥

पृणक्ति । पृडक्त । पृञ्जन्ति ॥

पपचं । पपृचतुः । पपर्चिथ इत्यादि वृजिवत् ॥

संपर्का—‘संष्टच’ इत्यादिना विनुण् ॥

तृहादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

वृत् ॥

रुधादयो वृत्ता इत्यर्थः । धातुपारायणे तु गणपरिसमाप्तिर्नेद्व्यते
तेन लुनति पुनतीति सिध्यतीति ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमन्त्रिणा

मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणार्येण विरचिताया

माधवीयाया धातुवृत्तौ

रुधादयस्संपूर्णा.

अथ तनादिः.

तनु विस्तारे ॥ १ ॥

तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । तनोपि । तनोमि ।
तन्वः, तनुवः । तन्म., तनुमः । 'तनादिकृन्म्य उः' इत्युप्र-
त्ययः शपोऽपवादः । तस्य पिति 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' इति
गुणः । अन्यत्राजादौ यणादेशः । वकारमकारादौ 'लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम्बोः' इति पक्षे लोपः ॥

ततान । तेनतु. । तेनु । तेनिथ । तेनथुः । तेन । ततान,
ततन । तेनिव । किति लिटि 'थन्ति च सेटि' इत्येत्वाम्या-
सलोपो ॥

तनिता । तनिप्यति । तनोतु, तनुतात् । तनुताम् ।
तन्वन्तु । तनु । तनवानि—'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्दुर् ॥

अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । अतनोः । अत-
नवम् । अतनुव, अतन्व ॥

तनुयात् । तनुयाताम् । तनुया. । तनुयाम् । आशिपि-
तन्यात् । तन्यास्ताम् ॥

अतानीत्, अतनीत् । अतानिष्टाम्, अतनिष्टाम् । 'अ-
तो ह्लादे.' इति वा वृद्धिः ॥

तनुते । तन्वाते । तनुपे । तन्वे । तनुवहे, तन्वहे ॥
तेने । तेनिपे । तेनिवहे ॥

तनिता । तनिप्यते ॥

तनुताम् । तन्वाताम् । तनुष्व । तनवै ॥

अतनुत । अतन्वाताम् । अतन्वत । अतनुथाः । अतन्व ॥

तन्वीत । तन्वीयाताम् । तन्वीथाः । तन्वीय ॥

आशिपि—तनिपीष्ट । तनिपीयास्ताम् ॥

अतत, अतनिष्ट । अतनिपाताम् । अतथाः, अतनिष्टाः । अत-
निपाथाम् । अतनिध्वम् । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति तथासोः
पक्षे सिचो लुक् । यासासाहचर्यादात्मनेपदस्य तश्चब्दस्येह ग्रहणात्
अतनिष्ट यूयमित्यत्र लुक् न भवति ॥

तितनिपति, तितंसति—'तनिपतिदरिद्राणाम्' इतीडिकल्पः
'तनोतेर्धिभाषा' इति झलि सनि वा दीर्घः । एवं तद्व्यपि
त्रैरूप्यम् ॥

तंतन्यते—'नुगतः' इत्यभ्यासस्य नुक् । तन्तन्ति । तन्तान्तः ।
'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । लुकि 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना
अनुनासिकलोपः 'तनोत्यादीनाम्' इति गणनिर्देशान्न भवति ॥

तानयति । अतीतनत् ॥

त्नयते, तन्यते—'तनोतेर्यकि' इति वाऽऽत्वम् ॥

अवतनोतीसवतानः । प्रतानः । 'तनोतेर्ण उपसंख्यानम्'
इति णः ॥

तनित्वा, तत्त्वा—‘उदितो वा’ इतीड्विकल्प । अनिटि अनुदात्तोपदेश’ इत्यनुनासिकलोप ॥

ततम्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिष्ट्वम् । पूर्ववदनुनासिकलोपः ॥

सततम्, सन्ततम्—‘समोवाहिततयो’ इति पक्षे तलोप ॥

प्यञि—सातत्यम्, इति नित्य मलोप इष्यते ॥

वितत्य—‘वा ल्यपि’ इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्त्रित्यमनुनासिकलोप ॥

तन्ति—‘न क्तिचि दीर्घश्च’ इति दीर्घानुनासिकलोपयोर्निषेध ॥

तति—क्तिनि नलोप, ‘तितुत्र’ इतीप्पिनपेध ॥

परीतत्—‘गम क्को’ इत्यत्र ‘गमादीनाम्’ इति वचनात् अनुनासिकलोपे तुक्, ‘नहिवृति’ इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ ॥

तन्तु—‘सितनिगमि’ इति तुन् ॥

तन्त्रम्—ष्टन् ॥

तात—‘दुतनिभ्या दीर्घश्च’ इति क्तप्रत्ययेऽनुनासिकलोपे पूर्वस्य दीर्घ ॥

तनु—‘भृमृशि’ इत्यादिना उपत्यय । गुणवचनत्वेन ‘वोतो गुणवचनात्’ इति वा ङीपि—तन्वी । तनुशब्द स्त्रीजातिवचनोऽपि । तत ‘ऊढुत’ इत्यूहि तन् । तथाच प्रयुज्यते—‘ननु मुतनूमनुपालयानुयान्तीम्’ ‘वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटा’ इति । केवलस्य सिद्धत्वादप्रयोग ॥

तनूः शरीरम्—‘कृपिनमितनि’ इत्युकारः ॥

तनुः । तनुषी—‘अतिपृक्पियजितनि’ इति उरुप्रत्ययः ॥

‘तितउः परिवपनम्—‘तनोतेर्डउस्सन्वच्च’ इति डउप्रत्यये
दित्वाट्टिलोपः । सन्वद्भावाद्धिर्वचनादि । सूत्रे डउ इति व्यक्तोच्चार-
णान्न सन्विकार्यम् ॥

तनु श्रद्धोपकरणयोरिति युजादौ ॥

पणु दाने ॥ २ ॥

सनोति । सनुते इत्यादि तनोतिवत् । ‘धात्वादेः पस्स’ । णत्वं तु
निमित्तापायादपेति । विशेषस्तु ‘जनसनखनां सञ्जल्लो.’ इति
झल्लदौ सनि ङिति च नित्यमात्वम्, ‘थे विभाषा’ इति यकारादौ
क्विति विकल्पेनात्वं च ॥

सिपासति—‘सनीवन्त’ इत्यादिना इड्विकल्पः । इट्क्षे सिस-
निपति । अत्रपण्वरत्वात्स्तौतिण्योरेवेति नियमात्प्रकृतेस्सम्य न पत्वम् ॥

सात्था—उदित्वादिड्विकल्पः ; इटि—सनित्वा ॥

सात । सातवान्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् । क्वा-
द्वानुनासिक्लौपं बाधित्वा ‘जनसन’ इत्यात्वं भवति ॥

असात । असायाः इत्यत्र ‘तनादिभ्यस्तथासोः’ इति सिचो
लुकि - तथासोर्दित्त्वमाश्रित्यात्वं भवति ॥

. सायते, सन्नयते । सासायते, संसन्यते—इति यकि याडि च 'ये विभापा' इति चाल्वं वा भवति ॥

सन्यात्—इत्यत्र तु 'ये विभापा' इत्यात्वं ये इत्यत्वतो निर्देशान्न भवतीति धातुपारायणे ॥

सातिः, सन्तिः, सतिः—'सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्याकारः । पक्षे तदभावे नलोपविकल्पश्च । सातिः—'उतियूते' इत्यादिना क्तिनि निपात्यते ॥

क्षणु हिंसायाम् ॥ ३ ॥

क्षणोति । क्षणुते । चक्षाण । चक्षणे । क्षणिता । क्षणिप्यति । क्षणिप्यते । क्षणोतु, क्षणुतात् । क्षणुताम् । क्षण्वाताम् ॥ अक्षणोत्, अक्षणुत् । क्षणुयात् । क्षण्वति । क्षण्यात्, क्षणिपीष्ट ॥

अक्षणीत् । अक्षणिष्टाम्—'ह्यचन्तक्षण' इति 'अतो हलादेः' इति वृद्धेर्निषेधः ॥

अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षधा, अक्षणिष्ठाः—'तनादिभ्यः' इति वा सिचो लुक्, तथा तनोत्यादित्वाद्नुनासिकलोपः ॥

चिक्षणिपति । चिक्षण्यते ॥

क्षाणयति । अचिक्षणत् 'सन्वह्युनि' इतीत्वं अनेकहल्बधवा-नेऽपि भवति, 'अत्स्मृद्वर' इति स्मरत्यादीनामित्वापवादादत्व-विधानात् ज्ञापनात् । अयमप्युपदेशो तवर्गीयो मतः, लक्षणवशाण्णत्वं,

तेन चद्वक्षन्तीत्यनुस्वारपरसवर्णौ भवतः । णत्वंत्वनुस्वारीभूतो णत्व-
मतिक्रामतीति तत्रतत्रोक्तत्वान् न भवति ॥

क्षत्वा, क्षणित्वा—‘उदितो वा’ इति उदित्त्वादिद्विकल्पः ।
क्षतः—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् ॥

क्षन्तिः—इत्यत्र ‘न क्तिचि दीर्घश्च’ इति दीर्घानुनासिकलो-
पयोः निषेधः ॥

क्षिणु च ॥ ४ ॥

हिंसायामित्यर्थः । क्षिणोति । क्षिणुते ॥

चिक्षेण । चिक्षिणे । क्षेणिता । क्षेणितासे । क्षेणिष्यति,
क्षेणिष्यते । क्षिणोतु । क्षिणुताम् ॥

अक्षिणोत् । अक्षिणुत । क्षिणुयात् । क्षिण्वीत् । क्षि-
ष्यात् । क्षिणिषीष्ट ॥

अक्षेणीत् । अक्षित, अक्षेणिष्ट । अक्षिधाः, अक्षेणिष्ठाः ।
पूर्ववत्पाक्षिके सिञ्ज्ङ्यनुनासिकलोपः ॥

चिक्षिणिपति, चिक्षेणिपति ॥

क्षिणित्वा, क्षेणित्वा—‘रलो व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्पः ।
क्वायामुदित्त्वादिङभावे तु क्षित्या—तनोत्यादित्वादनुनासिकलोपः ॥

चेक्षिष्यते । चेक्षेणित् । अयमपि तवर्गीयोपदेशः णत्वं तु ल-
क्षणिकमितीह क्षणिवदनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति ॥

• क्षित्त — 'यस्यविभाषा' इत्यनित्त्वम् । क्षितिः—'तितुत्र' इत्यनित्त्वम् । अत्र पिच्चनेषु विस्तरणापेक्षो गुण 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति न भरतीत्यत्रेयमंत्रेयो । तथाचापिशलि शब्दिकरणे धातुगुणमभिधाय 'करोतेश्च मिदेश्च' इत्यमुमूत्रयन् । 'पुगन्तल्लूपधस्य च' इत्यत्र रक्षितेन चोक्तम् । एवञ्च 'पञ्चाण क्षिणोति' इति मिद्ध इति । शाब्दिकाभरणे तु गुण एतेदाह्वन । शाकटायनक्षीरस्वामिम्यामय धातुर्न पठ्यते । अत एवात्रेयामत्रेयाम्यामपि स्वादोऽन्वसेषु पठितस्य क्षेर्धातोर्भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारेण क्षिणोतीति साधितम् । शाकटायन पुनस्तत्रापि अन्वसत्वमेवाह, इहापि क्षिणु न पपाठेति । तन्मते भाषाया क्षिणोतिप्रयोगोऽसाधुरेव ॥

ऋणु गतौ ॥ ५ ॥

अयमपि तवर्गीयान्नोपदेश । लक्षणिक तु णत्वम् ॥

अर्णोति । अर्णुत । अर्णुन्ति । अर्णोपि । अर्णोमि । अर्णुते । अर्णुते । अर्णुपे । अर्णुं ॥

आनर्ण । आनृणतु । आनर्णिय । आनृण । आनृणिव । आनृणे । आनृणिपे । आनृणिपदे । क्षिणोतिवत् लिट्प्रक्रिया ॥

अर्णता । अर्णप्यति, अर्णप्यते ॥

अर्णोतु । अर्णुहि—गुणे कृते सयोगपूर्वत्वात् उकारस्य 'रत्-

श्च प्रत्ययात् ' इति हेर्लुक् न भवति । आर्णोत् । आर्णुताम् ।
आर्णुत । आर्णुताम् ॥

अर्णुयात् । अर्णुत—सर्वत्र विकरणोपक्षो गुण ॥

आशिपि—ऋण्यात्, अर्णिपीष्ट ॥

आर्णीन् । आर्णिष्टाम् । आर्णिष्ट, आर्त । आर्णिष्टाः
आर्थाः । तनादित्वात्सिचो वा लुकि अनुनासिकलोपः ॥

अर्णिनिपति—गुणे क्ते 'नन्द्राः' इति रेफवर्ज्यस्य द्विर्वचनम् ॥

अत्रात्रेय. नान्तोपदेशत्वेऽपि द्विर्वचने कर्तव्ये णत्वस्य नामिद्ध-
त्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमाद्विर्वचने' इति न्यायात् तेन प्रत्यम्या-
सयो द्वयोरपि णकाराविति । धातुपरायणे तु णत्वस्यासिद्धत्वाद्-
णत्वस्य द्विर्वचने परस्य व्यवधानाण्णत्वाभावो दर्शितः । प्राणि-
णिपतीत्यादावनितेः साम्यासस्य णत्वविधानाद्धिद्धात् णत्वे 'पूर्वत्रा-
सिद्धीयमाद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् अप्रवृत्ते. उर्णोऽनूपन
इतिवत् णत्वस्यामिद्धत्वे भाव्यमिति पारायणिकपक्षो ज्यायान् ।
अन एव पारायणिकविरोधाण्णोपदेशपक्षो दुष्टः ॥

अर्णयति । आर्णयत् । मा भवानार्णनन्, मा भवानृणिनन्—
उर्ण्डा । पूर्वकृत्परस्य णत्वं न भवति ॥

ऋत्वा, अर्णिता—उदिन्वादिद्विरूप । अनिति 'अनु-
गतोपदेश' इत्यनुनासिकपक्षः ॥

ऋतः । ऋतवान् । ऋतिः । ऋणम्—पञ्चाशति गुणः,
उपमर्गस्य ऋत् । 'तन्वादिना उन्द्स्त्वरमन्थानम्' इत्युपमर्गस्योपदि-

सुवर्णम्—सज्ञाशब्दत्वाद्वापायामप्यस्य प्रयोग इत्यत्रेयमेवेयौ । शो-
भनो वर्णोऽस्यत्यपि शक्यते व्युत्पादयितुम् ॥

द्वाभ्यां सुवर्णाम्या ऋत द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम्—‘सुवर्णंशत
मानयोऽपसख्यानम्’ इत्याह्वयस्य ऋत पक्षे लुक् । लगभगे ‘परिमा-
णान्तस्य’ इत्युत्तरपदवृद्धि ॥

अर्णो—अमुन् ॥

अर्णः—‘अर्णमो लोपश्च’ इति मलर्षाये वप्रत्यये मनेप ।
अत्रात्रेयमनेयादिभिः शब्दिवरणे गुण ‘करोतेश्च मिदेश्च’ इत्यापिश-
लिस्मरणान् विङ्गावेभ्यो गुणोऽन्यस्य न भवतीति ऋणोर्वात्यादि दाश-
तम् । तथा च क्षीरस्यापि—ऋणिस्रभृतीन् प्रस्तुत्य सार्धघातुरे
सदिग्धगुण इति । सार्धघातुक् इति सार्धघातुकरे प्रत्यय इत्यम् ।
चन्द्रस्तु—गुणाभाव न महते । यदाह अर्णोर्वात्यादि उदात्तस्य घातो
लुक्पूर्वाण्यस्य गुणो नेष्यत इत्यन्य । तस्याभिप्रायो मृग्य इति ।
अत एव वाशयपादय—‘करोतेश्च मिदेश्च’ इति मूर्धन्यथाव्याव्यन्-
करोतेस्मन्धिनि विङ्गरेण घातोर्गुणो भवति अर्णोर्वातीति । अत्र वर्णान्—
करोतेस्मन्धिनि गुण इति व्याख्यान न्यायमिति । मुनित्रयादिरोदात्
अस्य न्यायत्वम् ॥

तृणु अटने ॥ ६ ॥

तर्णोति । तर्णुते । ततर्णेत्यादि पूर्ववन् ॥

तृणम्—अर्थे ऋ ॥

तृण्या—‘पाशादिभ्यो ष’ इति समूहे ष ॥

कत्तृणम्—तृणजातिविशेषः । 'तृणे च जातो' इति कोः कडा-
वस्तत्पुरुषे । स्वाभाविकमस्य धातोर्णत्वमिति केचिन् । तेषां
यद्भ्रुकुं तरीतृण्डि इति भाव्यम् । अन्येषामनुस्वारीभूतो णत्वम
तिक्रामतीति तरीतृन्धि इति ॥

घृणु दीप्तौ ॥ ७ ॥

घर्णोति । घर्णते । जघर्णेत्यादि पूर्ववत् । घृणा—भिदादे-
राकृतिगणत्वादद् । शिवस्वामी त्वकारोपधं पपाठ ॥

तनादयः उदात्तास्परितेतः ॥

वनु याचने ॥ ८ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिः । वनुते । वन्वाते । वनुपे । वन्वे ॥

ववने । ववनिपे—वादित्वादेत्वाभ्यासलोपनिषेधः ॥

वनिता । वनिप्यते । वनुताम् । अवनुत । वन्वीत ।
आशिपि—वनिपीष्ट ॥

अवनिष्ट, अवत । अवनिष्ठाः, अवथाः ॥

विवनिपते । वंवन्यते । वंवन्ति—'ग्लान्तावनुवमां च' इत्यनुप-
मृष्टानां इत्त्वविकल्पे 'वनु च नोच्यते' इति घटादिकस्यास्य च
ग्रह इत्येके । अन्ये त्वनन्तरस्य विधिरिति न्यायेन घटादिकस्य वनतेरे-
वेति । तेन वानयति प्रवानयतीत्येष भवति ॥

वनित्वा, वत्वा—उदित्वादिडभाषपक्षे तन्नोत्वादित्वादनुनासि-
कलोपः ॥

वतः । वनवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिद्व्वम् ॥

• वन्ति — 'न क्तिचि दीर्घश्च' इत्यनुनासिकलोपस्य दीर्घस्य च निषेधः ॥

वनो गच्छा तामिच्छतीति वषजन्ताण्वुल्—वनीयक अर्थि-
पर्याय । अन्ये तु वनीप इति पदरान्ति पदन्ति । तेषा वनीं
पातीति वनीप, ततस्तज्ञाया वन् । चान्द्रास्त्वमु परम्पदिनमाहु ।
तन्मते—वनोति । वचानेत्यादि ॥

मनु अवबोधने ॥ ९ ॥

मनुते । मेने इत्यादि वनुवत् । उदात्तावनुदात्तौ ॥

हु कृञ् करणे ॥ १० ॥

करोति । कुरुत । कुर्वन्ति । करोपि । करोमि । कुर्व । कुर्मः ।

चकार । चक्रनुः । चकर्थ । चकृव । कादिसूत्रोपात्तः
त्वाछियोडभावः ॥

चक्रे । चक्राते । चकृपे । चकृवहे । अजादावन्तरङ्ग-
त्वात्पूर्वं यण्यनच्चत्वाद्धिवचनाप्रसङ्गो नाशङ्क्यः 'द्विवचनेऽचि' इति
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वान् ॥

कर्ता । करिष्यति, करिष्यते—'कृद्वनोस्स्ये' इतीट् ॥

करोतु, कुरुतात् । कुरुताम् । कुरु ! करवाणि । कुरु
ताम् । कुरुष्व । करवै । 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यस्मिन्कर्मण्ये
'उतश्च प्रत्ययान्' इत्यस्य हिल्कः 'अमिद्धवदत्र' इत्यमिद्धत्वान्
सार्वधानुकपरत्वेनोत्वं भवति ॥

अकरोत् । अकरोः । अकरवम् । अकुरुत । अकुरुथाः । अ-
कुर्वि ॥

कुर्यात् । कुर्याः । कुर्याम्—'ये च' इति यकारादौ करो-
तेरुप्रयत्यस्य नित्यं लोप ॥

कुर्वीत । कूर्वीथा । कुर्वीय-यणादेशः । आशिषि—
क्रियान् । क्रियास्ताम्—'रिङ्गयग्लिङ्गु' इति रिङादेशोऽ-
न्त्यस्य, रीङि प्रकृते रिङ्गिधानसामर्थ्यात् 'अट्टसार्वधातुकयोः'
इति दीर्घो न भवति ॥

रूपीष्ट । रूपीयास्ताम् । रिङादेशो यकारादौ इति सीयु-
टि न भवति । 'उश्च' इति लिङ्गिसिचोरात्मनेपदे कित्त्वान्न गुणः ॥

• अकार्पात् । अकार्पात् । मिचि वृद्धि ॥

अरुत् । अरुपाताम् । अकथाः । अकृपि । 'दम्या-
दङ्गात्' इति सिचो लोप । 'तनादिभ्यस्तथानो' इति विरत्विभो
टुक्तु न भवति, तनादित्वादेशस्योप्रत्यये मिहे प्रथमिमानादन्य-
चानादिभ्यो न भवतीति ज्ञापनात् । यद्वा—अस्तु विरत्प तथाऽपि यतो
'ह्रस्वादङ्गात्' इति टुगभावे ऐपो भविष्यति । न च विरत्पेनास्य
बाधा, पूर्वत्रासिद्धत्वाद्धोपस्य । न च विरत्पविमानमामर्थ्यादमि-
द्धत्वाभाव, तस्यान्यत्र आतन आननिष्ठेत्यादौ चरितार्थत्वान् । एतच्च
विरत्पविमान उपदान प्रपञ्चार्थं भवति ॥

'कर्मणि—क्रियते । अकारि—'गिद्शयग्लिहक्षु' इति रिडादेशो
यति । अत्राण्येय—इथ क्रियति पुरुषकार इत्युपादाय 'व्यत्य-
यो वङ्ङम्' इति कर्मण्यपि परस्मपदसिद्धिः । तथाच गुस्तीग-
या ट्वा परोडाशा करिष्यन्निर्वाणा इति । अत्र कर्म-
ण्येय लृटि शनृप्रत्ययो दृश्यते । प्रयोगमूले नृ तिङन्तप्रतिरूपयो
निपात इत्युक्तमित्याह ॥

कर्मकर्त्तरि क्रियते कटस्त्वयमेव । अकृत कटस्त्वयमेव, अका-
रि कटस्त्वयमेव । 'अत्र कर्मकर्त्तरि' इति तशब्दे च्छेर्वा चिष् ॥

चिकीर्षति; चिकीर्षते—'इको यलि' इति कित्त्वान्न गुण ।
'अङ्गानगमा' इति दीर्घ । 'रुत इद्धातो' इतीत्वे रपरे 'हृत्ति
च' इति दीर्घ ॥

चेन्नीयते । 'रीडूत्' इति रीडू चरिकर्त्तात्यादि ॥

कास्यति कटं देवदत्तं यत्तद्वचः, देवदत्तेनेति वा—'द्वयो-

रन्पतरस्याम्' इति वा प्रयोज्य कर्म ॥

संस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थ । तत्र संस्कुर्वन्ति समुद्यन्ती
त्वर्थ । समस्करोत् । संचस्कार । सभ्रस्करतुः । स इ
स्कारित्य । सञ्चस्करिव । 'सुट्ज्ञात्पूर्व' 'अडभ्यामभ्यवायेऽपि
इत्यधिकारे 'सपर्युपेभ्य करोतो भूपणे समवाये च' इति का
त्पूर्व सुट् । समवाय समुदाय । 'सम सुटि' ति समो मकारस्य
रु, तस्य 'खरवसानयो' इति विसर्जनीये 'विसर्जनीयस्य स'
इति सत्वम् । 'वा शरि' इति विसर्जनीयो न भवति, व्यवस्थित
विभाषाविज्ञानात् । वार्तिके तु 'सपुम्जाना सो वक्तव्य' इति
शेरपवाद स एव विहित । भाष्ये तु 'समसुटि' इति, द्वि
सकारनिदेशात् मूत्रेणैव सविधिसिद्ध इत्युक्तम् । 'अत्रानुनासि
क पूर्वस्य तु वा' इति पक्षे रो पूर्वस्य अनुनासिन । अत्र
ग्रहण रूपकरणोपलक्षणार्थम् । अनुनासिजाभावे 'अनुनासिजात्प-
रोऽनुस्वार' इत्यनुस्वार आगम । क्रादिमूत्रे 'लृञोऽमुट्' ति
वचनात् समुट्क प्राद्यन्यो भवतीति लृङ्गिडागम भारद्वाजानियमोऽ
प्यमुट एवेप्यत इति वृत्त्यादौ स्थितत्वात् यत्ति नेट्टिकत्वं । ए-
त्पूर्वग्रहण सुटोऽभक्तवज्ञापनार्थमिति व्यवस्थितम् । त्ति । य ।
ऋकारान्तत्वेऽपि सयोगादित्वाभावात् 'गुणोऽनिमयोगाच्चो' इति
गुणो न भवति ॥

तथा संस्कुर्वन्ति समस्कुपातात् इत्यादौ 'ऽडिभिनोरात्मनेपदम्'
'धनश्च सयोगादे' इतीप्पन भवति । 'तश्च सयोगादेर्गुण'
इत्यत्र सयोगोपधग्रहण वर्तव्यम्, एतन्वमित्युक्तत्वात् मयाग
वनाभावेऽपि ऋकारान्मयोगपूर्व इति सञ्चस्करतुमित्यादौ द्विनि णिदि
गुणो भवति । एामुपस्वरौति । परिपूर्वत्वे 'परिनिभिभ्य' इत्यादिना

सुट्: पत्वं भवति-परिष्करोतीत्यादि । अडच्युवाये तु 'सिवादीनं
'वाऽडच्युवायेऽपि' इति विकल्पा भवति—पर्यष्करोत, पर्यस्करो-
दित्यादि॥

परिचस्कारेत्यादौ 'स्थादिष्वभ्यामेन' इति न पत्वम् । तत्र यतः
प्राक्सत्तादित्यनुवर्तते । संपूर्वस्य क्वचिद्भूषणेऽपि सुट् इष्यते 'त इषुं
समस्कुरुत' इति । सूत्रे च दृश्यते 'संस्कृतं भक्षाः' इति । उपात्कञ्-
'उपात्प्रतियन्नेवेकृतवाक्याध्याहोरेषु च' इत्येतेष्वपि कःत्पूर्वं सुट् भवति ।
प्रतियन्ः सतो गुणान्तराधानहेतुरिह साराविन्याय वृद्धस्य वा ताद-
वस्थाय । विकृतमेव वैकृतं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् । गन्धमाना
र्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादाने वाक्याध्याहारः । एधोदक-
स्योपस्कुरुते—'कृञः प्रतियन्ने' इति कर्मणि शेषे षष्ठी गन्धनादिसूत्रे-
ण प्रतियन्ने तडपि । उपस्करोत्यन्नं विकरोतीत्यर्थः । उपस्करोति वाक्यै-
कदेशं अध्याहरतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते उपस्कृतं जल्पतीति वृत्त्यु-
दाहरणं हरदत्तेन क्रियाविशेषण व्याख्यातम् । उपस्कुरुते दोषम् । श्ये
नो वर्तिका मवस्कुरुते । राजानं प्रकुरुते । परदारान्प्रकुरुते । एधोदक
स्योपस्कुरुते । गाधाः प्रकुरुते । शतं प्रकुरुते । सूचयति । भःसर्यति ।
सेवते । सहसा प्रवर्तते । गुणान्तराधानायेहते । प्रकर्षेण कथयति । विनि-
युङ्क्ते इति क्रमेणार्थाः । 'गन्धनानक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियन्प्रक-
थनोपयोगेषु कृञः' इत्येतेषु वर्तमानात्कृञोऽकर्माभिप्रायैऽपि तद् । तम-
धिकुरुते—'अवेः प्रसहने' इति तद् । प्रसहनमभिमवः अपराज-
यो वा । अपराजयश्च पराभिभवे शक्तस्य क्षमयेय यस्तदभावः सः ।
तथा च भारवि—'भवाद्दशश्रेद्दधिकुर्वते परान्' इति । क्षमया न
पराजयन्ते क्षमन्त इत्यर्थः ॥

श्लोषा विकुरुते स्वरान्—‘वेशशब्दकर्मण’ इति तद् । अत्र
 कर्मैति कारकं गृह्यते न क्रिया । अत्र मुधाकर—वेशशब्दकर्मण-
 श्रेदनुवाकं श्लोषं वा विकरोतीत्यत्रापि प्रमद् । नेह शब्दविषयो
 व्यापार यस्य शब्दो निर्देयः । तत्र हि विकरोति विनाशयतीत्यथा
 न निर्देयतीति । विकुरुते मन्धर । सा तु दान्तशोभनं बल्यती
 त्यर्थः । “अकर्मकाच्च” इति विपूर्वात्तद् । यदा भंगलगाया
 वृत्तेस्मैत्रयातिशयात् बलान्न वचनं तथा “कर्तुं कर्मवद्भावे यन्नि-
 णो प्रतिषेधः” इत्यादिना आत्मनेपदाकर्मकात्तत्र क्विचणाविति
 विकुरुते सैन्यवस्त्रयमेव व्यट्टत मन्धवस्त्रयमेवेति भवत ।
 अत्रात्मनेपदाकर्मैत्यादिना आत्मनेपदविधावर्थान्तरवृत्त्या अकर्म-
 काणामन्तर्भावितर्प्यर्थानां सकर्मकाणां मार्यातिशयविवक्षया पुनर-
 कर्मकाणां कर्मकर्तृविवक्षया ग्रहणमिति येषां दर्शनं तेषां “विकार-
 रहेतो सति विक्रियन्ते” इत्यत्र न यद्विषेधप्रसङ्गः । यतोऽत्र स्वय-
 एव सकर्मकस्य कर्माविवक्षायां कर्मकर्तृत्वम् । येषां चात्मनेपदाकर्म-
 केति धातूपलक्षणं तेषां विकरोतिरप्यर्थान्तरवृत्त्या क्वचिदात्मनेपदानि
 मित्तं दृष्टं इति ‘विकारहेतो सति विक्रियन्ते’ इत्यत्रापि कर्मकर्तारि-
 यद्विषेधेन भाव्यम् ॥

सस्कुरुते कन्या स्वयमेव । समस्कुरुते कन्या स्वयमेवेत्यत्र
 भूषाकर्मकत्वान्न यक्चिणो ॥

पठ मिथ्या कारयते—स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । ‘मिथ्यो
 पपदात्कञोऽभ्याम’ इति ण्यन्तात्तद् । गन्धनादिसूत्रचतुष्टयमेव चाकर्त्रे
 भिन्नायार्थम् ॥

अनुकरोति; पराकरोति—‘ अनुपराम्या कृञ् ’ इति परस्मै-
पदम् । इदं च कर्त्रभिप्राये गन्धनादौ च प्राप्तस्य तडोऽपवाद ।
अनेन च कृञ्स्तन्निमित्तत्वमेव निषिद्धञ्चत इति अनुचिन्नीर्षति पराचि-
न्नीर्षतीत्यत्र ‘ पूर्ववत्स्मन ’ इति तद्भू भवति । आत्रेय—‘ सज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्य ’ इति ‘ मातस्सर्वान् पराकृथा ’ इत्यत्र
परस्मपदाभावमाह ॥

कृत्यम्, कार्यम्—‘ विभाषा कृवृपो ’ इति क्यवृण्यतो ।
वासरूपेण तज्यदाटयोऽपि—कर्तव्यम्, करणीयम् ॥

विद्या यशस्करी । श्रद्धाकरः आस्तिकः । प्रैपकरो भृत्य -
‘ रुञो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ’ इति कर्मण्युपपदे टप्रत्यय । हेतु
रवान्तिक कार्यकारणम् । ताच्छील्य तत्सुभावता । आनुलोम्यमनु-
लना । टित्वात् स्त्रिया ङीप् ॥

शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला चेत्यत्र ताच्छीलिक परमपि
टप्रत्यय ‘ शमिधातोस्सज्ञायाम् ’ इत्यञ्प्रत्यय तत्र धात्वधिसारेऽपि
पुनर्धातुग्रहणाद्वाधते । तथा च वार्तिकम्—‘ शमिसज्ञाया वातुग्रहण
रुञो हेत्वादिषु ऋप्रतिषेधार्थम् ’ इति ॥

अयं न टप्रत्यय ‘ नशब्दश्लोककलहगाधावैरचाटुमूत्रमन्त्रपटेषु ’ इति
निषेधाच्छब्दादिपूपपदेषु न भवतीत्येव शब्दकर इत्यादि ॥

दिवाऽङ्घ्रि प्राणिनश्चेष्टायुक्तान्करोतीति दिवाकर—‘ दिवाविभा
नेशाप्रभाभास्फुरान्तानन्तादिवहुनान्दीर्घलिपिलिबिबलिभक्तिर्नृचित्रक्षे-
त्रमव्याजङ्घावाद्द्वैर्द्वैतद्वन्द्वनुररुष्पु ’ इति दिवादिपूपपदेषु कृञ्प्र
अहेत्वाद्यर्थ आरम्भ । तत्र दिवाशब्दस्य अधिसरणशक्तिप्रधा-

नत्वात् कर्मत्वं न भवति । तत्र सुपीति सवध्यते । अन्येषु कर्मणीः
 ति । विभा करोतीति विभाकरः, प्रभाकर इत्यादीन्युदाह-
 रणीयानि । भास्कर इत्यत्र अत्रेव सूत्रे भास्कर इति करोती परे
 सकारस्य निर्देशात्सत्वम् । ' अत ऋमि ' इति तु मत्व तपरनिर्देशात्
 भवति । कर एव कार प्रज्ञादि । अत्रान्नकरस्य नञ्समासेनैव अनन्त
 करोति सिद्धे अनन्तग्रहण ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरार्थम् । अन्यथा
 ' तत्पुरुषे तुल्य ' इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । बहुशब्दो वैपुल्यवचन ।
 अन्यस्य मङ्गलात्वादेव ग्रहस्सिद्धः । अत्रेष्टि — ' कियत्तद्बहुषु कृणोऽ
 ज्जिधानम् ' इति । प्रयोजन विकारेत्यादौ त्रिया टाप् ॥

किङ्करी इति पुयोगे डीप् हेत्वादां वा पूर्वसूत्रेण प्रत्यये ।
 तस्कर इत्यत्र ' तद्वृहतो करपत्योश्चोरदेवतयो ' इति सूत्रलोपो ॥

धनुष्कर इत्यन— ' नित्य समामेऽनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनी-
 यस्य नित्य पत्वम् ॥

कर्मकर — ' कर्मणि भृतौ ' इति कर्मशब्दे उपपदे भृतौ
 गम्भमानाया टप्रत्यय । भृतिर्वेतनम् । अन्यत्र कर्मकार ॥

स्तम्बकारिः व्रीहि । शकृत्कारि वत्स — ' स्तम्बशकृत्तोरिन् ' इति ।
 ' व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ' इत्युक्तत्वादन्यत्र स्तम्बकार ।
 शकृत्कार इति ॥

भयङ्करः । ऋतिङ्कर । भयङ्कर — ' मेवार्तिभयेषु कृञ ' इति
 मेयादिषु कर्मरूपपदेषु खञ् । खित्त्वान्मुम् उपपदाविधौ ' भयाद्या-
 दिग्रहण तदन्त प्रयोजयति ' इत्युक्तत्वात् अभयशब्देऽप्युपपदे खश्भ-
 वति—अभयङ्कर इति ॥

शेमङ्करः, शेमकारः—'शेममियमद्रेऽण्' इति शेमादिपु-
पदेषु लजणौ । येति यत्नो निरल्पेनेन कर्मण्यणि निद्रे अग्रहणं
हेतादिषु प्रप्रतिषेधार्थम् । एषं मियमद्रेयोरण्युदाहार्यम् ॥

अनादयः आदयः क्रियते येन तन् आदयंकरणम्—' आदयमु-
भयस्युत्पत्तिनप्रानामियेषु चय्यंभःयन्तो कृत्, तग्गे रुगुन्' इत्यादया-
दिषु अभूततडावपियेजन्गुन्तेषु कर्मस्यपपदेषु करणे वारके ष्युत् ।
स्त्रियां आदयंकरणी—'दिशणन्' इत्यादिना हीष । एषं सुभ-
गंकरणमित्यादि । पित्त्वान्मुष । 'उपपद्विर्वा भयादयादिप्रणं
तदन्निर्नि प्रयेनयति' इत्यक्त्यान् अनादयादिपण्युपपदेषु ष्युन्
भवति—अनादयंकरणमित्यादि ॥

मुकृत्—शोभनं कृत्तानित्यर्थे । ' मुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्तः '
इति स्वादिषु कर्मस्यपपदेषु भूते ङिप् । एष कर्मकृदित्यादि ॥

राजानं कृतवान् राजकृत्वा—' राजनि गृधि कृत्तः ' इति राज-
नि कर्मण्युपपदे भूते ङनिप् तुगागम । ' वनोरण ' इति डीमेकौ
स्त्रियां—राजकृत्वरी ॥

सहकृत्वा—' सहे च ' इति भूते ङनिप् ॥

अलंकरिष्युः—' अलंकरन्निराकृम् ' इति ताच्चीतिङ् इण्युच् ॥

चक्रि—' भाषायां धाप्रकृम् ' इति चिकिनोरन्त्यतरः, टिडु-
शावाद्दिवेचनम् ॥

चक्रम्—' चमर्थे क', ' कृजादीनां के हे ' इति द्विचं च ॥

चकीवालात्तम राजा—' आमन्दीददटीवचकीवत् ' इति मृत्वि
पञ्चम्य चक्रिमावो निपातनात् ॥

क्रिया, कृति — 'कृपदशत' इति शक्तिर्नो । 'कृत्' इति योगविभागात्क्यप् तुगागम कृत्या इति । अस्य भावविषयत्वात् सार्वधातुकत्वाच्च यत्र विकरणे 'रिदृशयगिङ्गु' इति रिदादेश ।

डीपदादर्थकरो देवदत्त । दुराढयंकर — 'ऋतृकर्मणोश्च भूकृत्नो' इति करोति कर्तृकर्मवाचिनि चनाराडीपदादिषु चोपपदेषु खल्प्रत्यय । 'ऋतृकर्मणोश्चुचर्थयो' इति वचनात् अभूततद्भावविषयोऽय प्रत्यय । तदयमर्थ — अनादय अनायामेन दुखेन मुखेन वा आदय क्रियते इति ॥

चोरंकारमाक्रोशति — 'कर्मण्याक्रोशे ख्व खमुञ्' इति कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने खमुञ् । अत्र करोति स्वभावन उच्चारणाक्रिय इति चोरशब्दोऽपि स्वरूपपर । तदयमर्थ — चोरशब्दमुच्चार्य आक्रोशतीति । अस्य धातुसचन्पमात्रे विधानेऽपि णमुल्-नार्थानुरोधादाक्रोशार्थस्यैव अनुप्रयोग ॥

स्वाडुङ्कारं भुङ्क्ते — 'स्वाडुमि णमुल्' इति णमुल् । स्वाडुमीत्यर्थग्रहणात्-संपन्नंकार भुङ्क्ते, लवणंकारं भुङ्क्ते इत्यत्रापि णमुल् भवति । अत एव स्वाडुमीति निर्देशात् उपपदस्य मान्तत्वम् । ननु प्रकृत खमुञ् विधीयता खित्त्वान्मान्तत्व भविष्यति, किं निपातनेन । एव सति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'ओतो गुणवचनाद्' इति डीपन्तस्य स्वाडुशब्दस्योपपदत्वं मा भूदिति निपातनम् । भाविप्रत्ययविषये हिमान्तत्वे उकारान्तत्वाभावात् डीपो नास्ति प्रसङ्ग । किञ्च-वृचन्तस्य स्वा द्वादिर्मान्तत्वार्थम् । तस्य ह्यव्ययत्वात् खित्त्वनिबन्धनो मुन्नास्ति । अत्र णमुल्विषये वासरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति—स्वाडुं कृत्वा भुङ्क्ते इत्यादि ॥

अन्वयाकारं भुङ्क्ते — 'अन्वयैवकथामित्य मुसिद्धाप्रयोगश्चेत्'

इति अन्यथादिपूपपदेषु णमुल् । सिद्धशब्द प्राप्तिवचन प्राप्त-
प्रयोगश्चेत्करोतिरित्यर्थः । प्राप्ताप्रयोगत्व च निरर्थकत्वात् ।
तेनान्यथेति यावानर्थस्तावानिवान्यथाकारमिति । एवमेवकारमि-
त्यादि । अत्रापि वामरूढविधिना क्त्वाऽपि भवति । तेन अन्यथाकृत्वा
चोदितम् । अन्यथाकृत्वा परिहारः इत्यादि भवति ॥

यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन—यथातथयो
रसूयाप्रतिवचने इति कृञ् सिद्धाप्रयोगाद्यथातथयोस्त्वयोरसूयाप्र-
तिवचने गम्यमाने णमुल् । यत्र प्रश्ने प्रतिवचनमसूयया भवति तदसू-
याप्रतिवचनम् ॥

अकृतकारं करोति । अकृत करोतीत्यर्थः—‘समूलाकृतजीवेषु
हृन्कृञ्ग्रह’ इति णमुल् । कृपादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः ॥

ब्राह्मण पुत्रस्ते जात किं तर्हि वृषलः नीचैःकारमाचक्षे । नीचैः
कृत्स्न, नीचैः कृत्येति वा—‘अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ्’ इति क्त्वा-
णमुलौ यथाऽभिप्रेत न भवति तथाऽऽख्याने गम्यमाने । अत्र हि पुत्रज-
न्मप्रियमुच्चैराख्येय गोपनीयवत्केनचिर्ज्ञानैराख्यायते । ‘तृतीयाप्र-
भृतीन्यन्यतरस्याम्’ ‘क्त्वा च’ इति समासविकल्पः ॥

तिर्यक्कृत्य गत, तिर्यक्कृत्वा, तिर्यक्कारम्, इति वा । समाप्य
गत इत्यर्थः—‘तिर्यक्चपदगे’ इति क्त्वाणमुलौ । अपवर्गस्ममाप्ति
पूर्ववत्समासविकल्पः ॥

मुखत कृत्स्न, मुखतःकृत्वा, मुखत कारं गच्छति—‘स्वाङ्गे त-
स्प्रत्यये कम्बो’ इति क्त्वाणमुलौ । पूर्वपदत्रापि समासविकल्पः ॥

नानाकृत्य, नानाकृत्या, नानाकारम् । विनाकृत्य, विना-
कृत्वा, विनाकारम् । द्विधाकृत्य, द्विधाकृत्वा, द्विधाकारम् ।

द्वेषाकृत्य, द्वेषाकृत्वा, द्वेषाकारम् । एव द्वेषं कृतेति—‘ नाधार्यप्र-
त्यये चुचथ ’ इति क्त्वाणमुलौ । पूर्ववदत्रापि समासविफल ।
सूत्रार्थो भवतावुक्त ॥

कृत । कृतवान् । कृत गृह्णाति कृतयति—‘ मुण्डमिश्र ’
इत्यादिना णिच् स्वभावाद्गृह्णात्यर्थे प्रत्यय ।

कृतमनेन कृती—‘ इष्टादिभ्यश्च ’ इतीनि ॥

कृत च तदपकृत च कृतापकृतम्—‘ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ’
इति समास ॥

कृत्विमम्—‘ द्वित क्रि ’ ‘ क्रेर्भञ्जित्यम् ’ इति मप् ॥

कडति माद्यतीति कड -अच् । कडरोतीति कडंकर, मापमुद्रादि-
काडम् । तदहंतीति कडंकर्य, कडकरीय—‘ कडङ्करदक्षिणा
च्छच ’ इति अर्हतीत्यर्थे यच्छे । अत्रैव निर्देशादत्रि मुमागम ॥

कर्म—मनिन् । कर्मशीलमस्य कर्म—‘ उत्रादिभ्योऽण ’ इति
ण । ‘ कर्मस्ताच्छील्ये ’ इति निपातनाद्विलोप । ‘ नस्तद्धिते ’
इति सिद्धे टिलोपे निपातन णेऽपि क्वचिदणकृत कार्यं भवतीति ज्ञापनार्थम् ।
तेन ‘ तापसी चौरि ’ इत्यत्र णेऽप्यण्टतो डीबभवीति पूर्वत्रोक्तम् ॥

कर्मणे प्रभवतीति कर्मुकम्—‘ कर्मण उकन् ’ इति ‘ तस्मै
प्रभवति ’ इति विषये उकब् ॥

सर्वकर्म व्याप्नोति सर्वकर्माण—‘ तत्सर्वादे ’ इत्यादिना ख ॥

कर्मणि घन्ते कर्मठ—‘ कर्मणि घटोऽठच् ’ इत्यठच् ॥

कर्मा—ब्रीह्यादित्वादिनि ॥

कार्मणम्—तद्युक्तात्कर्मणोऽण्, इति व्याहृताथैवाग्युक्तात्कर्मणः स्वार्थे अण् । 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

कारुः—'कृपानानि' इत्युण् ॥

कतुः—'कृञः कतुः' इति कतुप्रत्ययः ॥

कापोसः—'कृञः पासण्' इति पासण् ॥

कृकम्—'कृदाधारार्चकलिभ्यः कन्' इति कन् । बाहुलकात्क-
लोपगुणयोर्भावः ॥

ऊर्जाकृत्य । भुर्जाकृत्य । पट्षष्टकृत्य—'ऊर्जादिच्चिडा-
चश्च' इति कृभ्रुस्तियोगे ऊर्जादीनां गतिमंज्ञा । तथा च वृत्तिः—
'च्चिडाचोः कृभ्रुस्तियोगे विधानात् ऊर्जादीनामपि तैरेव योगे गति-
संज्ञा' इति । वार्तिकं च—कृभ्रुस्तियोग इति वक्तव्यमिति । गतिमंज्ञाप्रयोजनं
समामादि । ऊर्जादीनां प्रयोगोऽप्यर्थस्वभावान् कृभ्रुस्तियोगे एवेति
कैयटपदञ्जयाः । कथं तर्हि भवति 'आविश्रक्षुपो भवदसाविष रागः'
'अभवद्युगपद्विलेखनिद्रागुगलीदोभयसृकभागमाविः' इति । मुत्त्राः
कथम् इति हृदयः । अत्राप्याविस्दुश्शब्दो मुक्त्वाऽन्येषां ऊर्जादि-
नामर्थस्वभावात् करोतियोग एव प्रयोगः । अत्र एव वृत्तिकृता
गणवृत्तिकृताऽन्यैश्च शाकटायनीयादिभिः कर्गेनियोग एवोदाहरणं
दर्शितम् । अच्यञ्चस्य दधातिनेव योगे इत्येके । आऽपट् वौपट्
वपट् स्वाहा स्वभेत्यपा पञ्चानां चादिषु पाठादक्रियायोगेऽपि
प्रयोगः । अन्येऽप्यूर्जादय उदाहर्याः ॥

कारिकाकृत—क्रिया कृत्वेत्यर्थे । 'कारिकाव्दस्योपमरूपा-
नम्' इति गतित्वम् । 'वात्वर्थनिर्देशे ण्वु' इति ण्वुलन्त
कारिकाशब्द इति न्यासे ॥

खाङ्कृत्य—'अनुकरण चानितिपरम्' इति गतिमज्ञा । अनुकर-
णस्य इतिपरत्वे तु खाङिति कृत्वा ॥

सत्कृत्य, अमत्कृत्य—'आदरानादरयोस्मश्सती' इति गति
मज्ञा । प्रीतिपूर्वकप्रत्युत्थानादित्वरा आदर । अवश्यमर्तव्य प्रत्युत्था-
नादिकं प्रत्युपेक्षाऽनादर । अन्यत्र—सत्कृत्वा । अमत्कृत्वा । शोभ-
नमशोभन च कृत्वेत्यर्थे ॥

अलंकृत्य—'भूषणेऽलम्' इति गतित्वम् । भूषणात्—अत्र—
अलं कृत्वा । ऋणेनागमित्यर्थे । अनुकरणमित्यादयस्त्रयो योः
स्वभावात्कृत्विपया ॥

द्वाविमौ योगो करोत्यविपयावपि दृश्येते । यथा—‘तुरासाहं पुरोधाय’
/अस्तंगत्य मविता पुनस्तेदिति’ । अद्ः कृत्य—‘अदोऽनुपदेशे’
इति गतित्वम् । उपदेशः परार्थो वाक्यप्रयोगः । ततोऽन्योऽनुपदेशः ।
स्वयमेव बुद्ध्या परामर्श इति यावन् । परस्य कथने तु—अद्ःकृत्वा
गतः इति । मूत्रे अद् इति द्वितीयान्तानुकरणेनामुनाकृत्येत्यर्थेऽद्ः-
कृत्येत्येव भवतीत्यात्रेयः । तिरस्कृत्य—‘विभाषा कृञि’ इति
तिरसो वा गतित्वम् । अन्तर्धो ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति विस-
र्जनीयस्य वा सत्वम् । अन्यदा तु ‘कुपोः क.पो च’ इति जिद्वा-
मूलोयाविसर्जनीयो द्रष्टव्यो । अगतित्वे ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति सत्वं
गतेरितीह न भवतीत्यात्रेयः । केचित्तु तत्र गतिग्रहणं नानुवर्त-
यन्ति, तेन तिरस्कृत्येत्यत्रापि सत्वम् । अत एव परामर्शेऽपि ति-
रस्कार इति । अयं पक्षो भाष्यवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादौ न दृश्यते ।
।उपाजेकृत्य, उपाजेकृत्वा—अन्वाजेकृत्वा, अन्वाजेकृत्य—इति
‘उपाजेऽन्वाजे’ इति वा कृञि गतित्वम् । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभ-
क्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तन्ते । साक्षा-
त्कृत्वा, साक्षाकृत्य—‘साक्षात्प्रभृतीनि च’ इति कृञि वा गतित्वम् ।
अत्र वार्तिकं ‘साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थग्रहणम्, तत्र चिप्रत्ययप्रति-
षेधः’ इति । तेन च्यन्तस्योर्थादित्वात् नित्यं गतित्वम् । अस्य च
प्रयोजनमकारान्तेषु लवणीकृत्येत्यादौ । अत्र लणमुष्णमुदकं शी-
तमार्द्रमिति पञ्च पठ्यन्ते । एषामत्रैव निपातनात् गतित्वसन्निभोगे-
न मान्तत्वम् । अत्रामोबशेप्रभृन्वय. केचिदेजन्ताः पठ्यन्ते । ते
विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः । प्रादुम्आविसृशब्दाविह पठ्येते । तयो-
रुर्थादित्वाच्चित्ये प्राप्त विकल्पार्थः पाठः । उर्थादिपाठस्तु कृम्य-
स्तियोगे नित्यार्थः । अत्र नम.शब्दः पठ्यते । य यदा गतिसंज्ञ-

कः तदा उपमगवद्भृत्स्या कृजः प्रणामवचनत्वं द्योतयतीति प्रणाम-
 मापेक्षया कर्मणि देवादौ 'नमस्स्वस्ति' इत्येतद्वाधित्वा 'उपपदावि-
 भक्तेः कारकविभक्तिर्वर्ज्यसी' इति नमस्यति देवानिति वत्
 नमस्करोति देवानिति द्वितीयैव । अग्नित्वे तु करोतिक्रियाकर्मभावा
 पञ्च विशेष्यभूतं प्रणाममाचष्टे इति देवादावकर्मणि 'नमस्स्व-
 स्ति' इति चतुर्थी । तथा चभाष्टिः—'नमश्चकार देवेभ्यः'
 'रावणाय नमस्कुर्या' इति । 'स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यत्र तु नमसो गतित्वेन
 कृजो विशेषकत्वात्प्राप्तं कारकविभक्तिं द्वितीयां 'क्रियार्थोपपदस्य'
 इति चतुर्थी वाधते । तदत्रायमर्था वाच्यः—स्वयंभुवं प्रीणयितुं
 प्रणम्य इति । वर्धमानस्तु-श्राद्धाय निर्गृह्यत इति वत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
 चतुर्थीमार्ह ॥

उरसिकृत्व, उरसिकृत्वा । मनसिकृत्वा, मनसिकृत्य—
 बुद्धौ कृत्वैत्यर्थः । 'अनत्याधान उरसिमनर्था' इति उरसिमनसि-
 शब्दयोर्वा गतित्वम् । अत्याधानमुपश्लेषः, तदभावोऽनत्याधानम् ।
 अत्याधाने तु-उरसि कृत्वा पाणिं गेते इति । सप्तम्यन्तप्रतिरू-
 पकावेर्णो ॥

मद्भ्येकृत्य ; मद्भ्येकृत्वा । पदेकृत्य, पदेकृत्वा । निवचनेकृत्य-
 निवचनेकृत्वा—'मध्येपदे निवचने च' इति वा गतित्वम् । अनत्याधाने
 मध्येपदेशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको । निवचनं वचनाभावः । मत्तृण-
 मिति वदन्न-नीभावः । उच्चारणमामर्थ्यात्सप्तम्या नृद्भ्य मवतीति न्यासे ।
 हरदत्तस्तु-निपातनादेकारान्तत्वम् । न गृहरेषा मत्तर्मी, वानं नियम्येति
 व्याख्यानात् । निपातनं चाविशेषेण । न तु संज्ञामनिगृह्यम्

निवचनेकृत्येत्युदाहृत्यादित्याहुरिति । अत्याधाने तु—पदे कृत्वा शिरश्शने ॥

हस्तेकृत्य ; पाणौकृत्य—‘ नित्यं हस्ते पाणातुपयमने ’ इति नित्यं गतिसंज्ञा । निपातनादलुगिति न्यामे । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकाविति हरदत्तादय । उपयमनं द्वारकमेति वृत्तौ । हरदत्तस्तु—अन्ये तु स्वीकरणमात्रमिच्छन्ति हस्तेकृत्यमहास्त्राणीतीति । आत्रेयस्तु—उपयमनं नामापरित्यागलक्षणं स्वीकरणम् । तथा च भट्टिः—हस्तेकृत्यत्वमाश्वासीरिति ॥

प्राध्वं कृत्य शकट गतः । बन्धनेनानुकूलं कृत्वा गत इत्यर्थः । ‘ प्राध्वंबन्धने ’ इति गतित्वम् । प्राध्वंशब्दस्य मान्तस्याव्ययस्यानु-
कूल्यार्थत्वाद्बन्धन इत्येतदर्थद्वारेण विशेषणम्—बन्धने सति यदानु-
कूल्यमिति । अबन्धने तु—प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः । विनाऽपि बन्धनेना-
नुकूलं कृत्वेत्यर्थः ॥

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदामिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य—‘ जीविकोपनिषदावोपम्ये ’ इति गतित्वम् । इति शब्दप्रयोगे जीविकोपनिषदो स्वार्थे वर्तने नोपम्ये इत्यगतित्वान्न-
समासः ॥

मामधिकृत्वा ईश्वरो भवेति मां विनियुज्येत्यर्थः । यथा ‘स्वरिते-
नाधिकारः’ ‘आमेऽधिकृतः’ इत्यनयोः प्रयोगयोः विनियोगो ह्यर्थः ।
‘ विभाषा कृञि ’ इति अधेरैश्वर्ये गम्यमाने कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
अस्याश्च फलमाकडारादिति गतिसंज्ञाबाधः । द्वितीया त्वधिकृत्यो

विनियोगार्थत्वात् कर्मणीत्येव सिद्धा । अगतित्वे तु प्रादिसमासत्
 'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' इति निषेधाद्वाक्यमेव भवति ।
 कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु गतित्वात्समासे मामधिकृत्येति भवति ॥

अनुदात्त उभयतोभाषः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रार्धाश्वरकम्पराजसुतमङ्गलमहाराजमन्त्रिणा

मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायगार्येण विरचिताया

माधवीयायां धातुवृत्तौ उविकरणा.

तनादयस्संपूर्णा.

अथ क्रयादयः.

डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ १ ॥

क्रीणाति । क्रीणीतः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणामि ।
क्रीणीवः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीपे । क्रीणीथे ।
क्रीणे । क्रीणीवहे । इत्यादि । 'क्रचदिभ्यश्चा' इति शपोऽप-
वादश्चा । 'श्चाभ्यस्तयोरान्त' इति कृति सार्वधातुके आङ्-
रलोप । ह्रस्वो तु 'ईह्रस्वो' इतीत्वम् । भिन्नयो पर-
त्वान्नित्यत्वाद्दन्तरङ्गत्वादीत्वात्पूर्वं अन्तादेशाद्भावयोराल्लोप ॥

चिक्राय । चिक्रियतु । चिक्रेथ, चिक्रियथ । चिक्रि-
यथु । चिक्रिय । चिक्राय । चिक्रय । चिक्रिये । चि-
क्रियाते । चिक्रियिपे । चिक्रियिद्दे, चिक्रियिच्चे । चिक्रि-
ये । चिक्रियिवहे—कादिनियमादिर् । थलितु, भारद्वाजनियमा-
द्विकल्प । अगुणवृद्धिविषये इयङ् । 'एरनेकान्' इति यण-
तु मयोगपूर्वत्वात्प्रभवति ॥

क्रेता । क्रेप्यति । क्रेप्यते ॥

क्रीणातु । क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । क्रीणन्तु ।
क्रीणीहि । क्रीणानि । क्रीणाव । क्रीणीताम् । क्रीणाताम् ।
क्रीणताम् । क्रीणीपू । क्रीणै । क्रीणारह—नातदस्वने हिस्वादेशा-
पित्त्वेन हिस्वादीत्वम् । उत्तमे स्वाटि पित्त्वेन चित्ताभावादीन्वाभाव ॥

अक्रीणात् । अक्रीणाताम् । अक्रीणाः । अक्रीणीतम् ।
अक्रीणीत । अक्रीणाम् । अक्रीणीव । अक्रीणीत । अक्री-
णाताम् । अक्रीणत् । अक्रीणीथाः । अक्रीणाथाम् ।
अक्रीणीध्वम् । अक्रीणि । अक्रीणीवद्दि ॥

क्रीणीयात् । क्रीणीयाताम् । क्रीणीयुः । क्रीणीयाः ।
क्रीणीयाम् । क्रीणीयाव । यामुटो द्वित्वात्पिप्लवनेपृथीत्वम् ॥

क्रीणीत । क्रीणीयाताम् । क्रीणीथाः । क्रीणीय । क्री-
णीवद्दि । सीयुटि सत्येप आहोपः ॥

आशिपि—क्रीयात् । क्रीयास्ताम् । क्रेपीष्ट । क्रेपीया-
स्तामित्यादि । अक्रेपीत् । अक्रेष्टाम् । अक्रेपुः । अक्रेपीः । अ-
क्रेपम् । सिचि वृद्धिः । अक्रेष्ट । अक्रेपाताम् । अक्रेष्टा ।
अक्रोपि ॥

चिक्रीपति । चिक्रीपते ॥

चेक्रीयते । चेक्रेति ॥

क्रापयति । अचिक्रपत्—‘क्रीद्जीनां णौ’ इत्यात्वे पुक् ॥

शतेन परिक्रीणीते । शताय परिक्रीणीते—‘परिव्यवेभ्यः क्रियः’
इत्यकर्त्रभिप्रायेऽपि तद् । एवं व्यवहाम्यामपि । इह पर्यादय उपसर्गा
गृह्यन्ते इति—बहु विक्रीणाति वनामित्यादौ न भवति । ‘परिक्रयणे
संप्रदानमन्यतरस्याम्’ इति परिपूर्वस्य क्रीणातेः साचकतमस्य पक्षे
संप्रदानत्वम् । परिक्रयणं वेतनादिना नियतकालं स्वीकरणम् ॥

कृत्रिमम्—‘द्वितः क्रिः’ ‘क्रेर्मन्त्रित्यम्’ ॥

क्रीतः । क्रीतवान् । अश्वेन क्रीता अश्वक्रीती । धनेन क्रीता धनक्रीती—‘कर्तृकरणे कृताबहुलम्’ इति तृतीयासमास । म च ‘गतिकारकोपपदाना कृद्विस्सह ममासवचन प्राक्सुबु-त्पत्ते’ इति क्रीतशब्देनेति ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति अदन्तात्क्री-तान्तात्प्रातिपदिकाद्विधोयमानो डीप् भवति ॥

सा हि तस्य अनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥

इत्यत्र तु बहुलग्रहणाद्वावन्तेत ममास इत्यनदन्तत्वात् डीपभावो वाच्य । अन्तवद्भावेन टावन्तोऽपि कृदन्त एवेति कृदन्तलक्षण-समामलाभ ॥

ऋयः—‘एस्च्’ ॥

अवक्रियते व्यवहियते अनेनेति अवऋय । आयस्थानेषु वणिगादिभिर्दोयमान स्वामिग्राह्यो भाग यस्य पिण्डक इति प्रसिद्धि । ‘पुसि मज्ञायाम्’ इति व ॥

ऋयार्थं प्रसारित ऋयम्—‘अचो यत्’ इति यति ‘ऋयस्त-र्थ’ इत्ययादेश । अत्र तच्छब्देन ऋय परामृश्यते ॥ अन्यत्र गुणेन ऋय ॥

ऋयकः—ण्वुल् ॥

ऋयिक —‘ऋय इक्न्’ इतीकन् ॥

प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ २ ॥

प्रीञ्चि कामनेति पुरुषकारे । प्रीणाति । प्रीणीते इत्यादि प्रीणातिवन् ॥

भीणयति । अपिभीणत्—‘ धूर्जभ्रीजोर्नुग्वक्तव्यः ’ इति तुक् ॥

भीणातीति प्रियः—‘ इगुपथज्ञाप्रीकिरः कः ’ ॥

भ्रेष्ट इत्यादि दिवादावुक्तम् ॥

श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥

श्रीणाति । श्रीणीति इत्यादि क्रीणातिवत् ॥

श्राययति । अशिश्रयत् । वृद्धचायौ ॥

मीञ् हिंसायाम् ॥ ४ ॥

मीनाति । मीनीतः । मीनासि । मीनामि । मीनीवः ॥
मीनीते । मीनीपे । मीने । मीनीवहे ॥

ममौ । मिम्यतुः । ममाथ । ममिथ । मिम्यथुः । मिम्य ।
मपौ । मिम्यिव । मिम्यिम—‘ मीनातिमिनेतिदीडां ल्यपि च ’
इत्येञ्चिपथे आत्वम्, ल्यपि च । अन्यत्र ‘ एरनेकाच. ’ इति यण् ॥

मिम्ये । मिम्यिपे । माता । मास्यति । मास्यते । मीनातु ।
मीनीताम् । अमीनात् । अमीनीत । मीनीयात् । भीनीत ॥

आशिपि—मीयात् । यासुटः कित्वादनोन्निपयान्नात्वम् ॥

भासीष्ट । अभासीत् । अभासिष्टाम् । अभास्त । अभासाताम् ।

आत्वम्—‘ यमरमनमातां सक्थ ’ इति सगिदौ ॥

सनि मित्सति, मित्सते—‘ सनिमीमा ’ इत्यच इस् । ‘ मस्या-
र्धधातुके ’ इति तत्वम् । ‘ अत्र लोपः ’ इत्यभ्यासलोपः ॥

. मेमीयते । मेमेति 'मीनाति' इति शिपा निर्देशान्नात्वम् ॥

मापयति—आत्वे पुक् । अमीमपत् ॥

प्रमीणाति—'हिनुमीना' इत्युपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य मीनाश-
व्शे नकारस्य णत्वम् । प्रमीणीतः । प्रमीणन्ति इत्यादौ परनि-
मित्तकस्थेत्वस्याञ्चोपस्य च पूर्वविधा स्थानिवच्चात् एकादेशविकृत-
स्थानन्यत्वाद्वा णत्वम् ॥

मीत्वा । मीतः । मीतवान् । प्रमाय—'मीनाति' इति
ल्यप्यात्वम् ॥

ईपत्प्रमयः । मयः—'निमिमीलियां खलचोः' इत्यात्वनिषेधः ॥

पिञ् वन्धने ॥ ५ ॥

सिनानि । सिनीते । इत्यादि क्रीणातिवत् ॥

सिपाय । सेप्यतीत्यादि—'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् ॥

सिप्यतुः इत्यादौ 'एरनेकाचः' इति यण् ॥

सिसीपति इत्यत्र 'स्तौतिण्योरेव' इत्यपत्वम् 'अङ्गनग-
मां मनि' इति दीर्घे ॥

सित् । सितवान् ॥

स्कुञ् आप्रवणे ॥ ६ ॥

सौत्रोऽयमित्याचार्याः, इति स्वामी । 'स्तन्मु स्तुन्मु स्कन्मु स्कुन्मु
स्कुञ्भ्यः श्रुश्च' इत्यत्र वृत्तिकारः—आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः

स्कुञ् आप्रवणे ऋचादि, इति । स्कुनाति । स्कुनीतः । स्कु
नासि । स्कुनीते । स्कुनीपे । स्कुने । स्कुनीवहे । सन्धा-
दिसूत्रेण पक्षे श्वुरपि—स्कुनोति । स्कुनुत । स्कुनोपि । स्कु
नोमि । स्कुनुते । स्कुन्वाते । स्कुनुपे । स्कुन्वे । स्कु
नुवहे, स्कुन्वहे ॥

चुस्काव । चुस्कुयतु । चुस्कप्रिथ, चुस्कोथ । चु
स्कुव । चुस्कुविव ॥

चुस्कुपे । चुस्कुविपे । चुस्कुविवहे—'शर्पूर्वा खय' इति
खय शेष ॥

स्कोता । स्कोप्यति, स्काप्यते ॥

स्कुनातु । स्कुनीताम् । स्कुनन्तु । स्कुनीहि । स्कुनात् ।
स्कुनीताम् । स्कुनाताम् । स्कुनीप्य । स्कुनोध्वम् । स्कुनं ।
स्कुनावहे । स्कुनामहे । स्कुनोतु । स्कुनुताम् । स्कुन्या
ताम् । स्कुन्वताम् । स्कुनुप्य । स्कुनव ॥

अस्कुनात् । अस्कुनीताम् । अस्कुनाम् । अस्कुनीत ।
अस्कुनाताम् । अस्कुनीथा । अस्कुनि । अस्कुनीवहि ।
अस्कुनोत । अस्कुनुताम् । अस्कुनोः । अस्कुनयत् । अ
स्कुनुत । अस्कुन्याताम् । अस्कुनुथा । अस्कुनि ॥

म्कुनीयात् । म्कुनीया । म्कुनीयात् । म्कुनीत । म्कु
नीयाताम् । म्कुनीयाः । म्कुनीय । म्कुनुयात् । म्कुनीति ।
म्कुनीया । म्कुनीपि ॥

आशिपि—स्कूयात् । स्कूयास्ताम् । स्कोपीष्ट । स्कोपीय ॥

अस्कौपीत् । अस्कौष्टाम् । अस्कोष्ट । अस्कोपाताम् ॥

चुस्कूपति, चुस्कूपते ॥

चोस्कूयते । चोस्कोति ॥

स्कावयति । अचुस्कवत् ॥

स्कुत्वा । स्कुतः, स्कुतवान् ॥

युञ् वन्धने ॥ ७ ॥

युनाति । युनीते । इत्यादि स्कुनातिवन् ॥

युयूपति इत्यत्र 'सनीवन्त' इत्यादां युग्रहणेन ऊर्णुन्साह-
चर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च मिश्रणार्थत्वादादिकस्य ग्रहणादिद्विकल्पो
न भवति ॥

ऋचादयोऽनुदात्ता उभयतो भाषाः ॥

अथ सेट आह—

वनूञ् शब्दे ॥ ८ ॥

एतदाद्यो धूञ्न्ता उभयतो भाषाः । वनूनाति । वनूनीतः ।
वनूनन्ति । वनूनीते । वनूनाते इत्यादि व्कुञ् वत् ॥

चुक्नाव । चुक्नुवतुः । चुन्नुवे । चुक्नुवाते ॥

आर्धधातुके त्विडस्य भवति—क्नुविता । क्नुविष्यति, क्नुवि-
यते ॥

वनविपीष्ट । अक्नावीत् । अक्नाविष्टाः ॥

सनि तूगन्तत्वात् 'सनिग्रहगुहोश्च' इतीणिनषेध.—चुक्नूपति,
चुक्नूपते इत्यादि ॥

द्रूञ् हिंसायाम् ॥ ९ ॥

द्रूणाति । द्रूणीते इत्यादि क्नुञ्त् ॥

पूञ् पवने ॥ १० ॥

पवनं पूतीकरणं सकर्मकोयम् । तथाच 'पुनात्येवाग्नि, पुनीते आत्मा-
नं' 'कर्षकेण बलजं पुपूषत' इत्यादौ सकर्मकत्वं दृश्यते । पुनाति ।
पुनीत । पुनासि । पुनामि । पुनीवः । पुनीते । पुनाते
पुनीपे । पुने । पुनीवहे 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति 'शितिपरे
ह्रस्वः ॥

पुपाव । पुपुवतुः । पुपुविथ । पुपुविव । पुपुवे ।
पुपुवाते । पुपुविपे । पुपुवे ॥

पविता । पविप्यति पविप्यते ॥

पुनातु, पुनीताम् । पुनीप्व । पुनं ॥ अपुनात् ।
अपुनीताम् । अपुनाम् । अपुनीव ॥

अपुनीत । अपुनाताम् । अपुनीपाः । अपुनि । अपुनीवहि ॥

पुनीषात् । पुनीषाप् ॥

पुनीत । पुनीयाताम् । पुनीयाः । पुनीय ॥

आशिपि—पूयात् । पूयास्ताम् । पविषीष्ट ॥

अपावीत् । अपाविष्टाम् ॥ अपविष्ट ॥

पुपूषति । पुपूषते—उगन्तात्वादानिट्त्वम् ॥

पोपूयते । पोपोति ॥

पावयति । अपीपवत्—‘ओ· पृयण्जि’ इत्यम्यामस्येत्वम् । ‘दीर्घो ल्यो·’ इति दीर्घः ॥

पूत्वा । पूतः । पूना यवाः, विनष्टा इत्यर्थः—‘पूञो विनाशे’ इति निष्ठानत्वम् ॥

शेषाः कृतः पवतिवन् ॥

लूञ् छेदने ॥ ११ ॥

लुनाति । लुनीते । इत्यादि पुनातिवत् ॥

लवित्रम्—‘अर्तिलु’ इतीत्रः ॥ लूत्वा । लूनः—‘ल्लादिभ्यः’ इति निष्ठानत्वम् । लूनि—‘ऋल्लादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्’ इति नत्वम् ॥

लवकः—‘प्रमृत्वस्तमभिहारे’ इति वुन् ॥

अभिलावः—‘निरम्योः पूल्वाः’ इति वञ् अपोपवादः ॥

लोत्रम्—करणे ष्ट् ॥

लोतः—‘हसिमृत्रिणवामिदमिलूपूधुर्विम्यस्तन्’ उभयत्र ‘तितुत्र’ इतीणिनेपेधः ॥

स्तृञ् आच्छादने ॥ १२ ॥

स्तृणाति । स्तृणासि । स्तृणीते । स्तृणीषे । स्तृणे ॥

तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरिथ । तस्तरिव । तस्तरे ।
तस्तरिषे । तस्तरिवहे—‘ ऋच्छृत्याम् ’ इति गुणः । वृद्धिविषये तु
पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिः । कृते वा गुणे वृद्धिरित्युक्तम् ॥

स्तरीतो, स्तरीता । स्तरिष्यति, स्तरीष्यति । स्तरिष्यते,
स्तरीष्यते । अर्द्धिटे ‘ वृतो वा ’ इति दीर्घविकल्पः ॥

स्तृणातु । स्तृणीहि । स्तृणानि । स्तृणीताम् । स्तृ-
णीष्व । स्तृणे ॥

अस्तृणात् । अस्तृणीताम् । अस्तृणाः । अस्तृणाम् ।
अम्तृणीत । अस्तृणीयाताम् ॥

स्तृणीयात् । स्तृणीयाताम् । स्तृणीत । स्तृणीथाः । स्तृणीया-

आशिषि—स्तीर्यात् । स्तीर्यास्ताम् । स्तरिपीष्ट । स्तीपीष्ट—
‘ लिङ्सिचो रात्मनेपदेषु ’ इतीड्विकल्पः । ‘ उश्च ’ इति किल्वं ।
इदपक्षे—‘ वृत. ’ इत्यस्य ‘ न लिङि ’ इति निषेधः ॥

अस्तारीत् । अस्तरिष्टाम्—‘ सिचि च परात्मनेपदेषु ’ इतीडे न दीर्घ ।
अस्तीष्ट । अस्तरीष्ट । अम्तरिष्ट—लिङ्गुदिङ्गिकल्पः । इट
‘ वृतः ’ इति वा दीर्घ । अनिटि ‘ उश्च ’ इति कित्त्वम् ॥

तिस्तीर्यति । तिस्तरिपति । तिस्तरिपति ‘ इट् सानि वा ’
इति वेद् । इटः पूर्ववदीर्घः ॥

तास्तोर्यते । तास्वरीति । तास्तार्ति—‘ ऋत्तश्च ’ इति रि
गादय तपरकरणान्न भवन्ति । उरदत्वे ‘ दीर्घोक्तः ’ इति दीर्घः ॥

स्तारयति । अतस्तरत् । ' अत्समृदृत्वर ' इत्यभ्यासस्यात्वम् ॥

मणिप्रस्तारः—' प्रेस्त्रोऽयज्ञे ' इति यञ् । यज्ञविषये तु अपि

प्रस्तरः ॥

विस्तारः—' प्रथने वावशब्दे ' इति यञ् । शब्दविषये तु विस्तरः ॥

विष्टारः पङ्क्तिच्छन्दः—' छन्दोनामि न ' इत्यपोपमादो यञ् ॥

अवस्तारः—' अवे तृस्त्रोर्विञ् ' इति करणाधिकरणयोर्विञ् ॥

स्तीर्णः । स्तीर्णिः—' ऋत्वादिभ्यः ' इति निष्ठानत्वम् ॥

कृञ् हिंसायाम् ॥ १३ ॥

कृणाति । कृणीते ॥ चकार । चकस्तुः । चकरुः
इत्यादि स्तुञ्चुत् ॥

वृञ् वरणे ॥ १४ ॥

वृणाति । वृणीते ॥

ववार । ववरे ॥

वरिता, वरीता । वरिष्यति, वरीष्यति । वरिष्याते, वरीष्यतां ।
वृणातु । वृणीताम् । अवृणात् । अवृणीत । वृणीयात् । वृणीता ॥

आशिषि-चूर्णान्—' उदोष्णपूर्वस्य ' इत्यगुणवृद्धिविषये उत्वे र-
परत्वे ' हलिन ' इति टाचं । वरिषीष्ट, चूर्णीष्ट—' लिङ्गिचोरा-
त्मनपदेषु ' इतीडभावपक्षे ' उश्च ' इति विन्वाद्बुत्वादि । इङ्क्षे
पूर्वञ् ' न लिङि ' इत्यदीर्घत्वम् ॥

अवारीत् । अवारिष्टाम् । पूर्ववन् 'वृतः' इति दीर्घस्य
'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधः । अवारिष्ट, अवरीष्ट,
अवूर्ष्ट—'लिङ्सिचोः' इतीङ्गिकल्पे 'वृतः' इति वा दीर्घः । अनिटि
'उश्च' इति कित्वाडुत्वादि ॥

वुवूर्षति । विवरिषति । विवरीषति—'इङ्गनि वा' इती-
ङ्गिकल्पे 'वृत' इति दीर्घविकल्पः । अनिट्त्वे 'इको अल्'
इति सनः कित्त्वे उत्वादि ॥

वोवूर्यते । वावर्ति—'ऋतश्च' इति तपरानिङ्गान्तारिगादी-
त्युक्तम् ॥

वारयति । अवीवरत् ॥

वूर्णः । वूर्णवान् । वूर्णः ॥

धूञ् कंफने ॥ १५ ॥

धुनाति । धुनीते ॥

दुधाव । दुधुवतुः । दुधुवुः । दुधविथ । दुधुविथ
दुधुवे । दुधुविपे । दुधुविद्वे, दुधुविथ्रे । दुधुविबहे—
'स्वरत्यादिमूत्रेण प्राप्तमार्घधातुकनिबन्धनमिङ्गिकल्पं पुरस्तात्प्रतिषेध-
कांडारंभसामर्थ्यात् 'श्रुचक्रःकिति' इति निषेधो बाधते । तमपि
क्रादिनियमो बाधते इति नित्यमिडित्यादि तत्रतत्रोक्तम् ॥

धोता, धविता । धोप्यति, धविप्यति । धोप्यते, धविप्यते—
'स्वरति' इत्यादिना इङ्गिकल्पः ॥

धुनातु ; धुनीतात् । धुनीताम् । अधुनान् । अधुनी-

त । धुनीयात् । धुनीत । आशिषि—धूयात् ; धविषीष्ट,
धौषीष्ट ॥

अधावीत् । अधोष्ट ; अधविष्ट—‘स्तुसुधून्भ्य’ इति
परस्मैपदे नित्य सिच इट् ॥

दुधूपति । दुधूपते—‘सनिग्रह गुहोश्च’ इति निषेध पूर्ववत्प्र-
तिषेधकाण्डारभसामर्थ्यास्त्वरत्यादि विकल्प बाधते ॥

दोधूपते । दोधोति ॥

धूनयति । अदूधुनत्—‘धून्प्रीञो नुक्’ इति नुक् ॥

धूत्वा—‘श्रुचक किति’ इतीणिषेध ॥

धुतम्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिद्वम् ॥

धुनोति धुनुते इति स्वादौ । धुवतीति कुटादौ ॥

कनूनादय उदात्ता उभयतोभाषा ॥

शृ हिंसायाम् ॥ १६ ॥

इतो गृणात्यन्ता उदात्ता उदात्तेत । शृणाति । शृणासि । शृणा-
मि । शशार । शश्रुत् ; शशरत्तुः । शश्रुः, शशरु ।
शशरिय । शश्र । शशरिव—‘असयोगाच्छिद्धिन्’ इत्यपितो लिट् कि-
त्वे ‘शृदृमा ह्रस्वो वा’ इति ह्रस्वपक्षे यणादेश । अन्यदा ‘ऋ-
छ्युताम्’ इति गुणः । अपितो लिट् कित्त्वेन ‘श्रुचक किति’
इति प्राप्तस्येणिषेधस्य ऋदिनियमेन बाध ॥

शरिता ; शरीता । शरिष्यति ; शरीष्यति ॥

शृणातु ; शृणीतात् । शृणीहि । शृणानि ॥

अशृणात् । अशृणीताम् । अशृणाः । अशृणाम् ।
अशृणीव । शृणीयात् । शृणीयताम् ॥ आशिपि—शीर्यात् ।
शीर्यास्ताम्—‘ ऋत इडातोः ’ इतीत्वे रपरत्वादि ॥

अशारीत् । अशारिष्टाम्—‘ वृतः ’ इति दीर्घस्य ‘ सिं
परस्मैपदेषु ’ इति निषेधः ॥

‘ शिशरिपति ; शिशीर्षति—‘ इङ्गनि वा ’ इति पाक्षिकस्ये
‘ वृतः ’ इति दीर्घः । अनिटि ‘ इकोसल्ल् ’ इति सनः कित्वादित्वादि ॥

शेशीर्यते । शीशति ॥

शारयति । अशीशरत् ॥

शारः—वायुः वर्णश्च ॥

नीशारः प्रावरणम्—नेः ‘ उपसर्गस्य घञि ’ इति दीर्घः । ‘ शृवा
युवर्णनिवृत्तेषु ’ इति घञ् ॥ निव्रियत इति निवृत्तं प्रावारः ॥

शारुकः—‘ लपपन ’ इत्यादिना उकञ् ॥

शारुः—‘ शृवन्ध्योरारुः ’ ॥

किंशारुः सायशूकं—‘ किंजरयोः शृणः ’ किंशब्दे उपपदे उण् ॥

शरुः—भाशुघप्—‘ शृशृ ’ इत्यादिनोप्रत्ययः ॥

• शरीरम्—‘ कृशु ’ इत्यादिना ईरन् ॥

शरत्—‘ शृद्धभसोऽदि ’ इत्यदिप्रत्यय ॥

शरदिज —‘ प्रावृत्शरत्काल ’ इत्यलुक् ॥

शरदि भव श्राद्ध शारदिकम्—‘ श्राद्धे शरद ’ इति ठञ् ऋत्वणोपवाद ॥

शरदो रोगः । शारदिको रोग —‘ विभाषा रोगातपयो ’ इति ठञ् । अन्यथा ऋत्वण् । एवमुपतापोपि ॥

शारदका दर्भा । शारदका मुद्गा —‘ सज्ञाया शरदो वुञ् ’ इति वुञ् । ‘ तत्र जात ’ इति विषये दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चैव सज्ञा ॥

परा शृणातीति परशुः—‘ आहूरयो खनिशृभ्या डिञ्च ’ इत्यु-प्रत्यय डित्वाट्टिलोप । बाहुलकाद्गुपसर्गस्य ह्रस्व ॥

परशवे हितम्, परशव्यम्—‘ उगवादिभ्य ’ इति यत् ॥

परशव्यस्य विकार पारशव —‘ कसीयपरशव्यथोर्यञ्जौ लु-क्ञ ’ इति अञ् यतो लुक् ॥

आशरः—पचाद्यचि ॥

पराशृणाति पापानीति पराशरः—अच् ॥

पाराशर्यः—गर्गादित्वादपत्ये यञ् ॥

• पाराशयेण प्रोक्त भिभुसूत्रमधीयाना पाराशरिणः भिक्षव -

‘पाराशर्यशिलालिभ्या भिभुनटमूत्रयो’ इति तेनप्रोक्तमित्यस्मिन्नर्धे
णिनि । तदन्तात् ‘छन्दो ब्राह्मणानि’ इति अध्येतृवेदित्रोरण प्रोक्ता-
ल्लुगिति लुक् । सूत्रस्यापि उन्दस्त्व तत्रेप्यते । णिनावहोपयलोपौ ॥

पृ पालनपूरणयोः ॥ १७ ॥

पृणाति । पपार । पप्रतु । परिता ; परीता ।
परिप्यति, परीप्यति ॥ पृणातु । अपृणात् ॥ आशिपि-
पूर्यात्—‘उदोष्ठचपूर्वस्य’ इत्युत्वम् ॥

अपारीत् । अपारिष्टाम् ॥

पिपरिपति, पुपूर्पाति—‘इङ्गनि वा’ इतीडभावे ‘इकोञ्जल्’
इति कित्त्वाद्वादि ॥

पोपूर्यते । पापति ॥

पारयति । अपीपरत् ॥

पूर्त । पूर्तवान्—‘न ध्याख्या’ इति नत्वनिषेध । ‘उदोष्ठचपू-
र्वस्य’ इति उत्वे निष्ठानत्वनिषेधवर्जं प्रक्रिया कृणातिवत् ॥

विपर्तीति श्लो । पारयति इति णिचि ॥

स्पृ हिंसायाम् ॥ १८ ॥

स्पृणाति । पस्पार । इत्यादि पृणातिवत् । ‘शृङ्गाम्’

इति द्वस्वस्त्वस्य न भवति । निष्ठानत्वं तु भवति—स्पूर्णः, स्पूर्ण-
वान्—इति ॥

वृ वरणे ॥ १९ ॥

वृणाति । ववार इत्यादि । वृञ्चत् । तेनैव वृणातीत्या-
दिसिद्धावपि पुनरस्योपादाने प्रयोजनं देव उक्तम्—

सिद्धे पदद्वये वृञो जित्वाद्यतो न च फले तत्कर्त्रभिप्राये परस्मै-
पदसिद्धये ॥ इति ॥*

अत्र चाद्यं पवर्गलृतीयादिं बहव इच्छन्तीति पुरुषकारे । तत्रा-
द्यशब्देनाजित्पृणातिरुच्यते । स्वामिशाकटायनावप्येवं पठित्वा हर-
णार्थमाहृतुः ॥

भृ भर्त्सने ॥ २० ॥

भरणेऽप्येके । भृणाति । बभारेत्यादि वृञ्चत् ॥

भर'—' ऋदोरप् ' ॥

भरेण निर्वृत्तं भरिमम्—' भावप्रत्ययान्तादिमवुक्तव्यः ' इतीमप् ॥

मृ हिंसायाम् ॥ २१ ॥

मृणाति । ममारेत्यादि वृञ्चत् ॥

*पुनरस्योपादाने न प्रयोजनम् । नैतद्युक्तम् । वृञो नित्वा-
दिसिद्धेऽपि पदद्वये यदाजितो वचस्तत्कर्त्रभिप्राये जित्वाफले परस्मैपदसिद्धये इति ॥
पाठान्तरम्

म्रियते इति तुदादौ ॥

दृ विदारणे ॥ २२ ॥

दृणाति । ददार । दद्रत्, ददरत् । ददरुः, दद्रुः इत्यादि शृणातिवत् । विशेषस्तु 'अस्मृद्' इत्यादिना अभ्यासस्य णौ चडचत्व अददरत् इति । अयं घटादिपाठात् मित् भये-
दरयति । अन्यत्र—दारयति ॥

दर—अप् । दरी—गौरादित्वान्डीप् ॥

पुरन्दर—'पूस्सर्वयोर्दारिसहो' इति खच् ॥

भगन्दर—'भगे च दारे' इति वक्तव्यात्खच् । 'खचि ह्रस्व' इत्युत्तरपदस्य ह्रस्व ॥

दारा—'दारजारो कर्तरि णिलुक्च' इति घञ् णिलुक्च ॥

दरत्—'शृद्भसोऽदि' इत्यदिप्रत्यय ॥

दृपत्—'दृणाते पुग्भ्रस्वश्च' इति पुगागमो धातो दस्व अदिश्च प्रत्यय ॥

द्वियते इति तुदादौ ॥

जृ वयोहानौ ॥ २३ ॥

श्वाविपये जृणातीत्यादि । अन्यत्र जीर्यतिवत् । यथा तु भाष्यवृत्तिन्यामपटमञ्जरीदि तथाऽयं धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्यतावुपपदितम् । आत्रेयंमंत्रेयंदैवपुरुषकारादिदर्शनादिहास्माभिर्लिखितम् ॥

धृ इत्येक इतीति मंत्रेय । धृणातीत्यादि पूर्ववत् ॥

नृ नये ॥ २४ ॥

नृणाति । ननारेत्यादि ॥

नीर्णम् । नीर्णवान् ॥

नर —पचाद्यच् ॥

ना—‘नयतेडिञ्च’ इति नयते ऋन्प्रत्यय स च डित् ॥

नारी—‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीन् वृद्धिश्च ॥

कृ हिंसायाम् ॥ २५ ॥

कृणाति—इत्यादि कृञ्क्त् । तेनैव सिद्धे पुन पाठ
कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि कृणातिवत्परस्मैपदार्थ ॥

मृ इत्येके इति मंत्रेय । एववदतोऽस्य पूर्वं मृणाते पाठोऽन
भिमत इति प्रतीयते ॥

ऋ गतौ ॥ २६ ॥

ऋणाति । ऋणासि । ऋणाभि ॥

अराञ्चकार—‘इजादेश्च गुरुमत’ इत्याम् ॥

अरिता, अरीता । अरिप्यति, अरीप्यति ॥

ऋणात्तु । ऋणीताम् । ऋणीहि । ऋणानि । ऋणीव ॥

आर्णात् । आर्णीताम् । आर्णाः । आर्णाम्, आर्णिव ॥
ऋणीयात् । ऋणीयाताम् ॥ आशिपि-ईर्यात् । ईर्या-
स्ताम् । इत्वरपरत्वादि ॥

आरीत् । आरिष्टाम् इत्यादि—‘ सिचि च परस्मैपदेषु ’ इतो-
द्ये न दीर्घः ॥

अरिरिपति, अरिरीपति, ईरिपिपति—‘ इट्सनि वा ’
इतोद्धिकल्पः । इटि गुणः । पूर्ववद्वा दीर्घः । अनिटि सनः
कित्त्वादित्त्वादि । ‘ नन्द्राः ’ इति रेफवर्जस्यात्र द्विर्वचनम् ॥

आरयाति । माभवानरिरत् ॥

ईर्त्वा । समीर्णः । समीर्णवान् —‘ उद्योष्ठचपूर्वस्य ’ इत्यत्र
मत्वासत्या अङ्गावयव एवौष्ठ्यो गृह्यत इत्युत्वमत्र न भवति ॥

ऋच्छतीति शपि । इयतीति श्छे ॥

गृ शब्दे ॥ २७ ॥

गृणाति । जगारेत्यादि पूर्ववत्—‘ अवाह्रः ’ इति तडस्य न
भवति । तथाच भाष्यम्—नचावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्तीति । ‘सप्तः
प्रतिज्ञाने ’ इत्यत्र पूर्वसूत्रगृहीतस्य अनुवृत्तिरिति संगृणातीत्यत्र
तङ्ग भवति ॥

होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति—‘ अनुप्रति गृणश्च ’ इत्य-
नुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृः

भूत संप्रदानामिति होतुस्संप्रदानत्वम् । होता चात्र क्रियाया शसने
कर्ता भवति । अनुगर प्रतिगर इति हि शसितु प्रोत्साहनमुच्य-
ते । तदयमस्य वाक्यस्यार्थ — प्रथम शसितार होतारमन्य प्रोत्सा-
हयतीति ॥

जेगिल्यते । जागर्ति । जागीर्तः—‘ लुपसद् ’ इत्यादा
वकारविकरणैस्साहचर्यात्तोदादिकस्यैव ग्रहणमिति क्रियासमभिहार
एवास्य यद् । शित्वरपरत्वयो पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वं ‘ ओ यडि ’ इति
लत्वे रेफाभावान्न ‘ हलि च ’ इति दीर्घ । लत्वे हि गिलतिगृणात्यो
द्वयोरपि ग्रहणमुक्तम् ॥

तृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत ॥

ज्या वयोहानौ ॥ २८ ॥

एतदादयो वधात्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत ॥

जिनाति । जिनीतः । जिनासि । जिनामि । जिनीवः—
‘ अहिज्या ’ इत्यादिना सप्रसारणे परपूर्वत्वे ‘ हल ’ इति दीर्घे
प्रादित्वाद्ध्रस्व ॥

जिज्यौ । जिज्यतुः । जिज्यथ; जिज्याथ । जिज्यव—
ऋदिनियमादिद् । थलि मारद्वाजनिष्माद्विकल्प । किति परत्वात्पूर्-
वं सप्रसारणाद्धिर्वचनम् । अकिति ‘ लिट्चम्यासस्योभयेषाम् ’
इत्यभ्यासस्य सप्रसारणम् ॥

ज्याता । ज्यास्यति । जिनातु । जिनीताम् । जिनीहि ।
जिनानि । जिनाव ॥

अजिनात् । अजिनीताम् । अजिनाः । अजिनाम् ।
अजिनीष ॥

जिनीयात् । जिनीयाताम् । जिनीयाः । जिनीयाम् ॥

आशिपि—जीयात् । जीयास्ताम् ॥

अज्यासीत् । अज्यासिष्टाम्—‘यमरमनमाताम्’ इति सगिद्यौ ॥

जिज्यासति । जेजीयते । जाज्याति । ज्यापयति ।
अजिज्यपन् ॥

जित्वा । जीनः—‘ल्वदिम्यः’ इति निघानत्वम् । ‘हृ’
इति दीर्घः ॥

प्रज्याय—‘ज्यश्च’ इति ल्यपि संप्रसारणनिषेधः ॥

ज्यानिः—‘ग्लम्लज्याहाम्यो निः’ इति निः ॥

री गतिरेपणयोः ॥ २९ ॥

रेपणं वृकशब्दः । रिणाति । रिणीतः । रिणासि । रिणापि ॥

रिराय । रिर्यतुः । रिरयिथ, रिर्ये, । रिरिथ । क्रादि-
नियमादिट् । यटि भारद्वाजनियमादिकल्पः । ‘अजादौ ‘एरनेराचः’
इति यणोत्तिद्धत्वात् ‘हलि च’ ‘उपधायां च’ इति दीर्घत्वं न भवति ॥

रिणात् । रिणीहि । रिणानि । अरीणात् । अरी-
णीताम् । अरीणाः । अरीणाम् । रीणीयान् । रीणी-
याताम् । आशिपि—रीयात् । रीयास्ताम् ॥

अरैपीत् । अरैष्टाम् ॥

रिरीपति । रिरीयते ॥

रेपयति । अरीरिपत्—'अर्तिही' इत्यादिना पुक् । शेषं लीयतिवत् ॥

ली श्लेषणे ॥ ३० ॥

लिनाति । लिनातु । अलीनात् । लिनीयात् ॥

लिलौ । लिलाय । लिल्यतुः । लिलयिथ; लिलेथ ।
लिलियत्र—'विभाषा लीयतेः' इत्येज्विपथे ल्यपि चात्त्रविकल्पः ।
किति लिट्चेज्विपथत्वाभावात् नात्वं घातोः ॥

लाता; लेता । इत्यादि सर्वं लीयतिवन्नेयम् ॥

व्ली वरणे ॥ ३१ ॥

व्लिनाति । व्लिनीतः । व्लिनासि । व्लिनामि ॥

व्विलाय । व्विल्यतुः । व्विलेथ; व्विलियिथ । व्विलियित्र ॥

व्वेता । व्वेप्यति । व्विनातु । व्विनीहि । व्वि-
नानि । अव्वलीनात् । व्विनीयात् ॥

व्वीयात् । अव्वलैपीत् । अव्वल्लष्टाम् ॥

व्विलीपति । व्वेलीयते ॥

व्वेपयति—'अर्तिही' इत्यादिना पुक् । अव्विलिपत् ॥

व्वित्वा । व्वीन —व्व्लादित्वान्निष्ठानत्वम् ॥

‘प्रहान्यं व्लीनाति । नैनं दक्षिणा व्लीनाति’* इत्यादौ
दीर्घश्छान्दसः ॥

प्ली गतौ ॥ ३२ ॥

ओष्ठ्यादिः । प्लिनातीत्यादि व्लिनातिवत् । केचिदमुं दन्त्यो-
ष्ठ्यादि पठन्तो व्ली वरणे इत्यमुं न पठुः । मैत्रेयस्तु वरणाथं
पठित्वा अमुं न पपाठ ॥

वृत् ॥

ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थोऽयम् । अन्ये तु—प्रादीनामपि परि-
समाप्त्यर्थोऽयमिति । तत्रानन्तर्यात् ‘ज्ञा जनोर्जा’ इति दीर्घनिर्देशाच्च
ल्वादिपरिसमप्ल्यर्थमेव युक्तम् । ‘ज’ इति ह्रस्वान्तादेशोऽपि जा-
यते जानातीत्यादौ ‘अतो दीर्घो यञि’ इति दीर्घे सिद्धे प्वादिता-
ज्जानातीत्यत्र ह्रस्वो मा भूदिति हि दीर्घत्वं पठन्ति । उक्तं चैवं ह्र-
दत्तादिभिरपि ॥

व्री वरणे ॥ ३३ ॥

व्रीणाति । व्रीणीतः । व्रीणासि । व्रीणामि ॥
वित्राय । वित्रियत् । वित्रेय । वित्रियिव ॥
व्रेता । व्रेप्यति । व्रीणातु । व्रीणीतात् । व्रीणीहि ।
व्रीणानि ॥

अव्रीणात् । अव्रीणीताम् । अव्रीणाः । अव्रीणाम् ॥
व्रीणीयात् । आशिपि—व्रीयात् । अव्रीपीत् । अव्रीष्टाम् ॥

• विव्रीपति । विव्रीयते । वेव्रीति । व्राययति । अवि-
व्रयत् । स्वामिकाश्यपादयो ' अर्तिद्वी ' इति पठन्नो वेपयती-
ति पुकं प्रतिपन्ना ॥

व्रीत्वा । व्रीतः ॥

व्री भये ॥ ३४ ॥

भरण इत्येके । व्रीणातीत्यादि व्रीवत् ॥

क्षीप् हिंसायाम् ॥ ३५ ॥

क्षीणाति । चिक्षाय । इत्यादि व्रीवत् ॥

पित्वादङ्—क्षीय ॥

क्षीतः । क्षीतवान् । ' क्षियोदीर्घात् ' इति निष्ठानत्वं ह्रस्वा-
न्तस्य ' निष्ठायामण्यदर्थे ' इति कृतदीर्घस्य ॥

क्षयतीति क्षये शपि । क्षियतीति—निवासगत्यो शे । क्षिणोतीत्यादि
तनोत्यादौ हिंसायाम् ॥

ज्ञा अवबोधने ॥ ३६ ॥

जानाति । जानीत . । जानन्ति । जानासि । जानामि ।
जानीव—' ज्ञा जनोर्जा ' इति शित्प्रत्यये जादेश्च दीर्घनिर्देश-
सामर्थ्यात् प्वादीनामिति दम्बो नेति प्ली गतावित्यत्रोक्तम् ॥

जज्ञौ । जज्ञत् । जज्ञाथ, जज्ञिथ । जज्ञिव—क्रादिनि-
यमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प . ॥

ज्ञाता । ज्ञास्यति । जानातु । जानीहि । जानानि ॥

अजानात् । अजानीताम् । अजानाम् ॥

जानीयात् । आशिषि—ज्ञायात् । ज्ञायास्ताम् । ज्ञेयात् ।
ज्ञेयास्ताम्—‘ वाऽन्यस्य संयोगादेः ’ इत्येत्विकल्पः ॥

अज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम् ॥

ज्ञानमपजानीते ; अपलपतीत्यर्थः—‘ अपह्वे ज्ञः ’ इति तद् ।
सोपसर्गश्चायमपह्वे वर्तते ॥

सर्पिपो जानीते, सर्पिपोपायभूतेन प्रवर्तते इत्यर्थः—‘ अक-
र्मकाच्च ’ इति तद् । ‘ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ’ इत्यज्ञानार्थस्य करणे
शेषत्वेन विवक्षिते पठ्यी ॥

मात्रा संजानीते, मातरं संजानीते, शतं प्रतिजानीते—‘ संप्रति-
ध्यामनाध्याने ’ इति तद् । संपूर्वत्वे ‘ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ’ इति
पक्षे तृतीया । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं ततोऽन्यदनाध्यानम् ।
आध्याने तु—मातुस्सञ्जानाति । ‘ अधीगर्थ ’ इति कर्मणि शेषे
पठ्यी । अशेषे तु—‘ संज्ञः ’ इति द्वितीयातृतीये भवतः—
मातरं संजानाति ; मात्रा सञ्जानाति । कृद्योगे तु मातुः
संज्ञानम् इति कृद्योगलक्षणा पठ्यी परत्वाद्भवति ॥

धर्मं जानीते—‘ अनुपसर्गाज्ज्ञः ’ इति कर्त्रभिप्राये तद् । स्वयं
जानाति, जानीते इति धा—‘ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ’ इति
कर्त्रभिप्रायत्वे उपपदेन द्योत्ये तद्विकल्पः ॥

• धर्मं जिज्ञासते—‘ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः’ इति तद् । सकर्म-
कार्थमिदम् । अकर्मके तु ‘पूर्ववत्सनः’ इति तद्भिद्वः ॥

अनुजिज्ञासति पुत्रम्—‘नानोर्ज्ञः’ इति तद्भिषेधः । अयं
च मद्भ्येऽपवादन्यायेन—‘ज्ञाश्रुस्मृदृशाम्’ इत्यस्यापवादः । तेन
औपधस्यानु जिज्ञासते इत्यत्र—‘पूर्ववत्सनः’ इत्यकर्मकत्वनिव-
न्धनस्तद् भवति । औपधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

जाज्ञायते । जाज्ञाति । ज्ञापयति । अजिज्ञपत् । मार-
णादौ ज्ञपयति—वटादित्वान्मित्वम् । प्रपञ्चो घटादावेवावगन्तव्यः ॥

जानातीति ज्ञः—‘इगुपधज्ञा’ इति कः । ‘श्याद्वचध’ इति
णापवादः । आल्लोपः ॥

पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः—‘प्रेदात् ज्ञः’ इत्यणोऽपवादः कः ॥

प्रज्ञः—‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यद् ॥

पाणिन्युपज्ञमकालं व्याकरणम् । उपज्ञायते इत्युपज्ञा
प्रथमज्ञानम् । पूर्ववदद् । कालपरिभाषाशून्यं व्याकरणं पा-
णिनिना प्रथमं ज्ञातमित्यर्थः । ‘उपज्ञोपक्रमं नदाद्याचिख्यासायाम्’ इत्यु
पज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वम् । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रम-
योरर्थः परामृश्यते । तेन यद्युपज्ञेयस्य उपक्रम्यस्य च आदिरा-
ख्यातुमिष्यते इत्यर्थः । अत्र च कालपरिभाषाशून्यस्य व्याकर-
णस्य पाणिनिरादिराख्यातुमिष्यते ॥

ज्ञप्तः । ज्ञपितः—‘वादान्त’ इति पक्षे णेर्लुक्पनिटत्वम् ॥

बन्ध बन्धने ॥ ३७ ॥

बध्नाति । बध्नासि । बध्नामि । किङिति 'अनिदि-
ताम्' इति न लोपः ॥

ववन्ध । ववन्धतुः । ववन्धिथ । ववन्ध । ववन्धिव-
क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । संयोगान्तत्वा-
ल्लिटः कित्त्वाभावात्तलोपो न भवति ॥

बन्धा—क्षपस्तथोरिति धत्वम् । 'झलां जश्झशि' इति पूर्वस्य
दत्वम् । तस्य 'झरो झरि' इति वा लोपः ॥

भंत्स्यति—'एकाचः' इति भप्भावः । 'खरि च' इति
चत्वं तकारः ॥

बध्नातु । बध्नीताम् । बधान—'हलश्चशानइङ्गौ' इति
शाननादेशे हेर्लुक् । बध्नाव ॥

अबध्नात् । अबध्नीताम् । अबध्नाः । अबध्नीतम् ॥

बध्नीयात् । आशिपि—बध्यात् ॥

अभांत्सीत् । अवान्धाप् । अभांत्मु—'वद्व्रज' इति
वृद्धि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति भप्भावात्पूर्वं झलि सिचो लोपः ।
कृते तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भप्भावो न भवति;
प्रत्ययलक्षणे सिञ्ज्लोपस्यासिद्धत्वात् ॥

विभंत्सति । वावद्धथते । वावान्धि । बन्धयति ।
अबबन्धत् ॥

• चक्रवन्धं वद्ध ; चक्रे वद्ध इत्यर्थ । अट्टालिकावन्धं वद्ध ।
वन्धविशेषस्य संज्ञेया । 'अधिकरणे वन्ध' 'सज्ञायाम्' इति
च सूत्राम्या णमुल्, कपादित्वाद्यथाविद्धचनुप्रयोग ॥

वद्धः—निष्ठा । चक्रे वद्ध चक्रवद्धः । टपदि वद्ध टपद्वद्धः—
'सप्तमी' इति योगविभागात्समास । 'तत्पुरुषे कृति बहुन्म्'
इत्यट्टक् 'नेन्सिद्धवधातिपु च' इति निषेध । चक्रे वन्ध चक्रवन्धः।
टपदि वन्धो टपद्वन्ध —'सिद्धशुष्कपञ्चवन्धैश्च' इति सप्तमीतत्पुरुषे
'वन्धे च विभाषा' इति हलन्तात्परस्यात्सप्तम्या वञ्चन्त वन्धशब्दे
उपपदे विभाषा अलुक् । पचाद्यजन्ते तु—'नेन् सिद्धवधातिपु'
इति निषेधो भवति—चक्रवन्ध इति । इय च विभाषा येनना-
प्राप्तन्यायेन 'नेन् सिद्ध' इति प्रतिषेध बाधते । परत्वादमूर्ध-
मस्तकादित्येतम् । तेन स्वाङ्गपूर्वपदवन्धान्ते बहुव्रीहावपि लुग्वि-
कल्पो भवति—हस्ते वन्धोऽस्य हस्तवन्धः । हस्ते वन्धः इति ॥

वधिरः—'ईपमदि' इत्यादिना किरच् ॥

व्रध्नः—आदित्य । वुध्नः—मूलम् । 'वन्धेर्वधिवुधी च'
इति वधिवुधी चादेशो ॥

वन्धुः—'शृष्ट' इत्यादिना उमत्यय ॥

कौमुटगन्धीवन्धुः—'वन्धुनि बहुव्रीहौ' इति प्यञ सप्र-
मारणे 'हल' इति दीर्घ ॥

वन्धुरः—'मन्दिवाशि' इति बाहुलकादस्याप्युरच् ॥

अजन्तमध्येऽस्य पाठोऽनिद्वरस्मैपद्यनुरोधात् । ज्यादयोऽनुदात्ताः ।
परस्मैभाषाः ॥

वृड् संभक्तौ ॥ ३८ ॥

उदात्त आत्मनेपदी

वृणीते । वृणाते । वृणीषे । वृणे । वृणीवहे ॥

वव्रे । ववृषे । ववृद्धे । वव्रे । ववृवहे । वरिता,
वरीता । वरिष्यते, वरीष्यते । वृणीताम् । वृणाताम् ।
वृणीष्व । अवृणीत । अवृणाताम् । अवृणीथाः । अवृणि ।
वृणीत । वृणीयाताम् । इत्यादि ॥

वृणोतिवत्प्रक्रियाप्रपञ्चस्ततएवावगतव्यः ॥

वर्या—‘अवद्यपण्यवर्या’ इति स्त्रियां यति निपात्यते । पुंसि
प्यति—वार्या ऋत्विजः इति भवति । वर्येनि निपातनमस्येति स्थितम् ॥

वरेण्यः—‘वृड् एण्यः’ इत्येण्यः ॥

श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ ३९ ॥

एतदादयः खच्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । विष्णातिस्त्वनिद् ॥
क्रिश्नातिस्तु विकल्पितेद् । इष्णातिश्च वार्तिकमतेन तादौ । श्रयाति ।
श्रयासि । श्रयामि । श्रयीच—‘अनिदिताम्’ इति नलोपः
कृति ॥

शश्राथ । श्रेथतुः । शश्रन्धिथ, श्रेधिथ । श्रेथिव—
‘श्रन्धिग्रन्धि’ इत्यादिना लिटः कित्त्वात् ‘अनिदिताम्’ इति

नलोप । अत्र हरदत्त—‘एत्वाभ्यासलोपावत्र वक्तव्यो’ इति । अन्यथा
 ‘असिद्धवदत्र’ इति नलोपस्यासिद्धत्वादत एकहल्मध्यगत्वाभावात्
 न तौ स्याताम् । ये तु श्रन्थ्यादीना कित्त्वविकल्पमिच्छन्ति तेषा
 शश्रन्थतुरित्याद्यपि । इदं च कित्त्वं पिद्वचनेष्वपीति सुधाकर ।
 तन्मते—शश्राथ श्रेथिव शश्रथ शश्राथ इति च भवति ॥

श्रन्थिता । श्रन्थिप्यते ॥

श्रध्रातु । श्रधीताम् । श्रधान—‘हल्शश्शानङ्गौ’ इति
 ‘अतो हे’ इति हेर्लुक् ॥

अश्रध्रात् । अश्रधीताम् । अश्रध्राः । अश्रध्राम् ॥

श्रधीयात् । श्रधीयाताम् । आशिपि—श्रध्यात् । श्रध्या-
 स्ताम् । कित्त्वाद्नुनासिकलोप ॥

अश्रन्थीत् । अश्रन्थिष्टाम् ॥

शिश्रन्थिपति । शाश्रन्थ्यते । शाश्रन्थि ॥

श्रन्थयति । अशश्रन्थत् ॥

कर्मकर्तारि—‘णिश्रन्थि’ इत्यादिना यक्चणोर्निषघात्—श्रध्रीति
 मेखला स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव इति भवति ॥

श्रन्थना—‘ण्यासश्रन्थो युच्’ ॥

प्रश्रथः । हिमश्रथः—‘अवोदेधोद्गमश्रथहिमश्रथा’ इति नि
 पातनात् घञि नलोपो वृद्धचभावश्च ॥

श्रथित्वा, श्रन्थित्वा—‘नोपवात्थफान्ताद्वा’ इति कित्त्व-
 विकल्प ॥

श्रन्यते इति शैथिल्ये शपि ॥

मन्थ विलोडने ॥ ४० ॥

अयं द्विकर्मकः । मश्नाति । ममन्थ । ममन्थतुः इत्यादि
श्रथ्नातिवत् ॥ अस्य लिटः कित्त्वं नास्ति । कर्मकर्तरि च यक्चिणौ
मध्यते । अमन्थि । इति ॥ ।

मथतीति विलोडने । मन्यतीति हिंसासंक्लेशनयोः शपि ॥

ग्रन्थ संदर्भे ॥ ४१ ॥

ग्रश्नातिं इत्यादि सर्वं श्रन्थिवत् । अत्रापि केचित् श्रथ्ना-
तिं पठन्ति । पुनःपाठोऽर्थभेदात् । तथा च 'णिश्रन्थि' इत्यत्र न्यासे
श्रन्थ ग्रन्थसंदर्भे इति चुरादावित्युक्त्वा क्रचादावपीत्युक्तम् । 'अ-
वोदैधौक्षप्रश्रथहिमश्रथाः' इत्यत्र तु श्रन्थि विमोचनप्रतिहर्षयोः
इति । एवमुभयत्र पदमञ्जरीमपि । पुरुषकारेऽपि—श्रन्थ विमो-
चनप्रतिहर्षयोः । अन्ये तु श्रन्थ ग्रन्थसंदर्भे इति क्रचादौ पठन्ति ।
तथाच सन्दर्भग्रन्थनक्रियायां श्रन्थिग्रन्थी धातू वर्तेते इति क्षी-
रस्वामीत्युक्तम् ॥

ग्रन्थिः—इन्द्रप्रत्ययः ॥

कुन्थ संश्लेषणे ॥ ४२ ॥

संश्लेश इत्येके । तथा च देवम्—

कुथ्नाति कुन्थेत्संक्षेपे इति ॥

कुथ्नाति । चुकुन्थ इत्यादि मन्थिवत् ॥

कुथेति दुर्गः । तन्मते कुथ्नाति । चुकोथ । कोथितेत्यादि ॥

कुन्थतीति शपि । कुथ्यतीति पूतीभावे श्यनि ॥

मृद क्षोदे ॥ ४३ ॥

मृद्नाति । मृद्नासि । मृद्नामि । ममर्द । ममृदतुः । ममर्दिय ।
ममृद । ममृदिव ॥ मर्दिता । मर्दिप्यति । मृद्नातु ।
मृदान—हलश्शशानच्—मृदानि ॥

अमृद्नात् । मृदीयात् । आशिपि—मृद्यात् । अमर्दात् ॥

मिमर्दिपति । मरीमृद्यते । मरीमर्दीतीत्यादि ॥

मर्दयति अमीमृदत् । अममर्दत्—उरृद्वा ॥

मृत्—किप् ॥

मृत्तिका—‘मृदस्तिकन्’ इति स्वार्थे तिकन् ॥

मृत्सा । मृत्सा—‘सत्नौ प्रशंसायाम्’ इति सत्नौ प्रत्ययौ ।

मर्दनम् । मृद्यम्—‘ऋदुपधात्’ इति क्यप् ॥

मृदित्वा—‘मृडमृद’ इति सेटः क्त्वः कित्त्वम् ॥

मृड च ॥ ४४ ॥

मृड सुखे चेति केचित् । मृड सुखने इत्यपरे । मृडाति ॥

मृडित्वा—इत्यादि मृद्रातिवत् ॥ शः 'पुना पु' इति पुत्रं
णकारः । मृडतीति शे ॥

गुध रोपे ॥ ४५ ॥

गुध्राति । जुगोध । गुधितेत्यादि मृदिवत् ॥

गुधितः । गुधितवान्—'उदुपधात्' इति निष्ठायां कित्त्व-
विकल्पो व्यवस्थितविभाषया शब्विकरणानामिवेत्युक्तम् ॥

गुध्यतीति परिवेष्टने दिवादौ ॥

कुप निष्कर्षे ॥ ४६ ॥

निष्कर्षो बहिर्निस्सारणम् । कुष्णाति । कुष्णासि । कुष्णामि ।
कुष्णीवः—'रपाभ्याम्' इति णत्वम् । चुकोप । चुकोपिथ ।
चुकोपिव । निष्कोपिता । निष्कोप्टा । निष्कोपिप्यति,
निष्कोक्ष्यति । कुष्णातु । कुपाण । अकुष्णात् । कुष्णी-
यात् । आशिपि—कुप्यात् ॥

निरकोपीत्, निरकुक्षत्—'निरःकुपः' इति कलाद्यार्धधातुके
इङ्गिकल्पः । अनिष्पूर्वत्वे तु नित्यमिडेव । लुङ्चानिट्क्षे 'शर
इगुपधात्' इति कसः ॥

निश्चुकुपिपति, निश्चुकोपिपति । निश्चुकुक्षति । पूर्ववदि-
ङ्गिकल्पः । इटि 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

• कुप्याति पादस्त्रयमेव—‘कुपिरजो प्राचाम्’ इति द्यन्यर-
स्मिपदे सार्वदातुने । अन्यत्र कोपिप्यते पादस्त्रयमेव । अकोपि
पादस्त्रयमेवेत्यादि ॥

निष्कुपितम्—‘इण्निठायाम्’ इति नित्यमिट् ॥

कुप्टः—‘कुपिहनि’ इत्यादिनाकथन् ॥

कोप्टम्—‘उपिठ्पी’ इत्यादिना थन् ॥

कुक्षिः—‘व्युपिशुपिकुपिम्य क्स्’ इति क्स्प्रत्यय । सर्वत्र
‘तिट्’ इतीण्निपेथ ॥

कौक्षेयकः—‘कुलकुक्षिग्रीवाभ्य श्वास्यलङ्कारेषु’ इत्यसावभि-
धेये शेषिको ढक् । अन्यत्र कौक्षेयः—‘दृतिगुक्षि’ इत्या-
दिना भवार्थं ढक् ॥

क्षुभ सञ्चलने ॥ ४७ ॥

क्षुभ्राति । क्षुभ्रीतः ॥

क्षुभोभ । क्षुभुभत् । क्षुभोभिथ । क्षुभोभिथ ॥

क्षुभिता । क्षुभिप्यति ॥

क्षुभ्रात् । क्षुभान । क्षुभ्रानि ॥

क्षुभ्रात् । क्षुभीयात् । आशिपि—क्षुभ्यात् ॥

क्षुभ्रिपतीत्यादि क्षुभ्र्यतिवन् ॥

क्षोभत इति भ्वादौ । अक्षुभदिति क्षुभ्यतेः पुषादिपाठात् ।
 'क्षुभ्रादिषु च' इति णत्वनिषेधो यत्रैतद्रूपं तत्रैवेति क्षोभण
 इत्यत्र रूपान्तरे न भवति । क्षुभ्रीतः क्षुभन्तीत्यादौ एकदेशवि
 कृतस्यानन्यत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा भवत्येव ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ ४८-४९ ॥

नभ्राति । तुभ्रातीत्यादि पूर्ववत् ॥

लुङि—अनाभीत् । अनभीत्—'अतो ह्लादेः' इति वा वृद्धि ॥

प्रणिनभ्राति, प्रनिनभ्राति—'शेषे विभाषा' इति णत्व-
 विकल्प ॥

नभ्यति तुभ्यतीति पुषादौ । नभते तोभते इति शपि ॥

क्लिशू विवाधने ॥ ५० ॥

क्लिशाति । क्लिशीतः । क्लिशासि । क्लिशामि—'शात्'
 इति श्रुत्वप्रतिषेधः ॥

चिक्लेश । चिक्लिशतुः । चिक्लेशिथ । चिक्लिशिव । चि-
 क्लिशिम ॥

ऊदित्वात् स्वरत्यादिनेद्विकल्पः—क्लेशा । क्लेशिता ।
 क्लेश्यति । क्लेशिष्यति । अनिटि 'व्रश्च' इत्यादिना पत्वे यथा-
 योगं घृत्वकत्वे ॥

किंभ्रातृ १) किंभ्रान् २) किंभ्रानि । अकिंभ्रात्—किंभी-
यान् । आशिषि—किंभ्रान् । अकिंभ्रान् । अकिंभ्रान्—
अनिदुशे कर्म अकिंभ्रान् ॥

किंभ्रानिपति । चिकिंभ्रति ॥

चेकिंभ्रते ॥

किंभ्रयति । अचिकिंभ्रन् ॥

किंभ्रित्वा, किंभ्रत्वा ॥

किंभ्रः, किंभ्रितः—‘किंभ्रः क्लान्तिष्ठयोः’ इति क्लान्तिष्ठयोः ।
क्लान्तिष्ठयोः क्लान्तिष्ठयोः सेटः क्लः ‘क्लो व्युपधात्’ इति निषेधं वाधित्वा
‘मृद्वृद्ध’ इत्यादिना नित्यं कित्त्वम् ॥

किंभ्रं च तदकिंभ्रितं च किंभ्रान्किंभ्रितम्—‘क्लान्तिष्ठ-
यान्’ इति कर्मभारगः ॥

किंभ्रयते इति दिवाक्षी ॥

अश भोजने ॥ ५१ ॥

अंभ्राति । अंभ्रीतः । अंभ्रासि ॥ आश । आशिय ।
आशिव ॥ अशिता । अशिष्यति ॥ अंभ्रात् । अशान् ।
आंभ्रात् । आंभ्राताम् । आंभ्राम् ॥ अंभ्रीयात् । आशिषि-
अश्यात् ॥ आशीत् । आशिष्टान् ॥

आंभ्रानिपति ॥

आशाशयते । आशिष्टि—‘सूषिसूषि’ इत्यादिना यङ् ॥

आशयति—‘निगरण’ इति नित्यं परस्मैपदम् । मा भवानशिशत्.

न भुक्तवान् अनाश्वान्—‘उपेधिवाननाश्वान्’ इति नञ्पूर्वादशे
भाषाया भूतसामान्ये लिटः कसुः अनिट्त्वं च निपात्यते । इदमेवादेशवचनं
भूतसामान्ये लिटः कल्पकम् । सचादेशविषयः । इदं च निपातनमु-
त्तरत्रानुवृत्तेः लुङ्लृङ्ङिपयेऽपि भवति—अस्य चोपपादनं स्वादौ
ऋतमित्यत एवावगन्तव्यम् ॥

अशनायति, बुभुक्षत इत्यर्थः—‘अशनायोदन्यधनाया’ इत्या-
दिना बुभुक्षायमित्वापवाद आत्वम् ॥

अश्रीत पिवत इति यस्या क्रियायां सातत्येनोच्यते सा अश्री-
तपिवता—मयुरव्यंसकादौ ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’
इति पाठात्समासे टाप् ॥

उ ध्रस उञ्चे ॥ ५२ ॥

ध्रस्नाति । दध्रास । दध्रसिथ । ध्रसिता । ध्रसिप्यति ।
ध्रस्नातु । ध्रसान । अध्रस्नात् ॥ ध्रस्नीयान् । आशिपि—
ध्रस्यात् ॥ अध्रसीत्, अध्रासीत् ॥

दिध्रसिपति ॥

दाध्रस्यते । दाध्रस्ते ॥

ध्रासयति । अदिध्रसत् ॥

ध्रसित्वा । ध्रस्त्वा—उदित्वादिङ्ङिकल्पः ॥

ध्रस्तम्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् ॥

अयं चुरादौ ॥ अत्र क्षीरस्वामी उकारं धात्ववयनमाह । तन्मते उध्रस्नाति । उध्रसाधकार । औध्रस्नात् इत्याद्युदाहार्यम् । अनवयवत्वे ऋस्वादिवन् ध्रसु इति ब्रूयादिति तस्याशयः । स एव भूवादौ यदाह—

वरिद्रानागृदीधीढामनेकाच्चवं चिरेर्निरेः ।

अदन्तौर्णोतिवेवीडां स्मर्यते णेस्तयोल्डः ॥ *

इति -तदुदाहरणप्रदर्शनमात्रपरं न परिगणनपरमिति ॥

इप आभीक्ष्ये ॥ ५३ ॥

पौन पुन्यं मृशार्थो वा आभीक्ष्यम्, तद्विषयायां क्रियायामित्यर्थः । सा च यथायोग्यम् । तथा च श्रूयते—“पुर इष्णासि पुरहूत” + इति । अत्र मात्स्यम्—‘आसुरीणा पुरा हननादिरथो गम्यते’ इति । इष्णाति । इष्णीतः ॥ इषेप । ईपतुः । इषेपिथ । ईष । इषेप । ईषिव—गुणविषये ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इतीयद्ध । अन्यत्र सवर्णदीर्घः ॥

एपिता । एपिप्यति ॥ इष्णातु । इषाण । इष्णानि । ईष्णात् । ऐष्णीताम् । ऐष्णाः । ऐष्णाम् । इष्णीयात् । आशिषि—इष्वात् ॥ ऐषीत् । ऐषिष्टम् ॥

*वरिद्राजगृदीधीढोऽनेव अथ चिरेर्निरे ।
अवकास्पूर्णोतिथे रोहस्त्वर्थेते से ल्येर्निरे ॥
इति मुद्रितकोशे. + ऋत्त. १-११-२

एषिपिपति—परत्वाद्गुणे द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ॥

एपयति । मा भवानिपिपत् ॥ ओणेः ऋदित्करणात्कृते हस्ते द्विर्वचनमिति तत्रतत्रोक्तम् ॥

इपित्वा । इपितः—‘तीपसह’ इतीड्विकल्पस्तौदादिकस्यैव न देवादिकक्रेयादिकयोः । एतदर्थमेव तौदादिकमुदितं पठित्वा सूत्रेऽपि तमनुकुर्वन्तीति वृत्तौ स्थितम् । अनुदित्पाठिनां तौदादिकस्यैव ग्रहणे तु हरदत्तेनाकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यमुक्तम् । एवं वर्धमानसम्भताकारतरङ्गिणीकारादयश्च तौदादिकस्यैव ‘तीपसह’ इत्यत्र ग्रहणमाहुः । काश्यपस्तु ‘इपेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः’ इति वार्तिकप्रामाण्यादश्यन्विकरणयोः तौदादिकक्रेयादिकयोरपीड्विकल्पमाह । हरदत्तोपि—यथा तु वार्तिकं तथा क्रेयादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते । एवं च तौदादिकस्योदित्वं वार्तिकविरुद्धम् । उक्तं च तत्र कैयटे पाठद्वयं प्रस्तुत्य तत्र वार्तिककारस्य मते त्रयो विषया षिरनुबन्धकाः इति ‘तीपसह’ इत्यत्र पाठस्तौदादिकस्येपेरितीति ॥

विष विप्रयोगे ॥ ५४ ॥

अनिट्कारिकायां विषिग्रहणेन जौहोत्यादिकोऽथं च गृह्यत इति न्यासे

विष्णाति ॥ विषेप । विषेपिथ । विविपिव—ऋदि-
नियमादिट् ॥

विष्णातु । विषाण । विष्णानि । अविष्णात् । वि-
ष्णीपात् । वेष्टेत्यादि इपिवत् ॥

• मुप पुप स्नेहन सेवन सेचनेषु ॥ ५५-५६ ॥

मुष्णाति । पुषोष । पुषोषिण । पुषोषिव ॥ प्रोषिता ।
प्रोषिष्यति । मुष्णातु । मुषाण । मुष्णानि ॥ अमुष्णात् ।
मुष्णीयात् । आशिषि—मुष्यात् । अषोषीत् ॥

पुमुषिपति, पुषोषिपति ॥

पोषोष्यते । पोषोषिष्टि ॥

प्रोषयति । अपुमुषत् ॥

मुषेत्वा, प्रोषित्वा । एवं पुष्णातीत्यादि ॥

मुष्टः । ष्टुष्टः इति भौवादिक्रयोर्दाहार्थयोः । मुष्टिस्तु दिवादौ
पुषादौ च ॥

पुष पुष्टौ ॥ ५७ ॥

पुष्णाति । पुष्णीतः ॥ पुषोष । पुषोषिथ । पोषिता
इत्यादि प्रोषनिवन् ॥

पुष्यनीत्यानेद् पुषादौ । पुषोति पूष वृद्धौ इत्यस्य शपि ॥

मुप स्तेये ॥ ५८ ॥

मुष्णातीत्यादि पूर्ववत् । अयं द्विवर्त्मक इत्युक्तम् । तन्निव-
न्धनानि च कार्याणि तद्वतत्रोक्तानीतीह न प्रनायन्ते ॥

मुषित्वा । मुमुषिपति—‘रुदविदमुप’ इति क्वासनोर्नित्यं
कित्त्वम् । ‘रलो व्युपधात्’ इति विकल्पापवादः ॥

खच भूतप्रादुर्भावे ॥ ५९ ॥

भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्चाति—नस्य श्रुत्वेन षकारः ॥

चखाच । चखचिथ । चखचिव ॥ खचिता । खचिप्यति ।
खच्चातु । खचान । खच्चानि । अखच्चात् । अखच्चीयात् ।
खच्यात् ॥

अखचीत्, अखाचीत्—‘अतो ह्रस्वदेः’ इति वा वृद्धिः ॥

चिखचिपति ॥

चाखच्यते । चाखचीनि । चाखक्ति ॥

खाचयति । अचीखचत् ॥

खचित्वा । खचितः ॥

खव इत्येके इति मैत्रेयः । साम्यापि खच्चातीत्युक्त्वा र्शाना-
तीति साम्या इति ॥

खौनाति । खौनातु । खौनीहि—अनुनासिकादावूठ् । हौ तु
श्वः शानचः पूर्वं परत्वादूठि पश्चाद्ध्रस्वन्तत्वाभावात् शानच् ॥

अर्शानात् । खौनीयात् । आशिपि—खव्यात् । शेषं रानिन्त् ॥
खनित् हेठ इति पठचने । हेङ्गातोत्यादि ॥

हेठ विचाधायामिति शपि ॥

श्रन्यादय उदात्ताः पिपिर्भम् । मिशिष्टु विभाषितेद् । इपि
रौष तकारादौ यानिकमनेन । सर्वे परसंभेदिनः ॥

• ग्रह उपादाने ॥ ६० ॥

उदात्तः स्वरितेत् । गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णन्ति । गृह्णासि-
गृह्णामि—‘ग्रहिज्या’ इत्यादिना संप्रसारणं किञ्चित्तोः ॥

गृह्णीते । गृह्णाते । गृह्णीषे । गृह्णे । गृह्णीवहे ॥

जग्राह । जगृहतुः । जग्रहिय । जगृह्युः । जगृह ।
जग्राह । जग्रह । जगृहिय । जगृहे । जगृहाते । जगृ-
हिये । जगृहिद्वे । जगृहिध्वे । जागृहिवहे ॥

ग्रहीता । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते । ‘ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः’
इतीये दीर्घः ॥

गृह्णातु । गृहाण । गृह्णानि । गृह्णीताम् । गृह्णाताम् ।
गृह्णीष्व । गृह्णे ॥ अगृह्णात् । अगृह्णन् । अगृह्णीत् । अगृ-
ह्णाताम् । अगृह्णीथाः ॥ गृह्णीयात् । गृह्णीयाम् । गृह्णीत ।
गृह्णीषाताम् । गृह्णीरन् । आशिपि—गृह्णात् । गृह्णास्ताम् ।
ग्रहीषीष्ट । ग्रहीषीयास्ताम् । अग्रहीत । अग्रहीष्टाम्—‘ह्यचन्त ।
इति न वृद्धिः । अग्रहिष्ट । अग्रहिषाताम् ॥

जिघृक्षति । जिघृक्षते । ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इतीप्तिनेपेधः ।
‘रुद्विदमुपग्रहि’ इति सनः कित्त्वात्संप्रसारणम् । इत्वमपभा-
वकत्वपत्वानि ॥

जरीगृह्यते । यडि संप्रसारणे द्विवचने ‘रीगृह्यतः’ इत्यभ्या-
सस्य रीक् ॥

जाग्रदि—यडो लुका। लुप्तत्वान्न संप्रसारणम् । ढत्वघत्वष्ट्व-
थलोपदीर्घाः । जागृढः । ढत्वादि दीर्घवर्जम् । तत्र हि पूर्वाणो
ग्रहणम् । संप्रसारणं त्वपित्सार्धधातुकापेक्षम् । जाग्रहीति अङ्ग-
परत्वान्न ढत्वम् । जागृक्षि—ढत्वभूपभावकत्वपत्वानि ॥

जागृढः । जागृङ्गः ॥

जाग्रहाञ्चकार । जाग्रहीता । जाग्रहीष्यति—‘ग्रहोऽलिटि’
इत्यत्र गृह्णातेर्यद्विहितमार्धधातुकं तस्य य इट् इति विहितविशेष-
णत्वेऽपि द्वि.प्रयोगरूपत्वाद्द्विर्वचनस्य द्विरुक्तोपि स एव ग्रहिरिति
दीर्घो भवति । विहितविशेषणाङ्गीकारस्य प्रयोजनं जरिगृह्यशब्दा-
द्वलाद्यार्धधातुके इट्चञ्छोपयलोपयो जरिगृहिता इत्यादौ दीर्घनि-
वृत्तिः । अत्र च न ग्रहेर्विहितमार्धधातुक कि तर्हि यडन्तात् ॥

जाग्राहु । जागृढाम् । जागृढि । अत्र हेरपित्त्वात् डित्त्वा
संप्रसारणादौ ढत्वादि ॥

अजाग्रद् । अजागृढाम् । अजागृहुः । अजाग्रहम् । अजा-
ग्रद् । तिप्तिपोर्हल्डच्चादिलोपे पदान्तत्वात् ढत्वभूपभावयो
नश्वचत्वे ॥

जागृह्यात् । जागृह्याताम् । जागृह्यास्ताम् ।

अजाग्रहीत् । अजाग्रहीः । ‘स्यसिचूसीयुट्’ इत्यादिना नि-
ष्वदिति ग्राहिष्यते इत्यादि । ‘ग्रहोऽलिटि दीर्घ.’ प्रकृतस्येड इतीह
न भवति ॥

प्रगृह्यं पदम्, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयते ॥

गृह्यका शकुनय—अस्वत-त्रा इत्यर्थे ॥

ग्रामगृह्या चण्डा-वाग्निना—ग्रामोद्बहिर्भूतेत्यर्थे ॥

अर्जुनगृह्य—अर्जुनगृह्य इत्यर्थे । 'पदास्तेरिनाहापक्षत्रेषु च' ति क्यप् । 'वाह्या' इति रीतिलिङ्निर्देशो लिङ्गान्तरे मा भविति ।
।न ग्रामग्राह्यश्चण्डाल इत्यत्र ण्यदेव भवति ॥

गृह्यका—इत्यत्रानुरुम्पाया वन् ॥

पाणिगृहीती—'पाणिगृहीती' इति डीप् ॥

ग्राही—'नन्दिग्रहि' इत्यादिना गिनि ॥

ग्राह । ग्रहः— विभाषा ग्रह ' इति कर्तरि वा ण । अन्य-
दा अच् । व्यवस्थितोत्रभाषाविज्ञानान् जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रहः ॥

ग्रहात्युपादत्ते धान्यादिभिः गृह्य गेहम्—'गेहे क' इति
अहेर्भातो गेहे कर्तरि के सप्तसारणम् । यदाऽय तात्स्थचाहारव-
चन तदा स्वभावात् पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च ॥

शक्तिं गृह्णाति शक्तिग्रह । अच्प्रकरणे—'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टि-
तोमग्धटप्रदीधनुषु अरेरुपमङ्गलानाम्' इत्यच् । अणोऽपवाद । एव
लाङ्गलग्रह इत्यादि ।

सूत्र धारयतीति सूत्रग्रहः—'सूत्रे च धारयर्थे' इति धारयत्यर्थाद्गृहेरच् ॥

फलेग्रहिः—अवन्वचो वृक्ष इति नैऋण्डुका । 'फलेग्रहिः आत्मभरि-
श्च' इतीन्द्रप्रत्यये उपपदस्येकारान्तत्वं निपात्यते । भट्टिः शब्दे तु फलेग्रा-
हिमात्रे प्रयुज्यते—“फलेग्रहीन् हसि वनस्पतीनाम्” ति ॥

उद्ग्राहः । 'उदि ग्रह' इति घञ् 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च'
। इत्यपोषवाद ॥

सद्गाहः मल्लस्य अङ्गुलिसन्निवेशस्य दार्ढ्यमित्यर्थः । 'समिमुष्टौ
इति घञ् अपोऽपवादः पूर्ववत् । मुष्टाविति । मुष्टिविषयश्रद्धात्वर्थ
इति सूत्रार्थः ॥

अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । एवं निग्राहः । 'आक्रोशे वन्द्यो
ग्रहः' इति घञ् पूर्ववदपोऽपवादः । आक्रोशः शपनम् । अन्यत्र
अवग्रहः पदस्य । निग्रह. चोरस्य—'गृहवृद्धनिश्चि' इत्यप् ॥

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः—लिप्सुः पात्रं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । 'प्रे
लिप्सायाश्च' इति घञ् लिप्सायां गम्यायाम् ॥

परिग्राहो वेद्याः—'परौयज्ञे' इति घञ् । अन्यत्र—परिग्रहो
धनस्य । पूर्ववदप् ॥

अवग्रहो देवस्य, अवग्राहः इति वा । 'अवे अहो वर्षप्रतिबन्धे'
इति घञ्पौ वर्षस्य प्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥

तुलामग्राहः । तुलामग्रह—तुलामूत्रमित्यर्थः । 'प्रे वणिजाम्'
इति वा घञ् । वणिजां इत्यनेन तुलामूत्रं लक्ष्यते तेषां तेन संबन्धात्
न तु वणिजस्तन्त्रमिति वृत्त्यादौ स्थितम् ॥

मग्रहोऽश्वादेः, मग्राहः इति वा । 'रश्मौ च' इति वा घञ् । अ-
श्वादीनां नियमनार्था रज्जुरिह रश्मिशब्देनोच्यते ॥

जीवग्राहं गृह्णाति—'समूलाकृतजीवेषु हन् कृञ् ग्रहः' इति जीव-
शब्दे कर्मण्युपपदे अहेर्णमुच् । कपादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोगः जीवन्तं
गृह्णातीत्यर्थः ॥

• हस्मग्राहं गृह्णाति । पाणिग्राहं गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।
 'हस्ते वर्तिग्रहोः' इति करणवाचिनि हस्तार्थे उपपदे णमुल् । पूर्व-
 वदनुप्रयोगः ॥

नामग्राहपाहयति, नाम गृहीत्वाऽऽद्यनीत्यर्थः । 'नाम्रचा दृशि-
 ग्रहोः' इति कर्मणि नाम्नुचपपदे णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात्समासवि-
 कल्पः । धातुसंबन्धाधिकारादनुप्रयोगः । वामरूपेण क्त्वाऽप्यभ्यनुजायते
 इति नाम गृहीत्येति भवति ॥

गृह् ग्रहणे इति शपि । कुत्सायां गर्हते इति शपि । शप्ये-
 न गर्हते इति ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्परान्मुतसङ्गमहारानमहाम-
 न्त्रिणा मायणासुतेन माधनसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितार्या
 माधगीयायां धातुवृत्तौ क्रचादयरसंपूर्णाः ॥

अथ चुरादयः ॥

चुर स्तेये ॥ १ ॥

अकार उच्चारणार्थः । प्रयोजनान्तराभावादिति । न दात्त इत्सचात् । 'सत्यापपाश' इत्यादिना चुरादिभ्यो चो विधानात् आणिचः प्रयोगाभावात् । तथा 'काश्' भाषादेकश्रुत्या च पञ्चत * इति । अत्राभ्रणे—'घुषिर्' इति ज्ञापकादक्रियमाणेऽपि वाग्रहणे चुरादिभ्यो णि 'अत एकहल्' इत्यत्र वृत्तौ 'जगणतृ' जगणुः' इरणसंधानार्थमनित्यण्यन्ताश्रुरादयः इति न्यासकारेणाणि ज्ञापकं सामान्यापेक्षं चेत्युक्त्वा 'आधृपाद्वा' इति चानुवाद इत्युक्तम् । ज्ञापकरवरूपमस्माभिर्गोपतौ नेह प्रदर्शितम् । तत्र ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वं केयटविरुह—'गेरणौ' इत्यत्र 'गणयति गणं' इति भाष्यव्याख्यानै णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादिति । भाष्य तथा हि । "किमर्थमविशब्दने इत्युच्यते । न विशब्दने पित १५ । एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दनग्रहणं करो । चार्यो विशब्दने घुषेर्विभाषाणि न भवतीति । किमेत प्रयोजनं 'महीपालवच' श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमालनाः

* श्रुत्या पठेत इति पाठान्तरम्

† क्षत्रमालया इति मुद्रितधातुवृत्तिकोशपाठः पुष्यमापना इ

गयोग उपपन्नो भवति" इति विशिष्टविषयत्वेनाभिधानात् । 'ऋदुप-
धाच्चाकल्लपिचूते' इत्यत्र 'अनित्यण्यन्ताश्रुरादय' इति सामा-
न्येन यदुक्त पदमञ्जयां तदपि मतान्तरापेक्षम् । न तु स्वमतम् । यद्
क्षयति—'गुपिर् अविशब्दने' इत्यत्र गुपिविषयमेव ज्ञापकमुक्त्वा
"अन्ये त्वाहु अनित्यण्यन्ताश्रुरादय इति सामान्येन ज्ञाप्यत इति" इति।
याऽपि 'ऋदुपवाच्च' इत्यादौ 'अनित्यण्यन्ताश्रुरादय' इति न्या-
सरुत सामान्योक्ति साऽपि येषां लिङ्गेन वचनेन वा णिञ्जिनरूप
तन्मात्रविषयेन । तथा च णेरणावित्यत्र तेनोक्तम्—'चौरादिरा-
नामपि अनित्यण्यन्तत्वात् विभाषितगिञा केषाञ्चिद्विद्यमानत्वात्' इति ।
"यस्मात् णे प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चेतस्माणो प्राक्कर्म कर्ता वा
विद्यते" इति गणेर्नित्यण्यन्तात्वाभिधानं च विरुध्येत । तथा जगन्गुरिति
ऽत्युदाहरणे पदमञ्जयांमपि—"चुरादित्वाद्गणं णिञ्जनामोति यदि नेत्यते
अनित्यण्यन्ताश्रुरादय" इति यद्विना स्वपरितोषं सूच्यते । अपरितोषश्च
पूर्वोक्तो भाष्यविरोधः । तदेवं नित्ये णिञि—

"स्वरितेत्सच्चाद्गृहि ऋचादौ लक्षिंश्चश्रुरादिषु ॥

इति वचनात् लक्षे स्वरितेत्स्वाच्छिद्गादन्येभ्यश्चुरादिभ्यो 'णिचश्च'
इति ऋभिमिप्रायेऽपि लङ्ग्लुक्त्वा चन्द्रस्त्वत्राप्युभयपदित्त्वमास्थित । णिञ्जि-
वरूपं च" इत्याह स्वामी । एव देवो नन्दी चाहतु । मंत्रेयस्तु स्वरितेत्त्वमभ्य
नेच्छति । यदाह—'स्वरितेत्त्वमस्य कश्चित्प्रतिपद्यते' इति । 'णिचश्च'
इत्यत्र हरदत्तोऽपि लक्षे स्वरितेत्त्व प्रमुत्त्याह—नात्राप्तभाषितमस्ति ।
पारायणेऽपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहरणमिति । एव च लक्षभिति प-
ठित्वा "नित्करणान्येभ्यश्चुरादिभ्यो 'णिचश्च' इति तद्विकल्पो न
भवति" इति श्रीभट्टवननमपि प्रत्युक्तम् । प्रक्रियारत्ने पि "चिन्ते रे-
दित्त्वात् ज्ञापकाच्चुरादिणिचोऽनित्यत्वात् चट स्फुट भेदने इत्यादौ चट-

तात्याद्यपि यथादृष्टं द्रष्टव्यं ” इत्येकीयमतमुक्त्वा “ तद्भाष्योक्तज्ञाप-
कविरुद्धम् । एवं हि घुपिरविशब्दने इत्यण्यन्तस्य सम्भवात्तद्व्यावृ-
त्त्यर्था अविशब्दनोक्तिः कथं ज्ञापिका स्यत् ” इति तन्मतं दूषि-
तम् । तस्माद्यत्र लिङ्गं वचनं चास्ति तत्र विकल्प इति सिद्धमिति ।
वचनं स्पष्टम् । लिङ्गमपि तत्रतत्र धातावुपदर्शयिष्यते । यत्तु
जगणतुः जगणुः इति लिङ्गवचनयोरभावेऽप्यण्यन्तस्य प्रत्युदारणं
'अन एकहल्' इत्यत्र वृत्तौ तत् “ अनित्यण्यन्ता ” इति सामान्य-
वादिमतापेक्षया, न तु सिद्धान्तत्रुद्ध्या ।

चोरयति । चोरयतः । चोरयन्ति । चोरयसि । चोरयथः ।
चोरयथ । चोरयामि । चोरयावः । चोरयामः । चोरयते ।
चोरयेते । चोरयन्ते । चोरयसे । चोरयेथे । चोरयध्वे । चोरये ।
चोरयावहे । चोरयामहे ॥

चोरयांचकार । चोरयांचक्रे । चोरयामास । चोरयां वभूव ।
प्रत्ययान्तत्वादात्मप्रत्यय । 'अयामन्त' इति णेरयादेशः ॥

चोरयिता । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु, चोरय-
ताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । चोर्यात्-
'णेरनिटि' इति णिलोपः । चोरयिषीष्ट । अचूचुरत् । अचूचुर-
त् । 'णिश्चि' इत्यादिना चङ् ॥

शत्रादिकार्यं भवतिवत् नेयम् ॥

चुचोरयिषति । चुचोरयिषते—चिण्वद्भिदि तस्यासिद्धत्वात् “णे-
रनिटि ” इति णिलोपे चोरिष्यते । । अचोरिषाताम् । 'एकवचने
चिण्व' इति चिण्वद्भावः अचोरि । चोरिषीष्ट । चोरिता इति भवति ॥

चोरः—पचाद्यच् ॥

० चौरः—मज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥

चोरणा—‘ण्यासश्रन्थः’ इति युच् ॥

चुरा—छत्रादिपाठात् अकारप्रत्ययः गुणाभावश्च ॥

चुरा शीलमस्याः चोरी—‘छत्रादिभ्योः’ इति णेऽपि “ णेऽपि क्वचिदण्लुतं ” इति डीप् । एतच्च करोतावुपपादितम् ॥

चिति स्मृत्याम् ॥ २ ॥

इदिच्त्रान्नुप । चिन्तयति इत्यादि ॥

चिन्ता—‘चिन्तिपूजि’ इत्यादिना अङ्प्रत्ययः । अत्र मैत्रेयः अकारे विधातव्ये अडो विधानं गुणाभावार्थम् । तत्सामथर्चात् कदाचित्^१ णिलोपो नास्तीति तत्र चिन्तिया इतीयदुदाहर्त्तव्यम् । चिन्त स्मृत्यां इति सानुपङ्ग एव पठितव्ये इदिच्पाठान्नलोपाभावार्थादस्य णिच् पाक्षिकः । नित्ये हि णिचि तस्य स्थानिवदावाह्यत्रयानान्न क्वापि क्तिप्प्रत्ययमिति चिन्तेत्यादौ नलोपाप्रसङ्गः । तेन चिन्तति । चिचिन्त । चिन्तिता इत्याद्यपि भवति । एवमन्यत्रापीदित्त्वं णिजिक्त्वरूपार्थं द्रष्टव्यम् ॥

चेततीति शपि संज्ञाने । चेतयते इत्याकुस्मयिः ॥

यत्रि संकोचने ॥ ३ ॥

यन्त्रयति ॥

यन्त्रणा । यन्त्रितः ॥

अत्रापि पूर्ववदिदित्करणात् यन्त्रति इत्याद्यपि भवति । अत्राभरणे—

यन्तु इति पठित्वा ऋकारो 'नालोपि' इति विशेषणार्थं इत्युक्तम् ।
अत्र पाठ चिरन्तनज्याख्यानेषु न दृश्यते । प्रत्युत यन्त्रणादिशब्दमस्मा-
देव मैत्रेयादयो व्युदपादयन् । अनेकविस्मरणविवरणे देवे तद्व्यख्याने
पुस्परारे वा प्रयत्नार्थनिस्कारार्थवत्सरोनाथो नोपादीयत इति तस्य मूल
मृग्यम् ॥

स्फुडि परिहासे ॥ ४ ॥

स्फुण्डयति । स्फुण्डति इत्यादि । स्फुटीति प्रथमान्त केचित्प
ठन्ति । तस्यार्थं परिहास इति दुर्ग । तत्र स्फुण्टयति । स्फुण्टीत्यादि ॥

लक्ष दर्शनाङ्गनयोः ॥ ५ ॥

लक्षयति इत्यादि ॥

लक्षयतीति लक्ष्मीः—'लक्ष्मिद्' इतीकारप्रत्ययो मुडागमश्च ॥

लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः—'लक्ष्मचा अच्' इति मत्वर्थीयो नकारप्र-
त्यय, ईकारस्य चकार ॥

लक्ष्यम् । लक्षणम् । अचो यति ल्युटि च णेरौष ॥

लक्ष्यमधीते वेद वा लाक्ष्यिकः । लाक्षणीकोऽप्येवम् । उक्थादौ—
'लक्ष्यलक्षण' इति पाठादृत् ॥

शम लक्ष आलोचने इत्याकुस्मीयोऽग्रे भविष्यति ॥

कुड्रि अनृतभापणे ॥ ६ ॥

कुन्द्रयति । अचुकुन्द्रत् । कुन्द्रतु इत्यादि ॥

• अत्र स्वामी—ऋदिदित्येके इति । तत्र कोदयति इत्यादि । ऋदि-
त्सले तु अचुकोदत् इत्यत्र ह्रस्वनिवृत्तिः ॥

लड उपसेवायाम् ॥ ७ ॥

लाडयति इत्यादि ॥

लडतीति विलासे शपि ॥

मिदि स्नेहने ॥ ८ ॥

मिन्दयति । मिन्दति इत्यादि ॥

अत्र क्षीरस्वाम्यनिदितं पठित्वा केश्रिञ्जित् पठयति इत्याह ।
तथा कौशिकोऽप्यनिदितं पपाठ ॥

स्नेहने मेदते मेद्यति इति शपश्यने । ऋदितौपि शपि मेवाहिस-
नयोः मेदते ॥

ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ९ ॥

ओलण्डयति । ओलण्डति । ओलिण्डयिषति । अनादि-
त्वात् द्वितीयस्येनाच्चे द्विवचनम् । अत्र स्वामिकाश्यपसंमनाकाराः
केचिदौदितं पठन्ति वेवा मते लण्डयति, लण्डतीति । अपरे तुकारादि
पठन्ति । तदोत्तरं धात्ववयवमुदाहरता मैत्रेयादीनां इत्संज्ञकत्वमभिद-
धतामन्येषां च सर्वेषामन्तमिमतम् ॥

जल अपवारणे ॥ १० ॥

जालयति इत्यादि । नन्दिसंमनाकारावाद्यन्तो विपर्ययस्य पठन्ते उन

इति । तन्मा भूदिति मंत्रेयो जालं इत्युदानहार ॥

पीड अवगाहने ॥ ११ ॥

पीडयति । अपीपीडत्, अपिपीडत्—‘ भ्राजभास ’ इत्यादि-
ना णौ चडचुपधादस्रविकल्पः ॥

पीडा—भिदादिपात्रादङ् ॥

पाणावुपपीडं धारयति, पाण्युपपीडं धारयति, पाणिनोप-
पीडमिति वा—‘ सप्तम्यां चोपपीड ’ इति सप्तमीतृतीयान्तयोर्णमुल्,
तृतीयाप्रभृतिच्चात् समामविकल्पः ॥

धनुरीरभिरसहं मुष्टिपीडं दधानः ॥

इति षट् भट्टिकारः उपोपमर्गग्रहणमतन्त्रं मन्यते ॥

नट अवस्पन्दने ॥ १२ ॥

अवस्पन्दनं नाट्यम् । नाट्य इत्येव चन्द्रः । चौरस्योन्नाटयति-
‘ जासिनिप्रहण ’ इति कर्मणि शेषे पठ्यते । अनेकार्थत्वाद्धिसार्थत्वमुत्पूर्-
वस्य । जास्यादीनां विकृतनिर्देशान् णौ चडि दस्वे नायं विधिरित्युक्तं
न्यासे । तत्फलं चौरमनीनटत् इत्यत्र पठ्यभावाः । अयं पक्षो म्वादी
दृषितः ॥

अथ प्रयत्ने ॥ १३ ॥

प्रस्थान* इति मंत्रेयः । प्रतिहर्षे† इति बहवः । आथयति ॥

क्रथिमपि केचिदत्र पठन्ति । स मंत्रेयादौ न दृश्यते । तथा क्रथ-

कृष्यो हिंसाया, काथयेन् । ऋयेते । क्रयेते इति घटादौ युजादौ च
पठता देवेनापि न पठित ॥

बध संयमने ॥ १४ ॥

बाधयति । बन्धेति चन्द्र ॥

बन्नातीति बन्ध बन्धने इति त्रैयादिभ्यस्य । भीभत्सते इति भो-
वादिभ्यस्य, नित्यसनन्तस्य बधे वैरूप्ये ॥

पृ पूरणे ॥ १५ ॥

पारयति । अत्र श्रीभद्रादयो दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् पशे णिज्नेति-
तथा हि—दीर्घोच्चारण परिता इत्यादौ ‘अटन्तमृदन्तम्’ इति इट्-
सिद्धये । तण्णिञो विकल्पस्य कल्पक भवति । ननु परिता इत्यादि
पृणातिपिपर्योरन्यतरेणापि सिध्यति, किं विकल्पकल्पनया । सत्य,
परितेत्यादिसिद्धयति । परतीत्यादिसिद्धिस्तु प्रयोजन भविष्यति ॥

ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १६ ॥

प्राणन जीवनम् । ऊर्जयति । और्जिजत् ॥

ऊर्जिजयिपति—‘नन्द्रा ’ इति रेफवर्जस्य द्वितीयस्थेऋचो द्वि-
र्वचनम् ॥

ऊर्ज—‘भ्राजभास’ इत्यादिना षिप् । ‘चो कु’ इति कुत्वम् ।
णिलोपस्य ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति स्थानित्त्वनिषेधात्पदा
न्ता । सयोगान्तलोपस्तु ‘रात्सस्य’ इति नियमान्न भवति ॥

पक्ष परिग्रहे ॥ १७ ॥

पक्षयति । अपपक्षत् ॥

वर्ण चूर्ण भ्ररणे ॥ १८-१९ ॥

एवं भ्रैत्रेयः अन्ये तु वर्ण वर्णने । चूर्ण भ्ररणे इति । वर्णयति ।
चूर्णयति ॥

वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णे रवध्वंसयति अवचूर्णयति—‘सत्या-
पपाश’ इत्यादिना वर्णचूर्णाम्यां प्रातिपदिकाम्यां ग्रहणावध्वंसनयोः
णिच् ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ २० ॥

प्राथयति । अपप्राथत्—‘अत्रमृदृत्वप्रथ’ इत्यभ्यासस्याकारः ।
‘नान्ये मितोऽहेनौ’ इति सम्भवद्धेतुमणिर्णां चुरादिणिचि मित्वाभा-
वात् प्रथ प्रख्यान इति घटादिकत्वमस्य न भवति ॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ २१ ॥

पार्थयति । अपपार्थत्, अपीपृथत्—उट्ट्वा ॥

पथ इत्येक इति स्वामी—पार्थयति । अपीपथत् ॥

पम्ब सम्बन्धने ॥ २२ ॥

सम्बयति । असम्बत् ॥

शम्ब च इति भ्रैत्रेयः । शम्ब इत्येके इति स्वामी । शम्बयति ।
अशम्बत् ॥

शम्बरम्—बाहुलकादरः ॥

साम्ब इति केचिद्दन्त्यादि दीर्घवन्तं च पठन्ति ॥

भक्ष अदने ॥ २३ ॥

भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः । अतो हेतुमणिगञ्चि भक्षयति पि-
ण्डीं देवदत्तेन इति । 'गतिबुद्धिमत्प्रत्यवसानार्थ' इति प्रयोज्यस्य कर्म-
त्वं 'भक्षेराहिसार्थस्य' इति वार्तिकेन निषिध्यते । अत्र हि 'आदि-
खाद्यो प्रतिषेध' इत्यत प्रतिषेधग्रहोऽनुवर्तते । 'गतिबुद्धि' इत्यादौ
अणिग्रहणेन हेतुमणिगञ्चो निषेध । हिंसाया तु—भक्षयति यवान् व-
लीवर्दानिति भवति । अत्र भक्षयति हिंसाङ्गे भक्षणे वर्तते । हिंसा
च 'सर्वे भावाः सचेतना' इति दर्शनेन यवाना सचेतनत्वादस्ति । दर्शना-
न्तरे यवाना भक्षणे स्वामिनो हिंसा भवतीति तदपेक्षं भक्षणस्य हिंसा-
त्वम् ॥•

कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ २४ ॥

एवं बहवः । छेदनपूरणयोरिति स्वामी । छेदन इत्यत्र मिनेन्द्र-
दुर्गो । कुट्टयति । अचुकुट्टत् ॥

कुट्टाकः—'जल्पभिक्षकुट्ट' इति पाकन् । पिच्चात् स्त्रीयां कुट्टाकी ॥

कुट्टनं कुट्टः—'एरच्' ॥

कुट्टेन निर्वृत्त कुट्टिमम्—'भावप्रत्ययान्तादिमच्चक्य' इति 'तेन
निर्वृत्तम्' इति विषये इमप् ॥

पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे ॥ २५ ॥

पुट्टयति । अपुपुट्टत् । चुट्टयाति । भुचुट्टत् ॥

अट्ट पुट्ट अनादरे ॥ २६ ॥

अट्टयति । आट्टित् । अट्टिर्दोषश्च एव लक्षणवशेन टकार इति 'नन्द्राः' इति दकारवर्जस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने पश्चात् प्लुत्वम् ॥

मुट्टयति । अमुपुट्टत् ॥

लुण्ट स्तेये ॥ २७ ॥

लुण्टयति । अलुलुण्टन् ॥

लुण्टतीति लुटि स्तेये इत्यस्य शपि । ननु लुण्टयतेरिदित्पाठेनापि लुण्टयति लुण्टतीति रूपद्वयं भविष्यति किं भ्वादिपाठेन । सत्यम् । सिद्धचतीदं रूपद्वयम्, लुण्टितेति साच्छीलिकस्तृज स्यात् । 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्ट' इति पाकना बाधात् । लुण्टपाठे तु प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव तत्र ग्रहणमिति भौवादिकात्तृनि लुण्टितेति भवतीत्युभयत्रापि पाठः कर्तव्यः । अत एव न्यामे कुट्टच्छेदे, लुण्टस्तेये, चौरादिकावेतौ इत्युक्तम् ।

लुण्टाकः—'जल्पभिक्ष' इत्यादिना पाकन् । पित्त्वात् ङीपि—
लुण्टाकी ॥

शठ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ २८ ॥

शाठयति । श्वाठयति । अशीशठत् । अशिश्वठत् ॥

इदित् द्वितीयः इति दुर्गः । मंत्रेषोपि श्वठीत्येके इति । श्वण्टयति ।
अशश्वण्टत् ॥

• श्लाघाया शठयते इत्यागुरुभीय ॥

शठयति श्वठयति इति कथादी । केतवे शठतीति शपि गतम् ॥

तुजि पिजि हिंसावलादाननिकेतनेषु ॥

तुजयति । अतुतुजत् । पिजयति । अपिपिजत् । इदित्करणत्
तुजति पिजति इत्यपिभवत् ॥

तुजि हिंसाया, तुजि पालने च इति भूवादिपाठादेव हिंसाया तुज-
तीति सिद्धो इदित्त्वेन णिजमित्यत्र, बलादाननिकेतनयोरपि तुजतीति
रूपसिद्धये । एव तर्हि अनेनैव सिद्धे भूवादिपाठ निमर्थ इति चेत्,
पालने तुजतीत्यर्थ ॥

तुजयति पिजयतीति भाषार्यावग्रे भविष्यन् । शाकटायनस्तु तु-
जपिजेति पपाठ ॥

पिज वर्णे इत्यदादौ । इह तजिलुजि इत्यपि कश्चित् दृश्यते । तौ
भेदेयादिभि न पठ्येते ॥

पिस गतौ ॥ ३० ॥

पेसयति । अपीपिसत् ॥

पेसतीति शपि ॥

पान्त्व सामप्रयोगे ॥ ३१ ॥

सान्त्वयति । अससान्त्वत् । सिपान्त्वयिपति ॥

श्वल्क वल्क परिभाषणे ॥ ३२ ॥

भ्रुक्यति । अशभ्रुकत् । च्रुक्याति । अवच्रुकत् ॥

ष्णिह स्नेहने ॥ ३३ ॥

पोपदेशः । स्नेहयति । असिष्णिहत् ॥

स्निह्यतीति प्रीतो दिवादिः । अत्र स्फिट स्नेहने इति क्वचित्कोशे दृश्यते । तद्धनपालशाकटायनमंत्रेयदेवादिभिः चिरन्तनैः व्याख्यातृभिः न लिख्यते ॥

स्मिट अनादरे ॥ ३४ ॥

स्मेटयति । अविस्मिटत् । स्मिद् इत्येके इति मंत्रेयः । स्माययने “अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं” इति न्यायेन पयन्तस्य द्वित्वादात्मनेपदम् । आत्वं “स्मयतेः” इति निर्देशाद्भेतुमर्णो विधानाच्च नास्य भवति ॥

शाकटायनस्तु अटस्मिट गतो इति टान्तप्रकरणे पपाठ ॥

स्मयते इति शीपद्धसने शपि ॥

श्लिष श्लेषणे ॥ ३५ ॥

श्लेषयति । अशिश्लिषन् ॥

श्लेषतीति दाहे शपि । श्लेष्यतीत्यालिङ्गने श्यनि ॥

पति गतौ ॥ ३६ ॥

पन्थयति । अपपन्थत् । पन्थति । अपपत्थन् । इदित्वाष्णि-
ञ्चिकल्पः ॥

• पथतीति पथे गतो इत्यस्य शपि ॥

पिच्छ कुट्टने ॥ ३७ ॥

पिच्छयति । अपिपिच्छत् ॥

छटि संवरणे ॥ ३८ ॥

छन्दयति । अचछन्दत् । छन्दति । अछन्दीत् । शाकशय
नस्तु आत्मनेपदिव्वप्यमु पपाठ । स्वाम्यादय उद इत्यनिदित पठित्वा
उदयति इत्युदाजहु । तेषा उदयति इति रूपस्य उद अपवारणे
इत्याधृषीषेणैव सिद्धत्वादिह पाठो व्यर्थस्स्यात् । इदितोऽभावे छन्दश्श-
ब्दोपि न स्यादिति मैत्रेयाद्युक्त इदित्पाठ एव न्याय्य । अत एव न्यास
पदमञ्जरादौ 'उदिव' इत्यत्रोरश्छटादि उद अपवारणे इत्यम्मादेव
व्युत्पादितम् ॥

श्रण दाने ॥ ३९ ॥

प्रायेणाय विपूर्वे । विश्राणयति । व्यशिश्रणत् ॥

घटादिपाठात् श्रणयति इत्यादि ॥

तड आघाते ॥ ४० ॥

ताडयति । अतीतडत् ॥

खड खडि कडि भेदने ॥ ४१-४३ ॥

खाडयति । अचीखडत् । खण्डयति । अचखण्डत् । सण्डति ।
अखण्डीत् । कण्डयति । अचकण्डत् । कण्डति । अरुण्डीत् ॥

खण्डतीति मन्यने शपि । तथा कण्डते इति मदे । क्षीरस्वामी तु भूवादौ परस्मैभाषं कडतिमनिदितमपि कडीतीदितं पठित्वा कडेति दुर्ग इत्याह । अस्य निर्णयस्तत्र कृतः ॥

कुडि रक्षणे ॥ ४४ ॥

कुण्डयति । अचुकुण्डत् । कुण्डति । अकुकुण्डीत् ॥

कुण्डते इति वैकल्यदाहयोः शपि गतम् । वैकल्यार्थटान्त इति शाकटायनः । टान्त मेके इति स्वामी । इमावपि पाठभेदौ तत्रापि दर्शितौ ॥

गुडि वेष्टने ॥ ४५ ॥

गुण्डयति । गुण्डति । रक्षण इत्येके । प्रथमादि द्वितीयान्तेमेके पठन्ति—अवकुण्डयति । अवकुण्डति ॥

खुडि खण्डने ॥ ४६ ॥

खुण्डयति । खुण्डति ॥

वटि विभाजने ॥ ४७ ॥

वडीति शाकटायनः । वण्टयति । अत्र मैत्रेयो भोवादिकस्य विभाजनार्थस्य वटेर्हेतुमण्णौ वण्टयतीति सिद्धे चुरादौ पाठः कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इति । असौ हि 'णिचश्च' इति तद् चुरादिण्यन्स्य नेति मन्यते । अन्ये तु—'णिचश्च' इति तत्रापीप्यत इति नेदं प्रयोजनम् ।

द्विन्दु चिन्तीत्यादिभू इदित्त्वत्वात् गिञो विकल्पे न विमाननेऽप्यर्थे
 षण्टतीति सिद्धिरिति । ये तु भूपादायपि विमानने इति षण्टन्ति तेषां तु
 नैवास्य चोचस्यावतारः ॥

मडि भूपायां हर्षे च ॥ ४८ ॥

मण्डयति । मण्डति । मण्डन इति वेष्टने शपि । मडि भूपायां इति
 भूपादां पाठादेव मण्डतीति मिद्धेः अस्मैदित्त्वं नुम्मात्रार्थं न तु गिञि-
 कल्पार्थमापि । तेन हर्षे मण्डतीति न षण्टति ॥

भडि कल्याणे ॥ ४९ ॥

भण्डयति । भण्डति ॥

परिभाषणे मण्डन इति शपि । परिहास इत्येके तत्र ॥

छर्द वमने ॥ ५० ॥

छर्दयति । अचच्छर्दत् ॥

पुस्त वुस्त आदरानादरयोः ॥ ५१—५२ ॥

पुस्तयति ॥ पुस्तकम्—“कुन् शिल्पिमंज्ञयोः” इति ऋन् ॥

वुस्तयति । वुस्तम् ॥

चुद सञ्चोदने ॥ ५३ ॥

सञ्चोदनं प्रश्नः प्रेरणा च । तत्र प्रश्ने द्विरुर्मकत्वम्—देवदत्तमर्थं
 चोदयति इति ॥

चूडा—मिदादिपाठादद् इत्वं दीर्घत्वं च ॥

चूडालः—‘ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ’ इति मच्चर्थे लच् ॥

चूडा नाम काचिन् तस्या अपत्य चाडिः—‘ बाह्यादिभ्यश्च ’ इतीन्
‘ द्वचन ’ इति ढकोपवाद ॥

नक् धक् नाशने ॥ ५४—५५ ॥

अय तवर्गीयादि । णोपदेशपर्युदासे ‘ नृति नन्दि ’ इत्यादौ उपादा
नात् । नक्यति । धक्यति ॥

चक् चुक् व्यथने ॥ ५६—५७ ॥

चक्यति । चुक्यति । चिकेत्यपि कचित्पठ्यते ॥

क्षल शौचकर्मणि ॥ ५८ ॥

क्षालयति । अचिक्षलन् ॥

तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ५९ ॥

तालयति । अतीतलत् ॥

तालम्, तलम्—अच् । “ सज्ञापूर्वमो विधिरनित्य ” इति
वृद्धचभाव । मंत्रेयस्तु “ णुपिरविशब्दने इति ज्ञापक सामान्यमिड-
न्ति ” इत्युक्त्वा णिजभावे तलशब्दमाह ॥

तुल उन्माने ॥ ६० ॥

तोलयति । अतूलत् ॥

तुलेति णिचोऽनित्यत्वादिति मंत्रेय । अन्ये तु—णिजभावे प्रमाणा
भावात् ‘ तुल्यार्थे ’ इत्यादौ तुलेति निपातनादडि गिलुकि तुलेति ।

तुल्यति । अतुतुल्यदिति—नृगशब्दान् 'प्रादिपदिमान् पान्वर्थे च तुलमिष्ठञ्च' इति णिभि 'दीर्घो लो' इति णौ नडचम्यामस्य दीर्घत्व अम्भोपित्वाच्च भवति ॥

तुल्या कृष्णस्य नास्ति—'तुल्यार्थे' इति विधीयमाना तृतीया तत्रैव 'अतृणोपमाभ्याम्' इति वचनाच्च भवति ॥

तुण्या समित तुल्यम्—'नो वयोधर्म' इति यन् । तुण्या समित्ते नि व्युत्पत्तिमात्रम् । रूढशब्दस्त्वग सदृशपर्याय ॥

तुल्यभेतः—'एत्यतुल्याख्या अजात्या' इति समानाधिकरणसमास । अथ च पूर्वनिपातनियमत्राधनार्थे । तथा तुल्यमहान् इत्यत्र 'सन्महत्' इति महच्छब्दस्य प्राप्तपूर्वनिपातत्राधनार्थश्च ॥

कृष्णस्य तुल्यः, कृष्णेन वा—'तुल्यार्थे' इति षठीतृतीये ॥

दुल उत्क्षेपे ॥ ६१ ॥

दोलयति । अद्दुलन् ॥

दोला—भिदादेराकृतिगणत्वादद् ॥

दुलिः कमठी—'अन इ' इतीप्रत्यय, 'बहुन्मन्यत्रापि सज्ञाच्छब्दसो' इति णिलुक् ॥

पुल महत्त्वे ॥ ६२ ॥

पोलयति ॥

पोलतीति शपि । पुलतीति शे इति भूरादौ स्वामी ॥

चुल समुच्छ्राये ॥ ६३ ॥

चोलयति ॥

चोलः । चोलस्यापत्यमपि चोलः--'द्येन्मगध' इत्यण् । तस्य
'कम्बोजादिभ्यो लुग्वचन चोलाद्यर्थम्' इति लुक् ॥

मूल रोहणे ॥ ६४ ॥

मृलयति ॥

मूर्त्तीति प्रतिष्ठाया शपि ॥

कल विल क्षेपे ॥ ६५-६६ ॥

कालयति । वेलयति ॥

वेला ॥

कलयतीति गतिसङ्ख्यानयो कथादौ भविष्यति । कलते इति
शब्दसङ्ख्यानयो शपि । वेलते इति वेलेश्शपि चलने । विगतीति
सवरणे शे । क्वचित् किलेत्यप्यत्र पठ्यते । मैत्रेयादिभिस्तु न पठ्य-
ते । श्वेत्यक्रीडनयो किलतीति शे ॥

विल भेदने ॥ ६७ ॥

वेलयति । वेल्तीति शपीत्यात्रेय इत्युक्तम् ॥

तिल स्नेहने ॥ ६८ ॥

तेलयति । तिलतीति शे । तेलतीति गतो शपि ॥

चल भृतौ ॥ ६९ ॥

चालयति । चलतीति विलसनकम्पनयो शशपो ॥

• पाल रक्षणे ॥ ७० ॥

पालयति । अपीपलत् । पातेरापि हेतुमण्णो ' पातेर्लुग्भक्तव्य ' इति लुगागमे—पालयति ॥

लूप हिंसायाम् ॥ ७१ ॥

लूपयति । अलूलुपत् ॥

शुल्व माने ॥ ७२ ॥

शुल्वयति । अशुशुल्वत् । शूर्प माने इति श्रीभद्रमेत्रयादय । शूर्पयति ॥

शूर्प—एराचि पचाद्यचि वा णिलोप ॥

शूर्पेण क्रीतं शूर्पम्, शूर्पिकम्—' शूर्पादिजन्यतरस्याम् ' इत्या-
होयेष्वर्थेषु अत्रठञो ॥

द्वाम्या शूर्पाम्या क्रीत द्विशूर्प इत्यत्र ' अर्धपूर्वात् ' इति ठप्रञो-
र्वा लुक् ॥

चुट छेदने ॥ ७३ ॥

चोटयति । चुटतीति शे गतम् ॥

मुट संचूर्णने ॥ ७४ ॥

मोटयति । मोटतीति मर्दने शपि । मुटतीति प्रमर्दनाक्षेपयो शे ॥

पडि पसि नाशने ॥ ७५-७६ ॥

पण्डयति । पण्डति ॥

पंसयति । पंसति ॥

पांसुः—'अर्जिटशि ' इत्यादिना उपत्ययो दीर्घश्च ॥

पण्डन इति गर्तो शपि ॥

व्रज मार्गसंस्कारगत्योः ॥ ७७ ॥

व्राजयति । यन्नि मार्गसंस्कारयोः गर्तो चेति मैत्रेयादयः । अत्र धनवान्यो मार्गं चेति पठति । स्वामी तु व्रजस्थाने यन्नि पठित्वा मार्गंनि द्वितीयं भानुमह । तन्त्रान्तरे तु यन्निव्रजो ह्ये पठित्वा मार्गसंस्कारगती अर्थायुक्तौ । यानयति । मार्गयति । व्रजति यनतीनि शपि ॥

यानयतीनि यानेर्णौ ' यो विभृत्ने नुक् ' इति नुगागमे ॥

मृग अन्वेषणे यथादेशे । मार्गं अन्वेषणे इति मृगादेशे ॥

शुल्क अतिसर्जने ॥ ७८ ॥

शुन्कयति ॥

चपि गत्याम् ॥ ७९ ॥

चम्पयति । चम्पति ॥

क्षपि क्षान्त्याम् ॥ ८० ॥

• क्षञ्जयति । क्षजति । क्षञ्जत इति गतिदानयो घटादौ ॥

श्वर्त गत्याम् ॥ ८२ ॥

श्वर्तयति ॥

श्वभ्र च ॥ ८३ ॥

श्वभ्रयति ॥

ज्ञप मित्र ॥ ८४ ॥

ज्ञापने मारणादिषु च अभिधानमस्येति मत्रेयादय । अन्ये तु—शाकटायनानुसारिणो ज्ञपमारणतोषणनिशामनेषु मिञ्चेति पठन्ति । तथा 'इको जल्' इत्यत्र न्यासे "ज्ञप मित्र" इति पठित्वा "अन्ये तु ज्ञप मारणतोषणनिशामनेप्सिति पठन्ति" इति । घटादिपदत्रापि केचित्निशामनस्थाने निशानशब्द पठन्ति । घटादिषु मारणादिसूत्रस्य पाठादेव मित्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचन ज्ञपादिवर्जमन्ये स्वार्थण्यन्ता न मित इति ज्ञापनार्थ मिति पुन पाठफल चाहु काश्यपादय । ज्ञपादीननुक्रम्य 'नान्ये मिनोऽहेतां' इति ज्ञपादिष्वपतिरिक्तानामेव अहेतुमण्णो मित्राभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् नेद फलम् । त्रिच—अर्थविशेषपरिगणनमप्ययुक्त "प्रच्छ ज्ञीप्साया" "ज्ञप्ति" "श्ठावहुइस्थाशपा ज्ञीप्स्यमान" इत्यत्र "ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो चोपयितुमभिप्रेत" इत्यादौ ज्ञानमात्रे ज्ञापो च मित प्रयोगदर्शानात् । न चैव शक्यते वक्तु निशामा ज्ञानमात्र तदर्थोदस्माद्देहेतुमण्णो चुरादित्वेन "प्रच्छ ज्ञीप्साया" "ज्ञप्ति" इति भविष्यति । 'स्था-

शपां ज्ञीप्स्यमानः' इत्यादिस्तु हेतुमण्णौ घटादिमित्त्वेनेति । एवं तर्हि घटादिज्ञापनाविषयोऽयं तु ज्ञानाविषय इत्यर्थभेदस्य विद्यमानत्वात् घटादित्वादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववननं ज्ञापनार्थमिति शो-
क्तेन विरोधस्मयान् । अयं मतं—घटादिच्चादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मा-
रणादिषु मित्त्ववननं ज्ञापनार्थम्—निशामनस्य ग्रहणं विषयं इतर-
योस्तु नियमार्थमिति । एवंमपि मारणादिषु नि वननमगुक्तम् । मारण-
तोषणयोरिति तु वक्तव्यम् । किंभास्य ज्ञानमात्रार्थत्वे 'इगद्' इत्यत्र न्यायमारहरदत्तादिभिः नौगादिसात् व्युत्पादनं विरुद्धमेव ।

फाटो युक्त इति सिद्धान्तितम् । एवं च चुरादिणिचो 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्रायेऽपि तद् नास्तीति दर्शनाश्रयणेन "उक्तस्योक्तिणिचश्चेत्यु-
दितविहितपे" इति कर्त्रभिप्रायेऽपि मारणादौ परस्मैपदसिद्धिः पुनः
पाठफलमिति यद्देवेनोक्तं तदपि मतं—

जानातिर्ज्ञस्तु सिद्धचेत् ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादे-
श्रामित्वे पादेभ्य ज्ञप मिट्टिति पदं ज्ञापने मारणादौ ॥

तेनार्थात् ज्ञापनार्थे ज्ञपयतिपदवन् ज्ञापयेदित्यपि स्यान्

इति स्वेनेव ज्ञप मिदित्यर्थविशेषोपादानरहितं पाठमङ्गीकृत्य तस्य च
प्रयोजनं मारणादिव्यतिरिक्ते ज्ञापयत्यर्थे ज्ञपयतीति सिद्धिरित्युक्तत्वात्
उक्तस्योक्तचसम्भवात् निराकृतम् ॥

ज्ञपयति । संज्ञपयति । विज्ञपयति । प्रज्ञपयति । स्वभा-
वान्मारणादावप्यस्य वृत्तिरित्युक्तम् । तत्र च कौमारमतेन सोपसर्गः
प्रदर्शितः ॥

जिज्ञपयिषति, ज्ञीप्सति—'सनीवन्तर्धि' इत्यादिना पक्षे इड-
भावः । 'आपज्ञवृधाम्' इति ज्ञलादौ सन्यच डीकारः । 'अत्र
लोपः' इत्यभ्यासलोपः । 'णेरनिटि' इति णिलोपः ॥

'वादान्त' इत्यत्र ज्ञप्तः इति निपातनं ज्ञपेरिति 'निष्ठायां सेटि'
इत्यत्र केयटपदमज्योरुक्तत्वात् इह ज्ञप्तः, ज्ञपितः इति मैत्रेयेणोदाह-
रणस्य प्रदर्शनमयुक्तम् ॥

यम च परिवेषणे ॥ ८५ ॥

चकारेण मिदित्यपेक्ष्यत इति मैत्रेयादयः । इह परिवेषणं परिवे-

ष्टनम् । न तु भोजना, नापि वेष्टना । तत्र हि घटादित्वात्सिद्धम् ।
 न च वेष्टनेऽपि घटादित्वेन मित्रसिद्धिः । हेतुमण्यन्तस्य तद्वि-
 धानात् । तस्य च वेष्टनाऽर्थो न तु वेष्टनमिति । यमयति चन्द्रम् ।
 परिवेष्टत इत्यर्थः । अन्यत्र नियामयति । क्वचिद्यमोऽपरिवेषण
 इति पठ्यते । तदनार्पम् । चकारेण मिदित्यपेक्ष्यत इति मैत्रेयादिवि-
 रोधात् । किञ्च—घटादौ यमोऽपरिवेषणे इति परिवेषणादन्यत्र मित्रं
 निषिद्धयते । अनेन तु तत्रैव विधीयत इति विधिनिषेधयोर्विषयविभा-
 गो न प्रकल्पयेत् । येषां तु दर्शनं घटादावपरिवेषणे मित्रं विधीयत
 इति तेषां तु तत्रैवानेनापि मित्रं विधीयत इति वैयर्थ्यमेव प्रसज्येत ।
 इदं च घटादावपरिवेषणे मित्रविधानदर्शनं तत्रैव दूषितम् ॥

चह परिकल्कने ॥ ८६ ॥

चहयति । मैत्रेयस्तु चपेति पठित्वा चपयतीत्युदाजहार । चहे-
 त्यूपमान्तमेव चन्द्रोऽपि । अयं कथादावपि पठिष्यते । तस्य फलं अ-
 ग्लोपित्वात् 'सन्वल्लुञ्जनि' इति इत्त्वस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घस्य चा-
 भावः । तेन अचचहत् इति भवति । इह पाठात् अचीचहत् इतीत्व-
 दीर्घो भवतः । तथाऽस्य मित्त्वात्—अचहि अचाहि । चहं चहं,
 चाहं चाहमिति 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पो भवति ॥

चहतीति भूवादौ ॥

रह त्यागे ॥ ८७ ॥

इतीह केचित्पठन्ति । रहयति । कथादावप्ययं पठिष्यते । तत
 एव सिद्धेरिह पाठो व्यर्थ इति स्वामी । तत्र; चहिवत्कथादेरग्लोपि-
 त्वान् इत्त्वदीर्घयोरभावात् अररहत् इति भवति । इह पाठात् अरीरहत्

इति । तथा अरहि । अराहि । रंरंरं, राहंराहं इति मिच्चात् 'चि-
ण्णमुद्योः' इति दीर्घप्रकल्पोऽस्य भवतीति प्रयोजनसङ्गावान् ॥

रहतीति शपि । रंतीति तत्रैव रदि गतौ इत्यस्य ॥

वल प्राणने ॥ ८८ ॥

ओष्ठचादिः । वलयति ॥

चिञ् चयने ॥ ८९ ॥

ञिक्तरगात् कर्त्तृभिप्राये तद्भविष्यर्थान् णिजस्य विकल्पयते । णिचि
'चिस्फुरोर्णो' इत्यात्वं पक्षे भवति । तत्र पुकि मिच्चात्तस्य हस्य
इति चपयति । चययति । अणिचि—चयति, चयते इति भवति ।
अत्र काश्यप—इकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्वं नेति । तच्चिन्त्यं आत्वस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावे वृद्ध्यायूह्यस्वेषु चयतीति रूपमिदं चर्थात्तस्य ।
तथा णिजभावे गुणायोः चयति इति रूपार्थत्वाच्च । रहत्यादयो यद्य-
प्यत्र मंत्रेयादिभिः न पठिताः तथाऽपि काश्यपादिप्रामाण्यादस्माभिः
पठिताः ॥

चिनोतीति स्वादेः ॥

नान्ये मितोऽहेतौ ॥

ज्ञपादिव्यतिरिक्ता अहेतुमण्णो मितो न भवन्ति । तेन ज्ञपादिव्य-
तिरिक्तानां चौरादिकानां शमादीनां 'जनीजूपक्रुमुरञ्जोमन्ताश्च'
इत्यादीनां सामान्यलक्षणेन प्राप्तं मिच्चं न भवति ॥

घट्ट चलने ॥ ९० ॥

घट्टयति ॥

घट्टते इति शपि ॥

अस्त संघाते ॥ ९१ ॥

अस्तयति । कचिदयं वक्ष्यमाणस्य पुंसेरनन्तरं पठ्यते ॥

खट्ट संवरणे ॥ ९२ ॥

खट्टयति ॥

पट्ट स्फिट्ट चुवि हिंसायाम् ॥ ९३-९५ ॥

सट्टयति । स्फिट्टयति । चुम्बयति ॥

चुम्बतीति वक्रसयोगे शपि । केचित् द्वितीयं पुट्टेत्युकारवन्तं अनोष्ठञ्च च पठन्ति । अस्माभिस्तु मैत्रेयादीनामनुसारेण पूर्वमेव पुट्टि-पठित इतीह न लिखितं । तदनुरोधदेहेह स्फिट्टिश्च पठितं ॥

इह व्यय क्षय इति नन्दी पठति । व्ययेत्यपरे, मैत्रेयदेवादयस्तु उभयमपि न पठन्ति ॥

पूल सङ्घाते ॥ ९६ ॥

पूलयति । पूलतीति शपि । पुरुषकारे तु पूर्णेति क्षीरस्वाभी, पुणेति शाकटायन इत्युक्त्वा कौशशुद्धिस्त्रीदृशेऽर्थे क्रीदशीति न विद्म इत्युपहसितम् ॥

पुंस अभिवर्धने ॥ ९७ ॥

पुंसयति ॥

टकि वन्धने ॥ ९८ ॥

टङ्कयति । टङ्कति ॥

टङ्कः । विटङ्कः ॥

धूस कान्तिकरणे ॥ ९९ ॥

दन्त्योष्मान्त इति श्रीभद्रमैत्रेयादय । मूर्ध्न्योष्मान्त इति स्वा
मी । तथा च मैत्रेयोपि धूप इत्येक इति । काश्यपस्तु तालव्योष्मा
न्तपाह । धूसयति ॥

धूसरः—बाहुलकादरप्रत्यय ॥

कीट वर्णे ॥ १०० ॥

कीटयति ॥

चूर्ण संकोचने ॥ १०१ ॥

चूर्णयति । पुन पाठोऽर्थभेदकृत ॥

पूज पूजायाम् ॥ १०२ ॥

पूजयति ॥

पूजा—‘ निन्तिपूज ’ इत्यङ् ‘ ण्यास ’ इति युचोऽपवादः ॥

पूजितो राज्ञाम्—‘ मलिकुण्डिपूजार्थेभ्यश्च ’ इति वर्तमाने क्तः ।
क्तस्य च वर्तमाने’ इति कर्त्तरि षष्ठी । ‘ क्तेन च पूजायाम् ’

इति समासनिषेधः । 'पूजितो यस्मुरामुरेः' इति आर्षः प्रयोगः
इत्याहु ॥

अर्क स्तवने ॥ १०३ ॥

तपन इत्येके । 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' * इति दर्शनात् स्तवनपाठो
युक्तः । अर्कयति ॥

शुठ आलस्ये ॥ १०४ ॥

शोठयति । शोठतीति गतिप्रतिभाते शपि ॥

शुठि शोपणे ॥ १०५ ॥

शुण्ठयति । शुण्ठति । अत्र क्षीरस्वामी—केचिदेन अकारान्तं पठन्ति । लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणमिति । एव तु शुठ आलस्ये इति पूर्वत्रैव शोपणमपि निर्दिशेत् । शोपणे शोठयतीति प्रयोगो दृष्टश्चेत् शोठयतेरनेकार्थत्वेन निर्वाह्यः । तस्मात् शुठि शोपण इति युक्तः पाठः । अस्येदित्त्वादेव शुण्ठतीति सिद्धे म्वादौ शुण्ठे पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

जुड प्रेरणे ॥ १०६ ॥

जोडयति । बन्धने जुडतीति शे ॥

गज मार्ज शब्दार्थौ ॥ १०७-१०८ ॥

गाजयति ॥

गजते । गजति इति शपि । गर्जति गृजति इति च ॥

• मार्जयति । शौचालङ्कारयोः मार्जयति मार्जतीति युजादौ भविष्यति । मृन्मूप् शुद्धावित्यस्य माष्टि इत्यदादौ ॥

अत्र मर्चि^१मपि केचित्पठन्ति । मर्च^२यति । शपि मर्च^३ति ॥

घृ प्रस्त्रवणे ॥ १०९ ॥

घारयति । अत्र क्षीरस्वामी स्ववण इति पठित्वा अभिघारय-
तीत्युदात्तहार ॥

घरतीति शपि । जिवतीति श्लो । छन्दसो चैतावित्युक्तम् ॥

पचि विस्तारवचने ॥ ११० ॥

पञ्चयति । पञ्चति ॥

पञ्चते इति व्यक्त्यर्थस्य शपि ॥

तिज निशातने ॥ १११ ॥

तेजयति ॥

तितिक्षते इति भौवादिकस्य तिजेर्नित्यसन्नन्तस्य क्षमायाम् । तेजती-
ति तेजेशशपि पालनार्थस्य ॥

कृत संशब्दने ॥ ११२ ॥

कीर्तयति । 'उपधायाश्च' इति इत्वरपरत्वयो 'हलि च' इति दीर्घ । अचिकीर्तत् । अचीटतत्—'उट्टा' । अन्यदा 'गौ कृत स्यानिवत्' इतीत्वस्य स्यानिवत्त्व न भवति । यत्र द्विरुक्ता परभागस्याद्योऽनवर्णे तत्रैवेय परिभाषत्येव 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यादौ भा-

प्यकैयटयोस्स्थितम् । एवमेव 'उरृत्' इत्यादौ पदमञ्जर्यादिष्वपि । यत्तु 'स्तौतिण्योरेव' इत्यत्र सिपेचयिपति इत्यत्र सिचेहेतुमण्णो गुणे सतीटि गुणायादेशयो उत्तरखण्डस्य^१ अवर्णभावेऽपि अनया परिभापया गुणस्य स्थानिवत्त्वेन सिचशब्दस्य द्विरुक्तिवचन तदस्या परिभापया सामान्यताश्रयणेन स्थानिवत्त्वेऽपि रूपसिद्धौ विशेषो नास्तीत्येतावता । न तु सिद्धान्तस्थित्या । कथं तर्हि 'लोप पिबते' इत्यत्र वृत्तौ अपीप्यत् इत्यत्र पिबतेर्णौ युक्ति चडि 'लोप पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधालोपे तस्यानया परिभापया स्थानिवत्त्वमाश्रित्य पाय् शब्दस्य द्विरुक्तिरुक्ता । न ह्यत्र उत्तरखण्डस्य आद्यमचमवर्णं पश्याम । यद्यपि प्रयोगे न पश्याम, स्थानिवत्त्वेन पाय्शब्दे द्विरुक्ते प्रक्रियायामुत्तरखण्डे अवर्णं पश्याम इति न दोष । तस्य च 'लोप पिबते' इत्यस्य पुन प्रवृत्त्या प्रयोगेऽदर्शनम् । एव औजदत् इत्यत्राप्युद्देशाद्वाणिगचि टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् ढत्वादीना चासिद्धत्वे ह्तुशब्दस्य द्विरुक्ते प्रक्रियावाक्ये उत्तरखण्डस्याजवर्णं इति न क्वचिद्दोष । एव च औजिदत् अपीप्यत् इत्यादिसिद्धचर्थं अस्या परिभापया सामान्यत्वमाश्रित्य अत्र 'लोप पिबते' इत्यत्र वृत्तिकारवचन 'स्तौतिण्यो रेव' इत्यत्र न्यासकारवचन च सवादयन् अचिरीर्त्त इति सिद्धचर्थं अनित्यत्व चास्या वदन् सीरदेवोपि प्रत्युक्त । प्रकृतमनुसराम ॥

कीर्तिः—'उत्तियूति' इत्यादिना युजपवाद क्तिन् । कालपास्तु युचमपीच्छन्ति कीर्तना इति ॥

'ऋदुपधाच्चाकलपिचृते' इत्यत्र तपरकरणात् ऋकारोपधकीर्तयतिव्यावृत्त्यर्थात् अस्माणिगचोऽनित्यत्व ज्ञाप्यते । नित्ये णिच्यनुपधा

त्वृदेव ऋकारस्यात्र क्यप् न भविष्यतीति किं तपरकरणेनेन द्व्यावृत्त्यर्थेन । तेन कीर्तनीत्यादि न भवति ॥

वर्ध छेदनपूरणयोः ॥ ११३ ॥

वर्धयति । अववर्धत् ॥

कुवि छादने ॥ ११४ ॥

कुम्बयति । कुम्बति ॥

कुम्बा—' चिन्तिपूजि ' इत्यादिना युक्तो पवादोऽह् । एवं स्वामिकाश्यपमेंत्रेयादयो वशन्तं पठन्ति । अपरे तु भकारान्तं पठन्ति—कुम्बयतीत्यादि ॥

लुवि तुवि अदर्शने ॥ ११५-११६ ॥

अर्दन इति मेंत्रेयः । लुम्बयति । तुम्बयति । अनयोरिद्विच्चादेव लुम्बति तुम्बति इति सिद्धेः अर्दनेऽर्थे म्वादो पाठो व्यर्थस्स्यात् । इहादर्शनेऽर्थे त्वर्थभेदात्सोपि सार्थकः ॥

हृप^१ व्यक्तायां वाचि ॥ ११७ ॥

हापयति । हृपेऽर्थेके । ह्यापयति ॥

चुटि छेदने ॥ ११८ ॥

चुण्टयति । चुण्टति । अत्र क्वचिन्मृडितुडीति तृतीयान्तो प-

च्छेते । तावाघेषु व्याख्यानेषु न दृश्येते । अतः प्रामादिकः पाठोऽनयोः ॥

इल प्रेरणे ॥ ११९ ॥

एलयति । ऐलिलत् ॥

इलतीति तुदादौ ॥

अक्ष म्लेच्छने ॥ १२० ॥

म्लेच्छनमपशब्दनं 'म्लेच्छो ह वा एप गदपशब्दः' इति श्रुतेः । अक्षयति । अक्षतीति संवाते शपि । म्लक्ष अक्ष छेदन इत्यपि क्वचित्पठ्येते ॥

म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि ॥ १२१ ॥

इहाव्यक्तवागपशब्दनम् । म्लेच्छयति ॥

म्लेच्छतीति भूवादौ ॥

ब्रूस वर्ह हिंसायाम् ॥ १२२—१२३ ॥

ब्रूसयति । वर्हयति ॥

वर्हतीति बृह वृद्धावित्यस्य शपि । वर्हत इति प्राधान्ये । बृह-येन् वर्हयेदिति भाषार्थोऽग्रे भविष्यति ॥

अत्र गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाशया इति क्वचित्पठ्येते । गर्ज-

यति । गर्दयति । गर्धयति । शय्यपि गतावाद्यौ । गृन्थतीति श्यनिगृधे ॥

गुर्द पूर्वनिकेतने ॥ १२४ ॥

अत्र क्षीरस्वामी—पूर्वनिकेतनमासाद्याभ्यवहार इति । पारायणे द्वौ धातू इत्याह । पुरुषकारे तु—“पूर्व निकेतने” इति पठित्वा “निकेतो निवास पूर्वनिवास ” इत्युक्त्वा पूर्वयतीत्यत्र उपधाया चेति दीर्घ उक्त । गूर्दयति । पूर्णयति ॥

पूर्वति इति पूरणे शपि । गुर्दिस्तु “कुर्दं गुर्दं” इत्यत्र प्रपञ्चित । पूर्वयतीति यस्त्वप्रभावयोस्तत्^१ कण्ठ्वादिषु दर्शनादिति यद्देवेनोक्तं तच्च भूवादो पूर्वतो दूषितम् ॥

जसि रक्षणे ॥ १२५ ॥

मैक्षण इति देव । जंसयति । जंसति । जस्यतीति श्यनि मोक्षणे । इहैव हिंसाया जासयतीति भविष्यति । तथा ताडनेऽपि ॥

ईड गतौ ॥ १२६ ॥

ईडयति । ऐडिडत् । ईड स्तुतावित्यदादौ ॥

जसु हिंसायाम् ॥ १२७ ॥

जासयति चोरस्य, चोरं इति वा—‘जासिनिग्रहण’ इति कर्मणि शेषे पठि । ‘जासि’ इति निर्देशात् चोरमनीजिसत् इत्यत्र न पठीति न्यासे । इदमपि दूषित प्रागेव । कत्वायामिद्विकल्पार्थात्

^१ पूर्वयतीति तु यस्त्वने तत्

उदित्करणादस्य गिजनित्य इति जसतीति भवति ॥

जसित्वा, जस्त्वा । जस्तम् ॥

पिडि सङ्घाते ॥ १२८ ॥

पिण्डयति । पिण्डति ॥

रुष रोषे ॥ १२९ ॥

रोषयति ॥

शपि—रोषति । हिंसायां श्वनि—रुष्यति । रोषे रुष्ट इत्येक इति मैत्रेयरक्षितौ ॥

डिप क्षेपे ॥ १३० ॥

डेपयति । डप डिप सङ्घात इत्यत्राग्रे आकुस्मीयः । क्षेपे डिपयति डिप्यतीति गतौ ॥

पूप समुच्छ्राये ॥ १३१ ॥

स्तूपयति । अडुपुपत् ॥

आकुस्मादाऽऽत्मनेपदिनः ॥

कुस्मनाम्रो वेति वक्ष्यति । आ एतस्मादात्मनेपदिनः अकर्त्रभिप्रा-
येऽपि । आडभिविधौ मर्यादायां त्वसंदेहायं प्रागित्येव द्यूयात् ॥

चित संचेतने ॥ १३२ ॥

सनेतन सज्ञानम् । चेतयते । अचीचितत् । चिन्तयतीति स्मृत्यामिहे गतम् । शपि चेततीति सज्ञाने ॥

दशि दंशने ॥ १३३ ॥

दंशयते । आकुस्मीयमात्मनेपद् णिच्सन्नियोगेनेति व्याख्यातार । तेनेदिक्करणसामथर्थात् णिजभावे दंशति । दशतीति शपि ॥

दसि दर्शनदंशनयोः ॥ १३४ ॥

दशनदर्शनयोरिति प्रायेण दृश्यत इति पुरुषकारे । दंसयते । दंशति । पूर्ववदृणिचि परस्मैपदम् ॥

दसतीति रक्षणे गतमेकीयमतेन । दस्यति इत्युपक्षये श्यनि । दासत इति दाने शपि ॥

दासः । दासी—‘दसेष्टनौ न आ च’ इति टटनौ, नकारस्य चाकार । टित्त्वात् स्त्रिया ङीप् । टटनो स्वरे विशेष । अत्र दसेत्यनिदितमपि केचित्पठन्ति । यदाह—‘पितेव पुत्र दसये वचोमि’* इत्यत्र भट्टभास्कर—दसये सगृह्णामि । दस दशनदर्शनयो चौरादिभ्योऽनुदात्तेत्, व्यत्ययेन वृद्ध्यभाव इति ॥

दासीदासम्—गवाश्वप्रभृतित्वात् एकवद्भाव एकशेषाभावश्च ॥

डप डिप सङ्घाते ॥ १३५—१३६ ॥

डापयते । डेपयते ॥

डेपयतीति क्षेपे गतम् ॥

तत्रि कुटुम्बधारणे ॥ १३७ ॥

तन्त्रयते । तन्त्रति । तन्त्रम् । चान्द्रास्तु—कुटुम्बेति पृथ-
ग्घातुं मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरणः ॥

मत्रि गुप्तभाषणे ॥ १३८ ॥

मन्त्रयते, मन्त्रति ॥

स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १३९ ॥

स्पाशयते । अपस्पशत । 'अन्स्मृदृत्वर' इत्यादिना अ-
भ्यासाकार इत्यापवादः । स्पशति, स्पशते इति स्पश बाधनस्पर्-
शयोः इत्यस्य हिकादेः ॥

तर्ज भर्त्स संतर्जने ॥ १४०—१४१ ॥

तर्जयते । भर्त्सयते । 'तर्जयन्निव केतुभिः' इति भौवादि-
कस्य तर्जतेहेतुमणिञि ॥

वस्त गन्ध अर्दने ॥ १४२—१४३ ॥

वस्तयते । गन्धयते ॥

किष्क^१ हिंसायाम् ॥ १४४ ॥

किष्कयते । क्वचित्कोशे हिष्कोति पठ्यते हिष्कयते ॥

निष्क परिमाणे ॥ १४५ ॥

निष्कयते । निष्कः—अच् ॥

• निष्केण क्रीतं नैष्किकम्—‘असमासे निष्कादिभ्यः’ इति क्रीना-
घर्षे ठक् ॥

द्याभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं द्विनैष्किकम्, द्विनिष्कम्—‘द्वित्रिपूर्वा-
न्निष्कान्’ इति पक्षे प्राग्बहतीयस्य ठको लुक् । एवं त्रिपूर्वस्या-
पि । ‘परिमाणान्तस्य’ इत्युत्तरपदवृद्धिः लुगभावे ॥

लल ईप्सायाम् ॥ १४६ ॥

लालयते । अलीललत् ॥

कुं लालयते इति कुलालः—कर्मण्यण् । कुलालेन लूनं कौ-
लालकम्—‘कुलालादिभ्यो वुञ्’ इति वुञ् ॥

कूण संकोचने ॥ १४७ ॥

कूणयते । कूणिः । अन्ये तु कुणेति ह्रस्वोपधं पठन्ति । वयं तु
कूणेत्यादिदर्शनान्मंत्रेयाद्युक्तं दीर्घोपधत्वमेव बहुमन्यामहे । ह्रस्वोप-
धस्तु कथादो भविष्यति । शब्दोपकरणयोः कुणतीति शे ॥

तूण पूरणे ॥ १४८ ॥

तूणयते ॥

तूणः । तूणीरः । बाहुलजादीरन् ॥

भ्रूण आशायाम् ॥ १४९ ॥

भ्रूणयते । भ्रूणः ॥

शठ श्लाघायाम् ॥ १५० ॥

शाठयते ॥

यक्ष पूजायाम् ॥ १५१ ॥

यक्षयते ॥

स्यम वितर्के ॥ १५२ ॥

स्यामयते । स्यमतीति शब्दार्थः शपि ॥

गूर उद्यमने ॥ १५३ ॥

गूरयते । क्वचिदयं लघूपध ईदिव्चेह पठ्यते । तदात्रेयमैत्रेयवि-
रोधाद्गुपेक्ष्यम् । चुरादौ दीर्घोपध इति हि तुदादावात्रेयः । दिवादौ च
तेनायमर्थः स्फोरितः । मैत्रेयस्तु चुरादौ दीर्घोपधं अनीदितं ऽटित्वा
गूरयते इत्येवोदाजहार । तथाच देवपुरुषकारयोस्यमनीदिदीर्घोपधः
पठितः ॥

शम लक्ष आलोचने ॥ १५४-१५५ ॥

शामयते । लक्षयते । दर्शनाङ्कनयोः लक्षयति लक्षयते इति गतम् ॥

कुत्स अवक्षेपणे ॥ १५६ ॥

कुत्सयते । कुत्सा इति णिदि कुत्सायां इति निर्देशादङि ॥

त्रुट छेदने ॥ १५७ ॥

त्रोटयते । अयं तुदादौ च । कुट्टेत्येक इति स्वामी ।

• गल स्रवणे ॥ १८५ ॥

गालयते । गलतीति शपि ॥

भल आभण्डने ॥ १५९ ॥

भालयते । भञ्जत इति परिभाषणहिसादानेषु इति शपि ॥

कूट अप्रदाने^१ ॥ १६० ॥

अवसादन इत्येके । कूटयते । अत्र पुरुषकारे कूट प्रतापन इत्यप्येक
इति मंत्रेयरक्षितो । स एव तु पाठ प्रायेण दृश्यते । तदा कोटयते ॥

कुट्ट प्रतापने ॥ १६१ ॥

कुट्टयत इति क्षीरस्वामी । अय रथाटावपि । कुटतीति शे ॥

वञ्चु प्रलम्भने ॥ १६२ ॥

वञ्चयते । क्त्वायामिद्धिरुल्परार्थोद्दिच्छ्वात् णिन्तरयानित्य इति व-
ञ्चतीत्यपि भवति ॥

वञ्चित्वा, वञ्चित्वा, वञ्चत्वा—‘वञ्चिलुभृचतश्च’ इति श्लेढ कच-
कित्त्वपिः लपनात्पक्षे नलोप । इडभाषे तु नित्यम् । अत्र सूत्रे वञ्चु
गतौ इति भौत्रादिकस्य चास्य च ग्रहणमाह हरदत्तः । तत्र च तेन
चौरादिक उदित्पठित । तन्मते वल्यद्यार्थेवातुरुमात्रे इद्विजल्पेन भा-
व्यम् । पाठद्वयेऽपि निष्ठाया—वक्त । ‘गृधिमञ्चचो प्रलम्भने’ इत्यत्र

भौवादिकस्यैव ग्रहो नास्य । आकुस्मीयत्वादेव अक्रत्रेभिप्रायेऽपि तदः
सिद्धत्वात् । पूर्वोत्तरयोगसाहचर्यान् गृधिसाहचर्याच्च कारितण्यन्तस्यैव
वक्ष्येत्तत्र ग्रहणस्य युक्तत्वाच्च । अत एव तत्र वृत्तौ—वञ्चु गतो इति
भौवादिक एव उपात्तः । यदाऽयं कारितण्यन्तस्तदाऽपि प्रलम्भनार्थो न
तु प्रलम्भनमिति नास्य तत्र ग्रहणप्रसङ्गः । आकुस्मीयनिबन्धनश्च-
तद् स्वार्थण्यन्तस्येति प्रागेवोक्तमिति स्वार्थण्यन्तादस्मान् कारितण्यो
वक्ष्यति, वक्ष्यते इत्युभयं भवति । अत्र सुधाकरेण —

इन्द्रनीलदृपदः प्रथीयसीराश्रिता कथममी जिवांसत ।

उन्नतश्रवणवालनिस्वानान् वक्ष्यन्ति शरभान् करेणव ॥

इति प्रयोगस्य चौरादिकोऽप्यात्मनेपदीत्युक्त्वा वक्ष्यन्ति अन्यपथं गमय
न्तीति प्रतीतेः प्रलम्भनाभावान्न तडिति निर्वाहात्कारितण्यन्तादस्मादपि
'गृधिवञ्चो.' इति तडा भाव्यमिति न मन्तव्यम् । यतः कारित-
ण्यन्तस्यात्र प्रयोज्यान्तराभावादर्थो न सङ्गच्छते । स्वार्थण्यन्तस्यकु-
स्मीयत्वात्तडा भाव्यमित्येव तस्याभिप्रायः ॥

वनीषच्यते—'नीवञ्चु' इत्यादिना नीगम्यासस्य ॥

वृष शक्तिवन्धने ॥ १६३ ॥

शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यमिति केशवस्वामी । शक्तिसवन्ध इति
मैत्रेयः । वर्षयते ॥

वर्षतीति वृष सेचने इत्यस्य शपि । वर्षणे इति वर्ष स्नेहन इत्यस्य ॥

मद तृप्तियोगे ॥ १६४ ॥

एवं मैत्रेयादयः । अन्ये तृप्तिशोधन इति पठन्ति । यदाह

क्षीरस्वामी—तृप्तिशोभने तर्पणशुद्धाविति । मादयते । हर्षे मा-
द्यतीति श्यनि । इदितस्तुत्यादौ शापि मन्वते ॥

दिवु परिकूजने ॥ १६५ ॥

देयते ॥

परिदेयकः । 'देविकुशोश्रोपसर्गे' इति तान्श्रिलिफो वुञ् । अत्र
दीव्यते ण्यन्तस्यास्य च ग्रह इति हरदत्त । सपृचादौ नानयो ।
यदाह वृत्तिकार —परिदेवी भूवादिर्गृह्यत इति । अत्र हरदत्त —क्री-
डाद्यर्थस्य हेतुमण्यन्तस्य दिवु परिकूजने इत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य च
ग्रहण न भवति । लाक्षणिकत्वादण्यन्तैस्साहचर्याच्चिति । अत्र मत्रे
य —वञ्चप्रभृतिमुदित पठन्ति, स एनाय धातुरर्थान्तरे चुरादिरित्येन-
बोधनार्थमिति । तन्मते उदित्व प्रत्याभिज्ञानार्थत्वान् णिचो विरल्पाय न
प्रमल्यते । प्रत्यभिज्ञामत्रि च फट्टेऽनुदित एव पठचेरन् ॥

गृ विज्ञाने ॥ १६६ ॥

गारयते ॥

गिरतीति निगरणार्थस्य शे । गृणातीति शब्दार्थस्य श्चि । गरतीति
ह्रस्वान्तस्य सेचनार्थस्य शापि ॥

विद वेदनाख्याननिवासेषु ॥ १६७ ॥

विद वेदने इत्येते । विद वेदनाख्यानपरिवादिषु इत्यपरे ।
वेदयते ॥

सत्ताया विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तो श्यन्दुर्दृशम्शेष्विद क्रमान् ॥

मन स्तम्भे ॥ १६८ ॥

मानयते ॥

ज्ञाने मन्यते । अवबोधने मनुते ॥

यु जुगुप्सायाम् ॥ १७० ॥

यावयंत । युनाति च युनीते च न्यने । यातीति मिश्रणे ॥

कुरुम् नाम्नो वा ॥ १७१ ॥

कुस्ममिति दृष्टम् । कुस्मयतिरकारितमितिचेत् कौर्नित्यसमास
त्वादुपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ॥

कुत्सितस्मयनेऽस्य वृत्तिरिति भेदेयदुर्गादय । कुस्मयते । ना
मो वा इत्यस्य अयमर्थं वा अथवा नाम्न प्रत्यासत्तच्चा कुस्मे
त्यस्मान्नाम्न कुस्मप्रातिपदिकात् 'तत्करोति' इति णिचि कुस्मयते
इति भविष्यतीति कुस्मधातोरेवाभावान् कुतोना माऽयमनूद्येते-
त्याशङ्कायामह—कुस्ममिति दृष्टमिति । कुशब्दपूर्वात् स्मयते 'अ-
न्येष्वपि दृश्यते' इति इप्रत्यये 'कुगतिप्रादय' इति समासे समास
त्वान्नाम प्रातिपदिकमिति लक्षणेन निर्ज्ञातमित्यर्थः । ननु किमेनेन प्रा
तिपदिजात् कारितणिच्चा यत् कुपूर्वान् स्मयते कुस्मयते इति सिद्धमि
त्याह—कुस्मयतिरकारितमिति चेन् कौर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च
बाह्यत्वात् कारितमेवेति । कुपूर्वं स्मयतिरेव कुस्मयते इत्यत्र भविष्य
ति प्रकृति । तेनाकारित कारिताभावो स्त्वितिचेत् तत्र कौरन नित्यस-

भासत्वात् । यदि हि तिङन्तेन कौरन्वय स्यात् 'कुगतिप्रादय' इत्यत्राप्यतिङिति सम्बन्धात् समासो न स्यात् । ततश्च वाच्यत्वादेरपद्य न स्यात् । पूर्वप्रयोगवत्परप्रयोगश्च स्यात् । तथा तदुपसर्गस्य बाह्यत्वात् प्रमुस्मयते इति स्मयते प्राक् प्रयोग स्यात् । क्रियमाणे च कुस्मनाम्न इति कुशब्दाटप्युपसर्गस्य बाह्यत्वस्येप्यमाणत्वात् न तिङन्तेन कौरन्वय । यदि हि स्यात् 'ते प्राग्वातो' इति कुप्रस्मयने इति स्मयते प्राक् प्रयोगस्स्यात् । क्रियमाणे च कुस्मनाम्नो वेत्यस्मिन्नेतत्परणसा मथर्चाञ्च कुपरस्य स्मयते नापि कोट्यर्थवहितस्य प्रयोग । उपसर्गस्य च इति चकारेण अन्येऽपि दोषा सूच्यन्ते । तत्र तावत्—कुस्मया चक्रु इति आम् न स्यात् । चुकुस्मयिषति इत्यत्र कोट्टिवचन न स्यात् । अचुकुस्मयतेत्यत्र चङ् स्यात् । अङ् कौ परस्स्यात् । कुस्मना इति युङ् स्यात् । कुस्मनिरिति च स्यात् । कुस्मयिना इत्यादौ इण्ण स्यात् । कुस्मयित्वा इत्यत्र ल्यप् स्यात् । क्विपि च णिभयोगान्तलोपयो सहा रस्य च रुत्वे 'वो' इति दीर्घे कू इति सिद्धयति । तथा ण्वुलि णिलोपे कुस्मक इति भवति । अन्यदा कुस्मायक इति स्यात् । किञ्च कुस्मतीति न स्यात् । कुस्मायते इत्यादौ क्यडादयोपि न स्यु । एषा प्रातिपट्टिनादान्तरे विधानात् । अतो धात्वन्तर प्रातिपदिन वा आश्रयणीयमिति निगमयति—कारितमेवेति । ननु धातुपक्षे कथमाचारे किनादय स्यु । सत्य, कारितान्तादपि णिलोपे कुस्मप्रातिपट्टिकात् क्विवादयो भविष्यन्तीति न दोष ॥

चर्च अध्ययने ॥ १७१ ॥

चर्चयति । चर्चतीति हिंसादौ गतम् ॥

चर्चा—‘चिन्तिपूजि’ इत्यादिना युचोऽपवादोऽह् । चिन्त्यादयः सर्वे चौरादिका गृह्यन्ते ॥

बुक् भ्राषणे ॥ १७२ ॥

बुक्कयति । बुक्कतीति शपि । अत्र स्वामी—शब्द उपसर्गादाविष्कारे च इति पठित्वा उपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराङ्गापगे च णिचमुक्त्वा प्रतिशब्दयतीत्युदाहृत्य प्रतिश्रुतमाविष्करोति इत्यर्थे इत्याह । पुनश्च ‘अनुपसर्गाच्च’ इति पठित्वा आविष्कारे शब्दयतीत्याह । मैत्रेयस्तु ङावेनावपठन् शब्द शब्दक्रियायामिति पठित्वा शब्दयतीत्याह । अत्र पाठे ‘प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे’ इति णौ प्रतिशब्दयति शब्दयतीति वाऽऽविष्कारे सिद्धम् । स्वामिपाठे तु शब्दकरणे शब्दयतीति न सिद्धयति । ‘शब्दवेर’ इति क्यडा ‘तत्करोति’ इति णिचो बाधान् । तस्मात् मैत्रेयपाठो ज्यायान् । येषां तु क्यडा न णिचो बाधः तेषां न विशेषः । शब्दतीति शपि ॥

कण निमीलने ॥ १७३ ॥

काणयति । अचीकणत्, अचक्राणत्—‘काण्यादीनां वा’ इति ह्रस्वविकल्पो णौ चटुपधायाः ॥

काणः—स्वभावादयं एकनेत्रनिमीलनवचनः । कणतीति शपि शब्दे ॥

जम्भि नाशने ॥ १७४ ॥

जम्भयति । इदित्त्वान् जम्भति । चन्द्रस्तु जम्भेति पठित्वा जम्भयतीत्युदाजहार । ‘रथिजभोरचि’ इति नुमं मन्यते । अत्र मने नाशने न जम्भतीत्यासेत् । अयं चानिदित्पाठो न्यासमारहरदत्तादी-

नामनभिपत' । अन्यथा 'रथिजभोराचि' इत्यत्र जभमृमीतिवन् अमु-
मप्युपाददीरन् ॥

जम्भते इति शपि जृम्भणे ॥

पूद् क्षरणे ॥ १७५ ॥

केचिदास्त्रवणे इति पठन्ति । सूदयति । अमूपुदत् ॥

सूदते इति शपि ॥

जसु ताडने ॥ १७६ ॥

जासयति चोरस्य—'जासिनिप्रहण' इति कर्मणि शेषे पठ्ठी ।
हिंसाया पठितस्यास्य पुन पाठोऽर्थभेदान् । न हि ताडनं हिंसा; तज्ज-
न्यत्वात्तस्याः । उदित्त्वाद्म्यापि णिज्जिक्लिप्तः । तेन जसतीति भवति ॥

पश बन्धने ॥ १७७ ॥

पाशयति ॥

अम रोगे ॥ १७८ ॥

चोरस्यामयति । आमयतः । 'रुजाथानाम्' इति कर्मणि
शेषे पठ्ठी । 'नान्ये मितोऽहेतो' इति मित्वनिषेधः ॥

आमः—घञि अचि वा णिलोपः । आम*शब्दस्तु 'मीड् हिंसा-
याम्' इत्यस्याचि ॥

* पाण्डितपत्रे मुद्रितकौशे त्वत्र "आम" इत्यस्मादनन्तर "विशब्दानार्थादि-
तरामान्" (२८४ पृष्ठे २ पङ्क्तौ) इत्यत एव स्वोपलब्धादर्शको-
शद्वयेऽपि ग्रन्थपात्र निधित्य अन्यथैव अपेक्षितग्रन्थोऽभ्युद्यत् मुद्रित ।
स तु नादरणीय इत्यवधेयम् ॥

गत्यादौ अमतीति शपि । अस्य च हेतुमण्णो अमन्तत्वेन भित्त्वात्
अमयतीति । अस्य नोदात्तोपदेशत्वात् 'नोदात्तोपदेशस्य' इति
ङिति णिति कृति वृद्धिनिषेधात् घञ्ण्वलो अमः अमक इति ॥

चट स्फुट भेदने ॥ १७९-८० ॥

चाटयति । स्फोटयति ॥

ऋमादिकासे शशपो स्फुटति स्फोटते पठे । स्फुटतीति विश-
रणे च ॥

घट सङ्घाते ॥ १८१ ॥

घाटयति । षट् चेटायामित्यस्य घटते घटयते घण्टयतोत्यग्रे
भाषार्थे भविष्यति ॥

हन्त्यर्थाश्च ॥

येऽन्ये नवमु विकरणेषु पठिता हन्ति समानार्था ते च स्वार्थे णिच-
मुत्पादयन्ति । घातयतीत्यादि । एव मंत्रेयानुरोधेन चटादयो व्या-
ख्याता । अत्र घनपाल — चट स्फुट भेदने, घट च सङ्घाते । नवा
रात्पूर्वो चात्रार्थे णिचमुत्पादयत इति । स्वामी तु — "चट स्फुट
भेदने घटयति स्फोटयति । घट च । घटधातुश्च भेदने वर्तते ।
हन्त्यर्थाश्च घातवो णिचमुत्पादयतीत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह — "घट
च हन्त्यर्था चट स्फुट घातू द्वौ घटश्च घातु नय एते हन्त्यर्था ह-
न्तिना समानार्था णिचमुत्पादयन्ति" इति । शाकटायनोपि — "चट-

स्फुटौ घट च हन्त्यर्थाः” इति वदन् अस्यामनुकूलः । माधवोपि—चट-
स्फुटघटा हन्त्यर्था णिचमुत्पादयन्तीति । काश्यपस्तु—चट स्फुट भेदने
घट च हिस च हन्त्यर्था इति । तन्मते चकारेण घट. समुच्चीयत इति
बोद्धव्यम् ॥

दिवु मर्दने ॥ १८२ ॥

देवयति शत्रून् । उदित्वात् देवति । परिकूजने आकुस्मी-
यो गतः । अयमपि परिकूजनार्थ इति चन्द्रादयः ॥

अर्ज प्रतियत्ने ॥ १८३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्त । अर्जयति । अयमर्थान्तरेऽपि
दृश्यते, “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मण. प्रतिगृहीयात्” इति दर्शनात् ।
अर्जाति इत्यर्जने शपि ॥

घुपिर् विशब्दने ॥ १८४ ॥

शब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनम्, ततोऽन्यद्विशब्दनम् । घुपिर्-
विशब्दने इति काश्यपः पपाठ । तथा च स्वामी—अविशब्दने इत्येके
इति । तदसत्, भाष्यविरोधात् । यदाह घुपिर्विशब्दने इत्यत्र—
किमर्थं विशब्दन इत्युच्यते । न विशब्दने घुषोर्णिच्चा भाष्यमिति ।
एवं वृत्तिन्यामपदमञ्जर्यादिष्वपि स्थितम् । घुपिर्विशब्दने इत्यत्रा-
विशब्दनग्रहणमन्तरेण घुपिरित्येतावत्युच्यमानेऽपि धौनादिकस्य अवि-
शब्दनार्थस्यैव अनन्तरा निष्ठा सम्पत्तीति तस्यैव ग्रहणे सिद्धे पुन-
र्विशब्दनप्रतिषेधादस्य णिञ्विकरूपो ज्ञाप्यते । नित्ये हि णिचि तेन

व्याधानाद्विशब्दनाभादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नेति किं प्रतिषेधेन । इदं च घोपतावुक्तं मन्दबुद्धचन्द्रहायेह स्मारितम् । एवं च इरित्वं अनुप-
पत्, अघोषीत् इत्यत्र पक्षे अडर्थत्वेन अवयवे चरितार्थमिति अनुधुपत्
इत्यत्र 'णिश्चि' इति चडं न बाधते । घोपयति । घोपति ॥

अयद्युपितं—निष्ठायां इद्वतिषेधो भोवादिकस्यैवेत्युक्तम् ॥

आडः क्रन्द सातत्ये ॥ १८५ ॥

अत्र काश्यपमंत्रेयो—आडः परः क्रन्दिः सातत्ये णिन्मुत्पादय-
तीति । इदं च सातत्यं कुस्मयतेरनन्तरं मंत्रयेण गणान्तरस्थान् धानूनू-
द्य पुनर्द्वितीयं परस्मैपदप्रकरणमधुनोच्यते इत्युक्तत्वादयमपि भौवादिक-
स्यानुवाद इति । तत्र 'क्रन्देद्योऽर्थः आह्वानादि तदपेक्षमिति बोद्धव्य-
म् । आक्रन्दयति ॥

आक्रन्दतीति आह्वानादौ शपि गतम् । क्रन्दते इति वैकृत्ये
घटादौ । स्वामी तु—आडूर्ध्वो युषिः क्रन्द सातत्ये चुरादि' । आघो-
पयतीत्युक्त्वा मंत्रेयाद्युक्तमपरमाहुरित्याह ॥

लस शिल्पयोगे ॥ १८६ ॥

अत्र स्वामी—शिल्पोपयोग इति पठित्वा कोचिन्पूर्वन्यान्तं पठन्ती-
ति चाह । लसयति ॥

श्लेषणक्रीडनयोः लसतीति शपि ॥

. तसि भूप अलङ्कारे ॥ १८७-१८८ ॥

अवतंसयति । भूपयति ॥

भूपतीति शपि । तमेरिदिच्चात् गिचो विकल्पे वतंसति अवतंसति । 'वष्टि भागुरिरछोपम्' इत्यछोपः । दौर्गास्तु शप्यपि पेटुः, तसि भूप अलङ्कार इति । पुरुषकारे तूक्तमुभयत्रापि भूप इत्येव बहव इति ॥

मोक्ष आसने ॥ १८९ ॥

मोक्षयति शरान् ॥

अर्ह पूजायाम् ॥ १९० ॥

अर्हयति । अर्हणा । शपि—अर्हति । अर्हा ॥

ज्ञा नियोगे ॥ १९१ ॥

अत्र नियोगः प्रेषणम्^१ । स्वभावादयमाङ्गुर्वः । आज्ञापयति ॥ मारणादौ ज्ञपयति इति गतं बोधनेऽपि । ज्ञाने तु ज्ञपयति ज्ञापयतोत्युभयम् । इदं च घटादौ 'ज्ञप मिच्च' इत्यत्र चोपपादितम् । क्षि जानातीति ॥

भज विश्राणने ॥ १९२ ॥

भाजयति । भाज पृथक्कर्मणीति वक्ष्यमाणस्य च भाजयति । भजयतीति भाषार्येऽग्रे । भजति, भजते इति शपि सेवायाम् । भनक्ति इत्यामर्दने श्रामि ॥

शृधु प्रसहने ॥ १९३ ॥

शर्धयति । अशशर्धन् । अशीशृधन् । उदिस्त्वाच्छर्धतीत्यपि भवति । शर्धित्वा । शृद्धा । शृद्ध । शर्धते इति शपि शब्द-कुत्सायां घुनादिः । उन्दने हिक्कादी शपि शर्धतीति च ॥

यत निकारोपस्कारयोः ॥ १९४ ॥

इति मैत्रेयः ॥

क्रियानिघण्टौ तु 'यत्ने प्रैपे निराकारे यातयेदप्युपस्त्वौ' †* इति । क्षीरस्वामी तु-निराकारोपस्कारयोः इति पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव इति चाह । यातयति । निसश्च धान्यवनयोः प्रतिदाने च । ऋगं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः ॥

यतते इति प्रयत्नार्थे शपि ॥

वस स्नेहनच्छेदनापहरणेषु ॥ १९५ ॥

छेदोपहरणेष्वित्येके । वासयति । अयं निरासे कथादिर्भूवा-दिश्च । वस्त इत्याच्छादने । वस्यतीति स्तम्भने । वास उपसे वायामिति दीर्घोपधश्च कथादौ ॥

* पण्डितश्चेत्तु मुद्रितशेषे शोधकेयत् "यत्ने प्रैपे निराकारे पातयेत्" इति त्रियानिघण्टुवाक्ये पठित्वा "यत्नाद्येषु चतुर्षु यत्पातु पातयेत् प्रयुञ्जीत" इति व्याख्यातमध्याहारमसिद्धशादिकप्रसिद्धं तदन्ते नाश्रद्धेयम् । यातयेदित्येवान् कौशेषु पाठो दृश्यते, न पातयेदिति । यातयेदिति धातुरूप यत्प्रैपेयार्थवाचकमिति तु लक्ष्यं ॥

• चर संशये ॥ १९६ ॥

चारयति । चरतीति गतौ शपि ॥

च्यु हसने ॥ १९७ ॥

सहन इत्येके । च्यावयति । च्यवन इति गतौ शपि । च्युने-
त्येके इति स्वामी । च्योनयति ॥

भुवो कल्कने ॥ १९८ ॥

इह कल्कनं मिश्रीकरणमिति क्षीरस्वामीति पुरुषकारे । अवक-
ल्कनं चिन्तनामिति काश्यपः । क्वचित्स्वामिग्रन्थे अनुकल्कन इति
पठित्वा अनुकल्कनं मिश्रीकरणमिति दृश्यते । नन्दी तु भुवो विकल्कन
इति क्विकल्कनं विपावनम् । तथा च प्रयुज्यते—‘तपोभावितमात्मानं’
इति । अवकल्कन इत्यपरे । तथा च धनपालः कृपेस्तादथर्चे इति
पठित्वा अवकल्कयतीत्युदाजहार । तादथर्चे इति भुव इति पूर्वधातो-
र्योऽर्थः तदर्थत्वे सतीत्यर्थः । भावयति भावयते इति प्राप्तौ युजादिः
भवतीति शपि ॥

कृपेश्च कः^१ ॥

कल्पयति । सामथर्चे शपि । क्षीरस्वामी तु कृपेस्तादथर्चे इति
पठित्वा तादथर्चे प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे । अथवा तशब्देन
कृपि परामृश्यते तस्य योऽर्थे सामथर्चलक्षणः तदर्थत्वे सतीत्यर्थद्वय-

^१ कृपेश्च इत्येव वामुद्या दृश्यते.

माह । एवं च 'भुवो विकल्कने' इति पाठस्य संवादत्वेनोक्तं अक्-
कल्कयतीति धनपालोदाहरणं 'भुवोऽक्कल्कने' इति पाठेऽप्युपपद्यते ॥

रक लग् आस्वादने ॥ १९९-२०० ॥

राकयति । लागयति । रक् लव इत्येके इति मंत्रेयः । रा-
घयति । लाघयति । अपरे तु आघमपि रगेति तृतीयान्तं पठन्ति ॥
रगयति । लगयति इति शङ्कायां सङ्गे च घटादी ॥

अञ्चु विशेषणे ॥ २०१ ॥

विशेषणं व्यावर्तनम् । उदित्वान् विभाषितो णिच् । अञ्च-
यति । अञ्चति ॥

गतिपूजनयोरञ्चतीति भवादौ । गतियाचनयोः अञ्चते इत्यपि ॥

लिङ्गि चिञ्चीकरणे ॥ २०२ ॥

लिङ्गयति । लिङ्गति । गतौ च शपि लिङ्गति ॥

मुद् संसर्गे ॥ २०३ ॥

मोदयति मक्लून् घृतेन ॥

मोदते शपि हर्षणे ॥

त्रस धारणे ॥ २०४ ॥

त्रहणे इति नन्दी । अत्र धारणं वारणमिति मंत्रेयः । वारणे
इत्येव शाकटायनः । त्रासयति मृगात् ॥

• त्रसयतीति भाषणे भविष्यति । त्रस्यति त्रसतीति दिवादाबुद्धेः ॥

उ ध्रस उञ्छे ॥ २०५ ॥

क्रेयादिकस्य उकार इत्संज्ञकः । अस्य तु धातोरवयव इति का-
श्यपादिः । मैत्रेयस्तु पूर्व एवायं धातुरिह पठ्यते, तेनायमुदादिति ।
अन्ये तूभयत्रापि धात्ववयव उकार इति । ध्रासयतीति मैत्रेयमते ।
अन्येषामुद्ध्रासयतीति ॥

मुच प्रमोचने ॥ २०६ ॥

मोचयति ॥

मुञ्चतीति कल्कने शपि । शे तु मुञ्चतीति मोक्षणे ॥

आ स्वदः सकर्मकात्

अत्रान्ये स्वाद इति दीर्घोपधं पठन्तो वक्ष्यमाणं स्वद आस्वादने
इति धातुमपि दीर्घोपधं पठन्ति । आकुस्मादिति वदभिविधावयमा-
कारः । तेन असिप्रभृतिभ्यः प्वद आस्वादने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ते-
भ्यः सकर्मकेभ्य एव णिज्भवति । इदं च सकर्मकत्ववचनं कर्मसा-
पेक्षक्रियामात्रवानित्वेनाप्रयुज्यमानेऽपि कर्मण्ययं विधिर्भवति । अत
एव हि मैत्रेयः—सम्भविकर्मकाणिजित्याह । उक्तं च पुरुषकारे—
सम्भविकर्मकत्वकथनेन सत्यसति वा कर्मणः प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण
णिज्भवतीत्युक्तं भवति । कर्मसम्भवः पुनरेकार्थत्वेन । अर्थान्तरवा-
चिताया यथाप्रयोगं द्रष्टव्य इति च । कर्मकर्तृविषयेऽप्यर्थान्तरवृत्तित्वं
समानमिति न तस्येह पृथग्विषयत्वेनोपादानम् । अत्र केचित्पञ्चमीप्रक-

माह । एवं च 'भुवो विकल्कने' इति पाठस्य संवादात्वेनोक्तं अक्-
कल्कयतीति धनपालोदाहरणं 'भुवोऽक्कल्कने' इति पाठेऽप्युपपद्यते ॥

एक लग आस्वादने ॥ १९९-२०० ॥

राक्यति । लागयति । रघ लव इत्येके इति मंत्रेयः । रा-
घयति । लाघयति । अपरे तु आघमपि रगेति तृतीयान्तं पठन्ति ॥
रगयति । लगयति इति शङ्कायां सङ्गे च घटादी ॥

अञ्चु विशेषणे ॥ २०१ ॥

विशेषणं व्यावर्तनम् । उदित्वात् विभाषितो णिच् । अञ्च-
यति । अञ्चति ॥

गतिपूजनगोरश्चतीति भ्वादौ । गतियाचनयोः अञ्चते इत्यपि ॥

लिगि चित्रीकरणे ॥ २०२ ॥

लिङ्गयति । लिङ्गति । गतो च शपि लिङ्गति ॥

मुद संसर्गे ॥ २०३ ॥

मोदयति मक्तून् घृतेन ॥

मोदते शपि हर्षणे ॥

त्रस धारणे ॥ २०४ ॥

अहणे इति नन्दी । अत्र धारणं वारणमिति मंत्रेय । वारणे
इत्येव शाक्ययनः । त्रासयति मृगान् ॥

• त्रसयतीति भाषणे भविष्यति । त्रस्यति त्रसतीति दिवादाबुद्धेगे ॥

उ ध्रस उञ्छे ॥ २०५ ॥

क्रेयादिकस्य उकार इत्सञ्ज्ञक । अस्य तु धातोरवयव इति का-
श्यपादि । मैत्रेयस्तु पूर्व एवाय धातुरिह पठ्यते, तेनायमुदादिति ।
अन्ये तूभयत्रापि धात्ववयव उकार इति । ध्रासयतीति मैत्रेयमते ।
अन्येषामुद्गासयतीति ॥

मुच प्रमोचने ॥ २०६ ॥

मोचयति ॥

मुञ्चतीति कल्कने शपि । शे तु मुञ्चतीति मोक्षणे ॥

आ स्वदः सकर्मकात्

अत्रान्ये स्वाद इति दीर्घोपध पठन्तो वक्ष्यमाण स्वद आस्वादने
इति धातुपि दीर्घोपध पठन्ति । आकुस्मादिति वदभिविधावयमा
कार । तेन असिप्रभृतिभ्य प्वद आस्वादने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ते
भ्य सकर्मकेभ्य एव णिज्भवति । इदं च सकर्मकत्ववचन कर्मसा-
पेक्षक्रियामात्रवाचित्वेनाप्रयुज्यमानेऽपि कर्मण्यय विधिर्भवति । अत
एव हि मैत्रेय — सम्भविर्कर्मकाणि नित्याह । उक्तं च पुरुषकारे—
सम्भविर्कर्मकत्ववचनेन सत्यसति वा कर्मण प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण
णिज्भवतीत्युक्तं भवति । कर्मसम्भव पुनरेकार्थत्वेन । अर्थान्तरवा
चिताया यथाप्रयोग ब्रह्मव्य इति च । कर्मकर्तृविषयेऽप्यर्थान्तरवृत्तित्वं
समानमिति न तस्येह पृथग्विषयत्वेनोपादानम् । अत्र केचित्पञ्चमीप्रक-

रणाम्यां सन्निहितेन णिच्चा अर्थप्राप्तमेवकारं सम्बन्धयन्तः सकर्मकाः
 णिणजेव भवति । अकर्मकास्तु यथायोगमित्याहुः । तदसत् । एव
 कारस्य सकर्मकादिति श्रुतेनान्वयलाभे अश्रुतेनान्वयायोगात् । अनेन
 सख्यभिप्रायेण मैत्रेयादयः सकर्मकादेवेत्येवं व्याख्यन् । अत्र मतान्तरमप्याह
 मैत्रेयः—आ स्वद् एव सकर्मकादित्येके इति । तथा च क्षीर
 स्वामी—आहू पूर्वात्स्वदेः सकर्मकाणिजभवतीति । अयं पक्षः पुरु
 पकारे दूषितः । तत्र चाभिविधिपक्ष एव युक्तः प्रत्यवभासते । इहा-
 प्याहू पूर्वापरोऽपिवाभिविध्यर्थताया एवोचित्यात् । आकुस्मादिति हि
 पूर्वत्राभिविधावाद् दृष्टः; आधृपाद्वेति आहृर्वादिति च समनन्तरमेवैवं
 वक्ष्यते । तत्रायमपि तन्मव्यपाती तच्छायश्चाहू तदर्थ एव व्यक्तमव-
 भासते । तदत्र पक्षान्तरं व्याचक्षाणानामाशयश्चिन्त्य इति ॥

अस ग्रहणे ॥ २०७ ॥

ग्रासयति फलम् । असते इत्यदने शपि ॥

पुप धारणे ॥ २०८ ॥

पोपयति आपरणम् । पोपति, पुप्यति, पुष्णाति इति शपश्यन्-
 श्चासु पुष्टौ ॥

दल विदारणे ॥ २०९ ॥

दालयति । दलतीति विशरणे घटादौ ॥

पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि
 भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि

कुशि घट घटि वृहि वहि वहु गुप
धूप विच्छ चीव पुथ लोक लोचृ
णद कुप तर्क वृतु वृधु भापार्थाः ॥

॥ २१० — २४० ॥

मंत्रेयानुरोधेनायं पाठो दण्डकस्य । भासार्था इत्येके इति मंत्रेयः ।
तथा च क्षीरस्वामी—भासो दीप्तिरर्थो येषांते भासार्था इति । पाट-
यति । पटयतीति कथादौ अन्ये । पटतीति गतो शपि ॥

पोटयति । पुटयतीति संसर्गं कथादौ । संसर्गं पुटतीति शे ॥

लोटयति । शपश्यनोर्लोटति लुब्धतीति लोडने । लोटते इति
द्युतादौ प्रतिवाते । लुण्टयतीति लुटि स्तेये शपि । लुण्टयतीति
इहेवञात् ॥

तुञ्जयति । इदिच्चात् तुञ्जतीति । हिंसायामिदितोऽनिदितश्च
तुञ्जति तोजतीति शपि ॥

मिञ्जयति । इदिच्चात् मिञ्जति ॥

पिञ्जयति, पिञ्जति । अदादौ वर्णे पिङ्गे ॥

लुञ्जयति, लुञ्जति ॥

भञ्जयति, भञ्जति ॥

भजतीति भज सेवाया शपि । भनक्तीत्यामर्दने श्रमि । भानय-
तीति विश्राणने गत । पृथक्कर्मणि च भविष्यति ॥

लङ्गयति, लङ्गति । शोषणे शपि लङ्गति । गत्या तु लङ्गने ॥

त्रंसयति, त्रंसति । त्रासयतीति धारणे गतम् । त्रस्यति त्रस-
तीति उद्वेगे वा श्यनि ॥

पिंसयति, पिंसति । पेसयतीति गतौ गतम् । पेसतीति
तु शपि ॥

कुंसयति, कुंसति । स्वविवेपधारित्वात् श्रुवा कुंसयति पुरुष-
त्वमिति भ्रुकुंसः ॥

दंशयति, दंशति । दशतीति दंशने शपि ॥

कुंशयति, कुंशति ॥

घाटयति, अय सङ्घाते गतः । पुन पाठोऽर्थभेदादिति मेत्रेय ।
घटत इति घटादौ चेटायाम् ॥

घण्टयति, घण्टति । घण्टा ॥

वृंहयति, वृंहति बर्हतीत्यनिदितो बृहेः शपि वृद्धौ । इदि-
तस्तु बृहतीति शब्दे न ॥

बर्हयति । बल्हयति । बर्हते बल्हते इति प्राधान्ये शपि ॥

गोपयति । धूपयति । आये शपि रक्षणसन्नापयोः गोपायति
धूपायतीति । गुप्यतीति व्याकुलत्वे श्यनि । सन्तापे धूपतीति शे ॥

विच्छयति । विच्छायतीति शे गतौ ॥

चीवयति ॥

पोथयति । हिप्तायां पुथ्यतीति श्यनि । पुन्थ्यतीति शपि संक्लेशं ॥

लोकयति । अलुलोकत् ॥

लोचयति । अलुलोचत् । ऋदिच्मान्नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेध ।
लोचते । लोचते इति दर्शने शपि ॥

नादयति । नदतीति शपि शब्दे ॥

कोपयति । कुप्यतीति कोपे श्यनि ॥

तर्कयति । ऊहेऽप्ययमभिधीयत इति मंत्रेय ॥

वर्तयति ॥

वर्धयति । उदिच्चात् वर्तति, वर्धतीति च । वर्तते वर्धते इति
वर्तन वृद्धचो शपि । वृत्त्यते इति वरणे श्यनि ॥

रुट लजि अजि दसि^१ भृशि रुशि रुसि
शीक नट पुटि^२ जुचि रघि अहि
रहि महि ॥ २४१—२५५ ॥

इत्येते पञ्चदश स्वामिकाश्यपानुसारेण लिख्यन्ते—

रोटयति । स्तेये शपि स्प्टति । प्रतिघाते द्युतादा रोटते ॥

लज्जयति, लज्जति । लजति लज्जति इति भर्त्सने शपि ।
लाजति, लाजति इति च भर्त्सने शपि । लज्जते इति व्रीडे तुदादौ ।
प्रकाशे लज्जयतीति कथादौ ॥

अज्जयति, अज्जति । अनज्जीति श्रमि व्यक्त्यादौ ॥

दंस्सयति, दंस्सति ॥

^१ अजि भ्रजि.

^२ घुटि

भृशयति, भृशति । भृशति भृश्यतीति शप्श्यनोः अधःपतने ॥

रंशयति, रंशति ॥

रंसयति, रंसति ॥

शीकयति, शीकति । शीकते इति सेचने शपि ॥

नाटयति । अयमवस्यन्दने गतः । नटतीति नृत्ते घटादिः ॥

पुण्टयति, पुण्टति । परिवर्तने शपि षोडशे^१ ॥

जुञ्चयति, जुञ्चति ॥

रङ्गयति, रङ्गति । गतौ शपि च रङ्गति ॥

अंहयति, अंहति । अंहते इति गतौ शपि ॥

रंहयति, रंहति । रहयतीति त्यागे कथादौ भविष्यति । मित्र-
करणे च गतः ॥

ईहयति । ईहतीति गतित्यागयोः शपि ॥

मंहयति, मंहति । महयतीति कथादौ पूजायाम् । महतीति
शपि । मंहते इति वृद्धौ । महीयते इति कण्ठ्यादौ ॥

भजिपिसिलडिबृह्निडिनडीत्यन्ये पठन्तीति स्वामी । तत्राद्यौ
बृहिश्र मेत्रैयानुरोधेनास्माभिः दण्डके पठिताः ॥

लण्डयति, लण्डति । लाडयतोत्युपसेवायां गतम् । विलासे
लडतीति शपि ॥

तोडयति, तोडति । तुण्डते इति शपि । तोडने तुडतीति शे ॥

^१ पुण्टयति । पुण्टति । परिवर्तनेशपि षुडशे ।

. नाडयति । नडतीति गतौ शपि ॥

पूरी आप्यायने ॥ २५६ ॥

पूरयति । ईदिञ्चान्निष्ठायामनिडर्थादस्यापि णिञ्चिकल्पितः ।
तेन पूरति ॥

पूर्यते इति श्यनि ॥

रुज हिंसायाम् ॥ २५७ ॥

रोजयति ॥

रुजतीति शे भङ्गे ॥

ष्वद आस्वादने ॥ २५८ ॥

स्वद्ध इत्येके । संवरण इति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः ॥

स्वादयति । असिष्वदत् । 'सः स्विदि' इति सत्वं ण्यन्तात्सनि ॥

स्वादते । स्वदते इति शपि ॥

आस्वदीयाः ॥

आ धृपाद्वा ॥

धृष प्रसहने इति वक्ष्यमाणसहिता विभाषितणिचो वेदितव्याः ।
आकुस्मादितिवत् अभिविधाषाड् ॥

युज पृच संयमने ॥ २५९—२६० ॥

योजयति । पर्चयति । अन्यत्र योजति । पर्चति । योक्ता ।

अगौक्षीत् । “ त्यजि यजि युजिरुजि ” इत्यनिङ्कारिकापाठात् अनि-
ट्त्वम् । पर्चिता । अपर्चोत् ॥

युनक्ति, युक्ते योगार्थे श्रमि । इयनि युज्यते इति समाधौ ॥

पृणक्ति संपर्के श्रमि । पृक्ते इति लुकि ॥

अर्च पूजायाम् ॥ २६१ ॥

अर्चयति, अर्चतीति भोवादिकेन स्वरितेता अर्चिनैव सिद्धे
णिञ्जिकल्पनं कर्तृगामिन्यपि फले अर्चतीति यथा स्यादिति । शारु-
टायनस्त्वयमात्मनेपदीति । तन्मते णिञ्जिकल्पस्य फलमकर्त्रभिप्रा-
येऽपि तद्धिद्धिरिति बोद्धव्यम् ॥

पह मर्पणे ॥ २६२ ॥

साह्यति, सहति । सहते इति शप्यनुदात्तेत. । अस्येह
पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इति दिवादावेवावोचाम ॥

ईर क्षेपे ॥ २६३ ॥

ईरयति, ईरति । ईरिता ॥

लुकि ईर्ने गतिकम्पनयोः ॥

ली द्रवीकरणे ॥ २६४ ॥

लाययति, लयति ॥

लेता—‘ श्विडीटिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिजात्रपि ’ इत्येत एवेवर्णान्तेषु
 सेट इति नियमान्नेद् । ‘ विभाषा लीयने ’ इत्यात्वविकल्पमस्यापीच्छ-
 न्नेत्रयो ‘ लीलोर्भुलुजो ’ इत्यात्वपक्षे टुभो विकल्पनाल्लुक् पुन चांदा-
 जहार । अनात्वे तु तुम् । तदभावे वृद्धचायो च । तदयुक्तम्—
 “ आत्वे लीनातिलीयत्यो यत्र निर्देश ” इति भाष्ये उक्तत्वादस्या
 त्वाभावात् । पुरुषकारेऽप्युक्त—देवेनास्यात्वे लुगादिप्रदर्शन मत्रेयवि-
 लम्भात् । अयुक्त चेद् भाष्यविरोधादिति ॥

श्लेषगे श्यनि लीयते । लीनातीति श्चि ॥

वृजी वर्जने ॥ २६५ ॥

वर्जयति । वर्जति । वर्जिता । ईदित्त्व निठायामनिर्द्धर्ष—
 वृक्त इति ॥

वृङ्क्ते वृणक्तीति लुक्क्षमो ॥

वृञ् आवरणे ॥ २६६ ॥

वारयति । वरति, वरते । वरिता, वरीता—इये दीर्घवि-
 कल्प । आत्मनेपदेषु लिङ्सिचो सन्ति च ‘ लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु ’
 ‘ इङ्गनि वा ’ इतीङ्गिचल्प । लिङि ‘ रस्मैपदपरे सिचि च ‘ न लिङि ’
 ‘ सिचि च परस्मैपदेषु ’ इतीदो दीर्घाभाषश्च वृञ्बन्धेय । भिन्नादु-
 भयपदित्वम् ॥

वृणोति, वृणुते इति शो । वृणीते इति समक्तो श्चि ॥

जृ वयोहानौ ॥ २६७ ॥

जारयति, जराति । जरिता, जरीता—‘वृत्तो वा’ इत्यादि
जीर्यतिजृणातिवत् ॥

जि इति नन्दो । जाययति । जयति । क्रैयादिकोप्येव-
मिति सः । जृणाति ॥

रिच वियोजनसंपर्चनयोः ॥ २६८ ॥

रेचयति, रेचति । रेक्ता—अनिङ्कारिकापाठादनिट्त्वम् ॥
विरेचने रिङ्के रिणक्तीति श्रमि ॥

शिप असर्वोपयोगे ॥ २६९ ॥

शेषयति, शेषति । शेषा—‘शिपिं पिपिं’ इत्यनिङ्कारि-
कामु पाठादनिट्त्वम् । अत एव लुङि आशिक्षन् इति वसो भाति ।
लुङ्चडोऽभावान् अशेषीन् इति द्वेषेन यदुक्तं तदस्यानिट्त्वाद्युक्तमिति
पुरुषकार एव दूषितम् ॥

शिनष्टीति विशेषणे श्रमि । विपूर्वोतिशये—विशेषयति ।
विशेषति ॥

तप दाहे ॥ २७० ॥

तापयति, तपति । तप्ता—‘तपिं निपिं’ इति यत्नान्
अनिट्त्वम् ॥

तपनीति शपि सन्तपि । तप्यते, तपति इत्यर्थे वा दिवादिभ्यान् ॥

तृप तृप्तौ ॥ २७१ ॥

• सन्दीपने इति क्षीरस्वामी । तर्पयति, तर्पति । तर्पिता—
अनिष्कारिकाया तृप्यतीति श्यना निर्देशान्नास्यानिट्त्वम् ॥

तृपति, तृप्पतीति शे । तृप्यतीति श्यनि । अस्य स्वादो पाठो
वृत्तिभारादीनामनभिमत इत्यवोचाम ॥

छृदी सन्दीपने ॥ २७२ ॥

छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिप्यति—‘सेऽसिनि’
इतीड्विकल्प कृदादिसाहचर्याद्विधादिकस्य । अत एवाय निष्ठाया-
मनिडर्थमीदृस्पठ्यते—चृष्णः, चृष्णवान् इति ॥

चृन्ते चृणतीति दीप्तिदेवनयो श्रमि । धनपाल^१शाकटायनौ तु छृडे-
त्यनीदित् पठन्तु । तत्र निष्ठाया छृदितमिति फले भेद । क्षीरस्वामि-
नस्तु^२ पान्तोऽय, यदाह—चृप चृप तृप दृप सन्दीपने । स-
न्दीपनक्रियाया चृपादयश्चत्वारो वर्तेन्त इति । चर्पयति । छर्पयति ।
तर्पयति । दर्पयति ॥

दृभी ग्रन्थे^३ ॥ २७३ ॥

दर्भयति, दर्भति । दर्भिता । दृब्धः—ईदित्त्वाद्दिट्त्वम् ॥

दृभ संदर्भे ॥ २७४ ॥

अस्यानिदित्त्वान्निष्ठाया सेट्त्व विशेष । अमु बहवो न पठन्तीति
पुरुषकारे । अस्माभिस्तु देवमंत्रेयानुसारेण पठित ॥

^१ क्षीरस्वामि

^२ धनपालस्य तु

^३ भवे

तुदादेरिदितो ग्रन्थने ढमतीति ॥

अथ मोक्षणे ॥ २७५ ॥

हिसायामित्यपरे इति पुरुषकारे । आथयति, अथयति ॥

आथयतीति प्रयत्नेऽपि गतः । अथयतीति कथादौ दौर्बल्ये ॥

मी गतौ ॥ २७६ ॥

माथयति । मयति । मेता—‘श्विडीडिवर्णेष्वथ शीङ्-
श्रिआवपि’ इति नियमान्नेडागमः । ‘सनिमीमा’ इत्यत्राचौरादिकैः
साहचर्यात्तादृश एव गृह्यते इति मिमीपति इत्यत्र अत्र इस्भावो
न भवति ॥

मीजो मिनाति मीनीते हिंसायाम् । मीयते डितः । मिनोति
मिनुते स्वादौ ह्रस्वान्तस्य ॥

ग्रन्थ' वन्धने ॥ २७७ ॥

ग्रन्थयति । ग्रन्थति—अत्र देवर्मेत्रेयौ क्रथ हिंसायां इति स्वरि-
तेनं पठित्वा क्राथयति । क्रथति । क्रथने इत्याहनुः । शाकटायनस्तु—
परस्मैपदिनम् । ‘जासिनि’ इत्यत्र क्राथ इति निपातनात् वृद्धिरित्युक्तत्वात्
वृत्तिकारादीनामनभिमतश्रुदादौ पाठ इति षटादौ क्रथतीत्यत्रावोचाम ॥

शीक मर्षणे ॥ २७८ ॥

शीकयति, शीकति । शीकित्ता ॥

१ अत्र कनिषयर्मेदेषु अथेति पठित्वा अथयतीत्याद्युदाहृतम्.

• सेचने शपि शीकृते ॥

चीक च ॥ २७९ ॥

चीकयति, चीकति । चीकृता ॥

अर्द हिंसायाम् ॥ २८० ॥

अर्दयति, अर्दति, अर्दते—अय स्वरितेदिति देव'मैत्रेयो ।
अत्मनेपदीति शाकटायन ॥

गतियाचनयोरर्दतीति शपि ॥

हिसि हिंसायाम् ॥ २८१ ॥

हिंसयति, हिंसति—इदित्त्वादेव णिञ्जिक्लप मिद्ध इति यु-
जादिपाठे प्रयोजन चिन्त्यम् ॥

हिनस्तीति श्मि ॥

आडः पटः पद्यर्थे ॥ २८२ ॥

पद्यर्थे गति । आमादयति । आसादतीति शपि सीदादेश ॥

आसत्ता । आसात्सीत् । 'शदि मदि स्वद्यतिपद्यती खिदि'
इत्यनिङ्कारिकाया पाठादनिष्टत्वम् ॥

विसरणार्थकस्य ज्वलादिकस्य तौशादिवस्य च लृटित्त्वाद्वाडि आ-
सदत् इति ॥

शुन्ध शौचकर्मणि ॥ २८३ ॥

शुन्धयति, शुन्धति । शुन्धिता ॥

शुन्धतीति शपि शुद्धावरुर्मकः ॥

छद अपवारणे ॥ २८४ ॥

स्वरितेदिनि मैत्रेयदेवौ । परस्मैपदीनि शकृदायनः । छाद-
यति, छदति । छदयतीत्यूर्जने घटादौ । छन्दयतीतीहैव सं-
हरणे गतः ॥

जुप परितर्कणे ॥ २८५ ॥

परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्कणे परितृप्तिक्रियायामिति क्षीर-
स्वामी । जोपयति, जोपति ॥

प्रोतिसेवनयोः जुपते इति तुदादौ ॥

धूञ् कम्पने ॥ २८६ ॥

धूनयति । धवाति, धवते । 'धूञ्प्रोञ्जोर्नुग्भक्तव्यः' इति
नुक् । 'धूञ्प्रोणोः' इति हरदत्तकौमारार्क्षिणां पाठः । तन्मते प्री-
णातिसाहचर्यात् धूञोपि क्रियादिकस्येव नुका भाव्यम् । अत एवात्र
मैत्रेयो धावयतीत्युदाजहार । एवञ्च स्वादौ दीर्घवादिनापि धावय-
तीति भवति । धुनाति धुनीति इति ऋचादौ । धुनोति धुनुत इति
स्वादौ । धूनोति धुनुते इति च तत्रैव विधूनने । शो धुवतीति कुट्यादिः ॥

• प्रीञ् तर्पणे ॥ २८७ ॥

अत्र केचन धातुवृत्तिद्वारा—‘ धृञ्प्रीञोर्नुङ्गक्तव्य. ’ इति पठन्तः प्रीणयतीत्युदाहरन्ति । हरदत्तस्तु—‘ धृञ्प्रीणो ’ इति श्रान्तानुवर्णाद्धे-
वादिप्रत्ययेनेत्याह । देवादिप्रत्ययेनात्र चौरादिभ्योप्युपलक्षयितव्य
इति पुरुषकारे । तन्मते प्राययतीत्येव भाव्यम् । मंत्रेयोप्यनेनैवाभि
प्रायेण प्राययतीत्युदाहरणम् ॥

श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ २८८-२८९ ॥

श्रन्थयति । ग्रन्थयति । श्रन्थति । ग्रन्थति—‘ णिश्र-
न्थिग्रन्थि ’ इति वचनान् ग्रन्थयते स्ययमेवेति भवति ॥

श्रन्थति । ग्रन्थयति । श्रन्थति । ग्रन्थति—‘ णिश्र-
न्थिग्रन्थि ’ इति वचनान् ग्रन्थयते स्ययमेवेति भवति ॥

आपू लम्भने ॥ २९० ॥

आपयति, आपति । ल्भित्त्वाङ्गुडचडि—आपन् । आप्ता ।
‘ तपि निपि चापि ’ इति कारिकापाठादानित्वम् । मंत्रेयेण आपने
इत्यात्मनेपदमपि दर्शितम् । अन्ये तु नैवन्मृष्यन्ति ॥

तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ २९१ ॥

उपमर्गाच्च देर्धे । तानयति । वितानयति । तनाति ।
वितनति ॥

तनुते इति विस्मारे । अत्र क्वचित् चन श्रद्धोपाहिंसनयोः इति पठ्यते । चानयति, चनाति । चनयतीति घटादौ ॥

वद सन्देशवचने ॥ २९२ ॥

स्वरितेन् । शाकटायनस्य त्यात्मनेपदी । वादयति, वदति, वदते । व्यक्तवाचि शपि वदति ॥

वच परिभाषणे ॥ २९३ ॥

वाचयति, वचति । वक्ता । अवाक्षीत्—अङ्घ्रिषौ वक्तीति लुग्विकरणस्य निर्देशान्नास्य ग्रहः । ‘पञ्च वचिम्’ इति पाठादनिट्त्वम् । पारायणे अयं नाधीयते ॥

मान पूजायाम् ॥ २९४ ॥

मानयति, मानति । मानिता—‘मान्वध’ इत्यत्र^१ “न ह्येतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः” इति भाष्यं भौवादिकस्य विचारणार्थस्यैव नित्यसन्नन्तत्वं प्रतिपादयतीत्यस्मात् लिङाद्युत्पत्तिः ॥

स्तम्भे मानयते इत्याकुस्मीय^१ । मन्यते मनुते इति दिवादौ तनादौ च ॥

^१ इयं च विषयसप्तमी, तथा च मान्वधादिविषयक गुप्तिजादिसूत्रस्य भाष्यमित्याशयः । उक्तं च—“गुपादिभ्यनुबन्धररणमारमनेपदार्थे” इति गुप्तिजादिभ्यनुबन्धभाष्यवाच्यसमान वृत्तिवाक्यमुपादाय “गुपादिभ्यिति बहुवचन मान्वधादिसूत्राभिप्रायः” इति ह्यदत्तेन । तेन “मान्वध” इत्यादिसूत्रभाष्यादर्शनाक्षेपः पण्डितपत्रे उद्धृतः भनादरणीयः ॥

भू प्राप्तौ आत्मनेपदी^१ ॥ २९५ ॥

अयं प्राप्तौ वा णिच्मुत्पादयति आत्मनेपदी चेत्यर्थः । अत्र केचि-
दात्मनेपद णिच्सन्नियोगेनैव तेनान्यथा नेत्याहुः । मंत्रेयस्तु—आनु-
स्मीयप्रकरणे “भू प्राप्तौ वा” इति लुङ्निव न्यासेन णिच्पात्मनेपदे वा-
ग्रहणात् णिचो विरुद्धे च भिद्धे पुनरिह पठित्वा आत्मनेपदीति वचना-
ण्णिजभाष्येऽप्यात्मनेपदमित्याह । इदं च पुरुषकारे दूषितम्—आनु-
स्मीयराण्डे—“ भू प्राप्तौ वा ” इति पञ्चमाने अनन्तरप्रकृतस्यात्मनेप-
दस्य विरुद्धं स्यात् न तु परमप्रकृतस्य णिच् इति । ण्यभाषे पर-
स्मैपदमुदाहरन्तौ धनपालशास्त्रायनावप्यत्रैवानुक्तानि चोक्तम् । तथा
भूपूत्रे मृगाऋषि—भवत इति प्रस्तुत्य आत्मनेपद मंत्रयोक्तेन कार-
णेन मामध्याण्णिच्सन्नियोगेन आत्मनेपदित्वात्मावनम् । अत एव
“ ते सुराष्टमभवन् ” इत्यादि प्रयुज्यते इत्याह । अन्ये तु—पुरा-
णव्याख्येणेषु ‘भुञ्जे णिच्’ इति मृत्स्य णिडो डकार प्रत्ययान्ता-
दात्मनेपदार्थं प्रकृतो तु केवलादिति श्रीभद्रादिभिर्ध्याख्यानात् तन्त्रा-
न्तरवचनानुरोधाय सन्नियोगन्यायो वाच्यः इत्याह । तथा च
‘ वर्षाभिश्च ’ इत्यत्र केष्येन “वर्षाम् भवति वर्षा वा भवते” इत्यात्मने-
पदं दर्शितम् । भावयते । भवते । भविता ॥

गर्ह निन्दने ॥ २९६ ॥

गर्हयति, गर्हति ॥

गर्हते इति शपि ।

^१ आत्मनेपदीवा इति मुद्रितशेषपठ

^२ न पुनरुक्तम्.

मार्ग अन्वेपणे ॥ २९७ ॥

मार्गयति । मार्गिता । मार्गमाणः इति चानशि । मृगयते इति कयादौ ॥

कठि शोके ॥ २९८ ॥

कण्ठयति । कण्ठति । कण्ठिता ॥

कण्ठते इति शपि । कठतीति तु कृच्छ्रजीवने । कठिः प्रायेणोत्पूर्वः उत्कण्ठावचनः ॥

मृजू शौचालङ्कारयोः ॥ २९९ ॥

मार्जयति, मार्जति । मार्जिता, मार्ष्टा—अदिच्वादिङ्कल्पः ॥

निष्ठायां मृष्टः । वृद्ध्यादि मार्ष्टिवत् ॥

मार्जयतीति शब्दे गतम् ॥

मृप तितिक्षायाम् ॥ ३०० ॥

पुरुषकारेण—“अयं स्वरितेत्” इत्युक्त्वा “शाकटायनस्य त्वात्मनेपदौ” इत्युक्तम् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते ॥

मृप्यति मृप्यते इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति ॥

धृप प्रसहने ॥ ३०१ ॥

आदित् शाकटायनस्य । धर्षयति । धर्षति । धर्षिता । धर्षितः । शाकटायनस्य तु धृष्टः ॥

• धृष्णोतीति श्रौ ॥

इति आवृषीयाः ॥

एषु पशु बन्धने इति केचित्पठन्ति । तदुक्तं भैत्रेयण पशु बन्धने इत्यत्र—पशु बन्धन इति युजादाविति ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ ३०२ ॥

कथयति । एतदादयोऽदन्ताः । तत्फलं च कथयतीत्यादौ अल्लो-
पस्य स्थानिवद्भावाद्यथायोगं वृद्धिगुणयोरभावं । तथा अचक्रयन्
इत्यत्र 'सन्वल्लयुनि' इतीत्वस्य 'दीर्घो लयोः' इति दीर्घस्य च 'अन-
ग्लोपे' इति निषेधः । अन्यदपि प्रयोजनं तत्र वक्ष्यते ॥

वर ईप्सायाम् ॥ ३०३ ॥

वरयति ॥

वारयतीति वृत्तः ॥

गण संख्याने ॥ ३०४ ॥

गणयति । अजीगणत् । अजगणत्—'ई च गणः' इति णौ
चङि ईत्वात्वे । इह संख्याने नाम संख्यानिमित्तज्ञानविशेषो भाग-
शोऽवस्थापनं च । तत्राद्योऽर्थः कर्तृस्थो भाव इति न कर्मकर्ताऽस्ति तत्र ।
इतरत्र तु कर्मस्थभावकत्वात् गणयते गणः स्वयमेव इति भवति ।
भागशोऽवस्थाप्यमानो गणः तत्रानुकूलत्वात्स्वयमेव भागशोऽवनिष्टन
इत्यर्थः । अवस्थानं हि कर्मस्थो भावः । यन्निचणौ तु 'णिश्चन्धि-
ग्रन्धि' इति न भवतः । एवं च 'णेरणौ' इत्यत्र "गणयति गणः

स्वयमेव " इति वृत्तिस्थस्य " गणयते गण स्वयमेव " इति भाष्यस्थ-
स्य चोदाहरणस्य विरोधोपि न भवति ॥

गणिका—ण्वुलि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम् । गणिजाना सप्तहो
गाणिक्यम् । 'गणिजायाश्चेति वक्तव्यम्' इति यञ् ॥

शठ श्वठ सम्यगवभाषणे ॥ ३०५-३०६ ॥

अभाषण^१ इति केचित् । शठयति । श्वठयति ॥

शाठयति । श्वाठयतीति गत्यादौ गतम् । शाठयते इति श्लाघा
यामाकुरमीय । शठतीति वैतनादौ शपि ॥

पट वट ग्रन्थे ॥ ३०७—३०८ ॥

वट वेष्टने इति क्षीरस्वामी । पटयति ॥

पाटयतीति भाषार्थे गत । पटतीति गतो शपि ॥

वटयति । वेष्टने शपि वटति । तस्य कारिते वाटयति । वटयतीति
परिभाषणे घटादि । ओष्ठच्चादि बहव पठन्तीति तत्रैवोक्तम् ॥

रह त्यागे ॥ ३०९ ॥

रहयति । अररहत् । रहतीति शपि । गतो तु रहति ॥

स्तनगदी देवशब्दे ॥ ३१०—३११ ॥

द्विवचननिर्देशो वैचित्र्यार्थ इति मेग्नेय । 'अचूदन्यरा' इति
षोडशश्लक्ष्ण स्मिद्स्विदाद्येकाच्साहचर्यात् अनेकाक्षु न प्रवर्षते ।

स्ननयति । अतस्ननन् । तिस्तनयिषति इत्यत्र अपोपदेशत्वान्
पञ्चं न भवति । अभिनिस्तनो मेघस्य इत्यत्र अभिनिष्ठानपञ्चार्थं श-
ब्दविशेषस्य संज्ञेति 'अभिनिगमनः' इति पञ्चं न भवति । गद्ग्याते ।
स्ननति । गद्गतीति शपि ॥

स्तनयितुः—'स्तनयितुगिगदिमदिभ्यो णेरितुच्' इति इत्तुच् ।

'अगामन्त' इत्यादेशः ॥

पत गतो वा ॥ ३१२ ॥

वाशब्दं केचित्त पठन्तीति पुरुषाङोरे । अयं विकल्पेन णिचमूल्याद-
यति—पतयति पततीति । तत्र भृशदिपाठोद्देश पततीति सिद्धे णि-
चिफलपस्य प्रयोजनमभ्योनेराच्चात् पताभाकार इत्यात्मसिद्धिः । तथा
अपतीत् इत्यस्य लृदिच्चाभावेन अडभावात्मिचिमाद्धिरिति पुरुषशारा-
दो । अन्ये तु वाशब्दमेवं याचक्षणे—न्यायतन्म्यनन्तरत्वान् अदन्तव्य-
स्यैव विकल्पनं युक्तं न तु परमपठनस्य णिन । तेन पतयति पा-
तयति इत्युदाहरणम् । उक्तं च स्वैतेन पुरुषकारवृत्ता "भू प्राप्ता-
गात्मनेपदी" इत्यत्र "आकृस्मादात्मनेपदी" इति प्रकरणे—"भू प्राप्ती
या" इति वक्तव्ये आत्मनेपदीति वचनं तेषां णिचमूल्यादस्यात्मनेपदं
यथा स्यादिति मंत्रेण प्रत्ययान्तरे "यदि स्वल्वाकृष्मीवराग्डे भू प्राप्ती
वेत्पृच्येन तदा अनन्तरस्य विधिर्भा भवति मनिष्येणेति न्यायेन अनन्त-
रमटनस्यात्मनेपदित्वस्यैव विह्वलः प्रतीयेत न पुनर्महापठनस्य चुग-
दिणिचः" इति । अत्र स्वामी—मंदिनया घातुवाटाढा शब्दमुत्तम्यातुरोरे
व्याचष्टे । तन् निघान्तस्य णागन्तस्य चशब्दादिवत् पूर्वप्रयोगे, केति
हे.राभीयादो ममर्थेनादयुक्तम् ॥

पतयानुः—'पृहिगृहिषति' इत्यादिना आनुच् ॥

पप अनुपसर्गात् ॥ ३१३ ॥

गताविति अत्रापि सम्बन्धे । पपयति । सोपसर्गात् आपाप-
यतीति^१ । अत्र केचिन् तालव्यान्तं पठन्तो वाग्रहणं चानुवर्त्यादन्तत्वं
विकल्पयन्ति स्वाम्पनुसारिणः । अत्रादन्तत्वविकल्पनं अनन्तरत्वाद्यु-
क्तम् । तालव्यान्तत्वं तु पुरुषकारोपि न सहते । यदाह—पापाणादि-
स्तु पप अनुपसर्गात् इत्यस्मात् भविष्यतीति ॥

स्वर आक्षेपे ॥ ३१४ ॥

स्वरयति ॥

स्वरतीति शब्दोपतापयोश्शपि ॥

रच प्रतियत्ने ॥ ३१५ ॥

रचयति ॥

कल गतौ संख्याने च ३१६ ॥

कलयति ॥

कालयतीति क्षेपे गतम् । कलतीति शपि ॥

चह परिकल्कने ॥ ३१७ ॥

परिकल्कनं दम्भः । चहयति । मित्प्रकरणे इह च पाठस्य तत्रैव
प्रयोजनमुक्तम् ॥

चहतीति शपि ॥

• मह पूजायाम् ॥ ३१८ ॥

महयति ॥

महतीति शपि महि वृद्धावित्यस्य । मंहते इति क्षीरस्वामी । तन्म-
तेन महिर्भाषार्योऽत्रैव दण्डके गतः ॥

सार कृप श्रथ दौर्बल्ये ॥ ३१९—३२१ ॥

सारयति । कृपयति ॥

कल्पयतीति कृपेस्तादर्थे इत्यस्य गतम् । कल्पते इति
कृपेश्शपि ॥

श्रथयति । श्राथयतीति प्रयत्ने गतः । मोक्षार्णे श्राथयति, श्रथ-
तीत्याघृषीयः ॥

स्पृह ईप्सायाम् ॥ ३२२ ॥

पुष्पेभ्यः स्पृहयति—‘स्पृहेरोप्सितः’ इति श्प्सितस्य संम-
दानत्वम् ॥

स्पृहयालुः—‘स्पृहिगृहि’ इत्यादिनाऽऽलुञ् ॥

भाम क्रोधे ॥ ३२३ ॥

भामयति । भामते इति शपि ॥

सूच पैशुन्ये ॥ ३२४ ॥

सूचयति । अङ्गदन्त्यलक्षणस्य एकाञ्चिपयत्वाद्दोषोपदेशत्वान् सो-

सूच्यते इत्यादौ न पत्वम् । 'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यद् ॥

खेट भक्षणे ॥ ३२५ ॥

तृतीयान्त इति दुर्गः । खेटयति । आखेटना । खेट इत्यंके ।
खोटयतीति मन्त्रेयः । खेटति इत्युत्रासे शपि ॥

क्षोट^१ क्षेपे ॥ ३२६ ॥

क्षोटयति ॥

गोम उपलेपने ॥ ३२७ ॥

गोमयति ॥

कुमार क्रीडायाम् ॥ ३२८ ॥

कुमारयति ॥

शील उपधारणे ॥ ३२९ ॥

उपधारणमभ्यासः । शील्यति । शीलितः । 'मतिबुद्धि' इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वान् वर्तमाने क्तः । ममार्थं शीलतीति शपि ॥

साम सान्त्वप्रयोगे ॥ ३३० ॥

सामयति । साम सान्त्वने इति षडिनस्य इह पाठो अग्नेष्विन्यान् अससामन् इति मिश्ये ॥

वेल कालोपदेशे ॥ ३३१ ॥

वेलयति । वेला ॥

काल इत्यपि धातुरिति मंत्रेय । वान्यति । वेलयतीति शपि चलने ॥

पल्पूल लवनपवनयोः ॥ ३३२ ॥

पल्पूलयति । पल्पूलन शोधनद्रव्यमिति “ नास्य पल्पूलनेन वास पल्पूलयेयु ” इत्यत्र भाष्यम् ॥

वात सुखसेवनयोः ॥ ३३३ ॥

गतिमुखसेवनेष्वित्येके । वातयति ॥

गवेप मार्गणे ॥ ३३४ ॥

गवेपयति ॥

वास उपसेवायाम् ॥ ३३५ ॥

वासयति । वसेरपि स्नेहनादां वासयतीति गतम् । वसतीति वस निवासे इत्यस्य शपि । अय कथादावपीति देवपुरुषकारयो । वस्ते इत्याच्छादने शब्दुकि । वसयतीति स्तम्भने इयमि ॥

निवास आच्छादने ॥ ३३६ ॥

निवासयति । अत्र वेचिन्—“ पितेव पुत्र दस्ये वचोभि ”^३

^१ तै स २-५-५. ^२ गतिमुखसेवनयोरित्येके. ^३ तै. स. ४-२-५

इत्यत्र क्षुरे “पितेव पुत्रं दसये निरवसाययामि स्तुतिभिः” इति व्याख्यानात् “दस निरवसाने” इति पठन्ति । भद्रभास्करेण त्वाकुस्मोयेषु दस दसि दंसनदशेनयोः इति पठित्वा धातूनामनेकार्थत्वेन वचोभिः स्तुतिभिः संगृह्णामि यथा पिता दुःशीलं पुत्रं स्तुतिपदैरिति व्याख्यातम् । तस्मात् क्षुरेऽपि आकुस्मीय एव निरवसानार्थः कथित इति वक्तुं शक्यत्वाज्ज्ञेनावता कथादौ धात्वन्तरं शक्यते कल्पायेतुम् ॥

भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३३७ ॥

विभाजयति ॥

सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ ३३८ ॥

प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥

ऊन परिहाणे ॥ ३३९ ॥

ऊनयति । मा भवानुनिनत् ॥

मासेनोऽन. मासोनः—‘पूर्वसदृशसमोनार्थ’ इति तृतीयासमासः ॥

ध्वन शब्दे ॥ ३४० ॥

ध्वनयति । ध्वनतीति शपि ॥

कूट परिहासे ॥ ३४१ ॥

परिवाह इत्यन्ये । कूटयति । कुटयतीति अक्षसादे आकुस्मीयः । अर्षभेदाः पाठभेदाश्च तत्रैव दर्शिताः ॥

सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥

॥ ३४२—३४५ ॥

चकारेण कूट इत्यपेक्षत इति मैत्रेयः । कूटयति । सङ्केत-
यति । ग्रामयति । कुणयति । कुणतीति शब्दोपकरणयोश्चे ।
गुणयति ॥

अपरे तु पठन्ति—केत स्त्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निके-
तयति । कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात् केत चेति । कूण संकोचने
इति चात्र पठन्ति ॥

स्तेन चौर्ये ॥ ३४६ ॥

अनेकाच्चादपोपदेशत्वम् । स्तेनयति । अतिस्तेनत् । स्तेनः ।
स्तेयम्—‘ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ’ इति भावकर्मणोर्यन्नलोपौ । स्तेन्यम् ।
स्तेनात् इति योगविभागात् प्यञ् ॥

आ गर्वादात्मनेपदिनः ॥

इतः परे गर्व माने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ता आत्मनेपदिनः ॥

पद गतौ ॥ ३४७ ॥

पदयते । अपपदत ॥

पद्यते इति श्यनि ॥

गृह ग्रहणे ॥ ३४८ ॥

ग्रहयते । ग्रहयालुः । ‘ सृष्टिग्रहि ’ इत्यादिना आलुच् ॥

गर्हते इति गृहेर्गर्हेश्च शपि । तत्रान्त्य कुत्सार्थ । गृह्णाति गृह्
 क्षीते इत्युपादानार्थस्य प्रसारिण ऋचादे । गर्हयति गर्हतीति गर्हेरा-
 धृपीयस्य निन्दार्थस्य ॥

मृग अन्वेपणे ॥ ३४९ ॥

मृगयते । मृगयतीति कण्ठ्वादिपाठादिति मैत्रेय । मार्गयति
 मार्गतीति मार्गेराधृपीयस्य ॥

कुह विस्मापने ॥ ३५० ॥

कुहयते । कुहना । कुहू । बाहुलकादूप्रत्यये कुहूशब्दमाह मैत्रेय ॥

शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ३५१—३५२ ॥

शूरयते । वीरयते । शूर्येत इति हिंसास्तम्भनयो र्यनि ॥

स्थूल परिवृंहणे ॥ ३५३ ॥

स्थूलयते । अतुस्थूलत । स्थूलः । स्थविष्टः । स्थवीयान् ।
 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादि लुप्यते । पूर्वस्य च गुण । पृथ्वादिष्व
 पाठात् इमनिजस्य नास्तीति नोदाहृतम् ॥

स्थात्रयति । 'णाविष्ठवत्' इति यणादिलोपो गुणश्च ॥

अर्थ उपयाच्छ्रायाम् ॥ ३५४ ॥

अर्थयते । आर्त्तितथ । आर्त्तियिपते । 'प्रार्थयन्ति शय-
 नोत्थित प्रिया' इत्यादि रुदन्तात्तत्करोतीति णिचि नेयम् ॥

• सत्रं सन्तानक्रियायाम् ॥ ३५५ ॥

सत्रयते ॥

गर्व माने ॥ ३५६ ॥

गर्वयते ॥

आगर्वीयाः । गर्वतीति शपि ॥

सूत्र वेष्टने ॥ ३५७ ॥

अन्ये तु विमोचने इति पठन्तो विमोचनं मोचनाभाव इति । अन्थन-
मित्यपरे । सूत्रयति । सोमूत्रयते । 'सूचिसूत्रि' इति यद् ॥

मूत्र प्रस्रवणे ॥ ३५८ ॥

मूत्रयति । सोमूत्रयते । पूर्ववद्यद् ॥

रूक्ष^१ पारुष्ये ॥ ३५९ ॥

रूक्षयति । रूक्षतीति शपि ॥

पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ ३६०—३६१ ॥

पारयति । तीरयति ॥

पुट संसर्गे ॥ ३६२ ॥

पुटयति । पोडयतीति भाषार्यो दण्डके गतः । पुटतीति सं-
श्लेषे तुदादिः ॥

कत्र शैथिल्ये ॥ ३६३ ॥

कत्रयति । कत्रिः—इन्द्रप्रत्ययः । कात्रेयकम्—‘कत्रचादि-
भ्यो ढकञ्’ इति शैथिल्यो ढकञ् । कुत्सितास्त्रय इति वा कत्रिशब्द-
व्युत्पत्तिः । ‘कडावे त्रावुपसंख्यानम्’ इति कुशब्दस्य कडावः ।
अत्र दुर्गः कर्तेत्यपि पठति । कर्तयति ॥

प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिषुवच्च ॥

प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच् भवति । तस्मिंश्चेष्टनीव कार्यं भवति ।
इदं च “तत्करोति तदानष्टे तेनातिक्रामति” इत्यादीनां वक्ष्यमाण-
त्वात् तद्विषयम् । पटुमाचष्टे पटयति । लघुमाचष्टे लघयति । अ-
पीपट् । अलीलघत् । अत्र परत्वाद्दृष्ट्वा ‘णाविष्ठवन्’ इति टि-
लोप इत्यग्लोप्यङ्गं नेति ‘सन्वत्’ इतीत्वं ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घश्च
भवति । अत्र केचिन्—नाग्लोपीत्यत्रागिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात्
वृद्धेः प्रागेव टिलोप इत्यग्लोप्यङ्गमितीत्वदीर्घत्वे नेच्छन्ति—अपपट् ।
अललजन् इति । तदमत् । “हलिकरुणोरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्वा-
वप्रतिषेधार्थं” इति वार्तिकविरोधात् । यदि हि वृद्धेः प्राक् टिलोप-
स्स्यात् अग्लोप्येवाङ्गमिति किमदन्तत्वनिपातनक्लेशेन । प्रत्याहारग्रह-
णस्य तु प्रयोजनं स्वामिनमास्यन् असस्वामन् । गोमिनमास्यन् अनुगो-
मन् । वीरुधमास्यत् अविवीरत् । प्रातृपमास्यन् अपप्रावन् । या-
दृशमास्यन् अययादत् इत्यादि स्यात् । येषामेपूडाहरणेप्यनभिधानात्
णिज्जेति मन् तेषामपि स्वग्निणमास्यन् इत्याद्यां ‘विन्मतोर्दृक्’ इती-
ष्टवङ्गवेन चिन्तो लृकि ह्रस्वाद्यभावः प्रयोजनमेव असस्वजन् इति । अप
महृत्प्रहरणान् स्वनयतीत्यत्र वृद्धिर्न भवति । तथा कुमारीमाचष्टे कुमा-

रयति इत्यत्र अप्रातिपदिकत्वेऽपि णिजिति केचित् । अन्ये तु 'प्रकृत्यै-
काच्' इति प्रकृतिभावादेव स्वजयतीत्यत्र वृद्धिर्न भविष्यति । तथा य-
थाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः 'डचाप्रातिपदि-
कात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थापनात् कुमारयतीत्यादौ णिजपि सिद्ध इति
बहुलग्रहणं विकल्पमात्रफलमाहुः ॥

तत्करोति तदाचष्टे ॥

तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम् । तत्करोत्याचष्टे इत्यत्र धात्वर्थमात्रं
णिजर्थो न कतोऽपि । तथाचैवोदाहृतम् ॥

तेनातिक्रामति ॥

अत्रापि तेनेति तृतीयान्तोपलक्षणम् । अश्वेनातिक्रामति अश्वयाति ।
हस्तिनाऽतिक्रामति हस्तयति ॥

धातुरूपं च ॥

णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । अनेन 'आख्यानात्कृतस्तदाच-
ष्टे कृद्भुक्प्रतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारक' इत्येतत्सूच्यते । कंसवधमा-
नष्टे कंसं घातयति इत्युदाहरणम् ॥

कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥

अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणम् । कर्तुं. करणाद्धात्वर्थे णि-
जिति सूत्रार्तः । करिभिरवचन्नाति अवकरयति । असिना हन्ति
असयति । परशुना छिनत्ति परशयति । दात्रेण लुनाति दात्रयति ।

^१ कर्तृकरणप्रतिपदिषा.

अत्र कर्ता करणस्य विशेषण करणशब्दवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धानां चक्षुरादीन्द्रियाणां परिग्रहो मा भूत् इति ॥

वष्क दर्शने ॥ ३६४ ॥

वष्कयति ॥

चित्र चित्रकरणे ॥ ३६५ ॥

चित्रयति । चित्रकरणमालेख्यकरणमिति मैत्रेय^१ । चित्र आलेख्यकरणे इत्येव दुर्ग ॥

कदाचिद्दर्शने ॥

चित्र इत्ययं कदाचिद्दर्शने अद्भुतदर्शने णिचमुत्पादयति । चित्रयति । चित्रोयते इति चित्रप्रातिपदिकादाश्चर्यवृत्ते 'नमोवरिवश्चित्रद्वयच' इति क्यच् । तत्र हि "चित्रद्व आश्चर्ये" इत्युच्यते । प्रातिपदिकस्य डित्त्वं "अवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक" इति न्यायात् प्रत्ययान्तात्तद्धर्मम् ॥

अंस समाघाते ॥ ३६६ ॥

अंसयति । अंसः ॥

वट विभाजने ॥ ३६७ ॥

वटयति ॥

जल प्रकाशे ॥ ३६८ ॥

^१ मिलात्रेयाः.

• वटि लनि इत्येके । वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलात् अदन्तत्वे वृद्धिरित्यपरे । वण्टापयति । लज्जापयति । तथा च शाकटायनसूत्रम्—‘ कथादिपातिस्फायो णो पुच् लुक्त्वम्, * इति । अस्यार्थ—कथादीना पातेश्च णो पुच् लुक् इत्येतावागमौ स्फायोऽन्त्यस्य वत्व क्रमेणेति । एव च शाकटायनमतेन कथादीनामागमे पुञि वृद्धौ कथापयतीत्युदाहार्यम् ॥

मिश्र सम्पर्के ॥ ३६९ ॥

मिश्रयति । गुडमिश्रः—‘ पूर्वसदृश ’ इत्यादिना तृतीयान्तस्य मिश्रशब्देन तत्पुरुष ॥

संग्राम युद्धे ॥ ३७० ॥

अयमनुदात्तेत् । तथा च ‘ भृशादिभ्य ’ इत्यत्र केयेटे संग्रामयतिरनुदात्तेत् बोद्धव्य इति । पदमञ्जर्यां च—‘ अनुदात्तेदय संग्रामयतिरिष्यते ’ इति । तथा च तत्र भाष्यमपि—‘ असंग्रामयत शूर ’ इति ।

संग्रामशब्दात्तत्करोतीति णिचाऽपि सिद्धाविह संग्रामस्य पाठसोपसर्गात्सिद्धातात्प्रत्ययार्थ । तेन असंग्रामयत इत्युपसर्गात्पूर्वमङ्गवति । तथा संग्रामयित्वा इत्यत्र अधीत्येत्यादिवल्लक्ष्यं न भवति, सिसंग्रामयिषत इत्यत्र समो द्विर्वचन भवति । नन्वय अनुदात्तेत्त्वार्थमवश्य पठनीय इति कथं संग्रामादुत्पत्त्यर्थ । एवमपि “ ग्राम युद्धे ” इत्येतावति पठ्यमानेऽप्यर्थस्वाभाव्यादिङिकोरधिपूर्वत्ववत्सपूर्वत्वे लब्धे

* शाकटायनीय शब्दानु गसने तु “ कथादिपाति स्फायाऽन्त्य ” इति सूत्र इत्यते ।

अत्रे कर्ता करणस्य विशेषणं करणशब्दवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धानां
चक्षुरादीन्द्रियाणां परिग्रहो मा भूत् इति ॥

वष्क दर्शने ॥ ३६४ ॥

वष्कयति ॥

चित्र चित्रकरणे ॥ ३६५ ॥

चित्रयति । चित्रकरणमालेख्यकरणमिति मैत्रेयः^१ । चित्र आ-
लेख्यकरणे इत्येव दुर्गः ॥

कदाचिद्दर्शने ॥

चित्र इत्ययं कदाचिद्दर्शने अद्भुतदर्शने णिचमुत्पादयति । चित्रय-
ति । चित्रीयते इति चित्रप्रातिपदिकादाश्चर्यवृत्तेः 'नमोवरिवश्चित्रडः
क्यच्' इति क्यचि । तत्र हि "चित्रड आश्चर्ये" इत्युच्यते । प्रातिप-
दिकस्य द्वित्वं "अवयवे कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं" इति न्या-
यात् प्रत्ययान्तात्तडर्थम् ॥

अंस समाघाते ॥ ३६६ ॥

अंसयति । अंसः ॥

वट विभाजने ॥ ३६७ ॥

वटयति ॥

जल प्रकाशे ॥ ३६८ ॥

• वटि लनि इत्येके । वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठवलात्
अदन्तत्वे वृद्धिरित्यपरे । वण्टापयति । लज्जापयति । तथा च शा-
कटायनसूत्रम्—‘ कथादिपातिस्फायो णो पुरु लुम्बत्वम्, * इति ।
अस्यार्थे—कथादीनां पातेश्च णो पुरु लुक् इत्येतावागमौ स्फायोऽन्त्य
स्य वत्वं क्रमेणेति । एवं च शाकटायनमतेन कथादीनामागमे पुकि
वृद्धौ कथापयतीत्युदाहार्यम् ॥

मिश्र सम्पर्के ॥ ३६९ ॥

मिश्रयति । गुडमिश्रः—‘ पूर्वसदृश ’ इत्यादिना तृतीयान्तस्य
मिश्रशब्देन तत्पुरुष ॥

संग्राम युद्धे ॥ ३७० ॥

अयमनुदात्तेत् । तथा च ‘ भृशादिभ्य ’ इत्यत्र कैयटे संग्राम-
यतिरनुदात्तेत् बोद्धव्य इति । पदमञ्जर्यां च—‘ अनुदात्तेदय संग्रामयति-
रिप्यते ’ इति । तथा च तत्र भाष्यमपि—‘ असंग्रामयत शूर. ’ इति ।

संग्रामशब्दात्तत्करोतीति णिचाऽपि सिद्धाविह संग्रामस्य पाठः
सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययार्थं । तेन असंग्रामयत इत्युपसर्गात्पूर्व-
मङ्गवति । तथा संग्रामयित्वा इत्यत्र अधीत्येत्यादिवल्लघप् न
भवति, सिसंग्रामायिपत इत्यत्र समो द्विर्वचन भवति । नन्वय अनुदात्तेच्चा-
र्थमवश्य पठनीय इति कथ संग्रामात्तुत्पत्त्यर्थं । एवमपि “ ग्राम युद्धे ”
इत्येतावति पठ्यमानेऽप्यर्थस्वाभाव्यादिङिकोरधिपूर्वत्ववत्संपूर्वत्वे लब्धे

* शाकटायनीये शदानुशासने तु “ कथादिपाति स्फायाऽग्लभ ”
इति सूत्र इत्यते ।

संघातपाठस्सोपमगार्हित्पत्यर्थ एव । * अत एव सङ्घातादुत्पत्तिवचना
दन्यत्र धातूपसर्गसमुदायात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः पृथक्क्रियन्ते इति
ज्ञाप्यते । तेन परिवृद्धयेत्यादौ ल्यवादि भवति ॥

स्तोम श्लाघायाम् ॥ ३७१ ॥

स्तोमयति । स्तोमः । अग्निष्टोमः—‘अग्नेस्तुत् स्तोम’ इति
पत्वम् ॥

छिद्र कर्णभेदने ॥ ३७२ ॥

करणभेदन इति गुप्त. । मैत्रेयस्तु—‘छिद्रयति कर्णयतीति कर्ण-
मपि पृथग्धातुमुक्त्वा कर्णेनाभापत इति कर्णयतीति व्याचक्षते इत्याह ॥

अन्ध दृष्टुपघाते ॥ ३७३ ॥

उपसहार इत्येके । अन्धयति ॥

दण्ड दण्डनिपातने† ॥ ३७४ ॥

दण्डयति । अयं द्विकर्मक इत्युक्तं नाथतो । तत्र कर्मणि लाङ्-
यो नाथत्यादौ प्रपञ्चिता. । तद्वदिहापि नेया* ॥

अङ्क पदे लक्षणे च ॥ ३७५ ॥

अङ्कयति । अङ्कते इति शपि । तत्रैव कुटिलाया गतो अङ्कति इति ॥

* नन्वयमित्यादिमन्थ क्वचित्शोभ न दृश्यते ॥ अथ “एषादि भवति”
इत्यनन्तर “अस्यानुदात्तस्यमपानिर्नायमिति पाठस्य तदर्थतया न
शायत्वमङ्क” इति दृश्यते ॥ † दण्ड निपातने.

• अङ्ग च ॥ ३७६ ॥

अङ्गयति । अङ्गतीति गतौ शपि ॥

सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ ३७७-८ ॥

तच्छब्देन मुखदुःखानिषदिनाथं निर्दिश्यते । 'प्रातिपदि-
काङ्कत्वर्थे' इति मित्रे इहानयो पाठम्भोऽमर्गात्प्रत्ययार्थ इति
मैत्रेय । सुगयति । दुःखयति । सुगयते इति 'मृत्वादिभ्य
कर्तृवेदनायाम्' इति ऋडि 'अट्त्मार्यानुक्तयो' इति शीर्षं मुखा-
दिभ्यो वेदनाया क्यङ् भवति । तानि च सुगादीनि साक्षिगानाद्वे-
दनाकर्तृत्वमग्नवीनि चेदिति गुत्रार्थ । कर्तृ इत्यभिपत्तिको निर्देश-
तेन मुख वेदयते प्रमाथको देवदत्तस्य इत्यत्र क्यङ् न भवति ।
सुगयति, दुःखयतीति, कण्ट्यादियगन्तस्य ॥

रस आस्वादनस्त्रेहनयोः ॥ ३७९ ॥

रमयति । रसतीति शपि ॥

व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ ३८० ॥

व्ययति । व्ययने इति गतौ शपि ॥

रूप रूपक्रियायाम् ॥ ३८१ ॥

रूपस्य दर्शनं कर्ण वा रूपक्रिया इति स्वामी । रूपयति ॥

रूप निरूपयतीत्यनेनापेत्वान् विभाग्णे ॥

छेद द्वैधीकरणे ॥ ३८२ ॥

छेदयति । छिनत्तीति छिदेः श्मि । क्वचिदिहापि छेद
अपवारणे इति पठ्यते ॥

लाभ प्रेरणे ॥ ३८३ ॥

लाभयति । प्राप्त्यर्थे लभते इति शपि ॥

व्रण गात्रविचूर्णने ॥ ३८४ ॥

व्रणयति । व्रणतीति दीप्यर्थे शपि ॥

वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ ३८५ ॥

वर्णक्रिया वर्णकरणं वर्णनं वा । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति ।
विस्तृणातीत्यर्थः । -रार्जनं वर्णयति, स्तोतीत्यर्थः—। -वर्णं गृह्णाति—
वर्णयति—' सत्यापपाश ' इत्यादिना णिच् ॥

बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥

क्वचित्तु निदर्शितमिति पठ्यते । तत्रापि भावे निष्ठेति निदर्शनमि-
त्येवार्थः । चुरादावदन्तघातुनिदर्शनं बहुलं वेदितव्यम् । अतोऽनुक्ता
अपीह घातवो वेदितव्याः ॥

पर्ण हरितभावे ॥ ३८६ ॥

पर्णयति ॥

विष्क दर्शने ॥ ३८७ ॥

विष्कयति ॥

क्षप प्रेरणे ॥ ३८८ ॥

क्षपयति ॥

वस निवासे ॥ ३८९ ॥

वसयति ॥

तुत्थ आवरणे ॥ ३९० ॥

तुत्थयति । एवं गन्धयति । आन्दोळयति । ओजयति । वर्णयति । स्फुटयति । स्फुटा । स्फुटितः । अवधीरयति । इत्यादयो यथाऽभिधानमिति मैत्रेयादयः ॥

अन्ये तु भूवादिप्वेतदन्तेषु दशमगीषु घातूनां पादो निदर्शनाय । तेन स्तम्भुप्रभृतयः संत्राः चुलुम्पादयो वाक्यकारीयाः प्रयोगसिद्धा विक्लवत्यादयश्च संगृह्यन्त इति—

मिलन्त्याशामु^१ जीमूता विक्लवन्ते दिवि ग्रहाः ।

क्षपन्ति^२ विद्युतः प्रावृट् क्षीयन्ते कामविग्रहाः ॥

इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्त इत्याहुः ॥

णिङ् अङ्गान्निरसने ॥

अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान् निरसने णिङ्गवति । डकार आत्मनेपदार्थः । हस्तो निरस्यति हस्तयते । पादो निरस्यति पादयते ॥

^१ विगदन्त्याश्

^२ क्षयन्ति

श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरकाणां अश्वतरेतकलोपश्च ॥

श्वेताश्वदीनां चतुर्णां यथामङ्गलमश्वतरेतक इत्येते लुप्यन्ते । णिङ् च धात्वर्थे । अवाधाऽपि णिचो बाहुलकादिति मैत्रेयादयः । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयने । एव अश्वयते गालोडयते आह्वरयते इति । अत्र स्वामी—पारायणिकात्स्वार्थवत् णिचमनुवर्तयन्तीति । एवं काश्यपोपि व्याचक्षाणः श्वेतयतीत्यादि परस्मैपदमुदाजहार ॥

पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

अत्र मैत्रेयः—पुच्छादिप्रातिपदिकेभ्यो धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् । बहुलवचनादात्मनेपदं णिजन्ताद्विधीयत इति 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' इति न वक्तव्यमिति । अन्ये तु—पुच्छादीनां "पुच्छभाण्ड" इत्यनेन णिङ् उक्तत्वादिह णिङ् नोक्त इति व्याचक्षते । पुच्छमुदस्यति उत्फुच्छयते । भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा संचीवरयते । सिद्धशब्दो मङ्गलार्थः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचिताया धातुवृत्तौ

चुरादयस्संपूर्णाः.

—४०—

अथ नामधातुवृत्तिः.

—८०—

यस्या रूपप्रहाणेन न ख्यातुमपि किञ्चन ।

शक्यते वस्तु लोकेषु जयत्येषा सरस्वती ॥ १ ॥

धातुपाठनिविष्टानां धातूनां य पुरा व्यधात् ।

विवृत्तिं माधवीयाख्या भाष्यज्ञहृदयङ्गनाम् ॥ २ ॥

तेन माघणपुत्रेण व्याख्या काऽपि^१ विरच्यते ।

धातूनां प्रत्ययान्तानां गणपाठ^२जुपामपि ॥ ३ ॥

तत्र प्रतिपदं शिष्टा गणमात्रजुपस्त्वमे^३ ।

गणास्तत्रापि बहवः किञ्च सूत्राण्यधीयता ।

आचार्येण पुरा प्रोक्तास्तानादौ विवृणोम्यहम् ॥ ४ ॥

एतावदेव सर्वरमादर्शये सुमनोजनात्^४ ।

नामास्तु भवता सार्थमन्यथाऽपि न मे क्षति ॥ ५ ॥

‘कण्ठ्यादिभ्यो यक्’ ॥

स्वार्थे । एते च धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धातुत्व यको
धातुविहितत्वेनार्धधातुत्वे तन्निमित्तगुणनिषेधार्थेन कित्त्वेनावसीयते ।
प्रातिपदिकत्व तु कण्ठ्यादीनां केषां चिद्दीर्घान्तपाठात् । कण्ठ्यतीत्या-
दिरूपं तु ह्रस्वान्तादापि यत्र मन्तुयतीत्यादिवत् ‘अकृत्स्नार्धधातुकयो’
इति दीर्घे ऋते भाविष्यति । तत्र धात्वधिकारात् धातुभ्यो यकप्रत्यय ॥

^१ काचरु

^२ सूत्र

^३ सूत्रगता इमे

^४ जनात्

नन्वेपां प्रातिपदिकत्वमेवास्तु माऽस्तु दीर्घान्तपाठः, प्रत्ययस्य किलं च । न च 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्यत्र अङ्गं धातुराश्रीयते । किन्त्वङ्गमेव । कण्डूरिति च कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे क्वावतोलोपे वलिलोपेन यलोपे च सिद्धम् । यलोपे अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वं 'न पदान्त' इति निषिद्धम् । वलिलोपश्च 'लोपोव्योः' इति विधेयस्य पश्चान्निदश्यस्य पूर्वनिर्देशादष्टकलोपात्पूर्वं भवति । यद्येवं कण्डूशब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन यगन्तत्वेन धातुत्वादङ्गोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद्बुवद् स्यात् । नैतदस्ति । सति स्थानिवत्त्वे अकारस्य तदन्त एव धातुर्नोकारान्त इति । एवं तर्हि यणप्रामोति । अस्तु, क्वाश्रयः 'ङ्गोश्शूट्' इत्युङ्गविप्यति । न च उठचप्यङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वादूतोऽभावः । वकारस्य आदिष्ठादचः पूर्वत्वान् स्थानिवत्त्वाभावात् । न च स्थानिवत्त्वेनानादिष्ठादचः पूर्वत्वं, तस्याशास्त्रीयकार्यत्वात् । अत एव आदिष्ठादचः पूर्वत्वादूठि पुनर्यणभावः । यद्वा—'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यण एवाप्रसङ्गः । यद्येवं कण्डूवित्यादावुवद् स्यात् । न च 'ओस्मुपि' इति यणः प्रसङ्गः संयोगपूर्वकत्वात् । अस्त्वत्रोवद्, क्विपः प्रत्ययलक्षणेनोङ्गविप्यति । एवमपि पुनरुवद् स्यात् पुनरूडुवडौ पर्यायेणेति व्यवस्था न स्यात् । किञ्च—कण्डूरितिक्वन्मन्तूरिति च स्यात्; न भवति चेष्टं मन्तूरित्यादि । अथ 'धातोः कर्मणः' इत्यतो वाग्रहणानुवर्तनेन यरुः पक्षे अनुत्पादाद्यद्यपि मिद्धं मन्तूरित्यादि तथाऽपि कण्डूरित्यादिवन् यकि दीर्घे क्वावङ्गोपयलोपयोश्च दुर्वारं मन्तूरित्यादि । तथा च यगपक्षे मन्तूरित्यादिवन् कण्डूरिति च स्यात् । सुखादिभ्यश्च यकि तस्याधातुविहितत्वेन अनार्धधातुरुत्वात् अतोलोपाभावात् 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घं कृते सुखायतीत्यादि स्यात् । न त्विष्टं सुरूपतीत्यादि । हलन्तपाठे

तु न कदाचन सुखादेरकारान्तता सिध्यति । तस्माद्यथाभ्यासेमेवा^१
स्तु । नन्वेवमपि प्रातिपदिकेभ्य कण्डू मन्तुरित्यादि यद्यपि सिध्य-
ति तथाऽपि धातुभ्यो यत्र कण्डूशब्दात् ऋवृल्लोपयलोपयो अजा-
दौ मुप्युवृद्धि कण्डूनामित्यादि प्राप्नोत्येव । तथा मन्तूयादेर्मन्तुरि-
त्यादि । सुप्तादेश्च मुगित्यादिहलन्तम् । नैष दोष , एतेभ्य क्वि-
वेव च नोत्पद्यते । उक्त च भाष्ये—नैतेभ्य क्विप् दृश्यते इति । न
तर्हि इदानीमिदं भवति कण्डुवाकिति । भवति, यद्वा प्रातिपदिका
दाचारक्विवन्तात् क्यजन्ताद्वा क्विप्यल्लोपयलोपयो स्वाद्युत्पत्ति ॥

यद्येव कण्डूद्वय प्रातिपदिकान्येव सन्तु, यथाभ्यास दीर्घान्ताश्च
भवन्तु । ककारश्च प्रत्यये मासञ्जि । वाम्रहण चानुवर्तिष्यते । तत्र
कण्डूयति मन्तूयतीत्यादयो यत्र भवन्ति । कण्डू, मन्तुरित्यादय-
श्च यगभावपक्षे प्रातिपदिकात् स्वाद्युत्पत्तौ यगन्तात्क्विवभावस्य इदा-
नीमैवोक्तत्वात् स एव धातु कण्डूशब्दो न भवति, तत्र कण्डूदीना
धातुत्वमाश्रित्य स्वाद्युत्पत्तौ उवद् प्रसज्येत । तथा अत एव यग-
न्तात्क्विवभावेन मन्त्वादेर्दाघान्तत्व सुखादेर्हलन्तत्व च न भवति । तत्र
कण्डूदीना धातुत्वमाश्रित्य तेभ्य प्रत्ययविधाने सिद्धम् । एतदेव
स्यात् यदि सिद्धचेत् सुख्यतीत्यादि । न च सिध्वाति प्रातिपदिका-
त्प्रत्यये तस्यानार्थधातुत्वेन अतोऽलोपाप्रसङ्गान् ॥

अथोटाहरणानि—

कण्डूञ् गात्रविधर्पणे ॥ १ ॥

कण्डूयति । कण्डूञ्चो जित्त्वस्य * अवयवे अठ्ठतार्थं लिङ्ग समुदा

^१यथान्यासिमान पण्डितपत्रमुद्रितकोशपाठ .

यस्य विशेषकम्' इति न्यायेन समुदायार्थत्वात् कण्डूयते इत्यात्मने-
पदमपि भवति । एवमनुबन्धान्तरस्यापि समुदायार्थत्वं द्रष्टव्यम् ॥

मन्तु अपराधे ॥ २ ॥

रोष इत्यपरे । मन्तूयति । चन्द्रस्तु अितं पठित्वा मन्तूयते
इति चाह ॥

वल्गु पूजामाधुर्ययोः ॥ ३ ॥

वल्गूयति ॥

असु मनस् एतावुपतापे ॥ ४-५ ॥

असूयति । मनस्यति ॥

असूयुः—'मृगध्वादयश्च' इत्युप्रत्यय । अत्र वर्धमानहरदत्त-
गणरत्नमहोदधिकारादय असुशब्दमसितिसान्त पठित्वा असृञ्चि
दीर्घान्तमेके^१ पठन्तीत्याहु । तन्मते अस्यति असूयति असूयते
इति भवति ॥

लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥

लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । अकारस्यातो-
लोपे 'यस्य हल' इति यलोप । अत्र देव—अर्थनिर्देशार्थं पूर्वश-
ब्द प्रकृतिनिर्देशार्थं मत्वा 'पूर्व्यतीति तु यत्स्वप्ने' तत्फण्डादिषु दर्शनात्^२
इत्याह । तदेतदमोघाया शाकटायनवृत्तो अर्थनिर्देशरहित एव गणपाठे
पूर्वशब्दस्य पाठाभावादयुक्तमिति पुरुषकार एव दृषितम् । अन्ये तु लेट्

^१ दीर्घान्त भिन्न चके

^२ पूर्व्यतीति यत् स्वप्ने

- लोटौ दीप्त्यर्थावाहुः । अत्र लेला दीप्तौ इत्येके पठन्ति । पठ्यते च-
“ वातो भूतोलेलायत्स ”^१ “ यदा वीतार्तिहस्ताय ”^२ इति ॥

इरञ् ईर्प्यायाम् ॥ ८ ॥

अत्र वर्धमानहरदत्तौ इरस् इरङ् इरञ् ईर्प्यायामिति त्रीन्पेठतुः ।
इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति ईर्यते । अत्र ‘ हलि च ’ इति
दीर्घः । ‘ इरज्यन्नग्रे प्रथयस्व जन्नुभिः ’^३ इत्यत्र भट्टभास्करादिभिः
दीप्त्यर्थोऽयमभिहितः । तथा ‘ इरज्यन्ता वसन्त्यस्य भूरेः ’^४ इत्यत्रेश्वर्या-
र्थः । ईर्यतिर्मागोपस्थानार्थोऽपि^५ । उक्तं च ‘ चर्या त्वीर्या पयि स्थि-
तिः ’^६ इति ॥

इयस् ऐश्वर्ये ॥ ९ ॥

इयस्यति ॥

ओमुं दुर्गो न पठतीति गणरत्नमहोदधौ ॥

उपस् प्रभातभावे ॥ १० ॥

उपस्यति रात्रिः ॥

वेद धौत्व्ये स्वप्ने प्रभाते च ॥ ११ ॥

^१ त. स. ५-६-४. ^२ यदा हतार्धि लेलायतीवेति. ^३ तै. स. ४-२-७.

^४ तै. स. ४-२-११. ^५ मार्गावस्थानार्थोऽपीति मुद्रितसंज्ञपाठः.

^६ शिवाख्यस्वकागदयस्तु—‘ चर्या त्वीर्यापयस्थिति. ’ इति पठन्त ईर्यापद
समारान्तर्गन् गन्वन्ते. व्याजुर्वहित च यतीना गतिस्थितिनिप-
द्याशयनीयानि ईर्यास्तानि तस्मिन्नीर्यावर्त्मनि स्थितिरिति ॥

वेद्यति ॥

मेधा आशुग्रहणे ॥ १२ ॥

मेधायति ॥

कुपुभ क्षेपे ॥ १३ ॥

कुपुभ्यति । गणरत्नमहोदधौ तु आत्मनोऽन्यकर्तृनिरसनमर्थ
इत्युक्तम् ॥

मगध परिवेष्टने ॥ १४ ॥

मीचदास्ये इत्येके । मगध्यति ॥

तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ १५—१६ ॥

तन्तस्यति । पम्पस्यति ॥

सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १७—१८ ॥

तच्छब्देन सुखदुःखार्थौ परामृश्येते । तेन सुखदुःखरूपाया क्रिया-
यामित्यर्थो भवति । सुख्यति । दुःख्यति । सुखमनुभवति दुःख-
मनुभवतीत्यर्थः ॥

सपर पूजायाम् ॥ १९ ॥

अकारान्तोऽय महोदधौ । सपर्यति ॥

अररु क्रूरकर्मणि ॥ २० ॥

• अर्यति ॥

भिपजू चिकित्सायाम् ॥ २१ ॥

भिपज्यति ॥

तिपज उपसेवायाम् ॥ २२ ॥

तिपज्यति ॥

इपुध शरधारणे ॥ २३ ॥

इपुध्यति ॥

चरण गतौ ॥ २४ ॥

चरण्यति । वरण इति भोजः । उक्तं च कश्चित् तयोद्वाहरणं
काव्ये — ' वरण्यन्वारणैर्वेलाम् ' इति ॥

चुरण चौर्ये ॥ २५ ॥

चुरण्यति ॥

तुरण त्वरायाम् ॥ २६ ॥

तुरण्यति ॥

भुरण धारणपोषणयोः ॥ २७ ॥

भुरण प्रहरणधारणयोरित्यन्ये । भुरण्यति ॥

गद्गद वाक्चलने ॥ २८ ॥

गद्गद्यति ॥

एला केला खेला विलासे ॥ २९-३१ ॥

एलायति । केलायति । खेलायति । अत्रेलास्थाने इले
त्यपरे पठन्ति । इलायति ॥

खेला सत्त्वचलने च ॥ ३२ ॥

खेलायति । अकारान्तोऽयमित्यन्ये । तत्रातोलोपे खेलयति ॥

लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च ॥ ३३ ॥

लिद्यति ॥

लाट् जीवने ॥ ३४ ॥

लाद्यति ॥

हणीङ् रोपणे लज्जायां च ॥ ३५ ॥

हकारस्तदर्थे । हणीयते ॥

महीङ् पूजायाम् । ३६ ॥

अत्र पूजा पूज्यमानमर्तुता । तेनायममर्मेक । महीयते पूजाम-
धिगच्छतीत्यर्थे ॥

रेखा श्लाघाऽऽसादनयोः ॥ ३७ ॥

आसादनं प्राप्तिः, प्रापणं वा । रेखायति श्लायामनुभवति
अनुभावयति वेत्यर्थः ॥

द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ३८ ॥

द्रवस्यति ॥

तिरस् अन्तर्धौ ॥ ३९ ॥

तिरस्यति ॥

अगद नीरोगत्वे ॥ ४० ॥

अगद्यति । अमुं भोजो नेच्छतीति गणरत्नमहोदधौ ॥

लेखा ॥ ४१ ॥

लेखायति रेखायतिवदर्थः ॥

उरस् वलार्थः ॥ ४२ ॥

उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥

तरण गतौ ॥ ४३ ॥

तरण्यति ॥

पयस् प्रसृतौ ॥ ४४ ॥

पयस्यति ॥

संभूयस् प्रभूतभावे ॥ ४५ ॥

संभूयस्यति । अत्र गणरत्नमहोदधौ 'अवर सवर इति वामनः'
इति । अवर्यति सवर्यति । अत्र गणरत्न महोदधावेव लेटालो
टाविति पठित्वा मतान्तरेणादन्तत्वमुक्त्वा लेटायति । ले
टचति लोटचतीत्युक्तम् । अस्थाकृतिगणत्वात् रेपनटादिभ्यो
पि रायति । धवलयतीति चोक्तम् । यदा कण्डूयादिभ्य सन्नुत्पद्यते
तदा कण्डूदीना तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति कण्डूयिथिपती-
त्यादि भवति ॥

इति कण्डूादि .

अथ सौत्रधातवः प्रक्रियन्ते.

ऋतेरीयङ् ॥ १ ॥

अय स्वार्थे । ऋतिवृणायाम् । सा चेह "घृणा जुगुप्सारूपयो"
इत्युक्तापि ऋनीयाशब्दस्य निघण्टुषु निरूढे जुगुप्सैवेह भवती
ति व्याख्यातार । अत्रेयङ्प्रत्ययस्य किञ्चेनापि गुणाभावसिद्धौ डि
त्करणमात्मनेपदार्थमपि । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयाश्च-
क्रे । इत्यादिद्विच्छकारेषु अजादित्वादाटि 'जाटश्च' इति वृद्धौ आ
र्तीयत आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत इत्यादि भवति । यदाऽयम
वर्णान्ताद्गुपसर्गात्परो भवति तदा 'उपसर्गाद्विधातो' इति वृद्धौ अ-
चार्तीयते उपार्तीयते इत्यादि भवति । अत्रोपसर्गग्रहणादेव धा

तुल्ये सिद्धे 'उपसर्गादिति' इत्येव वक्तव्ये पुनर्धातुग्रहण योगविभागेनाधिकविधानार्थमिति 'ऋत्यक' इति पाक्षिक प्रकृतिभावोत्र बाध्यते । उपसर्गग्रहण प्राद्युपलक्षणमित्येतत्तु यत्रोपसर्गत्व न भवति 'उपसर्गादध्वन' इत्यादौ तत्रैवेतीह न भवतीति हरदत्तादयः । तेनागताऋतीयका जम देश आर्तीयको देश इत्यादौ यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रति गत्युपसर्गसज्ञा इत्याद्यादीना गम्यादिक्रियापेक्षया उपसर्गत्व न तु ऋतीयक्रियाऽपेक्षयेति ता प्रत्युपसर्गत्वाभावात् 'आद्रुण' इति गुण 'ऋत्यक' इति शाकलप्रकृतिभावश्च भवत । यदाऽयमीयद् 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वचनादार्धधातुके न भवति तदा आनर्त । अर्तिता । अर्तिप्यति । आर्तित् अर्तिप्यत् । अर्तित्वा, ऋतित्वा इत्यादि भवति । अत्र 'वशित्ठुञ्चतश्च' इति सेट क्त्य क्त्वि-विकल्पनात् पक्षे गुण । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यत्रार्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वान् आर्धधातुकेषु विषयभूतेषु आयादयो नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । न तूत्पद्य निवर्तन्ते इति । अन्यथा ऋतीयशब्दास्त्रिप्रत्ययान्तत्वेनामि ईयद्गत्यस्य निवृत्तौ ऋताच्चकार इति स्यात् । आनर्तेति च न स्यात् । तथा अर्तितासि अर्तिप्यति ऋत्यात् आर्तित्यादौ परस्मैपद न स्यात् । तथा तास्याटेरार्धधातुक्त्वादीयडो निवृत्तौर्निमित्तत्वात्तदपेक्षो गुणो 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधान्न स्यात् । अनेनामिप्रायेणामि गुणाभाव उदाहृतः । प्रत्युत ऋतिताहे ऋतिप्यते ऋतिषीष्ट आतष्टेत्यादि स्यात् । यदीय-इन्तादुत्पन्नेषु तिङ् तदाश्रयेण पश्चादुत्पन्नेषु विवरणेषु आर्धधातुकेषु ईयडो निवृत्ति क्रियते, तर्हि ईयडो ङित्वात्तदन्ताच्चोत्पद्यमानास्तिङ् आत्मनेपदान्येव स्युः । तथा क्तिनि ऋतिरिति न स्यात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारे ईयडो निवृत्तौ ऋतेति च स्यात् । एषा दूषणा दिक् । अत्र व-

चिह्नितिकोशे 'ऋतेश्छड्' इत्येव सिद्धे ऋतेरीयड्वचनं ज्ञापकं धातु-
विहितानां प्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति । तेन शमेः खः शङ् ।
कमेष्ठः कण्ठः । इत्यत्र ईनिकादेशौ न भवतः । ननु 'ऋतेश्छड्'
इत्युच्यमाने छडो बलाद्यार्धधातुकत्वेन परत्वादिडागमे कृते छकारस्य
प्रत्ययादित्वं, पर्यवसन्नमिति 'आयेनयी' इत्यादिना प्रत्ययादेः विधी-
यमानः कथमीयादेशः सिद्धयति । नैप दोषः, यदाऽऽयनादिपूषेदेशि-
वद्वचनस्य चोदितत्वादन्तरङ्गत्वादिटः पूर्वमीयोदेशो भविष्यति ।
अत्र हरदत्तः—'द्विवचनविभज्योपपदे' इत्यत्र तरपृष्ठमुनाविति
वक्तव्यं ईयमुन्वचनाद्धातुविहितानामपि प्रत्ययानामायन्नादयो न
स्युः । वचनसामथर्चाच्चेदुभयेषामपि स्युरिति ज्ञापकं भूङ्। कण्ठादौ
बाहुलकादकाद्यभावमाह ॥

स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुरुकुन्भुस्कुज्भ्यः श्न-
श्च ॥ २-६ ॥

एभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके श्रुर्भजति । चकारात् श्ना च । तत्र
पञ्चमो धातुषु पठितो व्याख्यातार्थश्च प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो
निष्कोपणार्थः । चतुर्थो धारणार्थः । उदित्वं गत्वायामिद्विकल्पार्थम् ।
अत एव श्नाव्यतिरिक्तविषयांश्चते भवन्ति । स्तभ्नोति । स्तभ्नतः ।
स्तभ्नवन्ति । स्तभ्नोपि । स्तभ्नोमि । स्तभ्नवः । स्तभ्नु-
मः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । वसमोः 'लोपश्चास्यान्य
तरस्याम्' इत्युकारलोपः संयोगपूर्वञान्न भजति । स्तभ्नाति ।
स्तभ्नीतः । स्तभ्नन्ति । स्तभ्नासि । स्तभ्नामि । ह्यदौ

कृति 'ईहल्यघोः' इतीत्वम् । अजादौ तु । 'श्राम्यस्तयोः'
 इत्याछोपः । तस्तम्भ । तस्तम्भतुः । तस्तम्भुः । तस्तम्भिय ।
 तस्तम्भ । तस्तम्भिव । तस्तम्भिम । स्तम्भिता । स्त-
 म्भियति । स्तभ्रोतु । स्तभ्रुतात् । स्तभ्रुताम् । स्तभ्रु-
 वन्तु । स्तभ्रुहि । स्तभ्रवानि । हेः 'उतश्च' इति लोपः
 संयोगपूर्वत्वात् भवति । स्तभ्रातु । स्तभ्रीतात् । स्तभ्रीताम् ।
 स्तभ्रन्तु । स्तभान—हो 'हलश्चः शानज्जो' इति शानजादेशे
 'अनो हे.' इति हेर्लुक् ॥

अस्तभ्रोत् । अस्तभ्रुताम् । अस्तभ्रुवन् । अस्तभ्रोः ।
 अस्तभवम् । अस्तभ्रात् । अस्तभ्रीताम् । अस्तभ्रन् ॥

स्तभ्रुयात् । स्तभ्रुयाताम् । स्तभ्रुयुः । स्तभ्रुयाः स्त-
 भ्रुयाम् । स्तभ्रीयात् । स्तभ्रीयाताम् । स्तभ्र्यात् । स्तभ्र्या-
 स्ताम् → स्तभ्र्यामुः । यामुटः कित्वात् अनुनासिकलोपः ॥

अस्तभत् । अस्तभताम् । अस्तभन् । 'जूस्तम्भु' इति
 परस्मैपदे च्छेर्घोऽडि 'अनिदिताम्' इति नलोपः । अन्यदा सिचि
 अस्तम्भीत् इत्यादि । अस्तम्भियत् ॥

तिस्तम्भिपीत । तास्तम्भ्यते । तास्तम्भीति । तास्त-
 ष्यि । तास्तम्भ्यः । तास्तम्भति इत्यादि ॥

स्तम्भयति । अतस्तम्भत् । अत्यष्टभ्रोत् । मत्प्रष्टभ्रोत् ।
 प्रतिष्टभ्राति । मत्प्रतष्टम्भत् । इत्यादौ 'स्तम्भेः' 'प्राक्सिताद-
 दृच्यवापेऽपि' इति इगन्तादुपसर्गात्परत्वेन पत्वम् । तत्रामतेरिति

नानुवर्तते । प्रतितिष्ठम्भिपति—‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति पत्वम् ।
 अवष्टभ्नाति अवलम्बत इत्यर्थः । अवष्टब्धा सेना, आसन्नेत्यर्थः ।
 ‘अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः’ इति पत्वम् । मा प्रतित्तम्भत् इत्यत्र
 ‘स्तम्भुसिवुसहाम्’ इति निषेधात् ‘स्तम्भेः’ इति पत्वं न भवति ।
 सन्वदित्वं लघुपरत्वाभावात् न भवति । दीर्घत्वं तु अलघुत्वादापि न
 भवति ॥

रताम्भित्वा, स्तब्ध्वा । उदिच्चादिङ्ङिकल्पः । इटि ‘न क्त्वा
 सेट्’ इति किञ्चप्रतिषेधान्नानुपङ्गलोपः ॥

स्तब्धः—‘यस्य विभाषा’ इत्यानिरूपत्वम् । प्रतित्तब्धः । निष्-
 ब्धः—‘प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च’ इत्यपत्वम् । ‘स्तम्भेः’ इति
 सानुपङ्गनिर्देशात् अयमेव स्तम्भिः सौत्रो गृह्यते । न तत्र भौवादि-
 कः इदित् । स्तम्भिरपीति प्रतिस्तम्भादयः प्रयोगास्तस्य द्रष्टव्याः ॥

उत्तब्धः—‘तितुत्र’ इतीष्णिणोपेधः । ‘उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य’
 इति सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः । एवमुत्तम्भोतीत्यादावपि तत्त्वम् ।
 स्तुम्भोति स्तुम्भाति । स्कुम्भोति स्कुम्भाति । स्कुम्भोति स्कुम्भाती
 इत्यादि स्तम्भातिवन् । विष्कुम्भोति विष्कुम्भाति । विष्कुम्भः
 इत्यादौ ‘वेः स्कुम्भोतिनित्यम्’ इति पत्वम् । श्रानिर्देशः स्कुम्भोतिनित्य-
 त्वर्थः । तेन तस्य विस्कुम्भत इत्यादि भवति ॥

सातिः सुखे ॥ ७ ॥

अयं हेतुमण्यन्त इति जिनेन्द्रहरदत्तौ । तन्मने सातिरिति मरु-

त्या भवितव्यम् । साति सौत्रो धातुरिति वृत्तिबोधिन्यासयो । सात-
यति इत्यादि ॥

सातय — 'अनुपसर्गाच्छिम्प' इत्यादिना शे शपि गुणायदेशो ॥

जु वेगितायां गतौ ॥ ८ ॥

जवति । जोता इति स्वरान्तत्वादनितृत्वम् ॥

जुजूपति । अजीजवत् इत्यत्र णेश्चडि णोऽनस्य स्थानियत्त्वे-
नाभ्यासस्योवर्णान्तत्वात् 'ओ पुयण्जि' इतीत्ये 'दीर्घो लप्रो'
इति दीर्घ ॥

जवनः—'जुवङ्कम्य' इति युच् ॥

प्रजवी—'प्रजोरिनि' इति इनि ॥

जूः । जुवौ । 'भ्रानभाम' इति क्विप् ताच्छीलिङ् । तत्रैय-
सुत्रे जू इति दीर्घपाठाश्रयणान् क्विप्सन्नियेगेन दीर्घ इत्येके । अन्ये तु
उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्य इहापि अभिसम्बन्धात् दीर्घ इत्याहु ॥

जूतिः—'उतियूतिजूति' इति क्तिनि दीर्घान्तोदात्तत्वे निपात्येते ॥

जवः—'ऋक्षोरप्' इत्यप् । 'नवसत्रो छन्दसि' इत्यज्जिवानं
तत्रान्तोदात्तार्थं न तु भाषायामेनद्रूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

विजावको नाम देश —सज्ञाया ण्युल् । तत्रभवादि वैजावकः—
'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण् शैषिक । 'कोपधादण्' । इत्येवाणि सिद्धे

कच्छादिप्त्रस्य पाठो यदा भवादिर्मनुष्य तन्स्थो वा भवति तदा वैजा-
वक इति कच्छाद्यधिकारेण विधीयमानो मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् अमुष्मा-
दपि यथा स्यादिति ॥

इति सौत्रधातवः.

—०००—

अथ नामप्रत्यया धातवः प्रदर्शयन्ते ॥

‘सुप आत्मन क्यच्’ । कर्मण इच्छाया वेति वर्तते । इहा-
त्तन्शब्द परव्यावृत्तिवचन स्वशब्दपर्याय । न चेतनद्रव्यवचन ।
तस्मिन्हि क्रिय कर्तृपठचन्त सन् इच्छया सम्बध्यते । उत शेषप
ष्ठचन्त सुचन्तेन ? । तत्राद्यपक्षे इच्छायाश्चेतनकर्तृत्वान्यभिचारात् आ-
नर्थक्यमात्मशब्दस्य स्यात् । किञ्च राज्ञ पुत्रमिच्छत्यमात्य इत्यादौ
परेच्छायामपि चेतनस्यैव कर्तृत्वात् क्यच् स्यात् । यत्तु भाष्ये
इहासामथर्चान् प्रत्ययाभाववचन तत्प्रौढिवादमात्रम्, इष्यमा ग वस्तु
स्वत एव नित्यमन्यदपेक्षते इति नैतावताऽस्त्यसामथचम् । अत एव वृत्तावा-
त्मग्रहणस्य इदमेव प्रत्युदाहृतम् । सुनन्तसम्बन्धपक्षेऽपीह राजादि-
ना चेतनेनैव पुत्रादे सम्बन्धात् क्यच् प्रसज्येतेव । आनर्थक्य चा
विशिष्टमेवात्मग्रहणस्य । अचेतनस्य व्यावर्त्यस्याभावात् । अत
एव तत्र हरदत्त — वृक्षस्य फलमिच्छति, खट्वाया पादमिच्छति
इत्यादौ यत्राचेतनार्थं किञ्चिदिष्यते तद्व्यावर्त्यमिति चेन्न । तत्रापि
चेतनस्यैव परिशेषितत्वात् । सर्वमेव हि भोज्य चेतनानामेव शेषभूतम् ।
खट्वाया पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तन् सट्वाटिकमुनभोग्य तदर्थमेव
तदिष्यते खट्वादिर्न तु द्वारमात्रम् । अत परव्यावृत्तिवचन एवात्म

शब्द इति । तत्राप्यसौ यद्वि कर्तृपष्ठचन्त सतिञ्ठया सम्ब-
 ध्येत तर्ह्येपिनारम्भरेणेञ्ठया अमावात् आनर्थक्य स्यात् । तस्मा
 त्तत्रशब्दपर्याय शेषपष्ठचन्त मुबन्तन सम्बध्यते । तेनाथमर्थे सूत्र-
 स्य—इपे सनिधानात्तत्कर्मण एपितुरेवात्मन सम्बन्धिन मुबन्ता-
 दिञ्ठयाामर्थे वा स्याजिति । एवमात्मन पुत्र परस्य दासमिञ्ठ
 तीत्यादां वस्तुत मुबन्तस्यात्मना सम्बन्धेऽपि परार्थमिष्यमाणत्वान्
 इवि कर्त्रवच्छेदेनात्मना सम्बन्धाभावात् त्वच प्रसङ्ग । ककार
 'न कये' इति विशेषणार्थ । चकार तदविनातार्थ । स्वरस्तु
 प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सिध्यति ॥

अथोदाहरणानि—

पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयति । अत्र 'अठुनब्यूहा पाणि
 नीया' कृतमपि शास्त्र निवर्तयन्ति इति वा 'अन्तरङ्गानपि विधीन्
 बहिरङ्गो लुभायते' इति वा सन्धिपर्यारहितस्य अम 'सुपो धातु-
 प्रातिपदिकयो' इति लुकि 'क्याचि च' इत्यवर्णस्येत्वे सनाद्यन्त-
 त्वेन धातुत्वाल्लडादि ॥

अश्वस्यति । क्षीरस्यति । वृषस्यति । लवणस्यति ।
 'अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि' इति मुगागम । अत्र
 'आत्मप्रीतो' इत्यपनीय 'अश्ववृषयोर्मेथुनेच्छायाम्' 'क्षीरलवण-
 योर्ललासायाम्' इत्यर्थान्तरमुक्तम् । तेनात्रयोरुदाहरणयो अश्ववृषो
 मेथुनायेच्छत इत्यर्थ । अन्ये तु परित्यक्तप्ररुस्यर्थात् मेथुनेच्छेवार्थ
 इत्याहु । तथा च भट्टि—'इति रामो वृषस्यन्तीम्' इति । नित्र
 ष्टुश्च—'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति । इतरयोरपि तृष्णातिरे-

को अभ्यवजिहीर्षातिरेको लालसा । तेन क्षीरलवणेच्छया लाल-
सारूपायामित्यर्थलाभात् क्षीरलवणे अतिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छनीत्य-
र्थो भवति । अत्र क्यच्प्रकृतीना प्रत्ययलक्षणेन यत्पदत्व प्राप्त-
तन् 'न क्ये' इति नियमेन नान्ताविषयमिति प्रकृत्यसुगकारयो-
सवर्गदीर्घत्व बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूप भवति । अका-
रोच्चारणफल तु पूर्वमूत्रोदाहरणे ब्राह्मणात् इत्यादौ । तथा 'सर्व-
प्रातिपदिकेभ्यो लालसायाममुग्वक्तव्य' इत्यनकारान्तादमुकि दध्य-
स्यति इत्यादौ च ॥

अपरे त्वाहु —सुग्वक्तव्य इति दधिस्यति । मधुस्यति । 'अश्वक्षीर'
त्यत्र भाष्ये द्वाविमावागमौ प्रस्तुत्य दध्यस्यति मध्वस्यति दधिस्यति
मधुस्यतीत्येवमर्थमित्यभिधानात् दधिमधुशब्दावेवागमिनाधित्येके । अन्ये
तु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति सर्वग्रहणात् बहुवचननिर्देशाच्च
सर्वत्र भवति । भाष्ये तूदाहरणदिङ्निर्देशमात्रपरमित्याहु । अत्र
मते दध्यस्यति मध्वस्यति दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थमित्यर्थशब्द-
स्वार्थं न पुष्यति ॥

अशनोदरुघनेभ्य क्यचि 'अशनायोदन्यधनायानुभुक्षापिपा-
सागर्भेषु' इति ऋषेणोतेष्वर्षेषु द्योत्येष्वाद्यन्तयो ईत्यापवाद आत्मम् ।
उदरस्य उदरादेशो निपात्यते । तेन अघनायति । उदन्य-
ति । धनायति । अशनायगुदन्यतिनायतीना तदात्ये भोक्तृना-
मो अशनमिच्छति, पातृनाम उदकमिच्छति, मत्यपि घने भूयो धन-
मिच्छतीति क्रमेणार्थः । यस्योत्तरमालिङ्गमशन, रानार्थमुदर,
शरिद्रम् धनमिच्छति तत्र अशनीयति, उदकियति, धनीय-
तीति भवति । तत्रा ये अशनायतीत्यादीना प्रत्ययमनेभ्य क्यच-

तु बुभुक्षादीनिवार्थान् मन्यन्ते । अत्र भारविरमुमेव अर्थं प्रतिषेदे । तदाह*— किमु धन धनागितुम्' इति । निष्णटुश्च—'उदन्या तु पिपासा तृट्' इति ॥

गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति—अत्र 'क्यच्छयोश्च' इत्यापत्य-
यकारस्य हल उत्तरस्य 'येपे' क्यञि च' इतीत्वम् ॥

उपार्पणीयति, उपर्पणीयति । उपालङ्कारीयति, उपल्का-
रीयति । अत्र 'वा सुप्यापिशले' इति मुबन्तावयवऋकारादि-
धानुपरत्वात् पूर्वपरयेरिका वृद्धिर्वा भवति । ऋतारल्लङ्कारयो साव-
र्ण्यादिय लङ्कारादावपि भवति । तत्र 'उरणूपर' इति प्रत्या-
हारग्रहणात् लपरत्वम् । वाग्रहण आद्गुणस्य प्राप्त्यर्थमिति वृद्धच-
भावेऽपि स भवति ॥

नन्वेतद्वाग्रहण यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानार्थं स्यात् इति 'कृत्यक' इति
प्रकृतिभावेऽस्मान् भवति । उच्यते—अत्राप्यनुवृत्तस्य धातुग्र-
हणस्य 'उपसर्गादिति' इत्यत्रेव तद्वाधनार्थत्वात् इदं च धातुग्रहणस्य
प्रकृतिभावनार्थत्वं ऋतीयतावुपपादितम् । अत एव 'वा सुपि'
इत्यत्र वृत्तौ वाग्रहणस्य प्रयोजनं गुण एव दर्शितम् । उपगता ऋपभी-
यता अमु देश इत्यत्र उपर्पणीयन् उपऋपभीयन् इति गुणप्रकृतिभावो
भवति । वृद्धिस्तु पूर्वसूत्रवत् 'वा सुपि' इत्यत्र अनुवृत्तस्य उप
सर्गग्रहणस्य प्राद्युपलक्षणार्थत्वाभावात् न भवति । उपलक्षकत्वा-
भावश्च ऋतीयतावुक्त । ऋपभस्य समीपमुपऋपभ तदिच्छति उपऋपभी
यति इत्यत्र तु सङ्ग्रामयतीति रूपस्य सङ्ग्राम करोतीति सङ्ग्रामशब्दात्ता-
रितणिच्चा सिद्धावपि चुरादौ "सङ्ग्राम युद्धे" इति सम उपसर्गात्

* प्रतिषेदे । उदाहरणम्, † भाव पक्ष कस्मान्

पूर्वमडाद्यर्थात्पाठादन्यत्र सोपमर्गात् सङ्घतात् धातो 'धातुसज्ञानि-
मित्ते प्रत्यये चिरीर्पिने उपसर्गा पृथक् क्रियन्ते' इति ज्ञापनात्
सोपसर्गान् संघातात् धातुसज्ञानिमित्त प्रत्ययो भवति सङ्गामयेतेरेवेति
नियमाद्वा पृथक्कृतोपसर्गादेव न भवतीतीहापि ऋषभशब्दादेव कथंचा
भवितव्यम् । सुपस्तु उपर्षभशब्दाद्विधानात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया त
स्येव भुवन्तत्वं न तु तदवयवस्य ऋषभशब्दस्यापात्तृपभीयशब्द सु
बन्तावयवको धातुर्न भवतीति तत्परत्वाभावादनुपसर्गत्वाच्च 'वा मुपि'
इति वृद्धेरप्रसङ्ग । अत एव उपसर्गस्य पृथक्कारे उपार्षभीयतीत्यत्र
ऋषभीयस्यैवाङ्गत्वात् तस्यैवाङ्गवति । तस्मादेव क्त्यायामुपेन प्रादिस-
मासे ल्यपि उपर्षभीय इति भवति । तथा सनि तत्सहितस्येव धातु-
त्वात् पशब्दस्य द्विर्वचो उपार्षिपभीयिपतीति भवति ॥

नन्वय सङ्गामशब्द उपसर्गसदृशावयवोऽस्त्विति कथमुक्तस्यार्थस्य
प्रमाण स्यादिति । उच्यते—यत् 'वा पदान्तस्य' इति अधृतपर-
सवर्णं पठ्यते । अत्र हरदत्त—सङ्गामशब्दो अनुदात्तेत्त्वार्थः स्यात् ।
न च तन्मात्रार्थत्वे ग्राम युद्ध इति शक्यते पठितुम् । अध्येष्टेत्यादौ आत्
इव मध्येऽऽ प्रसङ्गादिति ज्ञापकमभाङ्गीत् । तदाऽस्यानुदात्तेत्वमपा-
णिनीयमिति नोदेति । अत एव भृशादो कैयटे सङ्गामयतिरनुदात्तेद्वोद्धव्य
इत्युक्तम् । अयं च अनुदात्तेत् सङ्गामयतिरिष्यते इति भाष्ये च
ज्ञापकत्वमेवोक्तम् ॥

ऋकारमिच्छन्ति ऋकारीयति उपकारीयतीत्यत्र 'वामुपि' इति
वृद्धि कृतीति तत्पररणात् भवति । अत एव शाकल प्ररुति
भावोपि । मालीयति । अत्रारुतव्यूहा पाणिनीया इति माल
आ अम् य इति स्थिते सुब्लुक्यन्तरङ्गत्वेन पूर्वमेकादेशे परमपीत्व

प्रश्नानुवति । उक्तं च भाष्ये—‘जापेरिकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गः’ इति* । ननु पूर्वमपीत्त्रे ‘यस्य’ इति लोपेनेष्टसिद्धिरिति चेत् न; तस्मिन्नीत्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् । उस्त्रामैच्छत् औत्सीयत् । औङ्कारीयत् । आ ऊढः औढः औटीयत् । अत्र ‘उस्यपटान्तात्’ ‘ओमाडोश्च’ इति पररूपत्वं ‘आटश्च’ इति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चशब्देन बाध्यते । तथा च वार्तिकम्—‘उस्यो माड्भ्रवाटः प्रतिषेधः’ इति उसि ओमाडोश्च परयोः आटः पररूपं नेत्यर्थः । औढीयन् इत्यत्र आढः उकारेण सहेकादेशे उपसर्गरूपत्वं पृथक् न प्रतीयते इति सोपसर्गात्सङ्गामयते; इत्यस्याप्रवृत्तेः ओकारात्पूर्वमाटि तस्यान्तवद्भावेन लब्धाङ्गव्यपदेशस्य औ, रस्याटश्च ‘ओमाडोश्च’ इति प्राप्तौ पररूपेण वृद्धेः बाधः स्यादिति वार्तिकमाङ्गहणम् । एव आ इतः एतः ऐतीयत् इत्यपि द्रष्टव्यम् । आ इतः एतः एतीयति प्र एतीयति प्रेतीयति इत्यत्र प्राप्तं अवर्णान्तोपसर्गनिषयं एडि पररूपं बाधित्वा प्राप्तां ‘एत्येधति’ इति वृद्धि ‘ओमाडोश्च’ इति पररूपं परत्वाद्बाधते ॥

आ ऋश्या अर्श्या आगता ऋश्या इति प्रादिसमासः । ‘आहुणः’ इत्यनेन आङ्कारयोरेको गुणः । तमिच्छति आर्श्यायति । आर्श्यायत् इत्यत्र गुणस्य अन्तवद्भावेनाङ्गात् ‘ओमाडोश्च’ इति प्राप्तं पररूपं परत्वाद्बाधित्वा प्राप्ताः सवर्णदीर्घः चकारेण पुनः पररूपविधानात् बाध्यते ॥

दधीयति । मधूयति—‘अट्टसार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः ।

* ‘अनुर्णिकादेश इ-वोत्वाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतरः’ इति मुद्रितकौशपाठः.

कुमारीयति । वधूयति । अरामिच्छति रीयति । ऋकारस्य
 'रीड् ऋत' इति रीडादेश । ऋकारलृकारयो सावर्ण्येनाल्मि-
 च्छतीत्यत्रापि इदमेव रूपम् । अत्र तपरर्रणात् ऋकारस्य रीडभा-
 वात् ऋयतीति भवति । ऋत इच्च तु ऋकारान्तस्य धातोरितीह न
 प्रसजति ॥

हेशब्दमिच्छति हेयति ॥

गामिच्छति गव्यति—'वान्तो यि' इत्यवादेश । गव्यिता इत्यादौ
 अतोलेपे 'क्यस्य विभाषा' इति हल उत्तरस्य क्यप्रत्ययया-
 कारस्यार्धे रातुके विधीयमानो लोप मन्निपातपरिभाषया न भवति ।
 अगव्यात् इत्यत्र 'वद्व्रज' इत्यत्र अन्तग्रहणस्य हल्समुदाय
 प्रतिपत्त्यर्थत्वेऽपि अछोपस्य स्थानिवत्त्वेन अङ्गस्य हलन्त्याभावात्
 न वृद्धिः ॥

रैयति । ग्लव्यति । ग्लव्यिता । गव्यतिनङ्गान्तादेशो
 यलोपाभावश्च ॥

श्वलिहति । श्वलिहिता । श्वलिहिता—अतोलेपस्य पूर्ववि-
 धौ स्थानिवत्त्वात् 'न धातुलोप' इति लघूपधगुणाभावः । अश्व-
 लिहीत् । अश्वलिह्यात् । अनाछोपस्य स्थानिवत्त्वात् हलन्तल-
 क्षणाया वृद्धेरभावः । अत्र 'होढ' न भवति 'न क्ये' इति ना-
 न्तस्यैव क्ये पठत्वात् ह्यकारान्तस्य पदत्वाभावात् । अत एव गो-
 दुहति इत्यत्र 'दादे' इति ऋत् । मित्रदुहति इत्यादौ 'वा दुह'
 इति तद्विपर्ययः । उपानशति इत्यत्र 'नहो ध' इति धत्, अ-
 नदुहति इत्यत्र 'वमुस्वमु' इति दत् च न भवति ॥

• पुरमिच्छति पुर्यति । खयमिच्छति खयति । दिवमिच्छति दिव्य-
ति—‘हलि च’ इति दीर्घ रेफकारान्तस्य धातो ‘हल्परत्ते’ इतीह न
भवति । चतुर्यति—अत्रापि वातुर्न रेफान्त इति दीर्घो न भवति ।
गिरमिच्छति गीर्यति—अत्र गिर ऋत्वे ‘ऋत् इच्छातो’ इति इच्छे रेफा-
न्तो वातु हल्पर इति दीर्घ । गीर्यता, गिरिता—‘क्यस्य विभाषा’
इति यत्रोपपक्षे हल्परत्वाभावात् न दीर्घ । ‘वैरुपधाया’ इति रेफ-
कारान्तस्य धातो पदस्य विधीयमानोपि न भवति । ‘न क्ये’
इति नियमेन पदत्वाभावात् । स्वरिच्छतीत्यादौ अव्ययेभ्य क्यचि
‘मान्ताव्ययेभ्य प्रतिषेध’ इति क्यच प्रतिषेधाद्वाक्यमेव । यत्तु तत्र
‘गोसमानाक्षरान्तादित्येभ्ये’ इति क्यच प्रकृतिपरिगणन तद्वाच्यतीत्या-
दासिद्धिप्रसङ्गात् न स्थित पक्ष इति केयटादौ स्थितम् ॥

फलतीति फल् फलयति । यलयति* । इदमिच्छति इत्यत्र ययानि
मान्ताव्ययप्रतिषेधान् वाक्यमेव । इह मान्तग्रहणेन प्रातिपदिकस्य
पिशोपणान् इमामिच्छति काविच्छतीत्यादावपि वाक्यमेव भण्यते ॥

प्राणितीति प्राण् प्राण्यति । राजीयति इति ‘न ऋये’ इति
पदत्वान् ‘नलोप प्रातिपदिक’ इति नलोपे ‘क्यञि च’ इतीत्तरम् ।
न च नलोपस्यासिद्धत्वे ‘नलोप सुप्परसङ्गतुग्निधिषु कृति’ इति
नियमात् ॥

अह्यति—‘रो मुपि’ इति अह् पदस्य सुप्पश्चात्ताभा-
वात् ‘अहन्’ इति स्त्रापशादौ रेफ । नन्वमो नलोपे पूर्वत्रामि-
च्छस्यात् । अस्ति च वचनस्य अवकाश हे अहमित्यत्र ‘स्वमोर्न-

*तमिच्छति तयति । ययति । इति मुद्रितकाशपाठः

पुंसकात्' इति सोऽल्लुत्त्वात् अमुप् नलोपश्च 'न हि सम्बुद्धयो' इति निषिध्यते । नैप दोष । अहन्नित्यत्राह इति पठ्या नि-
र्देश्ये अहन्निति प्रथमान्तेन निर्देशादहन्नित्यावृत्त्या अहन्नेव । न
लुप्तनकार इति स्थितम् । स एव चाहन्शब्द इहापि रेफविधाव-
नुवर्तत इति ॥

उज्झे क्विबन्तादनुकरणाद्वा उज्ज्यति । कुरुभ्यति । अर्ग्य
ति । परिब्रज्जति । विलम्ब्यति* । अह्वयति । मृडयति† ।
अर्पादिभ्यस्तत्करोनिनि णौ णेश्च ह्यनुदाहरणानि । परिवृदे-
र्णाविष्ठवाक्षित्यतिदेशात् ऋकारस्म 'र ऋतो हलादे' इति र-
भाव । अतोऽन्यत्राङ्गादेर्धातो अनुकरणात्क्विबन्ताद्वा क्यच् द्र-
ष्टव्य । युध्यतिमिपज्यतिप्रभृतयो गता । प्रक्रियासाम्याद्दृष्टा-
न्तेन प्रदर्शिता ‡ ॥

त्वामिच्छति मामिच्छति त्वद्यति मद्यति—'प्रत्ययोरुत्तरपद-
योश्च' इत्येकार्थवृत्तयो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशौ भवत ।
'त्वमावेकवचने' इत्यत्र एकस्य वचनमेकवचनं न तु पारिभाषिकमिति
स्थिते तत्रापि तस्यैवानुवर्तनान् एकार्थवृत्तयोरित्युक्तम् । तेन
युष्मदस्मच्छब्दौ यदा एकार्थे समासस्तु द्विवचर्थे तदाऽपि त्वमो
भवत । यथा अतित्वामिच्छति अतिमामिच्छति अतित्वद्यति

*वितुम्यति

†मृच्छति.

‡ 'युध्यति मिपज्यति' इत्येकदन्तर निचिन् स्वल परिलज्य 'वाजान्ता प्राक्
यासाम्यावा-ने प्रशसता' इति लिखितकोशयोः पाठ 'युध्यं
तिमिपज्यतिप्रभृतय दशगण्यन् प्रक्रियासाम्यान् स्वम्बन्ति
प्रदर्शिता.' इति तु युक्तम्.

अतिमग्रति । अत्र विग्रहवाक्ये अतित्वां अतिमां इति रूपम् । अति युष्मदस्मदो द्वितीयाद्विवचने तस्य 'हेप्रथमयो' इत्यमि कृते युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमयोर्द्वारस्य शेषे लोपापवादे 'द्वितीयाया न' इत्यात्वे एकादेशे च 'युवावो द्विवचने' इत्यत्राणि द्वयोर्वचन द्विवचनमिति स्थिते तत्र च युष्मदस्मदोर्युवावादेशो न शङ्क्याः । अतित्वानतिमानिति तु 'हे प्रथमयो' इत्यमादेशापवादे 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया 'शसो न' इति तदादिर्नकारे आत्वेकादेशयोश्च सकारस्य सयोगान्तलेपे च भवति । न-वत्र युष्मदस्मदो एकार्थयो विभक्ति परेति 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वमयोस्सिद्धे किं पुन प्रत्ययोत्तरपदवचनेन । भवेदेतदेव विभक्तिपरत्वे सिद्धे तदेव तु न सिद्धयति । विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान् ॥

नन्वन्तरङ्गत्वाल्लुक पूर्वं त्वमादेशो भविष्यत । न च लुका लुप्तत्वेनानयो बाधनमाशङ्क्य, अन्तरङ्गत्वादेशयो । नित्यान्तरङ्गयोश्च अन्तरङ्ग बलीय, ययोक्तम्—'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविषयो विरोधिसन्निपाते तेषा मिथ प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्' इति । एव तर्हीदमेव 'प्रत्ययोत्तरपठयोश्च' इत्यादेशविधान ज्ञापक, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुम्बाधत एवेति । नन्वेतन् परमस्त्व, तत्तर, त्व प्रधानमस्य त्वत्प्रधान, तुभ्य हित त्वद्धितं, तवेद् त्वदीय, तत्र पुत्रस्त्वत्पुत्र, परमोऽह मत्तर, अह प्रधानमस्य मत्प्रधान, मह्य हित मद्धितम्, ममेद् मदीय, मम पुत्रो मत्पुत्र इति । यत्र 'त्वाहासो' 'तुभ्यमहो डयि' 'तव ममो ढसि' इति विधीयमानानन्तरङ्गानपि त्वाहादीन् बाधित्वा त्वमादेशविधानेन अर्थ-

बह्वचनमिति कथं ज्ञापकं स्यात् । इदं तर्हि ज्ञापकं उत्सर्गस-
मानदेशा अपवादा इति त्वाहाद्यपवादत्वेनेव त्वमयोर्मपर्यन्तविषयत्वे
सिद्धे यत्पुनर्मपर्यन्तस्येत्यनुवर्त्य तयोर्विधानं, नापे तु टुडाऽन्तरङ्गाणा
मपि त्वाहादीना तदपवादत्वेनेव त्वमयोर्मपर्यन्तविषयत्वस्य सिद्धे ऋ
तदर्थं न मपर्यन्तस्येत्यनुवर्तनेन ॥

ननु शब्दकल्पत्राद्यपवादानां बहुजादीनां भिन्नविषयाणामपि
दर्शनान् सर्वादेशानिवृत्त्यर्थं एतत्स्यादिति कथं ज्ञापकं भवति । उच्यते—
इह त्वाहाद्यो विषयनिर्देशार्थमनुवर्तन्ते, तेन त्वाहादीनां प्रसङ्गे
प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमयोर्विधानादेव मपर्यन्तविषयत्वे सिद्धे यत्पुनर्म-
पर्यन्तस्येत्यनुवर्तनेन अनयोर्विधानं तन् त्वया एतत्त्वत्त्वात् त्वामिच्छति
त्वद्यतीत्याद्येवमर्थमिति ज्ञापकमेवोक्तस्यार्थस्य । एव च युवामिच्छति
युष्मद्यति अतियुवामिच्छति अतियुष्मद्यति आवामिच्छति अस्म-
द्यति अत्यावामिच्छति अत्यस्मद्यति इत्यनं युष्मदस्मदो द्विवच-
नत्वेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् 'युवावो द्विवचने' इति
युवावो न भवत, लुक् पूर्वं त्वमयोस्तरङ्गत्वेऽपि न प्रसङ्गो
बहिरङ्गेणापि लुका बाधस्य इदानीमेव ज्ञापितत्वात् । 'प्रत्य-
योत्तरपदयो' इति त्वमो त्वनेकार्थत्वात् प्रमजत । वाक्ये अति
युवा अत्यावा इति रूपं भवति युष्मदस्मद्व्या द्वितीयैकवचनद्विवचनयो-
'हे प्रथमयो' इत्यमिति प्रकृत्योर्मपर्यन्तस्य युवावयोर्दकारस्य
'द्वितीयाया च' इत्यात्वे सवर्णदीर्घे अमि पूर्वत्वे च, अतियुवान्
अत्यावान् इति रूपं तु शसि तदादेरमादेशापवादे 'शसो न'
इति नकारे प्रकृत्यो पूर्ववत् युवावयोरात्वे सकारस्य सयोगा-
न्तलोपे च भवति । अतियुष्मामिच्छति अतियुष्मद्यति अतियुष्मा

निच्छति अनियुष्मद्यति । अत्यस्मामिच्छति अत्यस्मद्यति अत्यस्मानि-
च्छति अत्यस्मद्यति इत्यत्रापि 'प्रत्ययोत्तरपदयो' इति त्वमौ
प्रत्योरनेकार्थत्वादेव न भवत । अत्रापि वाच्ये अनियुष्मामि-
त्यादि रूपमतिशुभामित्यादिपक्षेयम् ॥

उच्छति, मध्यति, मर्षति । अर्चत्वादिबन् प्रक्रियोक्षेया ।
अत्रोच्छिर्भ विवन्त । तत्र हि 'द्वौशशृडनुनामिरे' इति शकारेण
भावितव्यम् ॥

त्राच्यति, अष्ट्यति, मर्यात, शम्यति, लुप्यति, दिड्यति,
पुप्यति, पयस्यति—अत्र पुत्राटे कर्मण जीवत्यादिवन् कयन-
न्तेऽन्तर्भावात् अकर्मरत्वान् भावत्रोर्लडादयो भवन्ति । उदाहृत
किञ्चिन् ॥

भावे पुत्रीयते इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

पुत्रीयतेस्मिन् 'यथेष्ट नामवानृना' इति पर्यायेण सप्तस्यैराचो
द्विर्वचनविधानात् पुपुत्रीयति, पुतित्रीयति, पुत्रीयतिपति
इत्यादि भवति ॥

इह कस्मान्न भवति महान्त पुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति ।
किमिहात्वाभावाद्ये, अथ केवलात् प्रत्ययाभाव, समुदायाद्वा ।
आत्व तावन्नेह भवति, मत्वयार्थेन सापेक्षत्वात्, समामाभावाद्नुत्तरपद-
त्वान् । केवलान् प्रत्ययाभाव महता सापेक्षत्वेन अमामथर्चान् ।
समुदायात्त्वकर्मकत्वान् विशिष्टस्य पुस्य*स्येप्यमाणत्वेऽपि परस्पर प्रत्य-
यार्थेन सम्बन्धादमामर्थेयम् । मुञ्जहण च पदविधिन्वेन ममर्थपरि-

*महन्विशिष्टस्य पुस्य.

भाषोपस्थानार्थमेव क्रियते । ननु धातुव्यावृत्त्यर्थं स्यात् । सन् तन्
 बाधको भविष्यति । ज्याप्प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि नान्ते नलोपस्तु सुब-
 न्तादुत्पत्तौ यत् 'नः क्ये' इति पदत्वस्य नियामकं तदेवात्र विधा-
 यकमिति भविष्यति । नन्वसति सुब्रह्मणे विशेषाभावात् प्रातिप-
 दिकादिव सुब्रह्मणादपि प्रत्ययोत्पत्तौ वाच्यतीत्यादौ कुत्वं स्यात् ।
 एवं तर्हि. 'नः क्ये' इति वचनं सुब्रह्मणादुत्पत्तौ नियमार्थं
 प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं च भविष्यति ॥

नन्वत्र कर्मग्रहणेनैव सुब्रह्मणं लप्स्यते । पञ्चकपक्षेऽप्यस्य द्योति-
 कया विभक्त्या भाव्यम् । अत्र अन्तरेणापि सुब्रह्मणं, 'वस्तुतः'
 पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थास्यते इति किं तद्ग्रहणेन । मेवम् ;
 यत्र हि पदस्यैवासाधारण किञ्चिद्भ्रूवमाश्रीयते स एव पदविधि-
 न त्वीदृशमपीति । कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवासाधारणं 'धातोः कर्मण'
 इत्यपि दर्शनात् । न तर्हीदानीमिदं भवति महापुत्रीयतीति । भवति
 यदेतद्वाक्यं महान्पुत्र. महापुत्र तमिच्छतीति ॥

'काम्यञ्च' । क्यञो विषये अयं भवति, 'मान्ताव्ययेभ्य'
 इति निषेधात् तान्येवास्याप्राप्तक्यञि विषय स्यादिति न वाच्यम् ।
 पाश्चात्यस्य कात्यायनवचनस्य सूत्रमणयनकाले अभावात् । पुत्रमा-
 त्मन इच्छति पुत्रकाम्यति इत्यादि । त्वत्काम्यति, मत्काम्यति,
 गुप्त्काम्यति अम्मत्काम्यति इत्यत्र 'प्रत्यगोत्तरपदयो' इति
 त्वमो, तदभावश्च । क्यञि चित्करणं पुत्रकामिष्यतीत्यादौ सन्निशिष्ट-
 स्वरं वाधित्वा धातुस्वरौ कथा स्थादिति । कृत्वरस्तु नेत् न्ययोजना-
 भावात् ॥

• अमिक्काम्यतीत्यादानधातुविहितत्वान् आर्धधातुरुत्वाभावात् नास्ति गृणप्रसङ्गः । कस परिमार्ष्टि कमपरिमृष्ट् । कमपरिमृष्ट् काम्यतीत्यत् मृतेर्नुद्धि प्रत्ययमात्रे विधीयमानाऽपि धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् न प्रसजति । तत्प्रत्ययो धातुसशब्दनेन विहित प्रत्ययः ॥

• यजे 'विजुपेश्चन्द्रसि' इति विनि उपयद्, वचे क्विपि वारु । उपयद्काम्यति । वाक्काम्यति । अत्र यनादिभिः प्रितो विशेषणान् 'धातो स्वरूपग्रहणे' इति वा समसारणाप्रसङ्गः । अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या यथायोग पटभार्याणि द्रष्टव्याणि ॥

पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वेन सो रुते विसर्जनीये तस्य कुचोरपदाद्यो परयोविधीयमान 'सोऽपदादौ' इति सत्व भवति । स्वःकाम्यति इत्यादौ 'सोऽपदादौ' 'अनव्ययस्य' इति वचनात् सत्त्वाभावः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वात् एषणाकर्मत्वेन योगः । यथा—दिवाभूता रात्रि द्योपाभूतमहरित्यादौ अधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि शक्तिमत्प्रधान्यान् अपृततद्भावयोगः । श्रीः काम्यति इत्यादौ रो 'काम्ये' इति काम्ये सत्त्वनियमात्सत्त्वाभावः । सर्पिष्काम्यति । धनुष्काम्यति इत्यादौ सत्व बाधित्वा 'इणप्' इति विसर्जनीयस्य पत्व भवति । इदं च सत्वस्यापवाद इति यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव भवति इत्पुञ्चैःकाम्यति । गीः काम्यति इत्यादौ न भवति । पुंस्काम्यति इत्यत्र पुंसस्यो गान्तलोपे 'पुम खर्यम्पेर' इति रुत्व निवर्त्य 'मपुकाना सो वक्तव्य' इति सत्ववचनाच्चास्ति विसर्जनीय इति न पत्वप्रसङ्गः ॥

‘उपमानादानारे’—ऋमण सुपो वा इति वर्तते । तत्र प्रत्य-
यार्थस्याचारक्रियया सन्निधानात्तद्वेक्षया ऋमण उपमानान् सुब-
न्तादानारे क्यजित्यर्थो भवति । यद्यपि ऋम्यजनन्तर तथाऽपि
पूर्वसूत्रे चकारेण इहाद्य एव* क्यजनुष्ट स एवार विधीयते
पुत्रमिवाचरति छात्रम् । उदाहरणान्यशिश्टानि प्रक्रिया च इच्छा-
क्यजन्तवद्द्रष्टव्याणि । अत्रोपमानेन उपमेयमाक्षिप्यते । तत्र प्र-
त्यासत्त्या साधारणधर्मभूताचारक्रियापेक्षया कर्म भवत् उपमानकर्म
भवत् प्रत्ययान्ते धातावनन्तर्भावान् अनभिहितामिति तत्र द्वितीया भवति ।
तथा पुत्रीयते इत्यादौ कर्मणि यगाद्योऽपि भवन्ति ॥

नन्वन्या पुत्रविषयाऽऽचारक्रियाऽन्या छात्रविषयेति आचारक्रियाया
वस्तुतो भेदात् एकधर्मसमावेशस्यात्राभावात् ऋमोपम्यम् । उच्यते—
आचरितुरेकत्वात् आचारसमावेशाद्वा आचार एकोऽवसास्यते,
अन्यथा सर्वत्रोपमानोपमेयगतस्य धर्मस्य वस्तुतो भेदादौपम्यव्य-
वहारोच्छेदः स्यात् ॥

‘अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्’ इत्युक्तत्वात् प्रासादीयति
कुड्य इत्यादौ सप्तम्यन्तादपि भवति । त्वयीवाचरति त्वद्यति,
मयीवाचरति मद्यति । यु-मदस्मदोरेकार्थत्वात् ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’
इति त्वमो । युवयोरिवाचरति आवयोरिवाचरति युप्यग्रति,
अस्मद्यति—अत्र नास्त्येकार्थत्वमिति त्वमो न भवत । द्विवचनत्वे-
ऽपि निभक्तेर्लुका लृप्तत्वान्न युवावो । लुक् पूर्वं तु न भवत
‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधते’ इत्युक्तत्वात् । युप्मा-
स्विवाचरति अस्मास्विवाचरतिस्त्रिणापि एकार्थत्वाभावात् भवतस्त्वमो

इतिप्रतिक्रान्ते अतित्वयि, अतिक्रान्तयो अतित्ययोः अति-
क्रान्तेषु अतित्वासु । एवमतिमयि, अतिमयोः, अतिमासु—
सर्वात्र प्रकृत्योरेकार्थत्वात् त्वमयो अनादावनादेशे विभक्तौ
'योऽचि' इति दकारस्य यकार । हलादौ तु युष्मदस्मदोरनादे-
शविभक्तिपरत्वादात्वम् । एभ्योपि क्यञ्चि त्वमयो त्वद्यति, मद्यति,
इति भवत । युवागतिक्रान्ते अतियुचयि, अतिक्रान्तयो अति
युचयोः, अतिक्रान्तेषु अतियुवासु. एवमत्यागयि, अत्याचयोः
अत्यावासु, अत्र प्रकृत्योर्द्विवचनत्वेन युवावयोर्दकारस्य पूर्ववद्यत्वात्
एभ्यस्तु क्यञ्चि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावात् न त्वमौ भवत । युष्म
द्यति । अस्मद्यति इति भवत । द्विवचनत्वेऽपि विभक्तेर्लुप्त
त्वेन तत्परत्वाभावात् युगवौ न भवत । तथा लुप्त पूर्वमपि न
भवत इति इदानीमेवोक्तम् । युष्मानतिक्रान्ते अतियुष्मयि, अति-
क्रान्तयो अतियुष्मयोः, अतिक्रान्तेषु अतियुष्मासु । एषं अत्य-
स्मयि अत्यस्मयोः अत्यस्मासु—पूर्ववद्दकारस्य यन्वात्वे । अत्रापि
क्यञ्चि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावेन त्वमयोरभावात् अतियुष्मद्यति अत्यस्म-
द्यति इति भवत ॥

'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' । उपमानात् मुप आचारे वा इति वर्तने ।
अत्रापि पूर्ववत् सन्निहिताचारक्रियाऽपेक्षया कर्तृत्वोपमानत्वे । तेनाय-
मर्थ—उपमानादाचारक्रियाया कर्तु सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्य
ङिति । ककारो 'न क्ये' इति विशेषणार्थः । दकारस्तद
विनातार्थं तदर्थश्च । सलोपश्च इति चशब्दोन्वाचये । सेति लुप्त
पठौ च पृथक्पदम् । तेन च लोपापेक्षया स्थानपठ्यन्तत्वेन सम्बन्धिनो
जायमानस्य कर्तुर्नित्य तस्य विशेषणात्तदन्तविधो सकारान्तेभ्य

क्यङ् तस्य सकारस्य लोप इत्यर्थो भवति । अत्रापि वेत्यस्य सम्बन्धात्स्य न व्यवस्थितविभाषात्वात् ओजोप्सरसोर्नित्य सगेषो भवति, अन्यत्र विकल्पेन । उक्तं च—

ओजसोप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥

इति ॥ पयस इति ओजोऽप्मरोव्यतिरिक्तानां सकारान्तानाम्पु पञ्चममिति व्याख्यातार ॥

श्येन इवाचरति श्येनायते, काकायते, ओजायते, अप्सरायते, पयस्यते, पयायते, यशस्यते, यशायते । ओजशब्दो वृत्तिविषये तद्धति वर्तते । अर्चिष्यते । सर्पिष्यते इत्यादौ प्रत्ययसकारत्वात् पत्वम् । अत्र 'न क्ये' इति नियमेन सकारस्य पदान्तत्वाभाव पदान्तत्वे हि 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इति वानान् पत्व न स्यात् । अन्तस्य सकारस्य लोपवचनान् हंसायते सारसायते इत्यादौ अनन्त्यस्य लोपो न भवति । उपमानकर्तुरिय उपमेयकर्तुं प्रत्ययान्ते धातावन्तर्भावात् तत्र लादयो भवन्ति ॥

अर्म्मन्त्वान् भाषे च श्येनायते इति । त्वयोवाचरति त्वद्यते । मद्यते । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति युष्मद्स्मदो एकार्थयोस्त्वम् । युष्मि वाचरति युष्मद्यते अस्मद्यते, अनानेकार्थत्वात् त्वम् । अन्तर्भावान्या विभक्तेऽङ्गा टुप्तत्वात् 'युष्मदो द्विगो' 'यूययौ जभि' इति युष्मादयो न भवन्ति । टुत् पूर्वं तु बहिरङ्गेषां तेन वाचस्योक्तत्वात् न भवन्ति । त्वाभिनिक्रान्तं अभिनिक्रान्तम्, अनिक्रान्तं अतिक्रान्तं अतिक्रान्ता अतिक्रान्तम्, मामतिक्रान्तं अत्यद्यम् । अनिक्रान्तो

अतिमाम् अतिक्रान्ताः अतिमं—सर्वत्र विभक्तेः 'डे प्रथमयो-
रम्' इत्यम्भाषो द्विवचनादन्यत्र 'शेषे लोपः' इति दकारलोपः ।
तत्र 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इत्याद्यम् । तत्र मी 'त्वाहोमी' इति
त्वाहो । अन्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति स्वमी । आभ्यां पराभ्या-
गपि-त्वाहयोर्न चाध., त्वाहादीना तु पूर्विप्रतिषेधेन त एवैयन्न द्रस्यु-
क्तवान् । नसि तु न्याय्यविप्रतिषेधेन युवामी न भवतः । एम् *
एभ्यः क्यडि अतित्वद्यते अतिमद्यते इति भवतः । युग-
मतिक्रान्तौ अतित्वम् अतिक्रान्तौ अतियुवाम् अतिक्रान्ता अनि-
युयम्, एवं आवामतिक्रान्तः अत्यहम्, अतिक्रान्तौ अत्यावाम्,
अतिक्रान्ता अतिवयम् । सौ नसि च 'त्वाहोसौ' 'यूयव्यौ नमि'
इत्याभ्यां पराभ्या 'युवावौ द्विवचने' इत्यस्य नावः । द्विवचने
तु युवावयो. 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इति दकाररपालम् । इतर-
योस्तु शेषे लोपः । एभ्यस्तु क्यडि गुप्पदम्पदोरनेकार्यत्वात् त्वमयो-
रभावान् अतियुप्पद्यते. अत्यस्मद्यते इति भवतः । अन्वर्निर्नी
विभक्तिमाश्रित्य तत्तददेशाभावात् तत्रतत्रोक्तः । गुप्पानतिक्रान्तः
अतित्वम् अतिक्रान्तौ अतियुप्पाम्, अतिक्रान्ता अतिदूयम्, एव-
मस्मानतिक्रान्तः अत्यहम्, अतिक्रान्तौ अत्यस्माम् अतिक्रान्ता
अतिवयम्—पूर्ववत् प्रथमाया अम्भावे द्विवचने आत्वम् । अन्यत्र शेषे
लोपो यथायोगम्—'त्वाहोमी,' 'यूयव्यौ नमि' इति त्वाहादयश्च ।
एभ्योपि क्यडि अतियुप्पद्यते अत्यस्मद्यते इति भवतः । उदाहरणा-
न्यवशिष्टानि प्रक्रिया चैच्छाक्यजन्तवदुन्नेयानि ॥

अवर्णस्थेत्यादिकं 'क्यचि च' इति विधीयमानमिह न भवति ॥

* 'अतिव, अतिम' इत्यत्र 'अतियु, अतिवय' इत्युदाहरणं न्याय्य-
विप्रतिषेधेन युयव्याभ्यां त्वमावौ एव इति पठितं मुदितसोत्ते,

कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गौरीवा-
चरति गौरायते । गुर्वावाचरति गुरूयते—‘क्यङ्गानिनोश्च’ इति
स्त्रीशब्दस्य पुशब्द । अत्र ‘स्त्रिया पुवद्भाषितपुस्कादनूङ्’ इति वर्तते ।
तत्र स्त्रीशब्देन स्त्रचर्थ शब्द उच्यते, पुशब्देन च पुमर्थ । भाषित
पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुस्फ तद्योगात् शब्दोपि,
स चेह स्त्रचर्थ । ऊङोऽभाव अनूङ् । षट्चर्थे प्रथमा । भाषितपु-
स्फात् पर ऊङोऽभावो यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुस्फादनूङ् । निपा-
तनात्पञ्चम्या अलुक् ॥

एतदुक्त भवति—पुसि यत् प्रवृत्तिनिमित्त तद्युक्तस्त्रचर्थवाचिन
शब्दस्य पुम्शब्द आदेशो भवति ऊङन्तस्य नेति । तेन ‘श्वशु-
रम्योकाराकारलोपश्च’ इति ऊङि श्वश्रूयते इत्यत्र पुवच्च न
भवति । तथा भाषितपुस्त्वभावात् द्रोणीयेते इत्यादौ न भवति ।
अत्र हरदत्त—पुसि द्रोणशब्दस्य परिमाण प्रवृत्तिनिमित्तमाह । स्त्रि-
या तु द्रोणीत्व नाम जातिम् । कैयटफारस्तु—द्रोणशब्द परिमाणवृ-
त्तिर्भाषितपुस्फ, स एव मादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात् तत्त्वनि-
बन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा स्त्रिया वर्तते इति । नन्वत्र स्त्रचर्थशब्द
अर्यमाणत्वेन निमित्तेन पुसि वर्तत इति पुसि प्रवृत्तिनिमित्तेनार्यमाणत्वे-
न युक्तस्य स्त्रचर्थयोगोस्तीति स्यादेव द्रोण्यादीना भाषितपुस्फत्वम् ।
नैतन्, एव हि व्यावर्त्याभावान् भाषितपुस्फग्रहणमनर्थक स्यात् । अतो
य शब्दो भाषितपुस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्त तद्युक्त स्त्रचर्थ
तेनैव रूपेणाह स एव भाषितपुस्फ आश्रीयते न रूपान्तरेणापि ।
न च द्रोण्यादिशब्द सार्धमर्यमाणतयाऽऽहेति । एवमपि द्यौरि-
वाचरति दीव्यतीत्यत्र दिव्शब्दस्य स्वर्गशब्दस्य चैवमेव प्रवृत्तिनिमि-

इति पुंवन्व प्रस्तुत्य कुण्डिनोशब्दात् गर्गादिपिबि पुंवन्त्वेन कुण्डिन्-
 च्छब्दे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे कौण्डच इनि प्राप्नोति । तथा
 सपत्नीशब्दात् शिवाद्यणि सपतिशब्दादेशे सापत् इति चोदयित्वा
 ब्रह्मणमपनीय तत्रानपत्य इति न्यस्य अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावाभावाद्य-
 वि ईकारस्य 'यस्येति च' इनि लोपे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे
 तस्य स्थानिवचनाजान्तस्य तद्धितपरत्वाभावात्कौण्डिन्य इति सिद्धयु-
 त्ति । तथा शिवाद्यणोप्यपत्यप्रत्ययत्वात् सपतिशब्दादेशाभाव इति
 परिहृत्य एवं सति गार्ग्यायण्या अपत्ये कुत्सिते, 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने
 ण च' इति णे तस्य अपत्यप्रत्ययत्वेन पुंवद्भावाभावात् गार्ग्यायण
 इति स्यात् । न त्विष्टं गार्ग्यं इति दोषमुद्गाव्य तत्संपरिहाराय 'भस्यादे'
 इत्येवात्रथाप्य कौण्डिन्ये 'आगस्यकौण्डिन्ययोः' इति निपातनात् परि-
 हृत्य सापत्ने तु 'नित्यं सपत्नि' इति समुदायनिपातनं परिहारमनाभिधाय
 शत्रुपर्यायात्सपत्तशब्दात् शार्ङ्गवादिषु दृष्टत्वात् ङीनि शिवाद्यणिति
 परिहृतम् । अत एव शिवाद्यै समानपतिलक्षणस्य सपत्नीश-
 ब्दस्य ग्रहणं नेत्यवसीयते । ग्रहणे हि तस्मादणि पुंन्त्वेन
 सापत् इति रूपं दुर्वारमेव स्यात् । अत एव सापत् इति प्राप्नोतीति
 भाष्ये 'नित्यं सपत्तचादिषु' इति निर्देशेन भवन् समानस्य सभावोऽङी-
 म्प्रकारयोस्मंयोगेपि भवनीत्यवसीयते । एवं च न्यासोक्तपुंवत्त्वाभा-
 वो भाष्यकृतो नाभिमत इत्येवप्रतीयते । समुदायनिपातनन्तु रूढच-
 र्थमपि स्यादिति न सूत्रभाष्यविरोधः । एवं सति समानपतिलक्षणा-
 त्सपत्नीशब्दान् ङिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणे ण्ये सापत्य
 इति भाष्यम् । तथा भावकर्मणोरपि पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्य-
 मिति ॥

विकारः खादिरी ईषा 'पलाशादिभ्यो वा' इति विकारे अण-
योरन्यतरस्मिन् ङीप् कापायायते खादिरायते इति पुंवत्वं
भवति । व्याकरणमर्थेते वैयाकरणी 'तदधीते तद्देद' इत्यणि
ङीप् । सेवाचरति वैयाकरणायते । 'नैश्वाम्याम्' इति निषेधात्
अणो नास्ति वृद्धिनिमित्तकत्वमिति पुंवद्भावः । निमित्तशब्दः 'कुर्व
द्रूपचनः ॥'

दीर्घाः केशा अस्याः दीर्घकेशी । एवं मृद्गङ्गी । 'स्वाङ्गाच्चोप-
सर्जनादसंयोगोपधात्' 'अङ्गात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्' इति
पाक्षिको ङीप् । दीर्घकेशीयते । मृद्गङ्गीयते । 'स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि' इति
स्वाङ्गवचनात्परो य ईकारः तदन्तस्य मानिनोन्यस्मिन्परे पुंवत्वं
निषिध्यते ॥

करिणीयते । औपगवीयते । इडविडयते । दरयते । कठी-
यते—'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधः । 'गोत्रं च चरणैस्सह' इति वच-
नात् गोत्रचरणयोः जातिवाचित्वम् । इहापत्यमात्रं गोत्रं अपत्याधि-
कारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते इति । चरणशब्दः शाखा-
ध्यायिनि रूढः । अत्र इडविड् नाम जनपदो राजा चेति जनपद-
समानशब्दत्वात् 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यञः 'ते तद्गानाः'
इत्यापादपरिसमाप्तेः प्रत्ययानां तद्गानसंज्ञकत्वात् 'अतश्च' इत्य-
कारप्रत्ययत्वेन स्त्रियां लुकि इडविड् स्त्री ऐडविडः पुमान्भवति ।
दरदोपि जनपदसमानशब्दत्वान् 'ह्यञ्मगध' इत्यगः पूर्वं लुकि
दरद् स्त्री दारदः पुमान् । एते गोत्रवचनाः । कठशब्दात् 'कलापि-
नैश्वाम्याध्वन्तप्तेवासिभ्यश्च' इति प्रोक्ते छन्दसि णिनेः 'कठचर-

काङ्कृ' इति लुकि 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति छन्दोब्राह्मणप्रत्ययान्तानां अन्धेतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वात् 'तद्धीति तद्देद' इत्याणि तस्य 'प्रोक्ताङ्कृ' इति प्रोक्तप्रत्ययान्तात्परत्वेन लुकि शाखाध्येतरि वृत्तिः ॥

'भृशादिभ्यो भुच्यच्चेर्लोपश्च हलः' । अत्राच्चैरित्येकवचनं भृशाद्यव्यवापेक्षम्, अयं न पर्युदास इति तत्सदृशप्रतिपत्त्या अभून्तडावविषयेभ्यो भुवि भरत्यर्थे क्यङिति अर्थो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भरतियोगे च्चिविधानान् भवतिनेन स्वार्थस्य भवनस्योक्तवान् न क्यङ् । प्रसङ्ग इत्यच्चेरिति वचनमनर्थकं स्यात् । न च सत्यस्मिन् च्यन्ताद्भुत्पद्यमानेन क्यडा भवतेरनुप्रयोगस्य बाधनमाशङ्क्यम् । यदिदमच्यन्ते सावकाशं भरतेरभावे च्चेरप्यभावः' तद्योगे तस्य विधानादिति । न च क्यपा योगे डाच इव वचनमाणाण्यान् भरतेरभावेषु क्यङो योगे च्चे. कल्पनं युक्तं । यत् इदं वचनं अच्यन्ते सावकाशम् । भृशादिभ्य इति पञ्चमी लोपविधौ स्थानपट्टी विररिणम्यते । तत्र विशेषणेन ह्य तदन्तविधौ भृशादिषु ह्यन्तानामन्त्यस्य लोप इति अर्थो भवति । एवं च नशब्दोऽन्वाच्ये भरति । अभृशो भृशो भरति भृशायते । शीघ्रायते । चपलायते । मन्दायते । पण्डितायते । रेहायते । रेहच्छब्दो रहसि निर्गुणत्वे भिशाभिलापस्य च निवृत्तावर्तन इति गणवृत्तौ ॥

तृपायते—तृपश्चन्द्रः समुद्रश्च । वेहायते—वेहर्षोपशानिनी ।
अण्डरायते—अण्डरो मूर्त्तो मुक्करश्चेति गणवृत्तौ । अण्डार

। यदिदमच्यते सावकाशं बाधित्वा च्चेरभुच्यभावः इति लिखितकोशापाठः.

इत्यन्ये इति च । ओजायते । वर्चायते, ओजोवर्षसौ वृत्तिविः
 पये तद्धति वर्तेते । रोहायते । रोहस सरोप इति गणवृत्तौ । दुर्म
 नायते । सुमनायते । उत्सुक्रायते । उन्मनायते । शण्डा
 यते । पृहायते । अभिमनायते । अत्र सुदुरभिभ्यो मन
 शब्द पठ्यते । तत्र सोपसर्गात्सग्रामयतेरेण धातुसंज्ञानिमित्त
 प्रत्यय इति ज्ञापनान्मनस एव प्रत्ययइति स्वमनायत इत्यादि
 भवति । 'सुचामन्त्रिते' इत्यत्र 'मनस्युपसर्गे' इति मनसि परे
 उपसर्गस्य पराङ्गवद्भाववचनात् सुमनायते इत्यादौ 'तिडतिड' इति
 निघातो न भवति । देवदत्त सुमनायते इत्यादौ सोपसर्गस्य
 निघातो भवति । अत्रामी भृशादयोस्माभि श्लोकगणपाठानुरोधेन
 पठिता । गणवृत्तौ तु बृहच्छब्दो न दृश्यते, मन्द्रशब्दस्तु
 पठ्यते, तथा च कण्डरशब्दश्च । त्वचोभ्यन्तरे स्थूलतन्त्याभा अस
 सयुक्ता स्नायु महास्नायु कण्डरा । तद्वान्कण्डर मत्त्वर्थे 'अर्श-
 आदिभ्योच्' इति व्याख्यात च ॥

'लोहितादिडाङ्भ्य क्यप्' । अत्र भुवीति वर्तेते अच्चेरिति च ।
 तत्रेतद्धान्तो न विशेषणमसम्भवान् । 'अव्यक्तानुकरणात् द्व्यज
 वरार्धोदनिनौ हि डाच्' इति डाच्चिधीयते । यत्र ध्वनौ वर्णवि
 शेषा न व्यज्यन्ते सोव्यक्त तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । तस्मात्
 'डाचि बहुल द्वे भवत' इति डाचि विषयभूते द्विरुक्तात् द्व्यज
 वरार्धात् अनितिपरात् कृम्बस्तियोगे डाच् भवतीति सूत्रार्थः ।
 यस्य द्विरुक्तस्य समुदायस्य प्रविभज्यमानमर्धं अवर सुष्ठु न्यून
 द्व्यज् भवति तत्र द्व्यज्जस्यार्धम् । अस्सशब्दोपकर्षः । आत्
 एव वचनान् कृम्बस्तित्थिरिव क्यपापियोगे डाच् भवतीत्यवरीयते ।

न च भवतियोगे डाचि कृते क्यप प्रसङ्गे भुवो भवतिनैवोक्तत्वान् ।
 अलेहितो लोहितो भवति लोहितायति, लोहितायते—‘वा क्यप ’
 इति पक्षे तद् । लिङ्गप्रतिशिष्टपरिभाषया लेहिनीशब्दात्क्यपि लोहिनी-
 यति लोहिनीयते इति भवति । पटपटायति, पटपटायते । अत्र
 डाचि बहुलम्’ इति द्विरुक्ते ‘नित्यमाप्रेडिते डाचि’ इति अ-
 ष्यक्तानुस्तरणस्याच्छब्दस्यान्वयस्य आम्रेडितादेश्च पररूपे ‘टे’ इति
 टिलोप । इदमेव पररूपवचन ज्ञापक ‘डाचि बहुल द्वे भवत ’ इत्यस्य
 विषयसप्तमीत्वे । अत्र लोहितात्परेषा नीलहरितमद्रपेनमुण्डाना भृशा-
 दौ पाठ कर्तव्य । तथा च वार्तिक ‘लोहितादिडाञ्भ्य क्यप्व
 चन भृशादिष्वितराणि’ इति । अत्र वृत्तौ—न हि पठितेषु लोहि
 तादिषु नान्तोस्तीति ‘न क्ये’ इति पठत्वे सामान्यग्रहणाथन
 क्यप ककारेणास्यारुतिगणत्वज्ञापनाद्यानि सगृह्यन्ते तेषा भृशादा
 अनुप्रवेश इति स्थितम् । यदाह—यानिपठ्यन्ते तेभ्य क्यडेव
 भवति । अपरिपठितेभ्यस्तु क्यपवेति । तेन तिद्रायति निद्रायते ।
 करुणायति करुणायते । चर्मायति चर्मायते इत्यादि भवति ।
 निद्राकरुणाशब्दा वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । यद्वा—निद्राते
 ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्तारि कप्रत्ययान्तो निद्राशब्द । अत्र
 गणवृत्तौ—

लोहिनश्यामदु खानि हर्षगर्वमुखानि च ।

मूर्ध्नि निद्रा कृपा धूमा करुणा नित्यचर्मणी ॥^१

इति अष्टतिगणसिद्धानि पठ्यन्ते ॥

^१ जिह्वचमणा

^२ इत आकृति पत्रिकायाम्,

‘कष्टाय क्रमणे’ ॥ क्रमणमनार्जवम् । अतएव निर्देशात् चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दात् अनार्जवे क्यङ्भवति । कष्टं कृच्छ्रं दुःखम् । इह तु तत्कारणं कर्म । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । कष्टं कर्म कर्तुं कुटिलमाचरतीत्यर्थः । अत्र वार्तिकं ‘सत्रकष्टकक्षकृच्छ्रगह्नेभ्यः कण्वचिकीर्पायाम्’ इति । कण्वस्य पापस्य चिकीर्षा कण्वचिकीर्षा । सा चेह वृत्तिविषये ‘सत्रादयः पापवचनाः चिकीर्षायां प्रत्ययः’ इति समुदायार्थो भवति । एवं च पापवचनेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सत्रादिभ्यः चिकीर्षाया प्रत्यय इति वार्तिकार्थः सम्पद्यते । सत्रायते इत्यादि ॥

‘कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः’ । कर्मण इति अवयवापेक्षमेकवचनम् । तेन रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां यथासङ्ख्यं वर्तिचरोर्धोत्वर्थयोः क्यङ्प्रत्ययो भवतीत्यर्थो भवति । कर्मत्वं च रोमन्यतपसोः श्रुतवर्तिचरिक्रियापेक्षम् । वर्तिरित्यत एव निर्देशाण्यन्तादपि क्तिन् । चरिति चरतेः सम्पदादित्वाङ्गाने क्यो । रोमन्यं वर्तयति रोमन्यायते । तपश्चरति तपस्यति । ‘तपसः परस्मैपदं च’ इति परस्मैपदम् । अत्र ‘हनु चल्न इति वक्तव्यम्’ इत्युक्तत्वात् कीटो रोमन्यं वर्तयतीत्यत्र क्यङ् न भवति । अत्र न्यासपदमञ्जयाः अपानप्रदेशाद्विस्मृतं द्रव्यं कीटो वर्तुं करोतीत्यर्थोऽभिमतः । क्यङ्गटे तु अपानप्रदेशाद्विस्मृतं द्रव्यमश्नातीति ॥

‘वाष्पोऽप्यम्यामुद्भवे । केनाच्चेति वक्तव्यम्’ ॥ कर्मग्रहणमनुपाने । तच्च श्रुतोऽमनक्रियापेक्षं वाष्पादिभिः सम्भव्यते । वाष्पमुद्भमति वाष्पायते ॥

• 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे' । कण्वशब्दः पापवचनः । करणं क्रियां करोत्यर्थः न पारिभाषिकम् । तस्मिन् हि कर्मण इत्यनेन सम्बद्धे, शब्दादिभिः सम्बन्धो न स्यात् । शब्दादिभ्यः कर्मभ्यः करणे क्यङ् भवति । शब्दं करोति शब्दायते । एवं वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेधायते । अत्र न्यासे-
यद्यप्ययं तत्करोतीति णिचि प्राप्ते आरम्यते । तथाऽपि तत्र बाध्यत इति शब्दयतीत्याद्यपि भवतीत्युक्तम् । अत्र वार्तिकम्—'सुदिन-
दुदिनाभ्यां च' 'नीहाराच्च' 'अटाट्टाट्टाकाकोटापोटासोटाश्रु-
टाप्लुटाग्रहणम्' इति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री । अतोऽन्ये
अष्टादयः क्रियावचनाः । सुदिनं करोतीति सुदिनायते इत्याद्यु-
• नाहार्यम् ॥

• 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' । कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तपठोकम् ।
वेदना ज्ञानम् । कर्तृत्वं च श्रुतवेदनक्रियापेक्षम् । तेन वेदनक्रियायाः
कर्तुराधारार्थेयभावेन सम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ्-
वतीत्यर्थो भवति । सुखं वेदयते सुखायते, सुखमनुभवतीत्यर्थः ।
वेदयित्रा सुखादीनां विशेषणात् 'सुखं वेदयते प्रसाधको देवद-
त्तस्य' इत्यत्र क्यङ् भवति । अत्र प्रसाध्यगतं सुखं प्रसाधकोऽक्षिणिभो-
लनादिना जानातीत्यर्थे इति सुखं वेदयितृगतं न भवति । अत्र
श्लोकगणकारः—

सुखदुःखगहनतृप्राण्यस्त्रालीकप्रतीपकरुणाश्च ।

रूपणस्तोढ इतीमे सुखादयो दश गणे पटिताः ॥*

*अयं श्लोको गणरक्षमहोदधी न दृश्यते: *

इति । अत्र गणरत्नमहोदधौ आस्त्रशब्देऽपि पठ्यते । यदाह
अस्त्रमेवास्रमिति । तृप्तं दुःखं सोढं सहनं अभिभवो वा ॥

‘नमोवरिवश्चित्रडः क्यच्’ । अत्रानुवृत्तं करणग्रहणं अभिवान-
शक्तिस्वाभाव्यात् क्रियाविशेषपरम् । यदाह वृत्तिकारः—नम-
सः पूजायाम्, वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रड आश्रयं इति ।
नमस्यति देवान् । वरिवस्यति गुरून् । चित्रायते आश्रयवान्भ-
वतीत्यर्थः । अन्ये तु परस्याश्रयं करोतीत्यर्थे इति । यदाह भट्टि—

ततश्चित्रीयमाणोऽमो । इति ॥

अत्रावयवे कृतं लिङ्गमिति न्यायेन चित्रडो ङकारस्य समुदायार्थ-
त्वादात्मनेपदम् । नमस्यति देवान् इत्यत्र ‘उपपदविभक्तेः कारक-
विभक्तिर्वलीयमी’ इति ‘नमस्स्वस्ति’ इति चतुर्थी बाधित्वा कर्मणि
द्वितीया भवति ॥

‘पुच्छभाण्डचीवराणिह्’ । ङकारस्तडर्थो णिग्रहणेऽपि सामान्य-
ग्रहणाविधातार्थश्च । णकारो णिग्रहणेऽपि सामान्यग्रहणायैव, वृद्धि-
भाजः प्रकृतेरभावात् । इहाप्यनुवृत्तं करणग्रहणं पूर्ववदभिधान-
स्वाभाव्यात् क्रियाविशेषपरम् । तद्वृत्तं वृत्तौ—पुच्छादुदसने पर्य-
सने वा^१ भाण्डात्समाचयने । चीवरादर्जने परिधाने वेति^२ । उद-
सनमुत्क्षेपणम् । पर्यसनं परितः क्षेपणम् । समाचयनं राशी-
करणम् । अर्जनमार्जनम् । परिधानमाच्छादनम् । उत्पु-
च्छयते । सम्भाण्डयते । सञ्जीवरयते । अत्रोदादीनां प्रयोग उद-
सनादिव्यक्तये । पुच्छादेः कर्मणो धागावन्तर्भावात् अकर्मका

एते । 'यक्विणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थि' इत्यत्र णिग्रहणेनाप्यस्य ग्रह-
णात्कर्मकर्तारि पक्षे यक्विणोरभावात् उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव ।
उदपुपुच्छत गौस्स्वयमेवेति शप्चडो भवतः । यद्वा उत्पुच्छयति-
रन्तर्भावितण्यर्थः तदा उत्पुच्छयते गामिति गौः कर्म भवतीति कर्म-
कर्तृत्वलाभः । उत्पुच्छयतेः क्वो णेत्यपि सोर्हल्डयादिलेपे छका-
रस्य संयोगान्तलोपे उत्पुत् इति भवति । ब्रश्चादिना पत्वं संयो-
गान्तलोपेऽसिद्धत्वात् न भवति । ननु च 'छोश्शूद्' इति शे
तस्य ब्रश्चादिपत्वे तस्य च अश्चे उत्पुडिति भाव्यम् । तत्र; यतः
शत्वविधौ सतुकच्छे गृह्यते । इह तु पुत् [पदं]* छाद-
यतीति पुच्छशब्दव्युत्पत्तेः तकारस्तुकः संबन्धी न भवति । ननु
यत्र सतुक् छकारो न सम्भवति तत्र केवलो गृह्यते इत्यपि
स्यतेः वान्छतेः क्वौ वान् वांशो इतिवद्वापि शत्वेन भवि-
तव्यम् । भवतु कामं. तस्यापि संयोगान्तलोपे उत्पुडिति भविष्यति ।
द्विवचनादौ 'स्तोश्श्रुना श्रुः' इति तकारस्य श्रुत्वे 'शश्छेऽटि'
इति शकारस्य छत्वे उत्पुच्छावित्यादि सेत्स्यति ॥

'मुण्डमिश्रश्छरणलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्' । एभ्यः
करणे णिज्भवति । मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकम् । मिश्र
यत्यन्नम् । हलक्षणयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनम् । व्रताद्भोजने
तन्निवृत्तौ वा—पयो व्रतयति, पयो भुङ्क्ते इत्यर्थः । वृषलाञ्चं व्रतयति,
परिहरतीत्यर्थः । अत्र भोजनतन्निवृत्तौ व्रतशब्दार्थाविति पूर्ववत्क-
रणे प्रत्ययः । श्रूयते च भोजने व्रतशब्दः 'यद्स्य पयो
व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति धिप्रतो वै मनुरासीद्धिप्रता

*इह तु गुदं इति मुद्रितकेसे ।

अमुरा एकव्रता देवाः” इति । पस्पशायां न— ‘शत्रुयं चानेव
श्वर्मासादीन्यपि व्रतयितुम्’ इति । अयमेव व्रतशब्दो दर्शादिवत्
विपरीतलक्षणाया तन्निवृत्तौ वर्तते ॥

वस्त्रात्समाच्छादने—संवस्त्रयति प्रावारम् । अत्रापि पूर्ववत्स-
माच्छादनं प्रकृत्यर्थे इति केचित् । प्रत्ययार्थे हि प्रकृत्यर्थेन वस्त्रे-
णैकार्थीभूतस्य प्रावारान्वयः सामर्थ्याभावात् स्यात् ॥

अथ मुण्डयति नापित इत्यादौ व्यपेक्षाभावे सावकाशं मुण्डा-
दिभ्यो णिज्वचनं तत्करोतीत्येव सिद्धे णिच्यारभ्यमाणत्वात् यथा
माणवकं मुण्डयतीत्यादौ सापेक्षत्वेपि भवति तथेहापि स्यात् ।
नेनदस्ति । तत्र हि मुण्डादयो धर्मवचना धर्ममपेक्षन्ते न तत्र
दिह वस्त्रमन्यमपेक्षते ॥

अपेक्षं स्यात् मुण्डादौ प्रकृतेरन्योपेक्षावदन भ्रमणस्य
न्यपेक्षास्तीति । एवं ह्यर्थो न सद्गच्छते । यतः संवस्त्रयति प्रावार-
मित्यस्य प्रावारं वस्त्रं छादयतीत्यर्थः स्यात् । न वस्त्रमित्यने, प्रा-
वारमाच्छादयतीत्येवेत्यने ॥

अयोच्येन उभयपक्षीभ्यतामिति । एवं हि वस्त्रमामान्ये प्रावार-
स्यान्वर्थात् तन्प्रयोगे न्यर्थस्स्यात् । अथ ‘व्याख्या आयाता वासि-
द्योऽपाना’ इतिवत् विशेषस्य प्रावारस्य प्राधान्यग्यापनाय प्रयोगः
स्यात् । तत्र यत्र एतास्मिन्नावपे एतस्य प्राधान्यप्रत्ययान्ताया-
न्यं च प्रतिपादयितुं न शक्यते ॥

• अत्र सुधाकर —समाच्छादनं प्रत्ययार्थमेवाह सामान्यकर्मणोऽन्त-
र्भावेऽपि विशेषकर्मणोऽनभिहितत्वात् तद्विशेषप्रयोगो यथा भवति
माणवकमितीति । एव सति वस्त्रसामान्यस्य प्रावारो विशेषणो^१
भवति ॥

हलादीना जयाणा ग्रहणे प्रत्यय । हल गृह्णाति हलयति
एव कलयति । एवं कृतयति । अत्र वार्तिक 'हलिकुल्योरच
निपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्' इति । तत अजहलत्, अचकलत्
इत्यत्राग्लोपित्वात् 'सन्वल्लघुनि' इतीत्व न भवति । अक्रियमाणे पुन-
रस्त्वनिपातने इकारस्य णाविष्ठवदिति टिलोपात्परत्वात् वृद्धावैकारे
तस्यायादेशात्पूर्वं परत्वाच्छोपे अग्लोप्यङ्ग न स्यात् । नन्वैवार-
लोपस्य पूर्वविधावित्त्वे 'अच परस्मिन्पूर्वविधौ' इति स्थानिवत्त्वेन
लघो चङ्गुरत्वविधातात्^२ विमनेन अग्लोपित्वात्थेन अत्त्वनिपातनेना
नेतदस्ति । अभ्यासस्यादिष्टादच पूर्वत्वेन तस्येत्वे स्थानिवत्त्वाप्र-
सङ्गात् । एवमपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद्गृहे पूर्वमेवकारो
लोप्स्यत इति अग्लोपित्वासिद्धे नार्थोऽत्वनिपातनेनेति चेत् न ।
यद्गृहौ शब्दान्तरमाप्तचा भवत्यनित्यो लोप ॥

तूस्ताद्विहने । तूस्त केश इति श्रीभद्र । जयीभूता केशा इति
बोधिन्त्याप्ते । पापमिति वैजयन्त्याम् । तूस्तानि विहन्ति त्रितूस्त
यति । विहननद्योतनाय वै प्रयोग ॥

' सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनाटोमत्वनवमेवणेचूर्णचुरादिभ्यो
/ गिच्' । अत्राप्यनुवृत्त करणग्रहण क्रियाविशेषोपलक्षण अत्र

^१ विशेषो.

^२ स्थानिवत्त्वेनास्य चङ्गुरणपरत्व विधानिष्यत इति

सत्यापेति निर्देशात् णिचस्सन्नियोगेन सत्यस्यापुक् ढिलोपाभा^५
 वश्च भवति । अत्र च वार्तिकम्—‘अर्थवेदसत्यानामापुक्त्वव्यः’
 इति । अत्र भाष्यम्—सत्यस्य कृञि आपुक्चेति । वृत्तौ तु—
 सत्यमाचष्टे सत्यापयतीत्युक्तम् । अत्र हरदत्तः—भाष्ये कृञीत्यर्थ-
 निर्देशः प्रयोगदर्शनवशादिह त्वाख्यानार्थ इति । एवमर्थापयति,
 वेदापयति, पारां विमुञ्चयति विषागयति । पाशाद्धिमोचयति
 विषाशयतीत्यपि । रूपं पश्यति रूपयति । वीणया उपगायति
 उपवीणयति । तूलैरनुकृष्णाति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उप-
 श्लोकयति । सेनया अभियाति अभिपेणयति—‘उपसर्गात्सुनोति’
 इत्यादिना पत्वम् । अभ्यपेणयत्—‘प्राप्तिनाद्द्वुच्वायेऽपि’ इति
 पत्वम् । अभिपिपेणयिपति—‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति साम्यासस्य
 पत्वम् । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति—‘णाविष्ठवत्’ इति ढिलोपः ।
 त्वचं गृह्णाति त्वचयति—अचप्रत्ययान्तोऽयमकारान्तः तेनाङ्गोपस्य
 स्थानिवच्चात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न भवति । ह्रन्तस्य
 तु^१ तत्करोतीति णो त्वाचयतीति भवति । ढिलोपस्तु—‘प्रकृत्यैकान्’
 इति प्रकृतिवद्भावात् भवति । वर्मणा सन्नहति संवर्मयति । वर्णं
 गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति । अत्रावध्वं-
 सनमेव करणमितीन्दुश्रीभद्रौ^२ । चुरादयो माधवीयायां धातुवृत्तौ
 व्याख्याताः । अत्रार्थविशेषास्तदनुरूपाः समर्थाविभक्तयश्च लोकप्र-
 सिद्धचनुसारेण वृत्तिकारेण दर्शिता इत्यस्माभिरपि तथैव प्रदर्शिताः ॥

* ^१ ह्रन्तेषु.^२ अत्रावध्वंसनामिति श्रीभद्रमोजी.

अथान्येभ्योपि णिच्प्रदर्शयते—

‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च’ ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिज्भवति, इष्टनीव चास्मिन्बहुलं कार्यं भवति । अस्त्येव धातुभूत्रस्य प्रपञ्चः—‘तत्करोति तदाचष्टे’ ‘तेनातिक्रामति’ ‘कर्तृकरणाद्धात्वर्थे’ इति सूत्राणि । अत्र कर्ता करणस्य विशेषणं करणत्वेन लोके प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणं मा भूदिति । अन्यथा चक्षुषा पश्यति चक्षयति । श्रोत्रेण शृणोति श्रोत्रयति इत्यादावेव स्यात् । न तु करि भिरवचम्राति अवकरयति परशुना छिनत्ति परशयति इत्यादावपि । एवं च तेनातिक्रामति इत्येतत् कर्तृकरणादित्वस्त्येव प्रपञ्चो भवति । अत्र तत्करोतीत्यादौ तदित्यादिप्रकृतेः कर्मत्वादिमात्रप्रतिपादनार्थं न तु द्वितीयाद्यन्ततार्थमपीति कर्मत्वादिविशिष्टात्प्रातिपदिकादेव णेर्विधानात् पटुमाचष्टे इति विवक्षायामपि पटोः प्रातिपदिकात् ‘णाविष्ठवत्’ इति टिलोपे तस्य ‘अत उपघायाः’ इति वृद्धौ ‘अनः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वात्तदभावे पठयतीति भवति । मुबन्तादुत्पत्तौ तु ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति सुपो लुकि टे-श्च लोपे अवशिष्टस्य प्रत्ययलक्षणेन मुबन्तत्वात् पदत्वे पठयतीति जश्त्वं स्यात् । न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन टकारस्य पदान्तत्वाभावात् जश्त्वाप्रसङ्गः नतः ‘न पदान्त’ इत्यादिना जश्त्वे स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । न च णो लृतया भसंज्ञया पटोः टावधेः पदसंज्ञा बाधो यदस्यां टिलोपः स्थानिवद्भवति । अयं च प्रातिपदिकाद्विधीयमानो णिच् यथाकथञ्चित् ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति’ इति सिद्धान्तितत्वात् इच्चावन्नाद्यपि भवति । अत एव ‘णाविष्ठवत्’ इत्यत्र माप्ये ‘इष्टवदित्यति-

देशः पुंवद्भावटिलोपयणादिपरविन्मतोलुक्कनर्थम्' इति पुंवद्भावः प्रयोजनं दर्शितम् । इदं च पुंवद्भावादिप्रयोजनकथनं न परिगणनम्, किन्तुदाहरणमात्रमेव । तदुक्तं वृत्तौ—'प्रादयोपीप्यन्ते' इति । तत्र पुंवद्भावो यथा—एनीमाचष्टे एतयति । हरिणीमाचष्टे हरितयति । लोहिनीमाचष्टे लोहितयति । कुमारीमाचष्टे कुमारयति इत्यादौ 'भस्यादे तद्धिते' इतीष्टनि विहितः पुंवद्भावो 'णाविष्ठवत्' इत्यतिदेशादत्रापि भवतीति एन्यादीनां एतादयः पुंशब्दाः भवन्ति । 'वसिष्ठवदत्र वर्तितव्यम्' इत्यादौ विशेषातिदेशे ब्राह्मणत्वसामान्यनिबन्धनस्याप्यतिदेशात् इष्ठवदतिदेशेनापि न केवलमिष्टनोऽसाधारणरूपं निबन्धनम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यादिकमेव कार्यमतिदिश्यते किन्तु भसंज्ञानिमित्ततद्धितत्वादिनिबन्धनमपीति पुंवद्भावोतिदेशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अनेन चेष्टवद्भावेन नेष्टनि दृष्टमेवातिदिश्यते किं तर्हि सम्भावितमात्रमपीति कुमारयतीत्याद्युदाहृतम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथा राजयतीत्यादाविष्टनोऽनुत्पादात् टिलोपो न स्यात् । 'टे' इत्यत्र कैयटे एतयतीत्यादौ टिलोपेन ङीपि निवृत्ते तत्सन्निभयोगशिष्टत्वात् नकारनिवृत्तौ सिद्धायामपि इष्ठवद्भावात् पुवत्त्वेन रूपसिद्धिर्माप्ये उक्तत्वात्सन्निभयोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनान् ऐनेयः श्यैनेयः इत्यत्र 'यस्य' इति लोपेन इकारनिवृत्तावपि नकारो न निवर्तत इत्युक्तम् । पदमञ्जर्यां स्वेवमुक्तोक्तम्—'अपर आह—इडविडमाचष्टे ऐडविडयति । दरदमाचष्टे दारदयति इत्यादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्भवनं' इति ॥

ननु च इडविडादीनामिष्टनि पुंवद्भावो न दृष्ट इष्टन एव

तत्रासम्भवात् । नेष्टनि दृष्टस्यैवातिदेशः ; किं तर्हि इष्टनि संमञ्जोपः
 स्य । अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यादिति । शब्देन
 पृथुमाचष्टे पार्ययति उशिजमाचष्टे औशिजयति
 दि गृह्यते । अत्रेडबिडपृथुशब्दात् क्षत्रिण्यवचनात् 'जनपदशब्दात्
 क्षत्रियादञ्' इत्यादि तस्य 'ते तद्राजाः' इत्यापादपरिसमाप्तेः
 प्रत्ययानां तद्रामत्वात् 'अतश्च' इत्यकारप्रत्ययत्वेन स्त्रियां लुकि
 इडबिड् स्त्री, ऐडबिडः पुमान् । दरदुशिजोरपि 'द्वचञ् मगध'
 इत्यणः पूर्वबहुकि दरद् स्त्री, दारदः पुमान्, एवमुशिकू स्त्री,
 औशिजः पुमान्भवति ॥

नन्वत्रैडबिडादीनां गोत्रवाचित्वात् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक-
 कस्य गोत्रस्य ग्रहणात् 'गोत्रं च चरणोस्सह' इति जातिवा-
 चित्वात् 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधः कस्मान्न भवति ? । उ-
 च्यते—औपसङ्ख्यानिकस्य अयं न भवति अनित्यत्वात् । अत
 एव हेस्तिनीना सपूहो हास्तिकं इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 'अचित्तहस्ति' इति ठकि जातित्वेऽपि पुंवत्त्वं भवति । अ-
 नित्यत्वे च ज्ञापकं 'प्रवाहणस्य डे' इति प्रवाहणशब्दे पूर्व-
 पदस्य वृद्धिं विकल्प्य उत्तरपदस्य स्वतः सवृद्धिकस्यापि नित्यं
 तद्वचनम् । तद्धि प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र पूर्वपदस्य वृद्ध्य-
 मावेऽपि ढस्योत्तरपदे वृद्धिनिमित्तत्वेन 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति
 पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । नित्ये च जातिलक्षणे निषेधे प्रवाहणे-
 यीशब्दस्य गोत्रवाचित्वेन जातित्वादेनैव पुंवत्त्वनिषेधे सिद्धे किं
 तदर्थं न उत्तरपदवृद्धिविधानेन । एवं तर्हि पुंवद्भावस्य इड-
 बिडाद्यर्थत्वात् सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रमाणाभा-

दश कयं ऐनेयः श्यैनेयः इति सिध्यतः । तत्रैवं वक्तव्यम्—
 रूप्यकारेणानन्यथासिद्धं ऐडविडयति इत्यनुदाहृत्य एतयाति
 श्येतयाति इत्यादेः उदाहरणादनित्यत्वमेव अवसास्यत इति पुंव-
 द्भावः । रभावः—‘र ऋतोहलादेः’ इति हलादेरङ्गस्य लघोः
 ऋकारस्य इष्टमेयस्सु विधीयमानो रभावो णावपि भवति ॥

अत्र परिगण्यते—

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव पडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

इति । पृथुमाचष्टे प्रथयति । अत्र केचिदाहुः—चडि
 पृथु इ अत् इति स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोति वृद्धिश्च । तत्र
 पूर्वं टिलोपे वृद्धिर्न प्राप्नोतीत्यनित्या । वृद्धौ तु टिलोपः शब्दा-
 न्तरप्राप्त्याऽनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दृढावत एकतिदे-
 शात्पूर्व^१ टिलोपेऽङ्गस्यानग्लोपित्वात् सन्वच्छुनीतीच्चे अपिप्रथत्
 इति भवति । अत एव ‘हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भाव-
 प्रतिषेधार्थम्’ इत्युक्तम् । यदि हि वृद्धेः पूर्वं टिलोपः स्यात्तर्हि
 हलिकल्योरिकारलोपनैवाग्लोपित्वसिद्धेः किमत्वनिपातनेनेति । ‘णौ
 चडि’ इत्यत्र कैयटे तु—नाग्लोपीत्यत्र अलोप इति वक्तव्ये
 अग्लोपीति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् षट्ठोर्देशो वृद्धेः पूर्वं टिलो-
 पेन भवितव्यमित्यग्लोपित्वेन सन्वदिच्चाभावात् अपपटत् इत्या-
 दि भवतीत्युक्तम् । तन्मते अत्रापप्रथदिति भवितव्यम् ।
 तया ह्रवणान्तेषु अवर्गोपधेषु च वृद्धावप्यवर्ग एव लृप्यते ।

^१ दृढावतिदेशात्पूर्व.

अग्लोपिग्रहणवदलोपिग्रहणमपि यत्र केवलस्यावर्णस्य लोपः
तत्र तस्य स्थानिवत्त्वेन उपधात्वविधानादेव द्वस्वाप्रसङ्गादवर्णानि-
वर्णसमुदायलोपार्थं विज्ञास्यते । इवर्णोवर्णान्तयोस्तु पूर्वं वृद्धावग्लो-
पित्वासम्भवः ॥

. ननु स्वामिनमाख्यत् असस्वामत् । गोमिनमाख्यत् अजु-
गोमत् । प्रादुराख्यत् अपप्रादत् । यादृशमाख्यत् अययादत् ।
तादृशमाख्यन् अततादत् इत्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसङ्गादनवर्णस्येको
लोपस्तत्रेत्तनिवृत्त्यर्थं अनग्लोप इति वक्तव्यम् । नेतदस्ति । य-
दीदृशाणिनेव नोत्पद्यते । अत्र च प्रमाणं 'णो चटि' इ-
त्यत्र भाष्ये नाग्लोपीतिप्रत्याहारग्रहणेन वृद्धेः पूर्वं टिलोपस्य
ज्ञापकस्यावस्थानम् । स्वामिन्नादेर्णो तत्कथं सङ्गच्छेन ॥

न्तु त्वग्निगमाख्यत् असस्त्रजत् इत्यत्र विनो लुक्पुपधाया वृद्धौ
तस्य 'इत्थिनिवृत्त्यर्थं अग्लोपिग्रहणं स्यात् । इष्यते च वि-
चिन्तात् णिः । इष्टवद्भावस्य विनो लुक्ः प्रयोजनस्योक्तत्वात् ।
नेतदस्ति प्रयोजनम् । यतः 'टैः' इत्यत्र भाष्यकारेण स्त्रज-
यतीत्युदाहृतत्वात् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति
वा वृद्धेरप्रसङ्गात् द्वस्वमाविन्युपधेव नास्ति । कस्मिंश्चिदङ्गकार्ये
वृत्ते पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्राप्तायामविधिः तस्य कार्य-
स्य तच्चेदङ्गं परिनिष्ठितं प्रयोगार्हं भवतीति परिभाषार्थः । अस्ति
चात्र विन्मतोर्लुकोऽङ्गकार्यस्य वृद्धेः पूर्वं प्रवृत्तिः । तस्मात् ज्ञापक-
मेव प्रत्याहारग्रहणं वृद्धेः पूर्वं टिलोपप्रवृत्तेः । अत एव वादितवन्तं
प्रयोजितवान् अवीषदत् यीणां परिवादकेन इत्यत्र योऽसौ णो
णोर्लोपरतस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य अग्लोपित्वात् उपधादस्त्वनिपेधे

प्राप्ते 'उपधाद्वस्वत्वे णोर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यं' इति वार्तिकमा-
 रब्धम् । न च णेः पूर्वं वृद्धौ पश्चाच्छोपे अङ्गस्य अनग्लोपित्वेऽपि तस्य
 स्थानिवच्चेनोकारस्य उपधात्वविवातात् ह्रस्वो न प्रामोतीति वार्तिक-
 रम्भः स्यादिति वाच्यम् । यतः 'क्लिष्टगुपधात्वचङ्गरणिह्रासकुत्वे-
 पूषसङ्ख्यानम्' इति स्थानिवच्चं न्यपेधीत् । किञ्च—'ण्यञ्छोप'
 इत्यादिना वृद्धेः पूर्वं णिलोपस्योक्तत्वात् अनग्लोपित्वशङ्कैव न भवति ।
 अत एव भाष्यकारेण 'उपधाद्वस्वत्वे णोर्णिचि' इति वार्तिकमग्लो-
 पित्वात् ह्रस्वत्वं न प्रामोतीत्यारब्धमिति व्याख्यातम् । वृत्तिकारो-
 रोपि वृद्धेः पूर्वं टिलोपमनुमेने । यदाह—वादितवन्तं प्रयोजितवान्
 अवीवदद्वाणिं परिवादकेन । योऽसौ गौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्वावा
 दग्लोपित्वाद्वा अङ्गस्य ह्रस्वो न प्रामोतीति । गतमदः । अपरे तु
 हलिकलयोरत्वनिपातनस्य भाष्यवार्तिकयोरित्त्वाभावप्रयोजनत्वेन क-
 थनादगिति प्रत्याहारग्रहणाद्दृष्टे पूर्वं टिलोप इति भाष्ये व्यवस्थित-
 त्वाच्च वृद्धेरुत्तरकालं पूर्वं वा कामचारेण टिलोप इति थपयत्
 अपीपयत् इत्युभयमपि प्रतिपन्नाः । अत्र मते प्रथे. अपप्रथत्
 अपिप्रथत् इत्युभयमपि भवति । एवं अदयतीत्यत्रापि । भ्रशयति ।
 क्रशयति । द्रढयति । एषा चङि सर्वथा अग्लोपित्वात् अवभ्र-
 शत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् इति भवति । परि-
 द्रदयतीत्यत्र सोपसर्गात्सङ्गमयतेरेव धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययो नान्य-
 स्मादिति पृथक्कृतोपसर्गाद्दृढादेरेव प्रत्यय इति 'तिडतिड' इति
 निघातो भवति । पर्यवन्नदयत् इत्यत्र परेः परोऽङ्गवति । परिवृ-
 ढयत्येत्यत्र परेः त्त्वान्तेन 'कुगतिप्रादय.' इति समासे 'समा-
 से नञ्पूर्वे क्तो ल्यप्' इति ल्यव्भवति, णे. ल्यपि 'ल्यपि ल्यु-
 पूर्वात्' इत्ययादेशः । परिविन्नदयिपति पर्यविन्नदत् इत्यत्र संश्र-

दोर्घं देरेव द्विर्वचनं भवति । 'सन्वतः' इति सनीत्वम् । सन्व-
दित्त्वं चडचग्लोपित्वात् भवति । इति रभावः । टिलोपः—पटु-
माचष्टे पटयति—'टेः' इति इष्टानि विहितटिलोपो णावपि भवति ।
तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न भवति । पटुमाख्यत् अपपटत्—अग्लो
पित्वात् सन्वदित्त्वं न भवति ॥

'नन्वत्र इष्टवद्भावेनाङ्गस्य भत्वात् 'यस्य' इति लोपेनापि पट-
यतीत्यादिसिद्धेः किं लोपवचनेन । सत्यम् । अत्रैवं सिद्धयति ।
पटुमृदु*राजादिभ्यो णो पटयति म्रदयति राजयति इत्याद्यर्थं अ-
वश्यं टिलोपेन भाव्यम् । 'सन्वञ्जुनि' इत्यत्र हरदत्तः—यत्र-
केवलस्यानो लोपः तत्र तस्य स्थानिवच्चेनाङ्गस्य चङ्कुरणिपरत्वाभावादे-
वेत्त्वाभावसिद्धेः अनग्लोपिवचनं अङ्गल्लोपार्थमपीति अदृष्टत्
अरराजत् इत्यादावर्पात्त्वाद्यभाव इत्याह । तन्न ; अनादिष्टादचः
पूर्वस्य • कस्मिश्चित्कार्ये विधातव्ये स्थानिवद्भावो न त्वादिष्टादचः
पूर्वस्यापि† इत्यभ्यासेत्त्वे स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । अङ्गस्य चङ्कुरणि-
परत्वं त्वनूद्यते न विधीयत इति तस्य स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गेः अङ्गं चं-
ङ्करं गिपरं न स्यादित्याशङ्का नोदेति । सत्यपि 'वा स्थानिवच्चे
तत्सहितमेवाङ्गं § भविष्यति । चङ्कुरणिपरं चेति न स्थानिवद्भावे-
नाङ्गस्य चङ्कुरणिपरत्वभङ्गः ॥

ननु कथं तदुक्तमभ्यासोऽनादिष्टादचः पूर्वो न भवतीति ।
यतः पटुदेर्णो चडि यटिलोपात्पूर्वं अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन दृष्टः
पट इत्यादिः स एव द्विः प्रयुज्यत इति स्यादेवाम्बासस्य अना-

* मुद्रितकोशे मृदुपदस्थाने दृष्टपद मृदयतिस्थाने दृश्यतीति च दृश्यते
† पूर्वस्मादपि. § तत्सहितमेवाङ्गं.

दिष्टादचः पूर्वत्वम् । सत्यमेवं ; किन्तु यत्कार्यत्वेनाश्रियते
 साम्यासावस्थं न तदनादिष्टादचः पूर्वं भवति । एवं हलिकलयो
 रदन्तत्वनिपातनं संगच्छते । अन्यथा यस्य कस्यापि अच-
 ष्टिलोपे तस्य स्थानिवद्भावेनाङ्गं चङ्गुरणिपरं न स्यादिति किम-
 त्त्वनिपातनेन । सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्साहितमेव^१ चङ्गुरणिपर-
 मङ्गं भविष्यति । अम्यासश्च तस्यैवेति सर्वथा अनग्लोप इत्ये-
 वेच्चाभावो वाच्यः । अददृष्टत् । अरराजत् इत्यादावग्लोपे अ-
 म्यासस्येच्चाभावस्तु अनग्लोपे इत्याश्रीयमाणस्याको लोपाभावस्य
 विद्यमानत्वात् । पटुमाख्यत् इत्यत्र वृद्धेः पूर्वं ष्टिलोपे अङ्गस्याग्लो-
 पित्वात् अपपटत् इत्येके । कृतायां तु वृद्धौ ष्टिलोपात् अपीप-
 टत् इत्यन्ये । (कृतायामकृतायां वा वृद्धौ) कामचारेण ष्टिलो-
 पादुभयमपीत्यपरे । पक्षत्रयमिदं पुंवद्भावे प्रदर्शितम् । पयोरयं
 मतभेदः अन्येषामुवर्णान्तानां कव्यादीनामिवर्णान्तानां च द्रष्टव्यः ।
 कुमार्यादीनां तु पुंवद्भावेन कुमाराद्यादेशविधानात् वृद्धावप्यगेवं लु-
 प्यत इति अचकुमारत् इत्याद्येव भवति । इदं चाग्लोपित्वेनेच्चाभा-
 ववचनं सन्वत्सूत्रस्य चङ्गुरेणौ यदङ्गं तस्य योऽम्यासो लघुपरः
 इत्यर्थवादिनां हरदत्तादीनामनुसारेण । न तु चङ्गुरेणौ यल्लघु तस्मि-
 न्परतोऽम्यासस्येति वादिनां कैयटकारादीनाम् । तेषां यदत्राम्या-
 सात्परं लघु न तच्चङ्गुरणिपरम् । यच्चङ्गुरणिपरं न तल्लघु । अ-
 म्यासश्च वर्णान्तरेण व्यवधानात् न तत्पर इति नास्त्यत्रेत्त्वप्रसङ्गः ।
 तथा हि—तत्र भाष्ये अजजागरत् इत्यत्र अम्यासस्य लघुपरत्वाभा-
 वात् इत्त्वं न भवतीत्युक्तम् । यदाह—व्यवहितं चात्र लघु चङ्गुरमिति ।

^१ चङ्गुरिहितमेव.

यद्येवं अचीकृतत् अजीहरत् इत्यादावपि व्यवधानं प्राप्नोति ।
 नैतदस्ति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् इत्ये-
 केन वर्णनं व्यवधानमाश्रियते न पुनरनेकेनापि । एवमपि अचिक्षणत्
 इत्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति संयो-
 गेन व्यवधानेऽपीति । यदयं 'अत्स्मृद्वत्वर' इति असस्मरत् इत्या-
 दीनां इच्छाभावार्थं अत्वं ज्ञास्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं च-
 द्दुरे णौ यल्लघु तल्लोपस्य स्थानिवच्चेन चङ्गुरणिपरत्वस्याभावादित्त्वं न
 भवतीति वाच्यम् । तदेवं स्थानिवच्त्वं न भवत्यभ्यासस्यादिष्टादचः
 पूर्वत्वात्सत्यपि वा स्थानिवच्चे तत्सहितमेव चङ्गुरणिपरमङ्गं भवति ।
 अभ्यासत्वं च तस्यैवेतीत्त्वं दुर्वारमितीदानीमेवोक्तम् ॥

अथ कथमत्रेच्चादि भवति वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवद-
 द्वीणां परिवादकेन इति । यावत्ता योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्था-
 निवच्चेनाभ्यासात्परस्य लघोश्चङ्गुरणिपरत्वं विहन्यते ॥

अत्र वृत्तिकारः परिहरति—'ण्याकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति' ।
 अत एव णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् गोबलीवर्दन्यायेन णि-
 चोऽन्यस्याको लोप इहाग्लोप इत्यग्लोपित्वादित्त्वं न प्राप्नोतीत्येतदपि
 परिहृतम् ॥

यत्तु सन्वल्लुनीत्यत्र भाष्ये णेः परत्वाद्दृष्टौ कृतायां लोप इति
 अग्लोपित्वाभावादित्त्वं भवतीति वचनं तत्प्रौढिवादमात्रम् । यत्स्वयमेव
 णौ च्छीत्यत्र नाग्लोपीत्यगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् 'ण्यल्लोप'
 इत्यादिवचनाच्च वृद्धेः पूर्वं टिलोपमाह । एवमन्यत्रापि णेर्णौ द्रष्ट-
 व्यम् । बहेः के यनादित्वात् संनसारणे परपूर्वत्वे होढे 'क्षपस्त-

थोः' इति थकारस्य धकारे तस्य घृत्वेन ढकारे दोढे लोपे दीर्घे ऊढः तमाचष्टे ऊढयति चडि अजादित्वात् द्वितीयस्यैकाचः 'चडि' इति द्विर्वचने कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वेन ढत्वादीनामसिद्धत्वे णौ कृतं स्थानिवत् इति टिलोपस्य च स्थानिवत्त्वे हतशब्दस्य द्विरुक्तौ उत्तरखण्डस्य पूर्ववद्ढत्वादौ अम्यासस्य हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति कुत्वेन हकारस्य झकारे तस्य च 'अम्यासे चर्च' इति जश्त्वेन जकारः । आटि वृद्धौ च औजढत् इति भवति । अग्लो-पित्वात्सन्वादिच्चाभावः । औजिढत् इति—क्तिनि पूर्ववत् संप्रसारणात् ऊढिशब्दाणि च चडि हतशब्दस्य द्विरुक्तौ ॥

ननु कथमिह ढत्वादीनामसिद्धत्वम् । यतः 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्युच्यते, सत्यम् । 'उभौ साम्यासस्य' इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेः नकारस्य णत्वविधानात् अनित्यत्वज्ञापनादिहेतुव तन्न भवति । नित्ये चास्मिन् प्राणितीतिवत् प्राणिपतीत्यत्रापि अनितेर्नकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तान् परत्वेन 'अनितेः' इति णत्वे कृते तत्सहितस्यैव द्विर्वचने सिद्धे किमनेन साम्यासस्येति णत्वविधानेन ॥

कर्तृशब्दाणि च णाविष्टवदतिदेशात् 'तुश्छन्दसि' इति विधीयमाने तृशब्दलोपे करयतीत्येके । एवं हर्त्रादीनामपि हरयति इत्यादि द्रष्टव्यम् । दोष्मादेस्तु णौ घत्वादीनां पूर्वत्रासिद्धत्वेन तृशब्दलोपे दोहीयसीत्यादिवत् दोहयतीत्यादि भवति ॥

अन्ये त्वयं तृशब्दलोपः छन्दस्त्रुपदिष्टः कथं भाषायां स्यादिति कर्तयतीत्यादि प्रतिपत्ताः । पित्रयतीत्यादावयं तृशब्दलोपो नाश-कचः । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि' इति पित्रादिषु व्युत्पत्तिकार्यानाश्रय-

णान् अवयवप्रविभागो न भवति । अत्र च ज्ञापकम्—अ-
भृत्रित्यत्र नम्रादीनां ग्रहणम्; व्युत्पत्तो तेषां तृजन्तत्वादेव
ग्रहणासिद्धेः किं तेषां ग्रहणेन ॥

त्वामाचष्टे त्वादयति मामाचष्टे मादयति—‘प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च’ इति एकार्थवृत्तयोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य त्वमयोर्वृद्धिः ।
अत्रान्ये अङ्गवृत्त इति वृद्धिमकृत्वा त्वदयति मदयति इति
मन्यन्ते । अपरे पुनस्त्वमयोः पूर्वं लोपे नित्यत्वात्मवृत्ते वृद्धौ
पुकि त्वापयति मापयतीति भवति । त्वदयतीति वादिनां
अन्तरङ्गं परपूर्वत्वमित्याभिप्रायः ॥

युवामाचष्टे युष्मयति । आवामाचष्टे अस्मयति—‘युवावो’
इत्यत्र द्विवचनेन द्व्यर्थवृत्तिताया अभिधानेऽपि गिजुत्पत्तिः प्राति-
पदिकाद्धिति विभक्तेरनुत्पादे विभक्तिपरत्वाभावात् युवावयोः प्रसङ्गः ।
इह सुषन्तादुत्पत्तावपि विभक्तेर्लुक्कालुप्तत्वेन विभक्तिपरत्वाभावाद्युवा-
वयोरप्रसङ्ग एव । नच मन्तव्यं अन्तरङ्गत्वात्सुब्लुकः पूर्वं युवा-
वयोः ‘द्वितीयायां च’ इति शेषे लोपापवादे आत्वे पुकि
युवापयति आवापयतीति स्यातामिति । यतोन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो लुग्बाधते । उपपादितं चैतत् क्यज्विधौ^१ । ‘प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च’ इति त्वमो युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् न प्रसङ्गतः ।
अतः युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे युष्मयति अस्मयति इत्यत्रापि
न भवतः । त्वामतिक्रान्तं अतित्वां अतिक्रान्तौ अतित्वां अति-
क्रान्तान् अतित्वान् एवं अतिमान् । अत्र च युष्मदस्मदो-
रेकार्थत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च ‘त्वमावेकवचने’ इति त्वमयोः शे-

^१ क्यज्विधौ.

पेलोपापवादे 'द्वितीयायां च' इति पूर्ववदात्वे शसोऽन्यत्र वि-
भक्तेः 'डेप्रथमयोरम्' इत्यमादेशः । शसि तु 'शसो न'
इति युष्मदस्मभ्यां परस्य शस आदेर्नकारे सस्य संयोगान्तलोपः ।
'युवावो द्विवचने' इत्यत्र द्वयोर्वचनं द्विवचनं तच्च युष्मदस्म-
दोर्विशेषणमिति स्थितत्वादीति युवावयोरमसङ्गः । अत्र णौ युष्म-
दस्मदोरेकार्थत्वेन 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरन्तरङ्गत्वात्पर-
पूर्वत्वे तत्तदिलोपे च अतित्वयति अतिमयति इति भवतः । अत्रापि
त्वमयोः पूर्वं नित्यत्वाद्दिलोप इति वादिना अतित्वापयति अति-
मापयतीति स्याताम् । युवामतिक्रान्तं अतिक्रान्तौ अतियुवां अति-
क्रान्तान् अतियुवान् । एवं अत्यावं अत्यावान्—युष्मदस्म-
दोः द्वयर्थत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च 'युवावो द्विवचने' इति युवाव-
योः पूर्वत्वात् 'द्वितीयायां च' इत्यात्वं 'डेप्रथमयोरम्' इत्य-
म्भावः 'शसो न' इति च भवति । युष्मानतिक्रान्तं अतिक्रा-
न्तौ अतियुष्मान् अतिक्रान्तान् अतियुष्मान् एवं अत्यस्मान्—
पूर्ववदात्तविभक्तिकार्ये । सर्वत्रार्थे णौ युष्मदस्मदोरेनेकार्थत्वात् त्वम
योरभावात् अतियुष्मयति अत्यस्मयतीति भवतः ॥

श्वानमाचष्टे शावयति—अत्र श्वान् इ इति स्थिते णाविष्ठवद-
तिदेशात् द्वौ ष्टिलोपौ प्राप्नुतः, 'टेः' इत्येकः 'नस्तद्धिते'
इत्यपरः । तत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् 'टेः' इत्य-
स्मिन्निवृत्तेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्ययं भवति । तत्र कृते इष्टनोऽना-
दित्वेन तत्र परे पूर्वस्य भवं दृष्टमिति णावप्यतिदेशेन तस्य
सद्भावाद्दकारस्य संप्रसारणे कृते णौ वृद्धावावादेशः ॥

नन्विष्ठवदतिदेशवाक्ये णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणात् इष्ठवत्

इत्युपमानेऽपि षतिः सप्तम्यन्तात् इति तत्र परे पूर्वस्य यत्कार्यं दृष्टं तदेव अतिदेशव्यम् । णावपि परे न पुनः णोरिष्टन इव तद्धितत्वमपि इति । तत्र 'प्रातिपदिकस्य' इति वचनस्य प्रत्ययकार्याणां अतिदेशनिवृत्त्यर्थाद्वा णेस्तद्धितत्वाभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपोत्र न स्यात् । अतद्धितत्वादेव त्वयाप्योर्णुणो न कृतः । उच्यते—असत्यपि तद्धितत्वे ब्रह्मवत्तरो ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ विन्मताल्लुकि इष्टनि परे प्रकृतो नान्तलक्षणाष्टिलोपो दृष्ट इत्यत्रेष्टनोसंभवेऽपि सम्भावनया स्यादेव । यथा पट्टितमा पटिष्ठेत्यादौ 'मस्यादे तद्धिते' इति पुंवद्भावो भवन् कुमारीमाचष्टे कुमारयतीत्यादौ इष्टनसम्भावनया भवति । एवं तर्हि द्रविष्ठ इत्यादौ इष्टनि ओर्णुणः पूर्वस्य दृष्ट इत्यत्राप्यतिदेशेन प्राप्नोति । नैप दोषः । यदस्मिन् संप्रसारणटिलोपो 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धौ भविष्यतः ॥

अन्ये तु ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाष्टिलोपात् परत्वात् 'टेः' इत्यनेनैव भवितव्यमिति तस्याप्रवृत्तेः इष्टनि परे पूर्वत्रादर्शनादिहातिदेशो न युक्त इति तदभावात् केवलं प्रसारणपूर्वत्वयोः शुनयतीति भवतीति मन्यन्ते ॥

नन्वनयोः आभीषयोष्टिलोपयोः 'असिद्धवदत्र' इत्यन्योन्यस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः । नैप दोषः । 'धुमास्था' इत्यत्र ह्रस्वह्रणेन विप्रतिषेध इदमसिद्धत्वं^१ नेति ज्ञापनात् । तच्च ह्रस्वह्रणं गोद इत्यादौ अजादौ विडत्यार्धधातुके ईत्वं मा भूदिति यदि च विप्रतिषेधे इदमसिद्धत्वं^१ स्यात् कृतेऽपीत्वे तस्यासिद्धतात् अंतालोपे सिद्धं गोद इत्यादीति किं ह्रस्वह्रणेन ॥

^१ इदमसिद्धम्.

नन्वेतदीत्वेऽपि 'अचि श्रुधातु' इतीयद् स्यादिति तन्नित्यर्थः।
 मीत्वमेव मा भूदिति अर्थवदेव । नेतदस्ति प्रयोजनम् । यदियदोऽप्या-
 भीयत्वेन तस्मिन्नपीत्वस्यासिद्धत्वात् । मैवम् । युटो यणोवेयडीत्व-
 स्यासिद्धत्वाभावो वाच्यः । अन्यथा भ्रियो पियो इति न सिद्धच-
 तः । यद्धानिपिवत्योः कौ कृतं 'धुमास्था' इतीत्वं इयङ्च-
 सिद्धं स्यात् । नेनदस्ति । 'ध्यायतेसंप्रसारणं च' इति
 ध्यायतेः प्यायतेश्च कौ संप्रसारणदीर्घत्वयोः धीपीशब्दयोः व्यु-
 त्पादनात् । अवश्यं चैतदेवं वाक्यकारस्य मते विज्ञेयम् । अन्यथा
 तेन वकारे प्रतिषेध इति क्वावपीत्वाभावस्य उक्तत्वात् धीपीश-
 ब्दावेव न स्याताम् । तथा च तत्र भाष्ये 'यदि तर्हि वकारे प्रति-
 षेध उच्यते कथं धीः' इति बोधयित्वा 'धीरिति चोक्तम्' कि-
 मुक्तं नेतदीत्वं किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमिति' इत्युक्तम् ।
 यदपि मतं ईत्वे वकारस्य प्रतिषेध इत्यस्य भाष्ये अनवस्थानात्^१
 क्वावप्येतौ शब्दौ भवत इति तत्रपि क्वावीत्वं विभक्ताविय-
 डिति व्याश्रयत्वात् नास्त्यसिद्धत्वप्रसङ्गः । एवमपि व्यवस्थार्थं
 हल्ग्रहणं कर्तव्यमेव । अन्यथा आभीयानां अन्योन्यास्मिन् अन्यो-
 न्यस्यासिद्धत्वात् ईत्वमाहोपेसिद्धमाहोपश्चेत्व इति व्यवस्था न
 प्रकल्प्येत । एवं तर्हि 'आतो लोप इटि च' इत्यजादो कृत्या-
 र्घधातुके आकारस्य लोपो भवति । ततो धुमास्थागापाजहातिसां
 च पूर्वोक्त इडादौ परे आकारस्य लोपो भवति । इदं चैव-
 बाधनार्थम् । तत ईत् । ईदप्याकारस्य भवति धुमास्थादीनाम् । इदं
 चाजादिष्वाहोपस्य उक्तत्वात् हलादौ कृत्यार्घधातुके भवति । तत

^१ भाष्ये तु कथं धीरिति कीरिति । धीरिति चोक्तम् "

इत्याद्येव दृश्यते.

^२ भाष्ये न व्यवस्थापनात्.

‘एलिङि’ ‘वाऽन्यस्य सवोगादे’ ‘न ल्यपि’ ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ । ततो यति आत इत्येव । यति चात इद्वतीति । एव लोपयसा न्यासेन सिद्धाया व्यवस्थायामपि यद्वरीयास यत्रमास्थाय हल्ग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोनन विप्रतिषेधे नेदमासिद्धत्वामिति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेध । इष्टवदतिदेशेनैव द्वावपि टिलोपो प्राप्येते इत्येकयोगलक्षणत्वात् पौर्वापर्याभावात् । तथा च ‘प्रत्ययलोपे’ इत्यत्र वार्तिकम्—तुर्गुणयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्ति एकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति । युक्तो विप्रतिषेध किमनेनातिदिश्येत । यत्प्रकृताववस्थित तत्र च परत्वात् ‘नस्तद्धिते’ इत्येत बाधित्वा ‘ट’ इत्येव व्यवस्थितमिति । ‘प्ररुल्यैकाच्’ इत्यत्र माप्यादौ ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपोऽभिहित ॥

विद्वासमाचष्टे इति णो टिलोपे विद्वयतीति दौर्गा । अत्रात्रेय — प्रसारणाभावश्चिन्त्य इति । तत्रेष्टवडावेन भत्वात् ‘वसोस्स-प्रसारणम्’ इति सप्रसारणे वृद्धावावादेशे चिदावयतीति भवितव्यमित्येके । अपरे तु द्रुवते—कृतेऽपि टिलोपे प्रसारण प्राप्नोतीति नित्यत्वात् कृते तस्मिन्नन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे च पश्चाद्विलोप इति विद्वयतीति । ननु टिलोपोपि कृते सप्रसारणे प्राप्नोतीति नित्य । नैतदस्ति । कृते सप्रसारणे अन्तरङ्गत्वात् परपूर्वत्वे शब्दान्तरप्राप्त्याऽयमनित्यो भवति । म्यादेतदेव यदि प्रसारणमात्रेण शब्दान्तरप्राप्ति स्यात्तद्देव तथा किन्तु परपूर्वत्वेन । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते नैतदनित्य भवति । नैप दौष । ‘यस्य च लक्षणान्तरेण’ इति परिमापा न सार्वत्रिकी । उक्त चेव ‘आडजादीनाम्’ इत्यत्र हरदत्तादिभि । अमुमेव पक्षमाश्रित्य भत्या-

भिः माघवीयायां 'धातुवृत्तौ' वेत्तौ विदयतीति प्रदर्शितम् ॥

उदञ्चमाचष्टे उदीचयति—अत्र सोपसर्गात्संग्रामयतेरेवेति ज्ञापकात् धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये उपसर्गाणां पृथक्करणात् क्लिन्नन्तात् लुप्तनकारादञ्चतेरेव णौ 'प्रकृत्येकाच्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावे णाविष्ठवदतिदेशेन भले 'अचः' इति लुप्तनकारस्याञ्चतेः प्राप्ताकारलोपापवादः 'उद ईत्' इतीत्वं भवति । चडि णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवच्चात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति विशब्दस्य द्विर्वचने अङ्गस्याटि वृद्धौ उदैचिचत् इति भवति । ल्यपि लघुपूर्वत्वाभावे नायादेशाभावाणिलोपे उदिच्येति^१ भवति ॥

प्रत्यञ्चमाचष्टे प्रतीचयति—अत्रापि पूर्ववदञ्चतेरेव पूर्ववत् णौ भत्वात् 'अचः' इत्याकारलोपे 'चौ' इति लुप्तनकारेऽञ्चतौ पूर्वपदस्य दीर्घः । चडि विशब्दात् पूर्वमाटि यणादेशे प्रत्याचिचत्, 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति यदा इकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो दीर्घस्य च ह्रस्वः तदा प्रतिअचिचत् इति भवति । ल्यपि तु पूर्ववत् प्रतीच्येति भवति ॥

सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति—'समस्समि' इत्यञ्चतो सम्यादेशे 'अचः' इत्याकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । अत्रापि चह्ल्यपोः पूर्ववत् सम्यचिचत् । समीच्येति भवति ॥

तिरोञ्चतीति तिर्यङ् 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिर्यादेशः । तमा-

चष्टे तिराययति—इष्टवद्भावेन चाञ्चतेष्टिलोपे वृद्धचायौ । तिरस इत्यत्रातोलोप इति अलोपे तिर्यादेशाभाव 'अच' इत्यञ्चते विधीयमानाकारलोपविषय । स ह्यनन्तर अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रुतिपेधो वा । अत्र पुनरिष्टवद्भावप्रवृत्त्या 'टे' इति तिरोकारस्य वृद्धचाययो कृतयोरकृतयोर्वा लोपो न भवति । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्य' इति । यद्वा—'असिद्धवदत्र' इति प्राथमिकस्य अञ्चतिष्टिलोपस्य चारमिकेऽन्यस्मिन्नसिद्धत्वात् यथाकारितरा इत्यत्र तशब्दे पूर्वप्रवृत्ताश्रिणो लुक् पुनस्तरापि स्वप्रवृत्तावसिद्धो भवति । अत एव तिरे स्थानिवच्चेन अव्ययत्वात् 'अव्ययाना भमात्रे' इति इष्टवद्भावेन प्राप्तोपि ष्टिलोपो न भवति । एवमपीकारस्य 'यस्य' इति लोपेन भवितव्यमिति चेन्न । ष्टिलोपस्यासिद्धत्वात् परया वृद्ध्या चाधाद्वा । यत्तु 'कस्येत्' इत्यत्र भाष्ये कायमित्यत्र इकारवचनसामर्थ्यात् 'यस्येति च' इति लोषाभाषवचन तत्प्रौढत्वाद्मात्रम् । अस्याग्लोपित्वेन उपधाद्भावात् अतितिरायत् इति भवति ॥

सहाञ्चतीति सप्रचद् 'सहस्य सभि' इति सप्रचादेश तमाचष्टे सधाययति—पूर्ववत् सधेरिकारलोपाभाव । चडि अससधायत्, अग्लोपित्वादुपधाद्भवत्वाभाव । अम्याप्तस्येत् तु चङ्गुलधुपरत्वाभावादपि न भवति । यदीष्टवद्भावेन प्राप्तस्याञ्चतेष्टिलोपस्य तिर्यादेरिकारे पुन प्रवृत्तावसिद्धत्वम् । तर्हि कुमारयतीत्यादौ इष्टवद्भावेन प्रवृत्त पुवच्च तेनैव कुमारादेरकारलोपेऽसिद्ध स्यात् । नैप दोष । इष्टवद्भावेनातिद्विश्यमानाना कार्याणा उत्पत्तिदेश एव देश इत्याश्रयाणात् पुवच्चोत्पत्तिश्च 'भस्यादे

तद्धिते ' इति विधीयमानां आभीया^१ न भवति । अत एव भाष्य-
कारेण लोहिनीमाचष्टे लोहितयतीत्यादिषु इष्टवद्भावेन लोहिताद्या-
देशे पुनष्टिलोपः कृतः । एवमपि सधायति इत्यादावङ्गवृत्तपरि-
भाषया पुनर्वृद्धिर्न प्राप्नोतीति नाशङ्क्यम् । यस्मादेषा भाष्यकाणा-
दिभिः यत्राश्रिना तत्रैव प्रवर्तते । अत एवात्र परिभाषावाक्ये
निष्ठितस्येत्युक्तम् । निष्ठितत्वं च प्रयोगार्हत्वम् । तच्चाप्तपरि-
भाषितमन्तरेणावगन्तुं न शक्यते ॥

विषु नाना अञ्चति गच्छतीति विष्वङ् तमञ्चतीति विष्वच्छङ्,
देवान् अञ्चतीति देवच्छङ्—'विष्वग्देवयोश्च ढेरच्छतावप्रत्यये' इत्य-
द्रचदेशः । विष्वद्रचश्चमाचष्टे विष्वद्राययति । एवं देवद्राययति ।
पूर्ववदञ्चतेर्लोपे यस्येति लोपात्परत्वात् अद्रेरिकारस्य वृद्धावायादे-
शः । विष्वक्शब्दोऽयं धर्मवचनोपि दृश्यते । यथा 'घोरस्य
सतो विषुणस्य चारुः'* इति 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः'
इति लोमादिलक्षणे मत्वर्थीये नकारे उत्तरपदस्याकृतसन्धेर्लोपः ।
अत्र भट्टभास्करः—विषुणस्य नानाविधा या गतिस्तद्वतः । 'विष्व-
ग्देवयोश्च' इति चशब्दात्सर्वनाम्नोऽद्रचदेशे सर्वद्राययति इ-
त्यादि ॥

अदसोऽद्रचदेशे पक्षत्रयम् । 'अदसोसेर्दादुदोमः' इति उ-
त्वं द्वाभ्यामपि दकाराभ्यां परयोः, मत्वं च द्वयोरपि दकारयोरि-
त्येकः पक्षः । उत्त्वमत्वे परयोरेवेति द्वितीयः । नेति तृतीयः ।
तथा चोक्तम्—

^१ इति विधानादामाव तु.

* ऐ. सं. ४-३-१३

- अदसोऽद्रेः गृथञ्जुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

इति । तत्रोत्वमत्वयोः अमुमु आययति । अदमु आययतीति भवतः । उकारस्य तु यणादेशः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वान्न भवति । उत्त्वमत्वयोरभावे तु अदद्राययतीति । चाँडि सर्वत्र अजादित्वात् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने अग्लोपित्वाद्गुपधाह्रस्वत्वाभावात् अमुमु आययदिति । अदमु आययदिति भवतः । उत्त्वमत्वयोरभावे सन्वदित्त्वं अग्लोपित्वाद्वाऽभ्यासस्य चङ्गल्युपरत्वाभावाद्वा न भवति । उत्त्वमत्वयोः 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति असिद्धत्वाभावः ॥

त्वामञ्चति त्वद्द्रचद् । मामञ्चति मद्रचद् । उत्तरपदत्वात् 'प्रत्यङ्गोत्तरपदयोश्च' इति एकार्थवृत्तयोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य त्वमादेशोः । पूर्ववदद्रचादेशः । तस्मात् णौ त्वद्राययति मद्राययति इति भवतः । युवामञ्चति आवामञ्चति युष्मद्द्रचद् अस्मद्द्रचद् । अत्र युष्मदस्मदोः उत्तरपदपरत्वेऽप्येकार्थत्वान्न त्वमो । 'युवावौ द्विर्वचने' इत्यत्र द्विर्वचनेन द्व्यर्थवृत्तिताया अभिधानेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् न युवावादेशौ । न च लुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वेन भवतः । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधते' इत्युक्तत्वात् ॥

युष्मानञ्चति युष्मद्द्रचद् । अस्मानञ्चति अस्मद्द्रचद् । सर्वत्र णौ युष्मद्राययति अस्मद्राययतीति भवतः । एवं त्वामतिक्रान्तं अतिक्रान्तौ अतित्वां अतिक्रान्तान् अतित्वान् । एवं

अतिमां अतिमान् । एषु कर्मसूपपदेषु अञ्चः क्विपि अतिवदद्, अतिमदद् । अत्र टिलोपे जाते अतित्वादयति अतिमादयति इति भवतः । युवामतिक्रान्तं अतिक्रान्तौ वा अतियुवां अतिक्रान्तान् अतियुवान् एवं अत्यावां अत्यावान् । एषु कर्मसूपपदेषु कौ अतियुष्मदद् अत्यस्मदद् । युष्मदस्मदोः द्व्यर्थत्वेऽपि 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्नाधते' इति पूर्वमेव विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् विभक्तिपरत्वाभावात् न युवावौ । नाप्युत्तरपदानिबन्धनीत्वमौ । एकार्थत्वाभावात् । अत एव युष्मानतिक्रान्तः अस्मानतिक्रान्तौ वा अतियुष्माम्, अतिक्रान्तान् अतियुष्मान् । एवमत्यस्मां अत्यस्मान् इत्यनयोरपि कर्मणोः अञ्चतावप्रत्यये उत्तरपदत्वमयोरभावात् अतियुष्मदञ् अत्यस्मदञ् इति भवतः । सर्वत्रात्र णावञ्चतेष्टिलोपे एकार्थत्वाभावादेव प्रत्ययनिबन्धनावपि त्वमौ न भवतः इति अतियुष्मादयति अत्यस्मादयतीति भवतः । सर्वत्र अतित्वादयतीत्यादौ युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वात् 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः' इति सर्वनामत्वाभावात् अद्रच्चादेशो न प्रदर्शितः ॥

कमाचष्टे कापयति । अचीकपत् । 'प्रकृत्येकान्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावे वृद्धां पृगागमः । अमाचष्टे आपयति । चडि तु मा भवानोणिणञ् इत्यत्र नित्यत्वात् द्वितीयस्यैकानो द्विर्वचने ओकारस्य अनुपधात्वादेव णौ चडि ह्रस्वाभावमिद्रेः ऋदित्करणेन 'नाग्लोपि' इत्यादिना ह्रस्वनिषेधान् द्वितीयद्विर्वचनान् पूर्वं उपधादस्वस्य ज्ञापनान् । कृते च तस्मिन् 'द्विर्वचनेऽपि' इति णिलोपस्य स्थानिबन्धनेन अनादित्वात् पिता-

वृद्धस्य द्विर्वचने मा भवानपिपत् इति भवति । इमाचष्टे आय-
यति । उमाचष्टे आवयति । अरमाचष्टे आरयति । अल-
माचष्टे आल्ययति । ऋकारत्कारयोः सावर्ण्यात् तयोः 'उ-
रण्प्ररः' इति स्पत्याहारपरा तयोः वृद्धिः । एषां णौ च-
द्रूपधादस्वे ततो द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने मा भवानयियत् ।
मा भवानविवत् । मा भवानरीरत् । मा भवानलीलत् इति
तत्र भवति । अत्र णौ कृतं स्थानिवत् इति न वृद्ध्यादौर्द्विर्वचने
स्थानिवत्त्वम् । यदयं स्थानिवद्भावः स्थानिरूपस्य द्विर्वचने क-
र्तव्ये भवति । इह तु स्थानिवद्भावे णेरेव द्विर्वचनम् ॥

पुनातीति पूः । लुनातीति लूः । भवतीति भूः । ज्वती-
ति जूः । एभ्यो णौ पावयति । लावयति । भावयति ।
जावयति । लुडि 'णौ चडि' इति ह्रस्वत्वे 'णौ कृतं
स्थानिवत्' इति पूमभृतीनां द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्याव-
योः ह्रस्वत्वे चाभ्यासस्य ह्रस्वत्वं तस्यावर्णपराः पुयण्णः परा इति
सन्वद्भावे 'ओः पुयण्णि' इति सनि विधीयमाने इत्वे दीर्घे
च अपीपवत् । अलीलवत् । अजीजवत् इति भवति ।

नन्वत्र पूमभृतीनां द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावृद्धस्वत्वा-
नीति प्वादेरभ्यासस्य अनादिष्टादन्तः पूर्वत्वात्सन्वद्भावेन पुयण्णि
लक्षणे सन्वदित्ते प्राप्ते 'णौ चडि' इति ह्रस्वस्य 'अचः प-
रस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेनालघुपरत्वात् कथमित्त्वम् । नैष दोषः ।
'ओः पुयण्णि' इति इत्त्वस्य सन्वद्भावेन चङ्गतिदेशानर्थक्यम-
सद्भात् स्थानिवद्भावस्यात्राप्राप्तः । इदमेव 'ओः पुयण्णि'
इति वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे । अन्यथा न क-

चिदपि पुयणञि पर उवर्णान्तोभ्यास सम्भवति । नन्वत्रास्ति*
 सम्भव पिपविपते यियविपतीति पवतेर्यौतेश्च 'स्मिपृड्भ्रुशा
 सनि' 'सनीवन्नर्ध' इतीटि गुगावौ तयो 'द्विर्वचनेऽचि' इति
 स्थानिवद्भावेन पूयूशब्दौ द्विरुच्येते । इदमपि पु इत्युदिद्गृह
 ण यणिति प्रत्याहारग्रहण जिग्रहण च णो कृतस्य स्थानिव-
 चाभावे अनर्थकमेव स्यादिति ज्ञापकमेव । यद्येव अचिकीर्तत्
 इति 'उपधायाश्च' इतिऋकारस्येच्च णो कृत इति स्थानिव-
 चाभावात् ऋकारवत् एवैकाचो द्विर्वचने अभ्यासस्य उरदत्वे
 अचकीर्तत् इति प्रामोति । नैतदस्ति । यत् इद ज्ञापक यथा-
 जातीयका पुयणञ तथाजातीयकानामेवेति इह न प्रवर्तते ।
 कथंजातीयका पुयणञ अवर्णवदुत्तरखण्डा ! स्पष्ट चैतदेव
 उरदित्यत्र रक्षितपदमक्षयादिपु । 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यत्र भाष्ये
 चैवमेव स्थितम् ॥

यत्तु स्तौतिण्योरेवेत्यत्र न्यासे सिपेचयिपति इत्यत्र सिचेर्हेतु-
 मण्णौ कृते गुणे सनि गुणायदेशयो उत्तरखण्डस्य अवर्णपर-
 त्वाभावेऽपि अस्या परिभाषाया सामान्याश्रयेण सिच्शब्दस्य
 द्विर्वचनकथन तदेवमप्यत्र रूपाभेद इत्येतावन्मात्रतया न तु सि
 द्वान्तस्थित्या । अन्यथा पूर्वोक्तन्यायेन भाष्यादिविरोधस्त्यात् ।
 एव च सौरदेवेन यदस्या परिभाषाया विशेषविषयतामुक्त्वा पूर्वो-
 क्तन्यासप्रामाण्यात् पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र वृत्तौ उत्तरखण्डस्यावर्णा-
 भावेऽपि स्थानिवच्चाश्रयणात् औजिदत् इति द्विर्वचनोक्ते 'लोप
 पिचतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्यत्र अपीप्यत् इत्युदाहरणे णो कृत-
 स्थोपघाटोपस्य स्थानिवच्चेन पाशब्दस्य द्विर्वचनाच्च यत्पूर्वत्रा-

सिद्धं इत्यत्रं वृत्तौ उत्तरखण्डस्य अवर्णपरत्वाभावेऽपि सामान्यवि-
पयत्वकथनं तदपि प्रत्युक्तम् ॥

कथं तर्हि औजदत् अपीप्यत् इति यद्विर्वचनोत्तरकालमपि
टिलोपेन लोपःपिवतेरित्यमेन च उत्तरखण्डे अवर्णापहारस्य
अवश्यं भावित्वात् प्रयोगगतमवर्णं न पश्याम इति गौकृतपरि-
भाषानुपस्थानात् अनच्छत्वात् द्विर्वचनेमेव न स्यात् । उच्यते ।
यद्यपि प्रयोगे अवर्णवन्तमुत्तरखण्डं न पश्यामः । प्रक्रियायां तु
पश्याम एवेति द्विर्वचनोत्तरकालं प्रवर्तमानेनावर्णापहारेण न क-
श्चिद्दोषः । एवं चैतद्वयं अवर्णोत्तरखण्डे परिभाषयं नित्या अन्य-
त्र कश्चित्प्रवर्तते इति व्यवस्थाशून्यं सीरदेववचनं नाश्रयणीयं
भवति । कथं तर्हि सिपेचधिपतीति यदिह द्विर्वचने उत्तरखण्ड-
मवर्णं न भवतीति गौ कृतस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् ।
मास्तु सगुणस्यं द्विर्वचने अम्यासद्वस्त्वत्वे च रूपं सिध्यति ॥

भ्रुवमाख्यत् अबुभ्रवत् इत्यत्र योऽवर्णपरो घण् नासाव-
भ्यासात्परः यश्च परः पवर्गः नासौ अवर्णपरः इति इच्छाभावः ।
अशिश्नयत् इत्यत्र अम्यासस्येत्त्वं गौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन
श्रीशब्दस्य द्विर्वचनात् ॥

हेशब्दमाख्यत् अजीहयत् । गामाख्यम् अजूगवत् । रा-
यमाख्यम् अरीरयत् । नावमाख्यम् अनूनवत् । अत्रापि गौ
कृतपरिभाषया सन्ध्यक्षरस्य द्विर्वचने अम्यासस्य द्वस्त्वत्वे 'दी-
र्घो लवो.' इति दीर्घः । अत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं । अन्यथा
स्वश्वमाख्यत् स्वाशश्रयत् इत्यादि न सिद्ध्यति ॥

स्वश्विभ्यत् इत्यादि न सिद्ध्यति.

स्वराचटे स्वयति—‘अव्ययाना भमात्रे’ इति टिलोप ।
 ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावस्तु येननाप्राप्तिन्यायेन आन-
 न्तर्याच्च टेरित्यस्यैव चडि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् स्विश-
 व्दस्य द्विर्वचने असिस्वत् इत्येके । अन्ये तु—णौ कृतस्य
 टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्स्वरशब्दस्यैव द्विर्वचन युक्त इति अ-
 सस्वत् इत्याहु । अत्रान्यासस्येस्व पुनरुत्तरखण्डस्य टिलोपेन
 लघुपरत्वाभावाद्भवति । न च टिलोपात्पूर्वमेवास्ति लघुपरत्व
 मिति स्यात् । नित्यत्वात्तस्य । न च चडा^१ लघुपरत्वम् । तस्य
 निमित्तत्वेन ततोऽन्यस्य लघोन्तत्राश्रयणस्य स्थितत्वात् ॥

बहुमाचटे भावयति । अत्र ‘इष्टस्य यिट् च’ इतीष्टनि
 विहितत्वात् बहोर्भूभाव । यिडागमस्तु णावित्युपमेये सप्तमी-
 श्रवणात् इष्टवदित्युपमानादपि सप्तम्यन्ताद्धितिरितीष्टनि परे पूर्वस्य
 यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते । न तु इष्टनोपीति ‘प्रातिपदिकस्य’
 इति वचनस्याप्रत्ययकार्याणा अतिदेशानिवृत्त्यर्थत्वाद्वा न भव
 ति । ‘टे’ इत्यत्र कैचटे भावयति इत्युदाहृत्य यिट्प्रयोग
 शिष्टत्वाद्भूभावस्य यिडभावेऽस्याप्यभावात् बहयतीत्येकीयमतेनो-
 पन्यस्तम् । पदमञ्जरी तु बहयतीति स्वपक्षमुक्त्वा भावयतीत्येकी-
 यमतेनोक्तम् । अत्र शास्त्राणा कार्यार्थत्वात् कार्यस्यैव प्रा-
 धान्यात्तदेवातिद्वेष्टु युक्तमितीष्टवद्वचनमेव इष्टनि परत प्रकृतौ
 दृष्टं कार्यं णावपि विधत्त इति भूभावस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभा-
 वात् भावयतीत्येव युक्तमिति वयमुत्पश्याम । एवञ्च यदुक्त
 पुरुषकारे बहयतीत्युदाहृत्येष्टनि यत् फिप कार्यं तण्णावप्यतिदि-

श्यते । न षेष्ठानि गिद् नापि फिपो भूमावश्च । यिद्भ्रियोगशिष्ट-
त्वात् । तेन न्यासे भाग्यतीति चिन्त्या प्राप्तिरिति । तदेव
चिन्त्यं भवति । चान्द्रकौमारशाकटायनेषु पुनः 'इष्टानि युक्'
इति षहोरेव युक् विधीयते । तत्र मते अत्रापि भूयतीति
भाष्यम् ॥

• मूत्रवार्तिकभाष्येषु नायं पक्षः प्रदर्शितः ।

विरुद्धश्चेति तैरेव न वयं बहुमन्महे ॥

अस्त्येव हि विरोधोत्र पक्षे युक् प्रकृतेर्भवेत् ।

तेन णावपि तस्य स्यादतिदेशो गृह्यः पुनः ॥

प्रत्ययस्यैव शेषत्वात्प्रातिदेशो भवेद्यतः । टिलोपः ॥

यणादिपरलोपः—स्थूलदूरयुवद्वस्वक्षिप्रभुद्राणां यणादिपरं पूर्व-
स्य च गुणः । स्थूलादिभ्य इष्टेमेयस्तु परं यणादि
लुप्यते । एतत्पूर्वस्य च गुणो भवतीत्येतर्णो भवति । य-
णादीत्येतावत्युच्यमाने पुनः सर्वलोपादियत्रादिवत् प्रत्ययस्यैव
श्रवणं स्यादिति परवचनम् । अत्र पूर्वस्य गुणवचनं स्थविष्ठ इत्या-
दावोर्गुणे यणादिपरलोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् उव-
र्णान्तस्य भस्याभावात्तस्याप्रसङ्गः । क्षेपिष्ठ इत्यादौ उवर्णान्त-
स्य भस्यैवाभावाच्च । अत्र इक्परिभाषोपस्थानादन्त्यस्य गुणो न
भवति । हसिष्ठ इत्यादौ तु इकोऽभावाच्चैव भवति । अत ए-
वोक्तं वृत्तो पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति ॥

नन्वेतदिकपरिभाषाबाधेनानिकोप्यन्त्यगुणार्थं स्यात् । नैतत् ।
 'इको गुणवृद्धौ' इत्यत्र भाष्यवार्तिकयोः 'दृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रह-
 णम्' इति इक एव गुणस्योक्तत्वात् स्थवयति, दवयति,
 यवयति हसयति क्षेपयति, क्षोदयतीति । अत्र स्थवयती-
 त्यादौ गुणस्य 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिरङ्गवृत्त इति वा प्रा-
 तिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति बहुलग्रहणाद्वा न भवति । अत्र यु-
 वतिशब्दादपि इष्टेयमुनोर्विहितयोः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया यणा-
 दिपरलोपादेर्भाषणावपि यणादिपरलोपादौ यवयतीत्येव रूपम् ।
 यद्वा—अत्र इष्टवद्भावात् पुंवच्चेन युवन्शब्दादेशे तस्य यणा-
 दिपरलोपे भविष्यति तदेव रूपम् । अत्र प्रक्रियारत्ने—बाहुलकात्
 दूरयतीत्यपि कौमाराश्चिन्त्याः दवयतीति भाष्ये उदाहृतत्वेन तेषां
 यत्किञ्चित्प्रयोगमात्रमूलत्वस्यापि सम्भवाच्चेति । सुधाकरोपि—
 'शीकरव्यतिकरेर्मरीचिभिः दूरयत्यवनते विवस्वति' इति प्रयो-
 गमुपादाय इष्टवद्भावाद्दवयतीति भवितव्यमिति । यणादिपरलोपः ॥

'विन्मतोर्लुक्' स्वगस्यास्तीति स्वग्वी 'अस्मायामेधास्त्रजो वि-
 निः' इति विनिर्मत्वर्थे । तथा गावोऽस्य सन्तीति मतुपि
 गोमान् । तत्र स्वजिष्ठो गविष्ठ इत्यादौ भवन्विन्मतोर्लुक्
 णावपि इष्टवद्भावाद्भवति स्रजयति गावयतीत्यादौ । तत्र कृते
 टेरिति प्रकृतेः यष्टिलोपः प्राप्तः सः 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृ-
 तिभावान्न स्यात् । तत्रानन्ते गवादिषु 'अचोऽङ्गिति' इति
 वृद्धिः । स्वगादिषु 'अत उपधायाः' इति 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृ-
 त्तावविधिः' इति न भवतीति भाष्ये स्थितम् । चङ्गलो-
 पित्वात् सन्वदिच्चदीर्घत्वयोरभावात् असस्रजत् अनुगवत् इ-

त्यादि भवति । मायाविनमाचष्टे मेधाविनमाचष्टे वसुमन्तमाचष्टे इत्यादौ विन्मतेर्लुकि प्रकृतेरनेकाच्च्वाटिलोपे माययति मेधयति वसयति* इत्यादि भवति ॥ सकारान्तानामपि पयस्विनमाचष्टे यशस्विनमाचष्टे आयुष्मन्तमाचष्टे इत्यादौ णो विन्मतेर्लुकि टिलोपे पययति । यशयति । आययति इत्यादि भवतीति 'प्रकृत्यैकान्' इत्यत्र पदमञ्ज्या स्थितम् । कैचटे तु तत्र—भाष्यकारेण इष्टेयसुनोः विधीयमानोऽयं 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः क्व भवतीति विचार्य विन्मतेर्लुगर्पमिति विन्मत्वन्तात् इष्टेयसुनोः विन्मतोश्च लुकि स्वगिष्ठादौ स्वगादेष्टिलोपामावार्थं इत्याभिधाय विन्मतेर्लुगयं नाप्राप्ते टिलोपे आरम्यमाणस्तं बाधय्यते । स एव हि टिलोपः कृतेऽपि विन्मतेर्लुकि स्वगादौ प्रवर्तते इत्युभयोः प्रकृतिप्रत्ययविषययोः टिलोपयोरेकत्वमङ्गीकृत्य विन्मतेर्लुगिव स्वगादिप्रकृतेष्टिलोपोपि बाध्यत इति कृत्वा प्रकृतिभावस्यानर्थक्यं प्रतिपाद्य तत्प्रतिपक्षत्वेन पयस्विच्छब्दादिषुनि विनश्च लुकि अनेन स्वगादाविव पयसष्टिलोपस्यापि बाधात् पयिष्ठ इति न प्राप्नोतीत्युक्त्वा 'यथा लक्षणमप्रयुक्ते' इत्यनभिधानाच्च भवति टिलोपः । रजस्विनमाचष्टे रजसयति आयुष्मन्तमाचष्टे आयुपयतीति यवितव्यं—इत्युक्तम् ॥

नन्वत्र मते अन्येषामपि अनेन न्यायेन टिलोपो न स्यादिति कथं वृत्तावेकाञ्ज्रहणस्य वसयतीति प्रत्युदाहृतम् । उच्यते । भाष्ये प्रकृत्यैकाच्, इदं प्रत्याख्यानमन्तरेणापि सूत्रं भिन्नविषयस्यापि टिलोपस्य शास्त्रद्वारेणैक्यमभ्युपेत्याभावः शक्यते वक्तुमित्येवंपरं न त्वर्षसत्त्वमित्यवश्यं विन्मतेर्लुका भिन्नविषयस्य प्रकृतेः टिलोपस्य

*द्वपद्वन्तमाचष्टे द्वपदपति इत्यधिक मुद्रितकोशे.

बाधासम्भवादेकाक्षु तद्बाधनार्थमारम्भणीय एतत्सूत्र इत्यनेनाक्षु टिलोपो भवत्येव । यत्तु पयिष्ठ इति न प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्त इति भाष्यमुपाटाय न भवति टिलोप इति कैयटकारवचन तत् भाष्ये पयस्विच्छब्द प्रस्तुत्याभिधानात्कृतविन्मतुलुगन्तमान्तमात्र विषय न त्वन्यविषयमपि । अत एव तत्रैव कैयटे ततश्च रजस्विनमाचष्टे रजसयति आयुष्मन्तमाचष्टे आयुषयतीति भवितव्यमिति कृतविन्मतुलुगन्तसान्तमेवोदाहृतम् । यत्तु माययतीत्यादौ इष्टवद्भावेन विनो लुकि पुनस्तेनैव टिलोपे चिणोलुङ्गन्यायेन विनो लुक् 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् टिलोपाप्रसङ्ग इति चोद्य तद्विलोपप्रकरणे तिराययतीत्यत्र परिहृतम् ॥

कुमुदान्यत्र सन्ति इति कुमुद्धान् देश । एव नड्वान् वेतरवान् 'कुमुदनडेवतसेभ्यो ङ्गुप' इत्यत्र चातुरर्थिको ङ्गुप । अस्या नजादित्वेन भत्वाभावेऽपि डित्करणसामर्थ्याद्विलोपे 'झय' इति मकारस्य वकार । अत्र टिलोपस्य 'पूर्वस्मादपि विधौ' इति स्थानिवस्त्व 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति न भवति । अत्र सुधाकर — कुमुदादिभ्यो णौ विन्मतोर्लुगित्यत्र न केवलं मनुष्येव गृह्यते किन्तु ङ्गुत्विति तस्यापि लुकि कुमुदयति नडयति वेतसयतीत्याह । अन्ये तु 'एकानुबन्धग्रहणे न द्वचनुबन्धस्य' इति न्यायेन विन्मतोरित्यत्र द्वचनुबन्धस्य मतुप एव ग्रहण युक्तं न त्वचनुबन्धस्य ङ्गुपोपि इति लुगभावाद्विलोपे कुमुदयति नडयति वेतस्वयतीत्येव भवितव्यमित्याहुः ॥

ननु ङ्गुपो लुकि कथं कुमुदयतीत्युदाहृतं यावता विन्मतोर्लुकि वसुमन्तरो वसिष्ठ इत्यादिवत् प्रकृतेऽविलोपेन भाष्यम् । न च

एवङ्गवेन प्राप्तत्वात् विन्मनोर्लुक् आभीयत्वेन तेनेन पुनष्टिलोपे कर्तव्ये निगोर्लुङ्गाद्येनासिद्धत्वम् । यस्मादिष्टवद्भावेन प्राप्तानां कार्याणामुत्पत्तिदेश एव देशः तदेषस्यैव सिद्धयसिद्धी इति टिलोपप्रकृते तिराययतीत्यत्रोपपादितम् । न च इत्तुपि कृतस्य टिलोपस्य अस्मिष्टिलोपे असिद्धत्वं व्याश्रयन्वान् । एवं तर्हि इत्तुपि कृतस्य टिलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्यानिवन्त्रात् पुनर्ण्या-श्रयोपि टिलोपो न भविष्यति । 'विन्मनोर्लुक्' ॥

'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इतिष्ठेयसुनोः विधीयमानः कनादेशो णावपि भवतीति युवानमल्पं वाऽऽचष्टे कनयतीति भवति । अन्यतरस्यां ग्रहणात् कनभावे युवयति अल्पयतीति भवतः । यूनोऽत्र यणादि परलोपादि । युवत्यादेरापि णो लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कनादेशे कनयतीति भवति । अङ्गवृत्तपरिभाषया यद्गुलग्रहणाद्वा उपभाववृद्धचभावः कनः ॥

इष्टवद्भावस्य पुंस्त्ववरभावित्वादिना यत्प्रयोजनकरयनं तदुपलक्षणमिति यथासम्भवमन्यान्यपि प्रयोजनानि प्रदर्शयन्ते । अन्तिरुमान्ष्टे नेदयति । बादमान्ष्टे साधयति । 'अन्तिरुचादयोर्नेदमाधौ' इनीष्टनि विहितो नेदसाधौ णावपि भवतः । प्रशस्यमान्ष्टे प्रशस्ययति 'प्रशस्यस्य श्र.' 'ज्य च' इतिष्ठेयसुनोः विधीयमानो श्रज्यादेशो अत्र न भवतः । सोऽसर्गात्मिंश्रामयतेरेवेति ज्ञापकात् शस्यशब्दादेव णिच् न तु प्रशस्यशब्दादिति णिच्यरत्नाभावान् यस्मादिष्टनि परे सम्भाविते वा यत्कार्यं सम्भाव्यते तस्मात्तत्रापि तद्भवतीत्यवश्यमितिदेशार्थोऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा अनवस्थाप्रसङ्गात् । मुधाकरस्तु—श्रापयति ज्यापयतीति श्रज्याबुदानहार ।

एवं प्रक्रियारत्नकारोपि । पुक्तु मृग्यः । शाकटायनस्तु श्राय-
ति ज्यायति इत्युदाजहार । स हि 'त्रिणित्यस्याः' इति
धातोरुपान्त्यस्यैवाकारस्याकारमाह न पुनरन्त्यस्यापीत्यत्राकारस्यै-
वाभावाद्दूरे पुकः प्रसङ्गः । अत्र मते स्रजयतीत्यादौ वृद्धेर-
भावः अङ्गवृत्तपरिभाषया बहुलग्रहणाद्वा न भवतीत्येवं नाभिधा-
नीयो भवति । प्रस्थादींस्त्वाकारान्तानेव व्यधादिति प्रापयती-
त्यादिसिद्धिः । सर्वमिदमनार्पत्वादप्रमाणमिति प्रक्रियारत्ने दूषि-
तम् । अस्माभिस्तु श्रज्यादेशावेवात्र नाम्युपगतौ ॥

वृद्धमाचष्टे ज्यापयति—'वृद्धस्य च' इतीष्टेयमुनोर्विधीयमानो
ज्यादेशो णावपि भवति । अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'प्रकृत्यै-
कान्' इति लोपाभावे वृद्धौ पुक् । अयं च ज्यादेशः 'प्रि-
यस्विर' इत्यादिना वर्षादेशस्यापि विधानाद्विकल्पेन भवति ॥ प्रिय-
स्थिरास्फिरोरुवद्भृद्गुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकेभ्यः तदाचष्टे इति णौ
'प्रस्यस्फवर्षेहिर्गर्वापित्रपद्वाचिबृन्दाः' इतीष्टेयमुनोः प्रियादीनां
ययासङ्गं विधीयमानाः प्रादयो णापि भवन्तीति—प्रियस्य
प्रापयति । स्थिरस्य स्थापयति । उरोर्वरयति । बहुलस्य
बंहयति । गुरोर्गरयति । वृद्धस्य वर्षयति । तृप्रस्य त्रप-
यति । दीर्घस्य द्राययति । वृन्दारकस्य वृन्दयति । प्रादी-
नामदन्तानां वृद्धौ पुक् । टिलोपस्तु 'प्रकृत्यैकान्' इति प्रकृ-
तिभाषायां भवति ॥

ननु प्रादीनां प्रकृतिभावे 'असिद्धवदप्र' इत्यसिद्धत्वात् ए-
कानेन नास्तीति प्रकृतिभाषाभावात् स्यादेष टिलोपः । एवं तर्हि
प्रादीनामसिद्धत्वादयमपि न मविष्यति ॥

• ननु मा भूदेवमय प्राद्याश्रयटिलोप. स्थानिवद्भावेन, प्रियाद्या-
श्रयस्तु प्रामोत्येव । नेतत् । प्रियादीनामिष्ठवद्भावेन प्राप्ताट्टिलो-
पात् परत्वादकृत एव तस्मिन् प्राद्यादेश इति स्थानिनि स
एव^१ नास्ति टिलोप आदेशे योऽतिदिश्येत । वरयतीत्यादौ ब-
हुलग्रहणात् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा उपधावृद्धिर्न भवति । अत्र
क्षीरस्वामी—बहुलग्रहणात् प्रादेशाभावात् प्रिययतीसपीति । मैत्रे-
यस्तु—स्थिरस्य स्थादेशे बहुलग्रहणात् वृद्धिपुकोरभावात् गुणा-
यादेशयोः स्थायतीति । बहुलग्रहणात् स्थिरयतीसपीति कौमा-
रा^१ । भाष्ये तु प्रापयति स्थापयति इत्येवोदाहृतत्वात् उदा-
प्यमेतत् सर्वमित्यनादरणीयम् ॥

व्याकरणस्य सूत्र करोति व्याकरणं सूत्रयति—‘तत्करोती-
त्युपसङ्ख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्’ इति णिच् । ‘प्रातिपदिकाद्धा-
त्वर्थे’ इत्येव सिद्धे वचनमिदं माणवक मुण्डयतीत्यादौ माणव-
कादिसापेक्षान्मुण्डादे. णिजर्यं ‘मुण्डमिश्र’ इतिवत् व्याकरणादिमापे-
क्षात् सूत्रादेर्णिजर्यमारभ्यते । तत्र लक्ष्यलक्षणसमुदायस्य व्या-
करणशब्दार्थत्वात् सूत्रस्य तदशत्वेन व्यतिरेकाद्वाक्ये पठ्यते ।
यदाऽपि सूत्रमेव व्याकरणशब्दार्थं. तदाऽपि व्याकृतिक्रियाकरण-
त्वविशिष्टं सूत्रं व्याकरणशब्दार्थं । सूत्रशब्दार्थस्तु केवलमिति
राहोदिशर इत्यादिवत् काल्पनिकस्य व्यतिरेकस्य सम्भवः । य-
दा त्वयं व्यतिरेको न विवक्ष्यते तदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति
विगृहीतव्यम् । अत्र वृत्तो वर्तिपदार्थानामेकार्थ्येन विभागाभावात्
अन्यान्वयायोगात् सूत्रस्य व्याकरणेन सचन्धानुपपादात् व्यतिरे-

काभावात् व्याकरणात् पष्ठचभाव । अस्य च विशेषकर्मणः
 सामान्यकर्मण सूत्रस्य प्रत्ययार्थेऽप्यनन्तर्भावात् करोतिना सम्ब-
 न्धाच्च भवति द्वितीया । उक्त चेव भाष्ये—वाक्ये पठ्या ।
 उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेव भवति । योसौ सूत्रव्या-
 करणयोरभिसम्बन्धस्य उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च
 करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति द्वितीयेति । अत्र केयटे—वाक्ये
 द्रव्यरूप सूत्र सूत्रशब्देनोच्यते । णिचि तूत्पन्ने सत्वभावाच्चिर्वर्त-
 नात् करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्द सपद्यते । तदुक्त परार्था-
 भिधान वृत्तिरिति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् ।
 परमार्थतस्तु धात्वन्तर सूत्रविशिष्टक्रियावचनमिति ॥

अधान्योपि णिचप्रदर्शयते—कसस्य वध कसवध । ‘हनश्च
 वध’ इति वधादेश । ‘कर्तृकर्मणो कृति’ इति कृसात्
 कर्मण पठ्या । ‘कृद्योगा च पठ्या समस्यते’ इति समास ।
 यद्वा—सर्पिणो जानीते । मातु स्मरति इत्यादौ ‘न माषाणामश्नी-
 यात्’ इत्यादाविव कारकस्य शेषत्वविवक्षाया पठ्यासिद्धावपि ‘ज्ञोऽ-
 विदर्थस्य करणे’ ‘अधीगर्थदेशा कर्मणि’ इत्यादौ कारकस्य
 शेषत्वविवक्षायामेव पुन पठ्याविधान पठ्या श्रूयत एव न लुप्यते
 इत्यर्थात् समासनिषेधार्थम् । अमुमेवार्थं ‘प्रतिपदविधाना च पठ्या न
 समस्यते’ इत्याहेति तस्य ‘कर्तृकर्मणो कृति’ इत्यत्र शेषाधि-
 काराभावाद्शेषत्वविवक्षायामेव कर्मण पठ्याविधौ अनुपस्थानात्
 ‘कृद्योगा च’ इति वचनं तदपवादो न भवति । किन्तु पठ्या
 इति ममासवचनस्य अनुवाद इति राजपुरुपादिवत् पठ्यात्येव स
 मास । उक्त च—

साधनेर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणश्रिये पुन ।

प्रोक्ता प्रतिपद पठौ समासस्य निवृत्तये ॥

इति । न चैव मन्तव्यं प्रतिपदविधाना चेति वचनं 'कनृकर्मणो
वृत्ति' इति पठ्या समासनिषेधार्थं स्यादिति । 'यत् वृत्तौ-
गा च पठौ समस्यते' इति तथैव समासोऽभिहित ॥

कसवधमानष्टे कस घातयति 'आख्यानात्कृतस्तदानष्टे' इति
णिच् । आख्यायत इत्याख्यान 'कृत्यल्लुपुटे बहुम्' इति
कर्मणि ल्युट्, तद्योगाच्छब्दोऽप्याख्यानम्, इहाख्यायमानमात्र आ-
ख्यानशब्देनोच्यते न तु सज्ञाभूत् कसवधवल्बिन्धुमुभद्राहरणादि-
कमेवेति राजागमनादेरपि अय णिञ्भवति । अत्र 'वृद्ग्रहणे गति-
वारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति कसवधादेराख्यानस्य वृदन्तत्वम् ।
अत्र कसवध इति स्थिते 'वृद्भुक्' कृतप्रत्ययस्य लुम्भवति ।
'प्रवृत्तिप्रत्यापत्ति' इति कृतप्रवृत्तेर्धातो प्रत्यापत्तिर्भवति । प्रत्या-
पत्तिश्चाविकारस्वरूपेणावस्थानमिति वधादेशनिवृत्तौ हनिरेवावतिष्ठते ॥

ननु प्रत्ययस्य सन्नियोगशिष्टोऽय वधादेश तस्य लुक् निवृत्तौ
स्यमपि सन्नियोगशिष्टपरिभाषया निर्वाचित्यत एवेति किं प्रवृत्ति-
प्रत्यापत्तिवचनेनेति चेत् । सत्यम् । अत्रैव सिद्धयति । तत्प्र-
त्यये दर्शयिष्यते । तत्र कसहनिति स्थिते 'प्रवृत्तिवच्च कारणम्'
चकारो भिन्नक्रम कारकमित्यस्यानन्तर द्रष्टव्य । कार्यशब्दोऽ-
ध्याहार्य । पठौसमर्थात् वति । प्रकृतिशब्देन हेतुमणिञ्च
प्रवृत्तिरुच्यते । तदयमयो भवति । वधादे वृदन्तस्य यत्का-
रक कसादिक तस्य णिच्प्रवृत्ते हन्चादेर्हेतुमणौ घातावन-त-

भूतं अकृतनलोपादिकं द्वितीयान्तं यद्रूपं तादृशं भवति । 'हन-
स्तोऽचिण्णलोः' 'होहन्तेर्जिणिन्नेषु' इत्यादिकं कार्यं हेतुमणिच-
प्रकृतेरिवात्रापि णौ भवति । ततश्च कंसात् द्वितीयायां हनश्च
तत्वघत्वयोः कंसं घातयतीत्यादि सिद्धं भवति ॥ अनेन चातिदेशेन
कारकस्य धातावनन्तर्भावस्यापि प्रतिपादनादर्थात्तद्व्यतिरिक्तात् वधा-
देवायं णिजिति तदादेरेव धातुत्वात्तत एव तिङि तदाद्येव ति-
ङन्तं पदं भवति । तथा कंसं घातयतीत्यादौ वधादेरेवाङ्गत्वात्
अडागमः तस्मादेव पूर्वो भवति । एवं कंसमजीघतत् इत्यत्र हन
एव चङ्परिणपरे द्विर्वचनं भवति ॥

नन्वत्रान्तरेणापि कार्यातिदेशं वृद्धिरिवास्थ्यैव णोर्णित्वमाश्रित्य
'होहन्तेः' इति घत्वं 'हनस्तः' इति तत्त्वं च भविष्यत इति
किमनेनातिदेशेनेति चेन्न । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-
विज्ञानम्' इति यत्र धातोः स्वरूपोपादानेन किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्र
धातुनिबन्धनप्रत्यये तत्कार्यमिति विज्ञानात् । अस्य च णेः धातु-
निमित्तत्वाभावात् कंसपरिमृष्ट्वाभ्यति इत्यत्र मृजेर्वृद्धिरिवात्रापि तत्व-
घत्वयोरप्रसङ्गात् । न चैवं मन्तव्यं—कंसपरिमृष्ट्वाभ्यतीत्यत्र यदङ्गं
कंसपरिमृडिति न तन्मृजि यश्च मृजिर्नासावङ्गम् । मृजेर्वृद्धिश्च मृजे-
रङ्गस्य विधीयते इत्यन्तरेणापि धातुस्वरूपपरिभाषां नास्त्येव वृद्धेः
प्रसङ्ग इति । यतोऽङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्यापि इति मृज्य-
न्तस्यापि प्राप्नोत्येव । एव बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयतीत्यादि ॥

नन्वत्र क्लृप्तिक्रि सति कृतो लुक् लुप्तत्वान् कृद्योगाभावात् न
पथी प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणं च लुक् लुप्तत्वान्न भवति । अवस्थितं
च हन्त्याद्यपेक्षया कर्मत्वमिति द्वितीयासिद्धेः किं प्रकृतिवत्का-

अकातिदेशेनेति चेत् । न; असत्यश्मिन्नतिदेशे कंसादेः शृषकार-
णमेव न स्यादिति विभक्तेरेवाप्रमङ्गात् वृत्तस्याद्वितीया । किञ्च
कंसमथशब्दादेव णिच् नं तु निष्कृष्टकारकाद्वाद्यदिति सकारकस्यैव
तिङन्तत्वं स्यात् । तथा अडागमोपि कारकात्पूर्वमेव स्यात् ।
न तु कंसयातयतीति हन्तेः । एवं 'चटि' इति द्विवचन-
मथि कंसादेरेव स्यात् न तु कंसमनीयतत् इत्यादौ हन्त्यादेः ॥

नतानि सन्ति प्रयोजनानि । यदा प्रकृतिवत् कारकं इत्यनेन कृत्प्रकृतेः
हन्त्यादेशो दृष्टः कारकाणामनन्तर्भावोऽपि णौ प्रतिपद्यते । तदा
प्रकृतिवत् कार्यमित्यनेनापि कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादेः शुद्धे णौ दृष्टस्य नि-
ष्कृष्टकारकप्रकृतित्वस्यात्राप्यतिदेशं शक्यं त्वादिष्कृष्टकारकात् हन्त्या-
देरेव स्यात् । प्रत्ययस्य या प्रकृतिः तदाद्येन तिङन्तं भविष्यति ।
अद्विवचने च तस्यैव भविष्यतः । सत्यं अत्रैव न दोषो भविष्यति ।
राज्ञ आगमनं राजागमनम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी ।
पूर्ववत् "कृद्योगा च षष्ठी समस्यते" इति समासः । राजागमनमाचष्टे
राजानमागमयतीत्यादौ राजादेशद्वितीया न स्यात् । किन्तु कर्तृलक्षणा
तृतीयैव स्यात् । यत् प्रकृतिवत् कारकमित्येतत् प्रकृतेः शुद्धे णौ दृष्ट
वायेमेवातिदेशेत् । न पुनरन्यदपि किञ्चित् । 'प्रकृतिवत्कार्यम्' इत्यु-
च्यमाने तु गमने कर्तृपूतस्य राज्ञः कृत्प्रकृतेर्गमेः शुद्धे णौ 'गति-
शुद्धि' इत्यादिना अस्ति कर्मत्वमित्यत्रापि णौ कर्मरूपातिदेशात् रा-
जानमागमयतीति सिद्धं भवति । अत्र एव शुद्धे णौ दृष्टस्य कर्म-
रूपस्यात्रापि णावतिदेशाद्वाज्ञो नलोपो भवति । न चैवं मन्त-
व्यं 'सुतिङन्तं पदम्' इति द्वितीयान्तस्यैव राज्ञः पदत्वाद्य नकारा-
न्तस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि पदान्तत्वाभावात्तलोपो न भवतीति । यद्वा-
स्यःऽन्तर्वातिन्या विभक्त्या प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वे नान्तं भवत्येव

पदम् । न चास्ति 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाभाषः । यदयं लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं लुप्तप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्नोति तत्रैवेतीह नावतरति । एवं च प्रकृतिवत्कारकवचनं कंसादेर्द्वितीया-र्थं च भवति । यतः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति पठ्या अङ्गस्य भवति । न ह्यङ्गं कर्म कर्तृ वा तत्परं सम्भवतीति 'न लुमता' इत्यस्य प्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणेन कृद्योगलक्षणा पठ्या प्राप्नोति । तदेवं कंसा-दीनां कारकाणां णिजुत्पत्तौ पृथक्करणस्य सिद्धत्वात् 'आख्यान-त्कृत्', इत्याख्यानशब्दः अर्थात्स्वावयवकृदन्तपरो भवति ॥

मृगाणां, रमणं, मृगरमणम् । कर्तरि पष्ठ्याः पूर्ववत्समासः । मृ-गरमणमाचष्टे मृगान् रमयति—'दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ' इति णिच् अत्राख्यानत्कृत इत्यादि सर्वं सम्बध्यते । तदस्यायमर्थः—मृगरमणस्य येयमाख्यानरूपा प्रवृत्तिः सा यदि दृश्यर्था एत-स्मिन्नवकाशे मृगा रमयन्ते इति प्रदर्शनार्था भवति तदा णिज्भ-वतीति । एवं च मृगान् रमयतीत्यस्यायमर्थो भवति, स्वयं मृग-रमणमनुभवन् अन्यस्मै तद्दर्शयितुं आचष्ट इति । इदं च 'दृ-श्यर्थायां च' इति वचनं 'आख्यानत्कृतस्तदाचष्टे' इत्येवमाख्यानप्रवृत्तेः दृश्यर्थत्वेऽपि सिद्धे णिच्चारभ्यमाणमदृश्यर्थत्वे मा भूदित्येवमर्थम् । तेन यदारण्ये स्वयं दृष्टं मृगरमणं ग्रामस्थोऽन्यस्मा आचष्टे 'एवं मृगास्तत्रागत्य रमयन्ते' इति तदा मृगरमणमाचष्ट इति वाङ्मयेव भवति । अत्र कैयटे—'दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । राजागमनादौ तु दृश्यर्थाभावेऽपि णिज्भवति' इति । अत्र रमणक्रियायां कर्तृमूलात् मृगाणां रमणकर्मकत्वेन शुद्धे णौ 'गतिवृद्धि' इत्यादिना कर्मत्वाद्वापि णौ कर्मत्वम् ॥

रात्रिविवासो रात्रिविवासः विवासोतिक्रमणम् । कर्तरि पठ्याः पूर्ववत्समासः । ततः 'आह् मर्यादाभिनिद्धयोः' इत्याहोऽव्ययीभावः । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति । 'आहोपश्र फाल्गुन्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्' इति णिनि मर्यादावचनस्याहो लोपः । इहाख्यानादिति न सम्बध्यन् इति पदमञ्जर्याम् । रुद्गुगादि पूर्ववत् । इह कालस्यात्यन्तसंयोगः सन्निहितयाऽऽख्यान क्रिययाऽव्ययेन सम्बद्धः । तत्रश्च रात्रिं विवासयतीत्यस्यायमर्थः— यावद्वात्रेरतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीति । इहाख्यानं आख्येयमपेक्षत इति कथा इति । दाशतवसिक्रियायां कर्तृमृताया रात्रेर्वसेरकर्मत्वेन शुद्धे णौ 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वाद्वापि णौ कर्मत्वम् ॥

सूर्यस्योद्गमनं सूर्योद्गमनम् । अत्रापि पूर्ववत् कर्तरि पठौ समासश्च । विक्रमसिंहपुर्याः प्रस्थितः काशीपुर्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्योद्गमनं प्राप्नोतीत्यर्थः । भू प्राप्नो आत्मनेपदी चुरादौ । सूर्यमुद्गमयति । 'नित्रीकरणे प्रापि' इति रुदन्ताच्चित्रीकरणे गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थाणिगन्, रुद्गुगादि पूर्ववत् । अत्रोद्गमने कर्तुः सूर्यस्य पूर्ववद्गमेः शुद्धे णौ 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वान्दशोरपि णौ कर्मत्वम् । विक्रमसिंहपुर्याः काशीपुरी दूरस्येत्युदयात् पूर्वं तावतो देशस्य गमनमिहाश्रयंकरणम् । इहाप्यसम्भवात् आख्यानादिति न सम्बध्यन् । तत्र प्रकृतवत्कारकानिदेशान् सूर्यस्य णौ प्रथमभावः, सोपसंगात्संप्रामयेतेरेवेति ज्ञापकादुदोषेणि सूर्यमुद्गमयदित्यादि भवति ॥

पुण्येण योगः पुण्ययोगः । अत्र यथा 'अन्वर्थे' येनावंशेन-

मिच्छति' इत्यात्मनः कर्मणो नियमेन गम्यमानत्वाद्येनेति कर्तुः पृष्ठी-
 'उभयप्राप्तौ' इति नियमान्न भवति एवमत्रापि गुञ्जिक्रियाक-
 र्मणश्चन्द्रमसो नियमेन गम्यत्वात्तद्योगे कर्तुः पुष्यात् पृष्ठी भवति ।
 पुष्यश्चात्र कर्ता, 'चन्द्रमाः कर्म, स हि तं युनक्ति । पुष्ययोगं
 जानाति पुष्येण योजयति—'नक्षत्रयोगे क्षि' नक्षत्रयोगवा-
 चिनः कृदन्तादस्मात् जानात्यर्थे णिचि कृल्लुगादि पूर्ववत् ।
 अत्र प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेन यञि कृते 'चञोः कु धिण्यतोः' इति
 कुत्वं निवर्तत इति कैयटपदमञ्जरीदिपूक्तम् । प्रकृतिवत्कारकमित्य-
 नेन कृत्प्रकृतेः शुद्धे णो यद्रूपं कारकं तद्रूपमत्रापि णावित्युक्तत्वा-
 द्योगे कर्तुः पुष्यस्य गत्यादिप्वनन्तर्भावेन कर्मत्वाभावादत्रापि णो न
 भवति कर्मत्वमित्यात्मनः कर्तृत्वाश्रयेण तृतीया भवति । न्या-
 'से तु पुष्येण करणभूतेन चन्द्रमसो योग इति करणे तृतीयामुक्त्वा
 कृत्प्रकृतेर्युनेः शुद्धे णो पुष्यस्य करणताविपर्ययाभावात्तत्र दृष्टमे-
 वात्रापि णावतिदिश्यन् इति तृतीयामुक्त्वा यदा पुष्येण सह योग
 इत्ययमर्थो विवक्ष्यते तदा कारकातिदेशस्यायं विषयो न भवति ।
 पुष्यस्याकरणत्वात्सहार्थ एव' तृतीया वेदितव्येत्युक्तम् । अनयोः
 पक्षयोः पुष्येणं करणभूतेन सह वा तेन चन्द्रमसाऽन्यस्यान्ययोगे इ-
 त्यर्थस्स्यात् । अत्र कैयटे—प्रकृतिवत्कारकमित्यनेन 'तेन तुल्यं क्रि-
 या चेद्धतिः' इति तृतीयार्थे वतिमङ्गीकृत्य णिचो या प्रकृतिः कं-
 सवधादिराख्यानक्रियापेक्षया प्रतिपन्नकर्मभावः तथा तुल्यं भवत्यप्र-
 तिपन्नकर्मभावं कंसादिकमपीति कंसं घातयति राजानमागमयती-
 त्यादौ सर्वत्र कंसादिहितोया सामर्थ्यात् । तदनेनैव न्यायेन पुष्येण

योजयतीत्यत्रापि पुप्यस्य कर्मत्वात् द्वितीया स्यादित्याशङ्क्य वत्करणात् स्वाश्रयस्य कर्तृत्वस्यानिवर्तनात् तृतीयासिद्धिमुक्तवैवमुक्तम्—अथवा प्रकृत्या तुल्य वर्तते इति प्रकृतिवत्प्रकृतेरिव प्रकृतिवर्णयन्तस्य कारकमित्युभयधातिदेशाश्रयणात् क्वचित्क्वचित्परिगृह्यत इति ॥

अथान्योपि प्रातिपदिकाश्रय प्रदर्शयते । 'आचारेऽवगल्भङ्गी-वहोडेभ्य क्विप्वा वक्तव्य' । 'कर्तु क्यङ् सल्लोपश्च' इत्यत्राय पठ्यत इति उपमानात्सन्निहिताचारक्रियाया कर्तु प्रातिपदिका-दाचारेऽर्थेऽय क्विप् वा भवति । अत्र वाग्रहण तक्रकौण्डिन्या येन कौटिल्ययडा क्रियासमभिहारयड इवावगल्मादिप्रातिपदिकविपयेणानेन क्विप् सुबन्तविषयस्यापि क्यङो बाधो मा विज्ञायीति । नन्विद गल्माद्यनुकरण 'कर्तु क्यङ्' इत्यत्र सुबन्ताधिकारे क्रियते । क्यङ्पवाद्वाश्रय क्विप् । उत्सर्गसमानदेशत्व चापवादाना प्राचुर्येण दृष्टमिति सुबन्तादेवानेन क्विप् भवितव्यम् । न चेत्तदस्ति । यद्गल्मा दीननुक्रम्य 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य' इत्येक इत्याह । न चेद् प्रातिपदिकग्रहण सुबन्तोपलक्षणार्थं स्यात् । तर्हि सवेभ्य इत्येक इत्येव वक्तव्यत्वात् प्रातिपदिकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्तु तदुक्त गल्मादो वाग्रहण तदिदानीं न वक्तव्यं भवति । यत * सर्वेभ्य क्विप् विधीयते क्यङ्देव्यन्तरेणापि वाग्रहण वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो भविष्यति ॥

यद्येव गल्मादयो नानुक्रमणीया इति न मन्तव्यम् । यदेपामनुदात्ते-त्त्वप्रतिज्ञानार्थमेवानुक्रमणम् । इदं चानुदात्तेत्वप्रतिज्ञानं क्विप्प्राप्तियो-

गत इति अवगल्भ इवाचरति अवगल्भायते इत्यादौ वाक्ये क्यङि चाकारस्य श्रवणं भवति । अवगल्भ इवाचरति अवगल्भते । अवगल्भाञ्चक्रे । अवगल्भिता । अवगल्भिष्यते । अवगल्भिताम् । अवागल्भत । अवगल्भेत । अवगल्भिषीष्ट । अवागल्भिष्ट । अवागल्भिष्यत । अनुदात्तेत्वात्तद्ध् । सोपसर्गात्संग्रामयते-रेवेति ज्ञापकांनिष्कृष्टोपसर्गाद्गल्भादेव प्रत्यय इति गल्भस्यैवाडागमो भवति । तथाऽवागल्भ्येत्यत्र अवशब्दस्य 'कुगतिपादयः' इति समासे तद्धक्षणो ल्यम्भवति ॥

ह्रीवते । ह्रीवाञ्चक्रे । होडते । होडाञ्चक्रे । इत्यादौ 'का-प्रत्ययादाम्' इत्याम्प्रत्यये 'आमः' इति ल्लुक् ॥

ननु तत्र प्रत्ययग्रहणमपनीय 'कास्यनेकाच इति वक्तव्यं नु-लुम्पाद्यर्थ' इत्युच्यते । एते अवगल्भादस एकाच इति कथमाम् स्यात् । नैष दोषः । यद्यपि क्विप्सन्नियोगेनैकाचो भवन्ति तथाऽप्युपदेशेऽनेकाचो भवन्ति । कास्यनेकाच इत्यत्र न भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते । इदमेव क्वि-विविधानं भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणम् । अन्यथा गल्भ घाष्ट्ये, ह्रीवृ अघाष्ट्ये, होडृ अनादरे इत्येतेभ्यो अनुदात्तेभ्यः अवगल्भने इत्यादिसिद्धेः किमनेन क्विविधानेन । अत एव धातूनामने-कार्थत्वात् आचारार्थश्च भविष्यति ॥

अश्वं इवाचरति अश्वति-प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधानात् शप्रकृत्यकारयोः अपदान्ताश्रयं 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं भवति । अन्यथा अन्तरितिन्या विभक्त्या पदत्वात्पररूपत्वं न स्यात् । अश्वा-ञ्चकार । अश्वितां । अश्विष्यति । अश्वतु । आश्वत् । अ-

भेत् । अश्व्यात् । आश्वीत् । आश्विप्यत् । अतो लोप आर्षघातुके ॥

क इवाचरति कति । चक । चकतुः इत्यादि अतोलोपस्म-
यंत्र । अयं च ण्यल्लोपेत्यादिना वृद्धिं वाधते । अ इवाचरति अति ।
लिटि—औ । अतुः । उः । इत्यादि । मर्वाच द्विवचने अ-
तोलोपादन्तरङ्गत्वात् अतो गुणे पररूपत्वे तस्याङ्ग्रहणेन प्राप्तादतो
लीपात् परत्वादभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् 'अत आदेः' इति दीर्घः ।
'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः किति । णलिं तु 'आत औ
णलः' इत्योत्वै वृद्धिः ॥

यथाकथं चित् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टं गृह्यत इति
स्थितत्वात् मालेवाचरति मालाति । मालाश्चकार । मालिता ।
मालिप्यति । मालातु । अमालात् । मालायात् । माया-
यास्ताम् । अमालासीत् । 'यमरमनमाता सगिदी' इतीटि
कृत्यैजादावर्षघातुके 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।
नेवाचरति ज्ञाति । जज्ञौ इत्यादि पूर्ववत् । प्रत्ययान्तत्वेऽप्येवाच्चा-
दापभावः । आ इवाचरति आति इत्यादि ॥

कविरिवाचरति कवयति । कवयाश्चकार । कवयिता इत्यां-
दि । आशीलिङि 'अल्लसार्धघातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः—कवीयात् ।
लुङ्चन्तरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिरपवादत्वाद्वाधते इति वृद्धावायादेशे
च—अकवायीत् ॥

विरिवाचरति वयति इत्यादि । पूर्ववलिङि प्रत्ययान्तत्वेऽपि
एकाच्चादामभावे—विवाय । विव्यतुः । विव्युः । विवयिथ ।
विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिथ । विव्यिम । णिति
वृद्धिः । णिति गुणः । किति 'एरनेकाचः' इति यणादेशः ॥

ईरिवाचरति अयति इत्यादि । लिटि एकाच्त्वादात्मभावः
 इयाय । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । ईयथुः । ईय । इयाय,
 इयय । ईयिव । ईयिम । अत्र किति^१सवर्णदीर्घे 'अचि श्रुघातु'
 इतीयङ् । यद्वा—सवर्णदीर्घत्वात् परत्वेनोत्तरखण्डस्य 'एरनेका-
 चः' इति यण्यपि नास्त्यत्र रूपभेदः गुणवृद्धिविषये अयायीः
 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वादेकारस्यैकारस्य च द्विर्वचने
 अभ्यासह्रस्वत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । यदाऽपि गुणवृद्ध्यो-
 रपि स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनं तदाऽपि सवर्णदीर्घात् परत्वा-
 त्पुनरुत्तरखण्डस्य गुणादावस्त्येवाभ्यासस्यावर्णपरत्वमिति इयङ्सिद्धिः ।
 न च पुनः प्रवर्तमानाभ्यां गुणवृद्धिभ्यामन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घेन
 भाव्यमिति मन्तव्यम् । एवं हि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्वचन-
 मनर्थकं स्यात् । नन्वयमस्त्यवकाशः अर्तेलिटि द्विर्वचने अभ्यासस्य
 'अर्तिपिपत्योश्च' इतीत्वे इयति । इयूतः इत्यादि भवति । नैतद-
 स्ति । न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । इयनि हि प्रयोजने
 'अभ्यासस्यार्तो' इत्येव ब्रूयात्^२ । इपेः इयेप । ओणेः^३उवोण
 इत्यादितु न प्रयोजनम् । यतोऽयं छान्दसः, भाषायां त्वामा भवितव्यम् ।
 छन्दसि च 'तन्वादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' इति 'त्रियम्बकम्'^३
 'सुवर्गः'^३ इत्यादिवत् इयडुवडौ सेत्स्यतः ॥

लक्ष्मीरिवाचरति लक्ष्मयति । लक्ष्मयाञ्चकार । लक्ष्मयिता
 इत्यादि । श्रीरिवाचरति श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । शि-
 श्रियुः । 'एरनेकाचः' इति यणादेशः संयोगपूर्वत्वान्न भवति ।
 'अचि श्रुघातु' इतीयेडव भवति । ईरिवाचरति अयतीत्यादि ।
 लिटि पुनः 'इजादेश्च गुरुमतोऽबृच्छः' इति आमि—अयांचकार
 इति भवति । तत्र व्यपदेशिवद्भावेन इजादित्वगुरुमत्त्वे समाश्रिते ।

१ आकित्त्सु.

२ तै. स. १-८-१.

३ तै. ब्रा. ३-२-१.

• विगुरिवाचरति विधवति । विधवाचकार । विधविता । वि-
धप्रिप्यति । विधवतु । अविधयत् । विधवेत् । आशिपि
'अट्साविधातुकयो' इति दीर्घे—विभूयात् । अविधारीत्—
गुण सिचि वृद्धिरपवादत्वाद्वाधते । गुरिवाचरति कप्रति । चुकाव
इत्यादि एनाच्त्वादामभाव । उरिवाचरति अप्रति इत्यादि ।
पूर्ववच्छिष्टि गुणवृद्धिविषये अभावो स्थानिवच्चादोकारस्य च द्वि-
वचने अम्यासस्यासवर्णे । 'अम्यासस्यासवर्णे' इत्युवादि—उवाव ।
उप्रथि । उवाप्र इति भ्रति । यदाऽपि गुणवृद्धचोरापि स्था-
निप्रवावाहृत्कारस्य द्विर्गणन नदाऽपि 'अम्यासस्यासवर्णे' इत्युवह
विधानसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घात् पूर्वमुत्तररसण्डस्य गुणादिर्भवतीत्यस-
वर्णपरत्वादुवहसिद्धि । सामर्थ्यं च इयमित्यत्र उपपादितम् ।
क्विद्धन्नेष्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे पश्चादुवह उप्रतु । उवधु । उव ।
उविप्र । उविम इति भ्रति । अत्र 'वाणीटाङ्ग वलीय' इति स
वर्णदीर्घान् पूर्वमुत्तररसण्डस्योवादि पश्चात्कृते तस्मिन्नुवतुरित्यादि स्या
दिति न मन्तव्यम् । यत इय परिभाषा आङ्गवार्णयो समानाश्रयत्वे
भवतीते यथा वारक इति । अत्र हि प्रत्ययमेवाश्रित्य गुणवृद्धी
प्राप्नुत । उवतुरित्यत्र उकारमाश्रित्य सवर्णदीर्घे प्राप्नोति ।
उवह तु प्रत्ययमाश्रित्येति नास्ति समानाश्रयत्वम् ॥

वधुरिवाचरति वधवति । वधवाचकार । वधविता इत्यादि ॥
भ्रुरिवाचरति भ्रप्रति । वुभ्राव । उभ्रुवतुरित्यादि । 'आचि
श्रुधातुभ्रुवाम' इत्युवादिदेश । अयं च वृद्धिगुणगोर्विषये ताम्या
परत्वात् चाध्यते । उरिवाचरति अवति इत्यादि । लिष्टि
'इजदेश्च' इति । आमि—अवाचकार इति भवति । पितेवा

चरति पितरति । पित्राचकार । पितरिता । पितरिप्यति
 पितरतु । अपितरत् । पितरेत् । पित्रियात्—‘रिड् शय
 ष्लिङ्शु’ इति रिडादेशः । अपितारीत्—अन्तरङ्गमपि गुण
 सिचि वृद्धिवचनाद्वाधते इत्युक्तम् । यद्वाऽत्र गुणेऽपि न दोषः । य-
 त्कृते अस्मिन् ‘अतो लान्तस्य’ इति पुनर्वृद्धिर्भविष्यति ॥’

नेवाचरति नरति । ननार इत्यादि पूर्ववत् । आ इवा-
 चरति अरति—‘पात्रा’ इत्यादौ अर्तिग्रहणेन

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्य शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति रीत्या दृश्यादिसाहचर्याच्च धातुपाठस्थ एवार्तिर्गृह्यते, न पु-
 नरयमपीति ऋच्छादेशाभावः । अत एव तत्र पदमञ्जर्यादौ
 ‘ऋ गतिप्रापणयो इति भ्रौवाटिक । ऋ गतो इति क्रैयादिक ।
 ऋ सृ गतो इति जुहोत्यादिन’ इति त्रीनेवोपादायान्त्ययोरग्रहणे
 कारणं गिदसम्भव साहचर्यं चोक्तम् । तथा ‘समोगमृच्छि’
 इत्यत्र वृत्तौ ‘अर्तीत्युभयत्र पठ्यते । सृ गतिप्रापणयो इति भ्रौवा
 दौ । ऋ सृ गतो इति जुहोत्यादौ । विशेषाभावादुभयोरपि
 अहणाम्’ इति । यदि च नामधातोरिह अहणमिष्येत कथमेवमु-
 च्येन । एवमन्यत्रापि तत्रतत्र प्रतिपदविधानं धातुग्रहणेषु अभिव्य-
 क्तपदार्थानां धातुपाठपठितानामेवोपादानं क्रियेत । ‘बाह्वादिभ्यश्च’
 इत्यत्र भाष्यकैयटयोरपि “अनभिव्यक्तपदार्थानां तत्तत्कार्यं न भ-
 वतीति अद्यत्वे बाहो. ‘बाह्वादिभ्यश्च’ इतीओऽभावात्सामान्येऽणि
 बाह्व इति भवति । तथा सज्ञाश्वशुरस्य ‘राजश्वशुराद्यत्’

इति यतोऽभावादन्तलक्षणे इति श्वाशुरिरित्येव । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इत्याभ्यां परस्य स्वमूर्विधीयमानं पत्वं क्रियाशब्दात् परस्य नेति धान्यमातुः स्वसेत्यत्र न भवति" इति । एवं चास्मादशब्दाद्ध्रिटि 'ऋच्छत्युताम्' इति किति लिटि विधीयमानो गुणो न भवति । तत्र घात्वभ्यासयोः सवर्णदीर्घे घातुग्रहणेन ग्रहणात् ऋकारान्तलक्षणे गुणे कृते अररतुरित्यादि भवतीत्येके । अन्ये तु अभ्यामग्रहणेन ग्रहणात् उरदत्वे ह्रस्वदिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे 'आतो लोपः' इत्याकारलोपे सति अतुः इत्यादि प्रत्ययमात्रमेवावशिष्टं भवतीति । एवं 'णिश्चिद्भ्रुम्यः' इत्यनभिद्यक्तपदार्थत्वेन आचारक्विवन्तस्य द्रोर्ग्रहणामावात् चडभावात् सिचि अद्रावीदित्यादि भवति ॥

भूरिवाचरति भवति इत्यत्र 'गातिस्थानुपाभूम्यस्सिचः परस्मैपदेषु' 'भुवो बुग्लुङ्लितोः' 'भवतेरः' इति विधीयमानसिञ्जुगुगभ्यासात्त्वानामभावात्—अभावीत् । अभाविष्टाम् । अभाविपुः । बुभाव इत्यादि एव भवति ॥

पिबतेर्विचि पाः तस्याचारक्विवन्तस्य 'पाघ्रा' इत्यादौ 'गातिस्था' इत्यादौ चाग्रहणात् पिबदेशसिञ्जुकोरभावात्—पाति । अपासीत् इति भवति । एवमन्यदप्युत्प्रेषम् ॥

पूरिवाचरति परति । पपार । पपरतुः । पपरुः इत्यादि । अयं पृशब्दोऽनुकरणं घात्वन्तरं न पुनः ऋचादौ जुहोत्यादौ वा पठ्यमान इति पाठाश्रयः श्वा श्लुश्च न भवति । किति लिटि 'ऋच्छ-

१ अयं प्रतिपदोक्तेषु.

त्युताम्' इति ऋकारान्तलक्षणो गुणः 'शृद्धुप्राम्' इति ह्रस्वाविकल्प-
स्तु अनभिव्यक्तपदार्थत्वान्न भवति ॥

गम्लृ इवाचरति गमलयति । गमलांचकार । प्रत्ययान्तत्वा-
दामि ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् 'उरणपरः' इति लपरो गुणः ।
ऋ इवाचरति अरति । अरांचकार । 'इजादेश्च गुरुमतः' इत्या-
म्प्रत्ययः । लृ इवाचरति अलति पूर्ववद्गुणः लिटि द्विर्वचने लृवर्ण-
सवर्णदीर्घाभावात् उत्तरखण्डस्य यण्यभ्यासस्योरद्वं लपरं—आल ।
अलतुः इत्यादि ॥

परमहेवाचरति परमहयति । परमहयांचकार^१ केवलात्त्वाम-
भावात् जिहाय । लुडि सिचीटचयादेशे हलन्तलक्षणा वृद्धिः
'नेटि' इति निषेधे । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पोपि
'ह्यचन्तक्षण' इति यान्तत्वान्निषिद्धचत इति अपरमहयीत् इति भवति ।
एकार इवाचरति अयति । लिटीनादिलक्षणे आमि—अयांचकार इति
भवति । लुडि^२ आटि—आयीत् । अन्यदा पूर्ववद्धलन्तलक्षणा-
या वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधात् मा भवानायीत् ॥

गौरिवाचरति गवति । जुगाव । अगवीत् । अगावीत्—'अतो
हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥

ओकारवदाचरति अचति । अवांचकार । लुडि हलन्तलक्ष-
णाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधात् मा भवानवीत् इति भवति ॥

परमरा इवाचरति परमरायति । परमरायांचकार । रा-
यति । रराय । ऐकार इवाचरति आयति । आयांचकार ॥

^१ परमाहेवाचरति परमाहयति परमाहयांचकार...अपरमाहयीत्.

परमनौरिवाचरति परमनावति । परमनावांचकार । ना-
चति । नुनाव । केवलादौकारात् आचरति । आवांचकार । गोधु-
गिवाचरति गोदुहति^१ । य इवाचरति ययति । लिट्ये-
काच्त्वादाभावात्—ययाय । लुङि सिचि यान्तत्वात् वृद्धच-
भावात्—अययात्^२ ॥

* द्यौरिवाचरति देवति । स्वरिवाचरति स्वरति । फलतीति
फल् फलिवाचरति फलति । अनयोर्लुङि 'अतो हलादे' इति
विकल्पापवादे 'अतो लान्तस्य' इति नित्य वृद्धौ—अस्वारीत्
अफालीत् इति भवति । 'चरफलोश्च' इत्यत्र न्यासविस्तरयो
"फलेणौ किपि फाल्, अयमप्येकदेशविकृतन्यायेन गृह्यत इति
यद्गुङ्गुकीरभ्यासस्य नुकि पफाल्यते अपफालीत्" इत्युक्तम्,
तदेतत् 'उत्परस्यात्' इति तपरकरण 'अतो हलादे' इत्या-
दिवत् न केवलनिर्देशार्थं अपि तु सवर्णग्रहणनिवृत्त्यर्थमपीत्या-
श्रयणेन^३ । अन्यथा प्रतिपदोपादानेषु अभिव्यक्तपदार्थानामेव भा-
ष्यादौ ग्रहणस्य स्थितत्वाच्चेतत् युज्यते ॥

इदामिवाचरति इदामति—'अनुनासिकस्य किञ्चने' इति
दीर्घ । अत्र झलादिकिप् धातोरेव सम्भवतीति तत्साहचर्यात्किवपि
धातुविहित एव गृह्यत इति नात्र क्वावय दीर्घ इति केचित् । तन्न अस्य
किप् ककारस्यात्र सामान्यग्रहणमन्तरेण प्रयोजनाभावात् । य-
डिवाचरति याडति । अणिवाचरति आणाति । राजानति ।
झति । ककुभति । अघति । पढति^४ । योधीत । भि-

^१ गोदोहति.

^२ आयीत्.

^३ पदति

पजति । शम्यति । अङ्गति । पण्डति । त्वदति । म-
दति—'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमौ ॥

युवामिवानरति, आवामिवानरति, यूयमिवानरति वयमिवानर-
ति, युष्मदति । अस्मदति । युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात् न त्वमौ
विभक्तिपरत्वाभावात् युवावौ नापि यूयवयौ । त्वामतिक्रान्तः
अतित्वम् । एवं अत्यहम् । कौ अतित्वदति । अतिमद-
ति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोः' इति त्वमौ । युष्मानतिक्रान्तः अ-
तित्वं अत्यहम् । अत्र द्विवचनत्वे तदाश्रित्य युवावौ न भवतः
पराम्यां त्वाम्यां बाधात् । अत्र कावपि अतित्वदति अतिमदति ।
भ्रूति । कफति । तुच्छति । मठति । मन्थति । त्वचति ।
पटति । अन्तति । कङ्कति । अयति । वेशति । पप-
ति । पयसति । अत्र अप्रसिद्धा ये हलन्ताः तेषां कारिणौ
टिलोपे कौ 'णेरनिटि' इति णेश्च लोपे तद्धलन्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथ एतत्किबन्ताद्धातोः 'क्विप्च' इति कर्तरि कौ किञ्चिदुच्यते ।
'यूस्त्र्याख्यौ नदी' इतीकारन्तमूकारान्तं च शब्दरूपं स्त्र्याख्यं
नदीसंज्ञकमित्युक्तम् । तत्र कुमार्यादेः एतत्किबन्तात्कर्तरि कौ
कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ स्त्र्याख्यत्वाभावात् नदीसंज्ञा न प्राप्नोति ।
तत्रोच्यते—'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति क्विब्लुप्समासैः अन्यलि-
ङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गाश्रया नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः । अत्रापकृतत्वा-
द्भुप्समासौ न प्रदर्शयते । एवं च कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ आ-
चरतिवर्तमानस्य कुमार्यादेर्नदीसंज्ञायां हे कुमारी ब्राह्मण इ-
त्यादौ 'अम्भार्धनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वो भवति । कुमार्यै ब्रा-
ह्मणायेत्यादौ द्विवचने च 'आण्णद्याः' इत्याडागमः 'हेराप्रद्या-

७ प्रीम्यः' इत्यामादेशः । कुमारीणां ब्राह्मणानां इत्यादौ 'ह्रस्वनद्या-
 पः' इति नुङ्गति । एवं 'हे ब्रह्मबन्धु ब्राह्मण ब्रह्मबन्धवे
 ब्राह्मणाय.' इत्यादौ ह्रस्वादि द्रष्टव्यम् । नदीत्वादेव बहवः कुमार्यो
 ब्राह्मणा यस्मिन्बहुकुमारीको देश इत्यादौ 'नद्युतश्च' इति
 कर्त्तव्यमिति । यत्पुनरिष्यशनिप्रभृतीनां ह्रस्वान्तानां स्त्र्याख्यानां श्री-
 भ्रूप्रभृतीनां इयद्बुवहस्थानानां च 'दिति ह्रस्वश्च' इति नदीसं-
 ज्ञाविकल्पनं तदेगामाचारकिबन्तानां (पुष्टिज्ञानां) 'प्रथमलिङ्गग्रहणं
 च' इति न भवति । तथा च वार्तिकम्—'ह्रस्वेयद्बुवहस्थानप्रवृत्तौ च' ।
 अत्र भाष्यम्—ह्रस्वो च इयद्बुवहस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते
 स्त्रीवचनानिव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यमिति । प्रवृत्तिः किवादीनां,
 तेनार्थेन संक्रान्तिः । इपवे ब्राह्मणाय । अशनये ब्राह्मणाय । धेनवे
 ब्राह्मणाय । श्रिये ब्राह्मणाय । भुवे ब्राह्मणायेत्यादौ नदी-
 संज्ञानिमित्तकार्यं न भवतीति । यत्तु स्त्रीवचनं तत्र इत्ये ब्रा-
 ह्मण्ये इपवे ब्राह्मण्ये । अशन्ये ब्राह्मण्ये अशनये ब्राह्मण्ये ।
 धेन्ये ब्राह्मण्ये । धेनवे ब्राह्मण्ये । श्रिये ब्राह्मण्ये । श्रिये
 ब्राह्मण्ये । भुवे ब्राह्मण्ये भुवे ब्राह्मण्ये इत्यादौ पक्षे विसं-
 ज्ञानिवन्धनमपि भवति । यस्त्वपर आह—ह्रस्वौ चयद्बुवहस्थानौ
 च प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ भवत
 इति वक्तव्यमित्यत्र क्वचिद्भाष्यकोशेषु स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ
 भवतः, इत्यकारप्रश्लेषेण पाठस्सोपपाठ इति कैयटे उक्तम् । एवं
 कुमारीमिच्छति कुमारीयतीत्यादौ क्वावडोपयलोपयोः कुमारी ब्राह्मण
 इत्यादौ द्विवचनेषु कुमार्ये ब्राह्मणायेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इदमपरं कौ कार्यं विचार्यते—युष्मदस्मदोः युष्मानाच्चे अ-

स्मानाचष्टे इति णो टिलोपे णेश्च लोपे अनेकार्थत्वेन 'प्रत्यम्
 योत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरभावात् युष्म् अस्म इति मान्ते
 युष्मदस्मदी भवतः । तत्र तु कृदन्तत्वाद्धिमक्तिषु एकोदेशविरु-
 तस्यानन्यत्वान् युष्मदस्मदाश्रयाः विभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च
 त्वादयो भवन्तीत्येके । तन्मते 'यूयवयो जसि' 'त्वाहोमो' 'तु-
 म्यमहौ डयि' 'तम ममो डसि' इति योगचतुष्टयविषयाः प्र-
 कृतेर्युयादयो भवन्ति । तथा 'युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽश्' 'डे-
 प्रथमयोरम्' 'शसो न' 'भ्यसो भ्यम्' 'पञ्चम्या अन्'
 'एकवचनम्य च' 'साम आकम्' इति योगसप्तकविहिता विभ-
 क्त्यादेशाश्च भवन्ति । एवं 'युष्मदस्मदोरनादेशे' 'द्वितीयायां
 च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यात्वं 'योचि' इति
 यत्वं 'शेपे लोपः' इत्यन्तलोपश्च यथायोगं भवति । अत्र
 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वम् । 'योचि' इत्यजादौ यत्त्ववि-
 धानं चापवादोऽवशिष्यते ॥

अथ रूपाणि—त्वम् । अहम् । युष्माम् । अस्माम् ।
 विभक्तिपरत्वेऽपि युवावौ प्रकृत्योद्धर्च्यत्वाभावात् न भवतः । यू-
 यम् । वयम् । युषाम् । असाम् । युष्मान् । अस्मान् ।
 युष्या । अस्या । युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषाभिः ।
 असाभिः । तुभ्यम् । मय्यम् । युषाभ्याम् । असाभ्याम् ।
 युषभ्यम् । असभ्यम् । 'भ्यसोऽभ्यम्' इति अभ्यमादेशपक्षे
 इदं रूपम् । अन्यदा शेपेलोपे पदकार्ये जश्त्वादौ युङ्ग्यम् ।
 अङ्ग्यम्, इति भाव्यम् । युषत् । असत् । तव । मम । युष्योः ।
 अस्योः । युषाकम् । असाकम् । युष्यि । अस्यि । युष्योः ।
 अस्योः । युषासु । असासु ॥

युवामाचष्टे आवामाचष्टे इति णौ कौ णेश्च लोपे विभक्तौ पूर्ववन् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयो युष्मदस्मद्गोरनेकार्थत्वाभावादभावात् । अस्ति च द्व्यर्थत्व विभक्तिपरत्व चेति युवानो भवत । तत्र 'यूयवग्यो जति' इत्यादियोगननुष्ठयविषये परत्वाद्यूयवयादयो भवन्ति ॥

• अत्र रूपाणि—त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । युवान् । आवान् । युवया । आवया । युवाम्याम् । आवाम्याम् । युवाभि । आवभि । तुभ्यम् । मह्यम् । युवाम्याम् । आवाम्याम् । युवत् । आवत् । युवाम्याम् । आवाम्याम् । युवत् । आवत् । तव । मम । युवयो । आवयो । युवाकम् । आवकम् । युवयि । आवयि । युवयो । आवयो । युवासु । आवसु । विभक्त्यादेशादि पूर्ववत् ॥

• त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयो 'प्रकृत्येकान्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपामावे णेश्च कौ लोपे त्वाद् माद् इति भवत । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेति वादिना त्वद् मद् इति भवत । तत्र विभक्तिषु मपर्यन्तत्वामावात् यूयादयो न भवन्ति ॥

तत्र रूपाणि—आदिन पञ्चसु वचनेषु त्वा मामिति । वृद्धिर्नेति वादिना मुजसो शेषलोपेन दकारलोपे त्वम् । मम् इति भवत । त्वान् । मान् । त्वाया । माया । अङ्गिपसे त्वया । मया । त्वाभ्या । माभ्या । त्वाभि । माभि । एव 'हेप्रथमयोरम्' इत्यपि शेषलोप 'आतो घातो'

इत्याकारलोप । त्वाम् । माम् । त्वाभ्याम् । माभ्याम् । म्य-
मादेशे पूर्ववच्छेपेलोपे त्वाभ्य । माभ्य इति भवति । पूर्व-
वच्छेपे अभ्यमादेशपक्षे आच्छेपे च त्वभ्य । मभ्यं इति भवति ।
अवृद्धिपक्षे शेपेलोपे त्वभ्यं । मभ्य । अङ्गवृत्तपरिभाषया
'बहुवचने हल्येन्' इत्येत्वं न भवति । त्वत् । मत् । पूर्वव-
च्छेपेलोपाच्छेपो त्वाम्या । माभ्या । त्वत् । मत् । त्व ।
म । पूर्ववच्छेपेलोपाच्छेपो त्वायोः । मायोः । अवृद्धिपक्षे
त्वयोः । मयोः । त्वाक । माकं । त्वायि । मायि ।
त्वायो । मायो । अवृद्धिपक्षे त्वयि मयि इत्यादि ।
त्वासु । मासु । अत्र येषां दर्शनं णौ त्वमयो परपूर्वत्वात्
पूर्वमनेकाच्चेन टिलोपे वृद्धौ पुकि कौ णेलोपे त्वापि मापि
इति भवति इति । तेषामपि पूर्ववत् शेपेलोपादिषु वृद्धिपक्षे या-
नि रूपाणि तानि द्रष्टव्यानि ॥

ननु युष्मदस्मदोर्मान्तत्वे कथं यूयादयः प्रदर्शिता यतस्ते
'मपर्यन्तस्य' इत्याधिकारे विधीयन्ते । 'मपर्यन्तस्य' इति च
युष्मदस्मद्भ्यां वैयधिकरणेन सन्नध्यते । 'व्यपदेशिवद्भावश्चाप्राति-
पदिकेन' इति प्रतिषिध्यते । अवश्यं चैतदेव विज्ञेयं, सामा-
नाधिकरणेन सबन्धे मान्तयोरादेशप्रसङ्गात् । उच्यते अत्र मा-
न्तस्येति वचनेनाप्युक्तेऽर्थे सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिके-
नेत्यस्याप्रवृत्ते व्यपदेशिवद्भावसिद्धे । अपरे पुनराहुः—सति शेपे
पर्यन्तशब्दो वर्तते । तेन मान्तयो युष्मदस्मदो यूयादेशेन न
भवितव्यमिति तन्मते पूर्वं 'यूयवयो जसि' इत्यादियोगवत्तुष्टय
स्याप्रवृत्ते यूयवयाद्यादेशाभावः ॥

तत्र रूपाणि—युपम् । असम् । 'द्वेप्रथमयोरम्' इत्यमि 'श-

पुलोपः' इत्यन्तलोपः । मुजसोर्द्विवचने तु 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इत्यात्वम् युषाम् । असाप् । चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमंहादेशाभावात् 'हेप्रथमयोरम्' इत्यमि शेषेलोपे युषम् । असम् । पष्ठ्येकवचने 'युष्मदस्मद्गुचां डसोश्' इति अशादेशे 'तवममोडसि' इति तवमयोरभावे शेषेलोपे युष् अस् इति भवति । इदं च शेषेलोपप्रदर्शनं 'शेषेलोपः' इत्यस्य शेषे विभक्तौ पर इत्यर्थपक्षे । यद्वा तु मात् परत्वं शेषत्वमिति पक्षस्तदा शेषेलोपाभावान्मकारस्य श्रवणं भवतीति युष्मं अस्मं इत्यादि भवति ॥

इति श्रीसायणेन विरचितेयं
प्रत्ययान्तनामधातुवृत्तिः समाप्ता.

शुद्धिपत्रिका.

—०००—

पुटे.	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
३७	२	रो क्षि	रि क्षि
५२	११	वयश्चः	वयश्चः
"	१३	सम्प्रसारण	सम्प्रसारणं
७१	७	तत्पचति	तत्पचतीति
७४	८	डोढे	ढांढे
७७	२	लिङ्गित्री	लिङ्गुट्टी
१९२	"	शीतेयादेशः	शीयादेशः
"	"	शीय	शीयते
१४२	१८	च्छत्स्यते	च्छत्स्यते
१४४	४	इन्धे	इन्धे
१९७	११	इयुक्तम्	इत्युक्तम्
१६५	२	अस्यत्यपि	अस्येत्यपि
१७१	३	याच्ना	याच्ना
१७३	११	क्रियति	क्रियतीति
१९७	१२	'अर्तिलु'	'अर्तिलु'
१९८	३	तस्तरिपे	तस्तरिपे
"	"	तस्तरिपहे	तस्तरिपहे
२०२	५	'सि पर	'सिचि च पर
२१०	८	'हल'	'हलः'
२२७	२०	तथोलडि	तथोलडिः
२३१	११	अग्रहीत्	अग्रहीत
"	१९	अग्रहिष्ट	अग्रहीष्ट
"	"	अग्रहिपातां	अग्रहीपाताम्

पुटे	पं. क्र.	अशुद्धम्.	शुद्धम्. *
२३३	१	शकुनय	शकुनयः
२३९	१५	कुस्मयि.	कुस्मीयः
२४७	१६	स्त्रीयां	स्त्रियां
२५९	१७	• श्वृधाम् •	• श्वृधाम्
३२५	१४	क्षीयन्ते कामविग्रहां	क्षीयते कामविग्रहा । *
३३८	१२	स्कृञ्भ्यःश्च	स्कृञ्भ्यःश्चु
३४२	५	प्रत्यया	प्रत्ययान्ता
	१३	सामर्थ्यम् ।	सामर्थ्यम् ।

इत्येव युक्तम् । अत्र “मिलिक्कविक्षपिप्रभृतीनां
‘प्रातुत्वं’ धातुगणस्यासमाप्ते ” “क्षीयत इति
कर्मकर्तरि” इति वामनसूत्रद्वयमनुसन्धेयम् ॥

पजति । शम्बति । अङ्गति । पण्डति । त्वदति । म-
दति—‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति त्वमौ ॥

युवामिवाचरति, आवामिवाचरति, यूयमिवाचरति वयमिवाचर-
ति, युष्मदति । अस्मदति । युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात् न त्वमौ
विभक्तिपरत्वाभावात् युवावौ नापि यूयवयौ । त्वामतिक्रान्तः
अतित्वम् । एवं अत्यहम् । कौ अतित्वदति । अतिमद-
ति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोः’ इति त्वमौ । युष्मानतिक्रान्तः अ-
तित्वं अत्यहम् । अत्र द्विवचनत्वे तदाश्रित्य युवावौ न भवतः
पराम्यां त्वमाम्यां बाधात् । अत्र क्वापि अतित्वदति अतिमदति ।
मखति । कफति । तुच्छति । मठति । मन्थति । त्वचति ।
पटति । अन्तति । कङ्कति । अयति । वेशति । पघ-
ति । पयसति । अत्र अप्रसिद्धा ये हलन्ताः तेषां कारिणौ
टिलोपे कौ ‘णेरनिटि’ इति णेश्च लोपे तद्धलन्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथ एतत्किञ्चिन्ताद्धातोः ‘क्विप्च’ इति कर्तरि कौ किञ्चिदुच्यते ।
‘यूस्ञ्चारुयौ नदी’ इतीकारन्तमूकारान्तं च शब्दरूपं स्ञ्चारुयं
नदीसंज्ञकमित्युक्तम् । तत्र कुमार्यादेः एतत्किञ्चिन्तात्कर्तरि कौ
कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ स्ञ्चारुयत्वाभावात् नदीसंज्ञा न प्राप्नोति ।
तत्रोच्यते—‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति क्विप्सुप्समासैः । अन्यलि-
ङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गाश्रया नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः । अत्राप्रकृतत्वा-
ह्युप्समासौ न प्रदर्शयते । एवं च कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ आ-
चरतिवर्तमानस्य कुमार्यादेर्नदीसंज्ञायां हे कुमारी ब्राह्मण इ-
त्यादौ ‘अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः’ इति ह्रस्वो भवति । कुमार्यै ब्रा-
ह्मणायेत्यादौ द्विद्वचने च ‘आण्णद्याः’ इत्याडागमः ‘हेराभ्रद्या-

०. 'स्रीभ्यः' इत्यामादेशः । कुमारीणां ब्राह्मणानां इत्यादौ 'ह्रस्वनद्या-
पः' इति नुङ्गवति । एवं 'हे ब्रह्मबन्धु ब्राह्मण ब्रह्मबन्धवे
ब्राह्मणाय.' इत्यादौ ह्रस्वादि द्रष्टव्यम् । नदीत्वादेव बहवः कुमार्यो
ब्राह्मणा यस्मिन्बहुकुमारीको देश इत्यादौ 'नद्यृतश्च' इति
कंभ्रवति । यत्पुनरिष्वशनिप्रभृतीनां ह्रस्वान्तानां स्त्र्याख्यानां श्री-
भ्रुप्रभृतीनां इयडुवड्स्थानानां च 'डिति ह्रस्वश्च' इति नदीसं-
ज्ञाविकल्पनं तदेषामाचारक्रिवन्तानां (पुष्टिज्ञानां) 'प्रथमलिङ्गग्रहणं
च' इति न भवति । तथा च वार्तिकम्—'ह्रस्वेयडुवड्स्थानप्रवृत्तौ च' ।
अत्र भाष्यम्—ह्रस्वौ च इयडुवड्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते
स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यमिति । प्रवृत्तिः क्रिवादीनां,
तेनार्येन संक्रान्तिः । इषवे ब्राह्मणाय । अशनये ब्राह्मणाय । धेनवे
ब्राह्मणाय । श्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवे ब्राह्मणायेत्यादौ नदी-
संज्ञानिमित्तकार्यं न भवतीति । यत्तु स्त्रीवचनं तत्र इष्वै ब्रा-
ह्मण्यै इषवे ब्राह्मण्यै । अशन्यै ब्राह्मण्यै अशनये ब्राह्मण्यै ।
धेन्यै ब्राह्मण्यै । धेनवे ब्राह्मण्यै । श्रियै ब्राह्मण्यै । श्रिये
ब्राह्मण्यै । भ्रुवै ब्राह्मण्यै भ्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यादौ पक्षे विसं-
ज्ञानिवन्धनमपि भवति । यस्त्वर आह—ह्रस्वौ चैयडुवड्स्थानौ
च प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचनं एव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यमित्यत्र कचिद्भाष्यकोशेषु स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ
भवतः, इत्यकारप्रश्लेषेण पाठस्तोपपाठ इति कैयटे उक्तम् । एवं
कुमारीमिच्छति कुमारीयतीत्यादौ कावळोपयलोपयोः कुमारी ब्राह्मण
इत्यादौ डिट्ठचनेषु कुमार्यै ब्राह्मणायेत्यादिं द्रष्टव्यम् ॥

इदमपरं कौ कार्यं विचार्यते—युष्मदस्मदोः युष्मानादृष्टे अ-

स्मानाचष्टे इति णौ टिलोपे णेश्च लोपे अनेकार्थत्वेन 'प्रत्य-
 योत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरभावात् युष्म् अस्म् इति मान्ते
 युष्मदस्मदी भवतः । तत्र तु कृदन्तत्वाद्धिभक्तिषु एकेदेशविकृ-
 तस्यानन्यत्वात् युष्मदस्मदाश्रयाः विभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च
 त्वादयो भवन्तीत्येके । तन्मते 'यूयवयौ जसि' 'त्वाहोसो' 'तु-
 भ्यमहौ ङसि' 'तव ममौ ङसि' इति योगचतुष्टयविषयाः प्र-
 कृतेर्यूयादयो भवन्ति । तथा 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' 'ङे-
 प्रथमयोरम्' 'शसो न' 'भ्यसो भ्यम्' 'पञ्चम्या अत्'
 'एकवचनस्य च' 'साम आकम्' इति योगसप्तकविहिता विभ-
 क्त्यादेशाश्च भवन्ति । एवं 'युष्मदस्मदोरनादेशे' 'द्वितीयायां
 च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यात्वं 'योचि' इति
 यत्वं 'शेपे लोपः' इत्यन्तलोपश्च यथायोगं भवति । अत्र
 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वम् । 'योचि' इत्यजादौ यत्ववि-
 धानं चापवादोऽवशिष्यते ॥

अथ रूपाणि—त्वम् । अहम् । युष्माम् । अस्माम् ।
 विभक्तिपरत्वेऽपि युवावौ प्रकृत्योद्धर्त्थत्वाभावात् न भवतः । यू-
 यम् । वयम् । युषाम् । असाम् । युष्मान् । अस्मान् ।
 युष्या । अस्या । युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषाभिः ।
 असाभिः । तुभ्यम् । ममम् । युषाभ्याम् । असाभ्याम् ।
 युपभ्यम् । असभ्यम् । 'भ्यसोऽभ्यम्' इति अभ्यमादेशपक्षे
 इदं रूपम् । अन्यदा शेपेलोपे पदकार्ये जश्त्वादौ युद्ध्यम् ।
 अद्ध्यम्, इति भाष्यम् । युपत् । असत् । तव । मम । युष्योः ।
 अस्योः । युषाकम् । असाकम् । युष्यि । अस्यि । युष्योः ।
 अस्योः । युषामु । असामु ॥

युवामाचष्टे आवामाचष्टे इति णौ कौ णेश्च लोपे विभक्तौ पूर्ववत् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोः युष्मदस्मिन्शोरनेकार्थत्वाभावादभावः । अस्ति च द्व्यर्थत्वं विभक्तिपरत्वं चेति युवावौ भवतः । तत्र 'यूयवयौ जसि' इत्यादियोगचतुष्टयविषये परत्वाद्यूयवयादयो भवन्ति ॥

अत्र रूपाणि—त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । युवान् । आवान् । युवया । आवया । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवाभिः । आवाभिः । तुभ्यम् । मय्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवत् । आवत् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवत् । आवत् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । युवाकम् । आवाकम् । युवयि । आवयि । युवयोः । आवयोः । युवासु । आवासु । विभक्त्यादेशादि पूर्ववत् ॥

त्वाप्राचष्टे मामाचष्टे इति णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोः 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे णेश्च कौ लोपे त्वाद् माद् इति भवतः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेति वादिनां त्वद् मद् इति भवतः । तत्र विभक्तिषु मपर्यन्तत्वाभावात् यूयादयो न भवन्ति ॥

तत्र रूपाणि—आदितः पञ्चसु वचनेषु त्वां मामिति । वृद्धिर्नेति वादिनां मुञ्जसोः शेषेलोपेन दकारलोपे त्वम् । मम् । इति भवतः । त्वान् । मान् । त्वाया । माया । अवृद्धिपक्षे त्वया । मया । त्वाभ्यां । माभ्यां । त्वाभिः । माभिः । एवं 'हेप्रथमशोरम्' इत्यमि शेषेलोपः 'आतो धातोः'

इत्याकारलोपः । त्वाम् । याम् । त्वाभ्याम् । माभ्याम् । भ्य-
मादेशे पूर्ववच्छेपेलोपं त्वाभ्यं । माभ्यं इति भवति । पूर्व-
वच्छेपे अभ्यमादेशपक्षे आच्छेपे च त्वभ्यं । मभ्यं इति भवति ।
अवृद्धिपक्षे शेषेलोपे त्वभ्यं । मभ्यं । अङ्गवृत्तपरिभाषया
' बहुवचने झल्येत् ' इत्येत्वं न भवति । त्वत् । मत् । पूर्वव-
च्छेपेलोपाच्छेपौ त्वाम्यां । माभ्यां । त्वत् । मत् । त्व ।
म । पूर्ववच्छेपेलोपाच्छेपौ त्वायोः । मायोः । अवृद्धिपक्षे
त्वयोः । मयोः । त्वाकं । माकं । त्वायि । मायि ।
त्वायोः । मायोः । अवृद्धिपक्षे त्वयि मयि इत्यादि ।
त्वासु । मासु । अत्र येषां दर्शनं णौ त्वमयोः परपूर्वत्वात्
पूर्वमनेकाच्त्वेन टिलोपे वृद्धौ पुकि कौ णेलोपे त्वापि मापि
इति भवत इति । तेषामपि पूर्ववत् शेषेलोपादिषु वृद्धिपक्षे या-
नि रूपाणि तानि द्रष्टव्यानि ॥

ननु युष्मदस्मदोर्मान्तत्वे कथं यूयादयः प्रदर्शिताः यतस्ते
' मपर्यन्तस्य ' इत्याधिकारे विधीयन्ते । ' मपर्यन्तस्य ' इति च
युष्मदस्मद्ग्रां वैयधिकरण्येन संबध्यते । ' व्यपदेशिवद्भावश्चाप्राति-
पदिकेन ' इति प्रतिपिध्यते । अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयं ; सामा-
नाधिकरण्येन संबन्धे मान्तयोरदेशप्रसङ्गात् । उच्यते. अत्र मा-
न्तस्येति वचनेनाप्युक्तेऽर्थे सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिके-
नेत्यस्याप्रवृत्तेः व्यपदेशिवद्भावसिद्धेः । अपरे पुनराहुः—सति शेषे
पर्यन्तशब्दो वर्तते । तेन मान्तयोः युष्मदस्मदोः यूयादेशेन न
भवितव्यमिति तन्मते पूर्वं ' यूयवयो जसि ' इत्यादियोगचतुष्टय-
स्याप्रवृत्तेः यूयवयाद्यादेशाभावः ॥

तत्र रूपाणि—युषम् । असम् । ' षेप्रथमयोरम् ' इत्यमि ' श-

षेलोपः' इत्यन्तलोपः । सुजसोर्द्विर्वचने तु 'प्रथमायाश्च द्विवच-
ने' इत्यात्वम् युपाम् । अस्वाम् । चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमहादेशाभावात्
'डेप्रथमयोरम्' इत्यमि शेषेलोपे युपम् । अस्वम् । पष्ठ्ये-
कवचने 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश्' इति अशादेशे 'तवममौ-
ङसि' इति तवममयोरभावे शेषेलोपे युष् अस् इति भवति ।
इदं च शेषेलोपप्रदर्शनं 'शेषेलोपः' इत्यस्य शेषे विभक्तौ
पर इत्यर्थपक्षे । यदा तु मात् परत्वं शेषत्वमिति पक्षस्तदा शेष-
लोपाभावान्मकारस्य श्रवणं भवतीति युष्मं अस्मं इत्यादि भवति ॥

इति श्रीसायणेन विरचितेयं
प्रत्ययान्तनामधातुवृत्तिः समाप्ता.

शुद्धिपत्रिका.

—००—

पुटे.	पङ्क्ति	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
३७	२	री क्षि	रि क्षि
५२	११	वव्रश्चः	वव्रश्चः
"	१३	सम्प्रसारण	सम्प्रसारणं
७१	७	तत्पचति	तत्पचतीति
७४	८	डोढे	ढोढे
७७	२	लिङ्गिद्यौ	लिङ्गिद्यौ
१२२	"	शीतियादेशः	शीयादेशः
"	"	शीय	शीयते
१४२	१८	च्छत्स्यते	च्छत्स्यते
१४४	४	इन्ध्वे	इन्ध्वे
०१५७	११	इयुक्तम्	इत्युक्तम्
१६५	२	अस्थत्यपि	अस्थेत्यपि
१७१	३	याचञ्जा	याचञ्जा
१७३	११	क्रियति	क्रियतीति
१९७	१२	'अर्तिलु'	'अर्तिलू'
१९८	३	तस्तरिषे	तस्तरिषे
"	"	तस्तरिवहे	तस्तरिवहे
२०२	५	'सि पर	'सिचि च पर
२१०	८	'हल'	'हलः'
२२७	२०	तथोलडि	तथौलडिः
२३१	११	अग्रहीत्	अग्रहीत
"	१५	अग्रहिष्ट	अग्रहीष्ट
"	"	अग्रहिपातां	अग्रहीपाताम्

पुटे.	पं.सौ.	अनुद्धम.	शुद्धम.
२३३	१	शकुनय	शकुनयः
२३९	१५	कुस्मयिः	कुस्मीयः
२४५	१६	स्त्रीयां	स्त्रियां
२५९	१५	• ज्वधाम् •	ज्वधाम्
३२५	१४	क्षीयन्ते कामविग्रहाः	क्षीयते कामविग्रहा । *
३३८	१२	स्कुञ्ज्यःश्च	स्कुञ्ज्यःश्च
३४२	९	प्रत्यया	प्रत्ययान्ता
"	१३	सामर्थ्यम् ।	सामर्थ्यम् ।

* इत्येव युक्तम् । अत्र “मिलिक्कविक्षपिप्रभृतीनां धातुत्वं, धातुगणस्यासमाप्तेः” “क्षीयत इति कर्मकर्तरि” इति वामनसूत्रद्वयमनुसन्धेयम् ॥